

OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 16 & Issue: 16

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylöl ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli göröldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED'de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)'ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnirin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

İndeksler / Indexes

ULAKBİM TR DİZİN SBV

Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBİAD, Scilit

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Doç. Dr. Ensar KÖSE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye

Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mustafa AKKUş	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Ayrıca makalelere 150–200 kelime arasında Türkçe ve İngilizce öz eklenmelidir.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir.

Yazım Kuralları

Metin

1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 12 punto büyüklükte, tüm kenarlardan 2,5 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütun olarak, 1 satır aralığında, A4 boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 9 punto olmalıdır.
2. Paragraflar 1 cm'lik girinti ile başlamalı, paragraf aralarında boşluk bırakılmamalıdır.
3. Metin içerisinde vurgulama yapılması gerektiğinde italik vurgulama yapılmalıdır.
4. Paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır.
5. Metin içerisinde yazarla ilgili herhangi bir bilgi olmamalıdır.
6. Dergiye yollanan çalışmaların 5.000-12.000 kelime aralığında olması beklenir. Kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir.

Makale Başlığı

1. Makalenin başlığı, araştırmanın konusunu, alanını ve problemin sınırlarını açık olarak belirtmelidir.
2. Başlık koyu, ortalı, bağlaçları dışındaki sözcüklerde sadece ilk harfler büyük ve 12 punto (Times Ne Roman) büyüklüğünde yazılmalıdır.

Özet/Abstract-Anahtar Kelimeler/Keywords

1. Her makalenin başında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
2. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
3. Özet, iki yana yaslı [150-200 kelime] ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
4. Özet ve anahtar kelimeler, Times New Roman yazı karakterinde, 10 punto ve tek satır aralıklı yazılmalıdır.
5. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 3, en fazla 5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.

Başlık ve Alt Başlıklar

1. Tüm başlıklar Times New Roman yazı karakterinde, 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.
2. Bölüm başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, ortalı ve koyu yazılmalıdır.
3. Bölüm alt başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, sola dayalı ve koyu yazılmalıdır.
4. Üçüncü ve dördüncü düzey başlıklarda başlığın ilk harfi büyük diğerleri küçük harflerle paragraf başlığı kullanılarak yazılmalıdır.

Tablo ve Şekil/Görsel Gösterimi

1. Tablolar ve şekiller, yayınlanmaya hazır biçimde hazırlanmalı, metin içerisinde geçtiği yerde verilmelidir.

2. Tablolar ve tablo başlıklarında kullanılan yazılarda Times New Roman, 10 punto, tek satır aralığı kullanılmalıdır.
3. Tablo başlıklarında her sözcüğün ilk harfi büyük olmalıdır.
4. Tablo içerisindeki metinler tek satır aralığında öncesinde ve sonrasında 0 nk boşluk bırakılarak, aynı stildeki paragrafların arasına boşluk eklemeyerek yazılmalıdır.
5. Tabloda dikey çizgiler kullanılmamalıdır.
6. Tablo çizgilerinin genişliği 1/2 nk genişliğinde ayarlanmalıdır.
7. Tablo öncesinde ve sonrasında 12 nk boşluk bırakılmalıdır.
8. Tablo başlıkları ve tablo numarasının gösteriminde Tablo numarası kalın ve sola dayalı, tablo başlığı normal ve sola dayalı şekilde yazılmalıdır. Örn; Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Bilgiler
9. Şekil ve görsel başlıklarının gösteriminde şekil/görsel numarası kalın ve ortalı, şekil/görsel başlığı normal ve ortalı şekilde yazılmalıdır. Örn;

Şekil 1. Türkiye İller Haritası

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *BEO*, 1655/124078; 3549/266169; 4174/313019; 4181/313547.

BOA, *DH.EUM.4.Şb*, 8/20.

BOA, *DH.EUM.KLU*, 9/12.

Not: İlk verildiği yerde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi isimi ve fon adları tam künye verilmeli, daha sonra kısaltma ve kodlar kullanılmalı.

Tek yazarlı kitap:

Dipnotta:

Ad Soyad, *Eser Adı* (Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı), sayfa numarası.

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

Kaynakçada:

Soyad, Ad. *Eser Adı*. Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı.

Kaynakçada:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

İki Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 25-28.

Kaynakçada:

Enginün, İnci ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.

Üç Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı - Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005).

Kaynakçada:

Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

Günay Kut vd., *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 104.

Kaynakçada:

Kut, Günay, Hatice Aynur, Cumhure Üçer ve Fatma Büyükkarcı. *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Yazarla Birlikte Yayıma Hazırlayan Olan Kitap:

Dipnotta:

Ahmet Mithat, *Ahbar-ı Âsara Tamim- Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*, haz., Nüket Esen (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003). 46.

Kaynakçada:

Ahmet Mithat. *Ahbar-ı Âsara Tamim-i Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*. Haz., Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003. (Yazarın soyadı mevcutsa önce yazılır.)

Yazarla Birlikte Çevireni Olan Kitap:

Dipnotta:

Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev., Jale Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991), 150.

Kaynakçada:

Hampson, Norman. *Aydınlanma Çağı*. Çev., Jale Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.

Yazar veya hazırlayan belli değilse eser adından önce hazırlayanın veya çevirenin adı dipnot veya kaynakça düzenine göre yazılarak, ardından haz./Haz., veya çev./Çev. yazılır.

Örnek:

Dipnotta:

Özdemir Nutku, çev., *Romeo ve Juliet* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 25.

Kaynakçada:

Nutku, Özdemir, Çev. *Romeo ve Juliet*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kitaptan Bir Bölüm:

Dipnotta:

Halid Ziya Uşaklıgil, “Bölüm 22,” *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., haz., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım (İstanbul: Özgür Yayınları, 2007), 43.

Kaynakçada:

Uşaklıgil, Halid Ziya. “Bölüm 22.” *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım. İstanbul: Özgür Yayınları, 2007.

Basılı Makale:

Dipnotta:

Köksal Seyhan, “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi,” *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 240.

Kaynakçada:

Seyhan, Köksal. “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi.” *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 231 - 280.

Elektronik Makale:

Dipnotta:

Nezihe Seyhan, "Resurrection Day in Divan Literature." *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*, 18:1 (2004 Mar), 64. (erişim 12.08.2009)

Kaynakçada:

Seyhan, Nezihe. "Resurrection Day in Divan Literature." *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*. 18:1 (2004 Mar), 62-76.

(erişim 12.08.2009)

Ansiklopedi Maddesi:

Dipnotta:

Osman Eskicioğlu, “Fakir”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), s. 129.

Kaynakçada:

Eskicioğlu, Osman. “Fakir”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), ss. 129-131.

Web Sayfası:

Dipnotta:

“Google Gizlilik Politikası,” son güncelleme 19 Ağustos, 2015,

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Kaynakçada:

Google. “Google Gizlilik Politikası”. Son güncelleme 19 Ağustos, 2015.

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Dipnotta:

“McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts,” McDonald’s Corporation, erişim 19 Temmuz, 2008, <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Kaynakçada:

McDonald’s Corporation. “McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts.” Erişim 19 Temmuz, 2008. <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Tez:

Dipnotta:

Zeynep Sabuncu, “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli” (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983), 112.

Kaynakçada:

Sabuncu, Zeynep. “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983.

Yayımlanmamış Konferans:

Dipnotta:

Mustafa Akdağ ve Hidayet Tok, “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” (XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004).

Kaynakçada:

Akdağ, Mustafa ve Hidayet Tok. “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Buket Aydoğdu	1-25
I. Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler [1730-1754]	
<i>Feast Given to Habsburg Ambassadors in the Period of Mahmud I [1730-1754]</i>	
Ramazan Gündüz	26-42
Kilisli Hocaşâde Abdullah Enveri'ye Göre Mantığın Önemi ve Mantığın Eğitim, Kelam ve İnanç ile İlişkisi	
<i>The Importance of Logic according to Kilisli Hocaşade Abdullah Enveri and its Relationship with Education, Theology and Faith</i>	
Kasım Hızlı & Aydın Kurt	43-61
Mülkiye ile Hariciye Arasında Bir Ömür: Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa [1834-1907]	
<i>A Life Between the Civil Service And The Foreign Ministry: Kürt Said Pasha, Minister of Foreign [1834-1907]</i>	
Melek Eyigün & Selim Hilmi Özkan	62-80
Osmanlı Son Dönemi Ulemasından Cemil Molla'ya Göre Siyasal Yönetim Biçimleri ve II. Abdülhamid Yönetimi	
<i>Types of Political Administration and the Rule of Sultan Abdülhamid II According to Cemil Molla, One of the Last Ottoman Period Scholars</i>	
Ömer Bayramoğlu	81-102
Ahkâm Defterlerine Göre Bosna'dan Merkeze Yansıyan Toprak Anlaşmazlıkları ve Çözüm Arayışları	
<i>According to the Ahkâm Registers Land Conflicts and Searching for Solution Reflected from Bosnia to the Center</i>	
Orhan Ay	103-117
Tasavvufî Risâlelerden Oluşan Bir Mecmû'a: "Tasavvuf Mecmû'ası [DİB 81023]	
<i>A Journal Consisting of Mystical Treatises: "Sufism Journal [DİB 81023]</i>	
Mehmet Güneş	118-144
Ayanlıktan Vezirliğe Uzanan Bir Serüven: Karahisar-ı Sahib Ayanı Turunçşâde Süleyman Ağa ve Muhallefâtı	
<i>An Adventure from Being a Notable to Viziership: Turunçşade Süleyman Aga who was a Notable of Karahisar-ı Sahib and His Inheritance</i>	

Samettin Başol	145-172
XVII. Yüzyıl Bursa'sında Halka Yemek Dağıtım Hizmetleri [Vakfiye ve Vasiyetnameler Işığında] <i>Meal Distribution Services to the Public in 17th Century Bursa [In the light of the Waqfiyyas and the Testaments]</i>	
Ramazan Sonat	173-196
Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak [1918-1921] <i>Politics Under a Sandstorm: Making Sense of the Positions and Orientations of Shiites in the Process Leading up to the Establishment of the Iraqi State under the British Mandate [1918-1921]</i>	
Kevser Değirmenci	197-225
Hürriyet Gazetesi'ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu <i>Bulgarian Issue According to Newspaper "Hürriyet" [1868-1870]</i>	
Ecehan Somuncuoğlu	226-248
Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam Düşüncesinin Seyri <i>Modernization, Orientalism and Islamic thought in Egypt during the Nineteenth Century</i>	

Kitap İncelemesi / Book Review

Mehmet Deri	249-251
Remzi Kılıç, Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye [Tarihî Coğrafyası - XIX. Yüzyılda İdarî Yapısı], İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2011	

I.Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler [1730-1754]

Feast Given to Habsburg Ambassadors in the Period of Mahmud I [1730-1754]

Buket Aydoğdu*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

*Karamanoğlu Mehmetbey
Üniversitesi
buketaydogdu1999@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4101-1542

Başvuru / Submitted :
6 Ağustos 2022

Kabul / Accepted :
30 Ekim 2022

DOI: 10.21021/osmed.1158516

Atıf/Citation:

Aydoğdu, B. "I. Mahmud
Döneminde Habsburg Elçilerine
Verilen Ziyafetler [1730-1754]".
Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları
Dergisi, 16 (2023): 1-25.

Benzerlik / Similarity : %6

Öz

Diplomasi, uluslararası ilişkileri inceleyerek mevcut problemi müzakere yoluyla çözüme kavuşturan bir kavramdır. Devletler bu kavramı bünyelerinde geliştirerek kendilerine has diplomasi kaidelerini oluştururlar. Köklü bir geçmişe sahip olan Osmanlı Devleti de zamanla kendi diplomasi kaidelerini oluşturarak elçiler vasıtasıyla diğer devletlerle olan ilişkilerini yürüttü. Devletlerarası ilişkileri yürütmeye önemli görevler üstlenen elçiler, diplomasiin önemli aktörleri arasında yer aldı. Çalışmada Osmanlı diplomasisinde elçi kabullerinde uygulanan ziyafet meselesi, Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1754) Habsburg elçilerine verilen ziyafetler özelinde ele alındı. Bu noktada araştırmanın temel amacı, Osmanlı'da genel elçi kabulleri üzerinden I. Mahmud döneminde gelen Habsburg elçilerine verilen ziyafetleri ortaya koymaktır. Çalışmada I. Mahmud döneminde Avusturya'dan gelen üç elçinin (Leopold von Talman, Anton Korfiz Ulefeld, Heinrich Freiherr von Penckler) Babıâli'deki kabulü ile bunlar için yapılan harcama ve muameleler ile verilen ziyafetlerin ana hatları üzerinde tespit ve değerlendirmeler yapıldı. İlgili tespitler için döneme ait arşiv vesikaları, kronikler, teşrifat defterleri ve diğer araştırma eserlerinden istifade edildi. Araştırma sonrasında I. Mahmud döneminde Avusturya'dan gelen elçilere Osmanlı Devleti'ndeki genel elçi kabulü temaüllerine uygun bir şekilde muamelelerin yapıldığı, farklılıkların ise dönemsel ve elçinin geliş amacı ile statüsü gibi farklılıklardan kaynaklandığı sonucuna varıldı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Habsburg, Diplomasi, Elçi, Ziyafet.

Abstract

Diplomacy is a concept that finds a solution to the existing problem via negotiation by analysing international relations. Governments create their specific diplomacy rules by developing this concept within them. Ottoman Empire, which had a well-set history, also maintained its relations with other nations by developing its own diplomacy rules in time through ambassadors. Ambassadors, who take on significant tasks in maintaining international relations, played great roles in diplomacy. In this paper, "The Banquet Issue" applied during ambassador appointments in Ottoman diplomacy is handled specifically to banquets thrown for Habsburg ambassadors under the rule of Sultan Mahmud I (1730-1754). At this point, the primary purpose of the research is to present the banquets that were thrown for Habsburg ambassadors that came under the rule of Mahmud I via the appointments of ambassadors in general. In this paper, detections and evaluations outlineof the acceptance of three ambassadors (Leopold von Talman, Anton Korfiz Ulefeld, Heinrich Freiherr von Penckler) that came from Austria under the rule of Mahmud I in sublime Porte and the deals and expenses that were made for them with banquets that were thrown. Archive records, chronicles, protocol books, and other research works of that time were made use of for related detections. After the research, it was concluded that during the reign of Mahmud I, the ambassadors from Austria were treated in accordance with the general envoy acceptance trends in the Ottoman Empire, and the differences were due to differences such as the period and the status of the ambassador's arrival.

Keywords: Ottoman, Habsburg, Diplomacy, Ambassador, Banquet.

Giriş

Tarihsel süreçte devletlerarası ilişkilerde zamana bağlı olarak birtakım siyasi ve askeri değişimler meydana gelmektedir. Yaşanan bu değişimlerin sonucunda ise, savaşların yerini diplomasi almıştır. Buna bağlı olarak antlaşmaların ve bu antlaşmalarda aracı olan elçilerin ön plana çıktığı söylenebilir. Osmanlı Devleti de uzun süren siyasi ömründe diğer devletlerle siyasi, askeri ve ticari münasebetlerde bulundu ve bu münasebetler zaman içerisinde diplomasi alanına kaydı. Devletin diğer devletlere karşı uyguladığı dış politikasındaki değişimlere göre şekillenen diplomasi kaidelerinde ise süreç içerisinde birtakım değişimler ortaya çıktı. Diplomasi uluslararası ilişkiler ve dış politika ile yakından ilişkilidir¹, dolayısıyla bu ilişkilerin değişimi diplomasiyi de doğrudan etkiler. Örneğin kuruluş yıllarında büyüme aşamasında olan Osmanlı Devleti tek taraflı bir diplomasi yöntemi olan ad hoc² diplomasisini benimsedi. Ancak zaman içerisinde devletin uğradığı güç kaybı uygulanan diplomasi kaidelerini de etkiledi. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi daha sonraki yıllarda karşılıklı veya sürekli diplomasi ilkesini benimsemek suretiyle karşı tarafın da isteklerini önemser hale geldi. Osmanlı diplomasi anlayışındaki bu değişim, elçi kabullerinden, sınır diplomasisine kadar diplomasi alanına etkili oldu.

İstanbul'un fethi sonrasında Payitaht İstanbul'un sık sık elçi ziyaretlerine ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Nitekim İstanbul'da 1454 yılında Venedik tarafından ilk daimî elçilik kuruldu. Ardından Rusya, Avusturya, Fransa ve İngiltere de daimî elçilikler kurdu.³ Bu yüzyıldan itibaren daimî elçilikler ve elçi ziyaretleri artmaya başladı. Örneğin sadece 1500 ile 1700 yılları arasında İstanbul'a gelen Avusturya elçi heyetinin sayısı 120'yi buldu.⁴ Osmanlı Devleti'nin daimi elçilik kurması ise ancak Sultan III.Selim (1789-1807) döneminde başladı. Bu dönemde Londra, Viyana, Paris ve Berlin'de daimî elçilikler kuruldu. Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde de yine Londra, Viyana ve Paris'e daimî elçiler atandı.⁵ Rıfa'at Ali Abou-El-Haj'ın da ifade ettiği gibi diplomatik uygulamaların giderek gelişmesi ve karmaşık bir hal alması modern merkezileşme sürecinin Tanzimat reformlarından önce yaşandığının bir göstergesidir.⁶

Nihayetinde diyebiliriz ki Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışında zamanla dönüşümler yaşadı. Bu dönüşümler yaşanırken de önemli detaylardan biri olan elçilerin payitahta geldikten sonra nasıl ağırlandığı diplomasi alanının temel araştırma konularından birini oluşturmaktadır. Nitekim kuruluş yıllarından itibaren belirli kaidelere göre yapılan Babiâli'deki elçi kabulü ve buna bağlı uygulamalarda dönemsel farklılıklar yaşanabilmektedir. Bu durum statik bir kavram olan diplomasi alanına ve muhataba göre değişebilen esnek yapısından kaynaklanmaktadır. Çalışmada I. Mahmud döneminde Habsburg elçilerine verilen ziyafetlerin ana hatları ele alındı. Bu minvalde çalışmada ilgili tarihlerde gelen Habsburg elçileri kimlerdi, bu elçiler nasıl karşılandı ve nasıl ağırlandı gibi birtakım sorulara

¹ A.Nuri Yurdusev (Ed.), "Introduction", *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional*, (Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2004), 2.

² Ad hoc "devamlı olmayan, geçici; belli bir konu ile sınırlı; belli bir amaca yönelik" anlamına gelmektedir. Uğur Kurtaran, "Osmanlı'da Bir Elçi Mübadelesi Örneği: Pasarofça Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Elçi Mübadelesi", *Journal Of Social and Humanities Sciences Research*, 8/LXXXVII (2021): 3180.

³ Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşmasından Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", *Tarih Araştırmalar Dergisi*, 37/LXIII (2018): 333.

⁴ Karl Tebly, "Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları", (Çev: Bekir Sıtkı Baykal), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 0/XII (1969): 248.

⁵ J. C. Hurewitz "The Europeanization Of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism To Reciprocity In The Nineteenth Century" *Belleten*, 25/XCIX (1964): 461,462.

⁶ Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 116.

cevap verildi. Bunun için mevcut literatürde oldukça fazla çalışma bulunan elçilik faaliyetleri⁷ ile diplomasinin diğer araştırma eserlerinden istifade edildi. Buradan hareketle mevcut literatürde genel anlamda elçi kabulü içerisinde ele alınan ziyafet meselesi, belirli bir dönem (I. Mahmud) üzerinden döneme ait arşiv belgeleri, kronikler ve teşrifat defterleri incelenmek suretiyle somut veriler elde edildi. Bu noktada çalışmanın temel problematiği olan Osmanlı Devleti'ndeki genel elçi kabullerindeki ziyafet uygulamasının I. Mahmud dönemindeki Habsburg elçilerine olan uygulamasındaki benzerlik ve farklılıkların tespiti yapıldı. Örneğin çalışmanın ilerleyen sayfalarında görüleceği üzere siyasette aktif rol alan elçilere daha çok ziyafet ve harcama yapıldığı ya da yalnızca padişah tarafından değil devletadamları tarafından da ziyafetlerin verildiği bilgisine ulaşıldı. Ziyafetlerin verileceği mekan olarak daha çok gösterişli yalılar tercih edildi. Devlet bu sayede kendi ihtişamını elçiye sunma fırsatını yakaladı. Bunun gibi elde edilen tespitler gerek genel anlamda, gerekse kendi içerisinde değerlendirilmek suretiyle Osmanlı diplomasisinde dönemsel olarak yaşanan değişimlerin elçilere verilen ziyafetler üzerindeki etkisi ortaya konuldu. Bu şekilde genelden özele indirgeme usulü ve mukayese yöntemlerinin uygulandığı araştırma yapısal olarak üç bölümden oluşmaktadır. Konunun kavramsal çerçevesinin oluşturulması için verilen birinci bölümde okuyucu elçi kavramı ve Osmanlı Devleti'ndeki elçi kabulü uygulamaları hakkında bilgilendirilmektedir. Yine asıl konuya hazırlık maiyetinde kaleme alınan ikinci bölümde tarihsel süreçte Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkileri ele alınırken, son bölümde ise çalışmanın ana konusu olan I. Mahmud dönemi gelen Habsburg elçilerine Babıâli'de uygulanan muameleler ve verilen ziyafetlerin ayrıntıları üzerinde duruldu.

1. Elçi Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulü Uygulamaları

Elçi kelimesinin etimolojik kökeni “halk, ülke, devlet” anlamlarına gelen el (il) kelimesinden gelmektedir.⁸ İlk dönemlerde hükümdar, başbuğ anlamlarına gelen kelime zamanla farklı anlamlara gelerek hükümdarın haber getiricisi anlamını taşımaya başladı. Sonraki süreçte Arapça ve Farsçanın etkisiyle Türkçede elçi kelimesinin yerine sefir kelimesi kullanılmaya başlandı.⁹ Zamanla hem anlam hem kavram olarak değişime uğrayan elçi, hükümdarın aracısı olarak diplomatik görevleri üstlenir ve İslam anlayışına göre dokunulmazlığa sahiptir. Hz. Muhammed döneminde elçiler öldürülmez hatta hakaret edilmesi bile hoş karşılanmazdı.¹⁰ Bu bağlamda her devlet elçilere farklı şekilde yaklaşır ve farklı sorumluluklar verirdi. Osmanlı Devleti de kuruluş yıllarından itibaren elçilere uygulanan ad hoc politikası gereğince XVIII. yüzyıla kadar hiçbir devlete devamlı surette elçi göndermedi. Bu anlayışın temel nedeni, Babıâli'nin ilgili tarihlerde kendini hiçbir devletle eşit statüde görmemesi ve buna bağlı gelişen üstünlük duygusudur. Ancak bu süreç sürekli devam etmedi ve Osmanlı Devleti Pasarofça Antlaşması (1718) sonrası geçici surette elçiler göndermeye başladı.¹¹ Buna müteakiben 1719 yılında Avusturya tarafından elçi Wirmond İstanbul'a gönderildi, Osmanlı tarafından ise İbrahim Paşa

⁷ Elçilik faaliyetleri ve elçi kabulleriyle ilgili başlıca çalışmalar için bkz: Zarif Ongun, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Nâme ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim”, *Tarih Vesikaları Dergisi*, 18/I (Haziran 1941): 407-413; Şerafettin Turan, “1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 22/III-IV (1964): 273-294.; O. Ziroviç, “Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 29/IV (1968): 45-53. ; Karl Tebly, “Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a Yolladığı Elçi Heyetleri Ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, (Çev: Bekir Sıtkı Baykal), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 0/XII (1969): 247-263. ; Mehmet İpşirli, “Elçi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XI (İstanbul 1995), s. 3-15. ; M. Akif Erdoğan, “Kalmuk Elçileri Üzerine Osmanlı Arşiv Belgeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 18/I (2003):111-118; Ömer Düzbakar, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleneği ve Elçi İşaşlerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/V (2008): 290-312.

⁸ Mehmet İpşirli, “Elçi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XI (İstanbul 1995), s. 3.

⁹ Harun Çağlayan, “Elçi ve Vekil Bağlamında Nübüvvet,” *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 8/II (2015): 69.

¹⁰ İpşirli, a.g.m., 4.

¹¹ Uğur Kurtaran, Osmanlı'da bir elçi mübadelesi Örneği..., 3181.

Viyana'ya büyükelçi olarak gönderildi.¹² Bu minvalde Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında elçi teatisi yaşandı. Gönderilen elçiler padişahın vekili olduğu için karşı devlet tarafından hürmetle karşılanması beklenirdi. Osmanlı Devleti de gelen elçileri en iyi şekilde ağırlamaya çalıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'nde uygulanan teşrifat¹³ kaidelerinin bir gereğidir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yabancı ülkelerden gelen elçiler, teşrifat kaidelerince belirlenen birtakım prensiplere bağlı olarak ağırlandı. Bu ağırlamalarda karşı devletin Müslüman ya da gayr-i müslim oluşu, mezhebi, siyasi ve sosyal ilişkileri önem arzederdi. Ancak ne olursa olsun elçi misafir kabul edilir ve yol boyunca can, mal güvenliğinden Osmanlı Devleti sorumlu olurdu. Yol boyunca tüm ihtiyaçları devlet tarafından “yol baha” adı verilen ödemelerle, aynî ve nakdî olarak karşılanırdı. Bu çerçevede geçilen yerlerin idarecileri elçilerle ilgilenir ve gerekirse gece konaklamaları sağlanırdı. Ancak ayırt edilmesi gereken husus fevkalâde (geçici) elçilerin yol masrafları ve İstanbul'da kaldıkları süre zarfındaki tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırken, daimî elçilerin yalnızca yol masrafları karşılanırdı.¹⁴ Osmanlı başkentine gelen yabancı elçilere ilk 6 ay “tayinat baha” veriyordu ve bu surette elçilerin ihtiyaçları karşılanıyordu. Daimî elçilere verilen tayinata “nafaka baha” denmekteydi. Cülus tebriki için gelen geçici elçilere geldiği günden döneceği güne kadar tayinat verilirdi. Diğer bir tayinat çeşiti ise elçinin mobilya ve tekstil ihtiyaçlarını karşılamak için verilen “mefruşat baha”dır ve bu ödemeler elçilere bir kez verilirdi. Yabancı elçilerin kira, yiyecek, içecek masraflarının karşılanması için verilen tayinatın adı da “hane icaresi” idi.¹⁵ Verilen tayinatların miktarı elçinin büyükelçi, orta elçi, küçük elçi ve maslahat-güzar olmasına göre değişim gösterirdi. Zira en fazla tayinatı büyükelçi almaktaydı.¹⁶ Bu minvalde elçilere misafir gibi davranılarak her türlü ihtiyaçlarını Osmanlı Devleti karşıladı. Bu hususta diyebiliriz ki elçilerin makamı, statüsü ne olursa olsun daha Âsitane'ye varmadan Osmanlı'nın misafirperverliğine tanık olurdu. Yol süreci bitip başkente yaklaştıkları zaman elçi ve yanında bulunan heyete saray tarafından at gönderilir. Elçi ve heyeti deniz yoluyla geliyorsa mihmandar, çavuş, asesbaşı ve yeniçeriler Vezir iskelesinde elçinin gelmesini beklerdi. Elçi karşılandıktan sonra gül suyu, tatlı, kahve ve buhur ikram edilerek alayla birlikte saraya hareket edilirdi. Sarayda ilk olarak elçiyi saray tercümanı karşılar daha sonra mihmandar, çavuşlar katibi ve çavuşlar emini ile birlikte arz odasına gider. Sadrazam yanındaki reisülküttap, çavuş başıağa, tezkireci ile elçiyi karşılardı. Elçinin mektubunu reisülküttap alır ve sadrazamın yanında bulunan yastığın üzerine koyardı. Bu merasimden sonra elçiye tatlı ikram edilir, elçi arz odasından ayrılırken sadrazam ayağa kalkmazdı.¹⁷ Elçiler sadrazamla görüştüktan sonra padişahın izniyle huzura kabulleri gerçekleşirdi. Huzura kabul öncesi divan toplantısı yapılırdı daha sonra elçilere divanhanede ziyafet verilirdi.¹⁸ Ziyafet geleneğinin temelleri XV. yüzyılın sonuna değin uzanmaktadır. XV.yüzyıla birlikte artık elçiler resmi merasimle huzura kabul edilmedikleri için sadrazamın öncülüğünde divan toplantısında ziyafet verilmeye başlandı. Verilen ziyafetler Babîâliye renk ve tat katarak Osmanlı sarayının şenlenmesini sağlıyordu.

¹² Uğur Kurtaran, “Pasarofça Antlaşması'na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar”, *Journal Of Social and Humanities Sciences Research*, 15/LV (2018): 291.

¹³ Teşrifat kelimesinin sözlük anlamı şerefendirme anlamına gelen teşrif kelimesinden türemiştir. Bazı İslam devletlerinde hil'atle aynı anlama gelir. Resmi törenlerde izlenen kurallar bütünü ifade eden teşrifat, padişah dahil tüm saray halkının riayet ettiği kuralları ihtiva eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Karaca, “Teşrifat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), s. 570.

¹⁴ Uğur Kurtaran, Karlofça Anlaşmasından Sonra İstanbul'a Gelen...,337.

¹⁵ Hacer Topaktaş, “Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat” Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 10/I (2015): 36,37.

¹⁶ Hasret Gümüş, “1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşında Arabuluculuk Yapan Devletler ve Bu Devlet Elçilerine Verilen Tayinatlar Hakkında Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/I (2021): 18.

¹⁷ Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2017), s. 132; Ebru Baykal, “Osmanlılarda Törenler”(yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi, 2008), 39,40.

¹⁸ Ahmet Önal, “Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri”, *Antik Çağdan XXI.Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015), 3, 410,411.

Ziyafetler yalnızca misafirler için değil saray halkı için de verildiği için büyük ve özenli bir hazırlığı gerektiriyordu.¹⁹ Bu nedenle yemeklerin hazırlanması aşaması iyi bir şekilde organize edildi. Ziyafetler için yemekler matbah-ı âmire yönetimindeki has mutfak, ağalar mutfağı, helvahane, divan mutfağı gibi bölümlerde hazırlanıyordu. Bu bölümlerde görev alan aşçılar özenle seçilerek padişahın mutfağında yer alıyorlardı. Yemeklerden sonraki aşama olan sofraya düzeni de oldukça önem arz ederdi. Temiz bir örtünün üzerine fazla yüksek olmayacak şekilde bir sehpa koyulur onun üzerine de sini yerleştirilirdi. Sininin üzerine yemekler dizilir ve daha sonra insanlar bu sininin çevresinde oturarak yemeklerini yerlerdi. Sofrada kullanılan örtü, tabak, kaşık ve diğer tüm eşyalar hane sahibinin ekonomik düzeyini gösteren unsurlardır. Padişah da bir baba figürü üstlenerek halkı doyururdu. Bunun için hem halka hem de protokole şenlikler düzenlenirdi. Şenliklerde yemek At Meydanı'nın ortasına getirilir ve borular, davullar ile yemeğe başlanırdı.²⁰ Şenlikler esnasında elçilere helvahanede üretilen şekerlemeler ikram edilirdi. XV.yüzyıldan itibaren badem, ceviz, incir ve kestane şekeri üretilirken XVI.yüzyılda peynir şekeri ve elma akidesi, XVII.yüzyılda akide şekeri üretilmiştir. Sarayın helvahane kısmında tatlı ve şekerleme haricinde bir de buhur suyu adı verilen bir tür içecek yapılır ve misafirlere ikram edilirdi. Bu içecek envai çeşitten bitki, baharat ve gül suyunun kaynatılmasıyla elde edilirdi.²¹

Ziyafetten sonra elçiler padişahın huzuruna kabul edilirdi.²² Ayrıca Osmanlı Devleti'nin elçi kabul uygulamalarına göre elçilerin Babıâliye büyük bir bohça ile hediye getirmeleri beklenirdi, hediyelere özen gösterilmesi padişaha olan saygının belirtisiydi. Çünkü hediyelerin devletin gücünü gösteren sembolik özelliği vardı bu nedenle Osmanlı Devleti'ne gönderilecek hediyeler özenle seçilir ve hazırlanmasının her aşaması yakından takip edilirdi.²³ Elçinin getirdiği name ve hediyeler teşrifat kaidelerince hiyerarşik olarak küçükten büyüğe sıralanmış vezirlere sırayla iletilir en son sadrazama ulaşırdı. Padişahın namesi de yine aynı şekilde elçiye ulaşırdı. Padişah elçiyle birebir iletişim halinde olmaz söyleyeceği bir şey varsa sadrazama hitap ederdi, söyleyecek bir şeyi yoksa işaret eder ve elçi dışarı çıkartılırdı.²⁴ Görev süresi dolan elçiler padişahın dönüş izni alırdı, izni alan elçi kendi sınırlarına kadar mihmandar, yasağı, yeniçeri gibi görevliler eşliğinde giderdi. Dönüş yolunda da elçinin tüm masraflarını Osmanlı Devleti karşılardı.²⁵ Ancak Osmanlı Devleti ile Habsburg Hanedanı arasında yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler ile bunlara bağlı olarak gelişen diplomatik münasebetlerin elçi kabullerine yansıdağını söylemek mümkündür. Nitekim I. Mahmud'un 24 yıl süren saltanatında Viyana Sarayı'ndan İstanbul'a gönderilen üç farklı elçinin benzer kaidelere göre karşılanıp ağırlanmakla birlikte, dönemsel farklılıkların elçi kabullerine yansıdağı sonucuna varılmıştır. Bu durumun yaşanmasındaki temel etken ise elçilerin statüsü ile geliş amaçlarıydı. Örneğin Avusturya'dan gelen ilk elçi olan Leopold Von Talman, daimî statüde olmasına rağmen ilgili tarihlerde yaşanan Osmanlı-Rusya Harbi'ndeki arabulucuk rolüyle, Babıâli'de daimî elçi kaidelerince değil fevkalâde elçiler gibi ağırlanarak tüm ihtiyaçları Babıâli tarafından karşılandı. Bu minvalde elçiye birtakım ayrıcalıklar verilirken, Habsburg temsilcisine geleneksel kaidelere uygun olarak ziyafetler verildi. Buna göre, Talman için tespit edebildiğimiz kadarıyla Kara Mustafa Paşa'nın Yalısında ve Gümrükçü Çiftliği'nde iki kez ziyafet verildi. I. Mahmud döneminin ikinci Habsburg elçisi olan Anton Korfiz

¹⁹ Yusuf Yıldız, "18.Yüzyıla Kadar Avusturya Elçilerinin Osmanlı Devleti'ndeki İşeleri Ve Elçilik Hediyeleri", *Tarih Okulu Dergisi (Journal of History School)*, 11/XXXIII (2018): 435.

²⁰ İlknur Haydaroğlu, "Osmanlı Saray Mutfağından Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/XXXIV, (2003): 3,4.

²¹ Aybüke Ceyhan Sezgin, Pınar Durmaz, "Osmanlı Mutfak Kültüründe Şerbetlerin Yeri ve Tüketimi", *Journal Of Tourism and Gastronomy Studies*, 7/II (2019): 1504-1509.

²² Önal, a.g.m., 411.

²³ Uğur Kurtaran, Zeynep Karaca, "XVIII.Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Diplomatik Temasın Görünen Yüzü: Hediyeleşme", *Tarih Gelecek Dergisi*, 6/IV (2020):1190.

²⁴ Önal, a.g.m., 410-411.

²⁵ Uğur Kurtaran , Osmanlı'da Bir Elçi Mübadelesi Örneği..., 3182.

Ulefeld ise Belgrad Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti ile dostluğu pekiştirmek üzere Babiâliye geldi dolayısıyla iki devlet arasındaki ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğinden Avusturya elçisine yoğun bir ilgi gösterildi. Nitekim ilgili tespitlerde görüldüğü üzere aynı zamanda fevkalâde elçi statüsünde olan ve büyükelçi payesiyle gelen Habsburg temsilcisinin tüm masrafları Osmanlı yönetimi tarafından aynı ve nakdî ödemeler yoluyla karşılandı. Yine Ulefeld, İstanbul'da kaldığı süre boyunca çok sayıda ziyafet verilmek suretiyle onurlandırıldı. Bu minvalde elçiye ilk olarak Davud Paşa civarındaki yalıda daha sonra Sadabad Sarayı'nda, Hatice Sultan Çiftliği'nde, Monol Yalısı'nda(?), Tırnakçı Yalısı'nda, Bahayı Yalısı'nda, Mehmed Kethüda Yalısı'nda, Gülşen-âbâd sahil sarayında ve Kağıdhane'de ziyafet verildi. Dönemin son Avusturya elçisi olan Heinrich Freiherr von Penckler ise Belgrad Anlaşması'nın uygulanışını kontrol edip bu anlaşmanın süresini uzatmak üzere Âsitane'ye geldi ve Osmanlı Devleti'nin mutad kaidelerince ağırlandı. Fakat Penckler'de Talman gibi daimî statüde bir elçi olduğu için verilen ziyafetlerin sayısı sınırlıdır. Nitekim Habsburg elçisi için Neşadabad Sarayı ile Çerağan Sarayı'nda birer ziyafet verilmek suretiyle ağırlandı.

2. Osmanlı-Habsburg Diplomatik Münasebetleri

Osmanlı Devleti coğrafi konumu nedeniyle kuruluş yıllarından itibaren pek çok devletle siyasi ilişkilerde bulundu. Bu devletlerden birisi de Habsburglar'dır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Habsburg elçileri çeşitli nedenlerle Babiâliyi ziyaret etti ancak bu iki devlet arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesi 1526 Mohaç Meydan Muharebesinde Macar Krallığı'nın ortadan kalkması ile başladı. İmparator I. Ferdinand (1509-1564) Batı Macaristan'a sahip olmak için Osmanlı Devleti'ne haraç vermeye razı olarak 1547'de Osmanlı Devleti ile mütareke imzaladı.²⁶ Ancak ilişkiler her zaman mütareke yoluyla çözüme kavuşmadı ve 1593-1606 yıllarını kapsayan, adını tarihe 13 Yıl Savaşları olarak yazdıracak olan hadise yaşandı. Savaşın nedeni Habsburg hanedanının ödediği haracı artık ödemek istemeyişi ve Telli Hasan Paşa'nın Habsburg serhaddine yaptığı faaliyetlerdi. Nihayetinde Osmanlı Devleti ile Habsburg Hanedanı arasında yaşanan bu uzun soluklu savaşta Osmanlı Devleti'nin başarılı paşaları sayesinde Estergon, Kanije ve Eğri kaleleri fethedildi. Avusturya ise Budin'e gelerek barış istedi ve iki devlet arasında Zitvatorok Antlaşması (1606) imzalandı.²⁷ Bu anlaşma ile Avusturya kayzeri ile Osmanlı padişahı protokolde eşit sayıldı ve Batı Macaristan için ödenen 200.000 guldenlik²⁸ haraç kaldırıldı. Bu durumda Osmanlı Devleti XVII.yüzyıla değin Avusturya'ya karşı koruduğu üstünlüğü Zitvatorok Antlaşması ile kaybetti. Bu antlaşma sonrasında Habsburg ve Osmanlı Devleti arasında ilk kez mübadele²⁹ işlemi gerçekleşti. Osmanlı tarafından Ahmet Kahya Prag'ta bulunan Kayzer II. Rudolf'a gitmek için heyetle birlikte yola çıktı. Habsburg heyetiyle birlikte Komoron ve Estergon kaleleri arasında mübadele gerçekleşti. Sonraki yıllarda bu mübadele işlemleri devam etti. 28 Eylül 1628'de Hans Ludwig von Kueftein ile Receb Paşa'nın mübadelesi gerçekleşti. Bu minvalde denilebilir ki Osmanlı'nın diplomasi anlayışı Zitvatorok Antlaşması sonrası değişim geçirdi. Zitvatorok'dan sonra imzalanan Vasvar Antlaşması (9 Ağustos 1664) da Zitvatorok Antlaşmasını teyit eder durumdaydı. Bu anlaşmanın en önemli maddesine göre Osmanlı ve Habsburg arasındaki karışıklıkları çözmek amacıyla iki devlet arasında elçi mübadelesi gerçekleşecekti. Osmanlı tarafından Kara Mehmed Ağa, Habsburg tarafından Walter de Leslie karşılıklı mübadele edildi.³⁰ Bu iki elçi de

²⁶ Teply , a.g.m., 249.

²⁷ Fatih Gürcan, "Osmanlı-Avusturya Rekabetinde Çasarlık İmgesi ve Zitvatorok Antlaşması", *Mavi Atlas*, 9/II, (2021): 187.

²⁸ Gulden Habsburg hanedanı para birimidir. Erişim 04 Haziran 2022 https://tr.wikipedia.org/wiki/Habsburg_Monar%C5%9Fisi.

²⁹ Mübadele sözlükte "bir şeyin diğeriyle değiştirilmesi" anlamına gelir. Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasındaki savaş esirleri ve elçilerin karşılıklı olarak değişimi anlamına gelen kavramdır. Ayrıntılı bilgi için bk. İlber Ortaylı, "Mübadele" TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXI (Ankara 2020), s.422.

³⁰ Uğur Kurtaran , Osmanlı'da Bir Elçi Mübadelesi Örneği..., 3185,3186.

büyükelçi vazifesindeydi, Walter de Leslie yaşının geçkin olduğunu söyleyerek elçilik görevini kabul etmek istemedi. Ancak Avusturya Devleti'nin ısrarına karşı koyamadı. Nihayetinde W. Leslie ve Kara Mehmed Paşa 30 Mayıs 1665'de Komaran yakınlarında mübadele edildi. W. Leslie kıymetli hediyelerle İstanbul'a geldi ve barış teyit edildi. Habsburg elçisi Osmanlı Devleti'nin teşrifat kurallarına göre ağırlandı.³¹

Yüzyılın sonunda imzalanan Karlofça Antlaşması (1699) da Osmanlı diplomasisinde Zitvatorok Antlaşması gibi önemli değişiklikler meydana getirdi. Önceleri Moskof Prensi olarak adlandırılan Rus Çarı'nın çarlık unvanı kabul edildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarının büyük bir kısmı Habsburgların eline geçti. Antlaşma şartları gereğince elçi mübadeleleri gerçekleşti. İstanbul tarafından İbrahim Paşa, Habsburg tarafından Wolfgang IV. Öttigen-Wallerstein Grafi İstanbul'a gönderildi. Anlaşmalar sonunda elçi mübadelesi artık bir gelenek halini almaya başladı. Ancak elçilerin mübadele edilmesi o an siyasi ilişkileri yumuşatsa da devamlı olarak bir sükûnet söz konusu olmadı. Bu nedenle Karlofça yenilgisini telafi etme amacıyla Osmanlı Devleti Venedik'e savaş açtı. Yaşananlar Avusturya'yı rahatsız etti ve Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında savaş çıktı. Savaş sonucunda Osmanlı Devleti Belgrad'ı kaybetti. Nihayetinde İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuğu ile 21 Temmuz 1718'de Pasarofça Antlaşması imzalandı. Anlaşma sonrasında elçi mübadelesi gerçekleşti ve Osmanlı cihetinden Avusturya'ya İbrahim Paşa gönderildi, Avusturya tarafından ise Damian Hugo, von Virmont İstanbul'a ziyarette bulundu. Sonraki süreçlerde de Habsburg Hanedanı ve Osmanlı Devleti arasında elçiler vasıtasıyla diplomatik ilişkiler yürütüldü.³²

3. I. Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler

3 Muharrem 1108'de (2 Ağustos 1696) Edirne'de dünyaya gelen Sultan I. Mahmud II. Mustafa'nın büyük oğludur, annesi ise Saliha Sultan'dır. Çocukluk yılları Edirne'de geçen padişah, babası II. Mustafa'nın Edirne Vak'ası (1115/1703) ile tahttan indirilmesi sonucu kardeşleriyle birlikte İstanbul'a geldi. 27 yıl boyunca kafes hayatı sürdürdükten sonra III. Ahmed'in (1703-1730) 1730 isyanı neticesinde tahttan feragati ile tahta çıktı (2 Ekim 1730). Tahta geçer geçmez ilk işi isyan edenleri yatıştırmak amacıyla başta yeniçeri ağalığı olmak üzere asilere önemli görevler verdi.³³ 24 yıllık saltanatında İran ve Avusturya ile savaşlar yaptı. İç ve dış ilişkilerde denge siyaseti izledi. 27 Safer 1168'de (13 Aralık 1754) Cuma namazından sonra Topkapı Sarayı'nda vefat etti.³⁴ I. Mahmud'un 24 yıl süren saltanatında pek çok devletle siyasi, askeri ve diplomatik münasebetler yaşandı. Bu devletlerden biri de Habsburglar olup ilgili tarihlerde taraflar arasında karşılıklı olarak elçi teatileri gerçekleştirildi. Bu minvalde I. Mahmud döneminde Viyana Sarayı'ndan İstanbul'a gönderilen elçiler şunlardır: Leopold Von Talman (1728-1737), Anton Korfiz Ulefeld (1740-1742) ve Heinrich Freiherr von Penckler (1742-1754)'dir.

3.1. Leopold Von Talman (1728-1737) (Daimî elçi)

I. Mahmud döneminde Viyana'dan gönderilen ilk elçi olan Leopold Von Talman, Leopold Talman'ın³⁵ oğludur. Habsburg elçisi, I. Mahmud'tan önce 21 Aralık 1728'de Osmanlı padişahı III.

³¹ Özgür Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri (1665)", *Tarih Dergisi*, 0/LIV (2012): 57-58.

³² Uğur Kurtaran, "Osmanlı'da Bir Elçi Mübadelesi Örneği...", 3186-3188.

³³ Abdülkadir Özcan, "I. Mahmud", TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVII (Ankara, 2003), s.348.

³⁴ Özcan, a.g.m., 351.

³⁵ 1703-1711 yılları arasında Osmanlı'da kapı kethüdası olan Habsburg elçisidir. 1711 yılında ortaelçi olarak görevini ifa etti. Nurgül Bozkurt, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700 1736)", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, XIII (2002): 247.

Ahmed'in huzuruna kabul edildi. Josef Dierung'un³⁶ yerine kapı kethüdası oldu, 1736 yılında ise orta elçi statüsüne ulaştı ve görevini 1737 yılına kadar, yani I. Mahmud'un saltanatı sırasında da ifa etti.³⁷ Nitekim bununla ilgili döneme ait bir arşiv belgesine göre, Talman'ın I. Mahmud dönemindeki kabulü 18 Rebiülevvel 1143 (1 Ekim 1730) tarihinde Ramazan-ı Şerifin sonunda, Salı günü mevacic dağıtımında gerçekleşti.³⁸ İlgili kabulün mutad kaidelere uygun bir şekilde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Habsburg elçisi, Osmanlı Devleti'nde kaldığı süre boyunca daimî elçi unvanına sahip oldu.³⁹ Ayrıca İstanbul'da görev yapan diğer ülke daimî elçileri gibi kendi ülke vatandaşlarının haklarının korunması gibi hizmetlerde bulundu. Talman'ın görev süresi boyunca bir daimî elçiden ziyade bir takım faaliyetlerde de bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Niyemirov Görüşmeleri sırasında Habsburg Devleti adına görüşmelere katılan Talman, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında arabuluculuk yapacağına dair söz vermesine rağmen görevini yerine getirmeyerek Osmanlı Devleti'nden savaş tazminatı ve bazı yerlerin kendisine verilmesini talep etti. Bu doğrultuda Babiâli hem Avusturya hem de Rusya ile barış antlaşması yapmanın yollarını aradı.⁴⁰ Dolayısıyla elçi, Osmanlı Rus/Avusturya (1736-1739) harbi sırasında (1737) çeşitli bahaneler öne sürerek Babiâli'yi oyalamak suretiyle, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bıraktı.⁴¹ Hatta şifreli mektuplar vasıtasıyla Osmanlı Devleti hakkında mühim bilgileri İmparatorluk Savaş Konseyine (Avusturya'ya) ilettiler. Verilen bilgiler arasında siyasi meseleler, stratejik manevralar ve İran ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan ilişkiler yer alıyordu. Bu görevini ifa ederken İstanbul başpiskoposunun da desteğini aldı. Gönderilen şifreli mektupların yolda kaybolması ya da çalınması ihtimaline karşı Talman bu mektupların birer kopyasını sakladı ve memleketine giderken yanında götürdü. Tuhaf olan mektupların saklanan nüshasında şifre olmamasıdır.⁴² Dolayısıyla Talman'ın siyasette aktif rol oynaması ve bazı dönemlerde Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki arabulucuk yapması Babiâli'deki etkisini ve konumunu arttırdı. Bu çerçevede Talman'ın tüm ihtiyaçları Osmanlı yönetimi tarafından karşılandı. Oysa daimî statüde olan bir elçinin tüm masrafları değil, sadece yol masrafları karşılanıyordu. Ancak Talman'ın ilgili savaştaki arabulucuk rolü üstlenmesi, elçiye fevkalâde elçi statüsündeki gibi imtiyazlar kazandırdı ve Babiâli özellikle bu görevi sırasında elçinin tüm masraflarını karşıladı. Nemçe hududundan İstanbul'a kadar elçinin nakil arabaları ve tayinatı için toplamda 8.000 akçe⁴³ ödenirken⁴⁴ elçinin orduya naklini sağlamak için İstanbul'dan Edirne'ye değin 5 araba gönderildi ve bu arabalar için saray 37,5 kuruş⁴⁵ harcadı.⁴⁶ 15 Aralık 1736 yılında ise elçinin Nemçe hududuna varıncaya kadar lazım olan arabalar için 940 kuruş ödeme yapıldı.⁴⁷ Talman'ın 1729 tarihinde Avusturya'ya döneceği zaman da yine araçlarının nakli için

³⁶ 1719 senesinde İstanbul'da geçici elçi sıfatıyla görev yapan Habsburg elçisidir. Nurgül Bozkurt, a.g.m., 248.

³⁷ Bozkurt, a.g.m., 248.

³⁸ BOA, AE.SAMD.III, 1/18.

³⁹ Hüseyin Onur Ercan, "Neşadabad ve Çerağan Sahil Saraylarında İki Özel Gün:Belgrad Anlaşmasının Kalıcı Olarak Temdidi", *Marmara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, 8/1 (2021): 6.

⁴⁰ Gümüş, a.g.m, 22.

⁴¹ Uğur Kurtaran, "XVIII.Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII (2014): 400.

⁴² Julia Kellner, "Spionageabwehr in der Frühen Neuzeit Verschlüsselung in der Korrespondenz des Diplomaten Leopold von Talman mit dem Wiener Hofkriegsrat", *Pota K Zgodovinskemu Sponznanju Nasega Časa Wege Zum Historischen Erkennen Unserer Zeit, Ed. Sašo Jerše-Filip Draženović*, 30, (2020):139-141.

⁴³ Akçe, Osmanlı Devleti tarafından başlangıçta gümüş sikke olarak adlandırılırken XV.yüzyıldan itibaren akçe terimi kullanılmaya başlandı. 1697'den itibaren akçelerin içerisine bakır ilave edilerek değeri düşürülmüştür. Halil Sahillioğlu, "Akçe", TDV İslâm Ansiklopedisi, II (İstanbul 1989),s. 224,226.

⁴⁴ BOA, İE.HR. 9/871.

⁴⁵ Kuruş kelimesinin kökenleri XIII.yüzyıl dolaylarına kadar gitmektedir. III.Ahmed dönemi'nde ilk Osmanlı kuruşları basılmaya başlandı. 1 Osmanlı kuruşu=120 akçedir. Şevket Pamuk, "Kuruş", TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVI (Ankara 2002),s. 458.

⁴⁶ BOA, C.HR. 143/7148.

⁴⁷BOA, AE.SMHD.I, 147/10965.

saray tarafından 52.800 akçe ödeme yapıldı.⁴⁸ Ayrıca Habsburg elçisine Babîâli'de faaliyet yürüten diğer elçilere verildiği üzere günlük tayinatlar verildi. Elde edilen bilgiye göre elçiye günlük 7.476 akçe tayinat verildi.⁴⁹ Ayrıca Babadağı'na gitmekle görevli olan Talman'a tayinat baha, sirem, camus, koçu arabaları, mekkare beygirleri için toplam 9.241,5 kuruş ödeme yapıldı.⁵⁰ Habsburg elçisi, tavassut için Babadağı'na geldiğinde kendisine bir aylık tayinat baha olarak 4.060 kuruş ödendi.⁵¹ Elçiye verilen bu ödemelerin aynı dönemde İstanbul'da bulunan Fransa elçisine göre daha az olduğu görülmektedir.⁵² Yine elçinin masraflarıyla ilgili başka bir belgede ise elçilik heyetinde bulunan çavuşlardan üçüne nafaka baha olarak günlük 40 akçe verildiği anlaşılmaktadır.⁵³ İlgili belgelerden anlaşıldığı üzere, Habsburg elçisine genel teâmüle uygun olarak bir takım nakdî ödemeler yapılırken, yine aynı ödemelerin de yapıldığını söylemek mümkündür. Bu minvalde elçinin masraflarının karşılanması için Babaeski Kazasına sorumluluk verilerek Talman'ın bir günlük ihtiyaçlarının karşılanması istendi.⁵⁴

Benzer şekilde elçinin İstanbul'a gelişinden sonra da ikamet ettirilmesi için birtakım hane ve konaklar kiralanırken, bunların masrafları Babîâli tarafından karşılandı. Örneğin Avusturya elçisinin konağının tamir edilmesi için 324,5 kuruş ödeme yapıldı.⁵⁵ Hatta 19 Rebiulevvel 1143 (2 Ekim 1730) tarihli belgede geçen bilgiye göre Talman'ın isteği üzerine bayram namazını seyretmesi için Fatih Camii civarında Nemçe elçisi için bir konak daha tahsis edildi.⁵⁶ Yine elçinin eşyasının nakliyesi için Osmanlı Sarayı tarafından 14.560 kuruş ödeme yapıldı.⁵⁷ Görüldüğu üzere Talman'ın göreve başlamasından itibaren tüm yol masrafları ile İstanbul'a geldikten sonraki harcamaları ve ikameti için konak masrafları Babîâli tarafından karşılandı. Bu durum ilgili tarihlerdeki Osmanlı-Habsburg münasebetleri ile alakalı olup, taraflar arasındaki dostluk ilişkilerinin yanısıra, Talman'ın arabulucuk rolü üstlenmesi Babîâli'de Habsburg elçisine olan ilgiyi arttırdı ve Habsburg elçisine Babîâli'nin genel elçi kabulü teamülleri çerçevesinde çeşitli ziyafetler de verildi. Nitekim bununla ilgili 1730 tarihli bir arşiv kaydında yer alan bilgiye göre, Çarşamba günü Nemçe elçisine Kağıdhane'de bir ziyafet verilmesi planlandı ancak hava koşullarının kötü olması nedeniyle ziyafetin Çarşamba günü Kara Mustafa Paşa'nın Hazreti Eyyûb Ensari'de vaki olan yalısında yapılmasına karar verildi. Bu durum üzerine ilgili ziyafet için hazırlıklara geçildi ve kethüda kulları aracılığıyla mutfak malzemeleri ve diğer ürünler ilgili yalıya gönderildi.⁵⁸ Kara Mustafa Paşa'nın konağında gerçekleşmesi planlanan ziyafete ait detaylara sahip olmasak da Talman'ın mihmandarı olan İbrahim Paşa'nın elçiyi kendi konağında ağırlayıp, istirahat ettirdiğini bilmekteyiz. Ayrıca ertesi Çarşamba günü yemek verilmesi planlandığı için çavuşbaşı ağa alay ile birlikte Edirne Kapı üzerinden konağa gelerek, Talman için merasim yaptı (2 Ekim 1730).⁵⁹ Yine döneme ait başka arşiv belgesinde Talman için Divân-ı Hümâyûn'da bir ziyafet tertip edildiği anlaşılmaktadır. İlgili ziyafet için hazırlanacak yemeklerin pişirilmesi amacıyla İstanbul ağasından 20 kilo odun istendi.⁶⁰ Fakat ilgili ziyafetin detayları hakkında

⁴⁸ BOA, *İE.HR.* 9/939.

⁴⁹ Uğur Kurtaran, " Marquis Louis Sauveur De Villeneuve'nin İstanbul Elçiliği Ve Faaliyetleri (1728-1741)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41/LXXI (2022): 299.

⁵⁰ BOA, *C.HR.* 180/8976.

⁵¹ BOA, *C.HR.* 107/5344.

⁵² Uğur Kurtaran, Marquis Louis Sauveur De Villeneuve'nin...,299.

⁵³ BOA, *C.HR.* 184/9184.

⁵⁴ Gümüş, a.g.m., 24.

⁵⁵ BOA, *C.HR.* 81/4047.

⁵⁶ BOA, *AE.SAMD.III.* 230/22050.

⁵⁷ BOA, *İE.HR.* 11/1048.

⁵⁸ BOA, *AE.SAMD.III.* 227/21845.

⁵⁹ BOA, *AE.SAMD.III.* 227/21859.

⁶⁰ C.SM. 141/7062.

malumat bulunamamıştır. Buna karşın Talman'ın karşılanması ile ilgili ayrıntılı bilgiler Naili Abdullah Paşa'nın Defter-i Teşrifat'ında şu şekilde geçmektedir:

“Sene 1144 târîh-i mezbûrda Nemçe kapu kethüdâsına orta ilçilik ile devleti tarafından rikâb-ı hümâyûna nâmesi gelmeğle ilç-i mesfûr Hazret-i Ebû Eyyüb Ensârî kurbında vâki' Gümrükci kurbında vâki' Gümrükci Çiftliği dimeğle ma'rûf çiftliğe gelüb ve erbâb-ı âlây dahi ânda cem' olub âlây ile hânesine götürilmek fermân olunmağın ilç-i mesfûr ve maiyyetine me'mûr kapucıbaşı ağa selîmî ve erkân kürk ve dîvân-bisâtlı at ile ve çavuşlar kâtibi ve emîni ve otuz beş nefer mikdârı çavuşân-ı dîvân mücevvezeleriyle seherî çiftlik-i mezbûrda cem' ve ilçinin rükûbı için ağır kemer-raht ve kesmelü at ve etbâ' için otuz dokuz re's eğerlü ve bisâtlı atlar irsâl olunmağla süvâr olub kapucıbaşı ağa sağda ve ilç-i mezbûr solda ve ilçinin önünce sağda vezîr ağası solda üzerine ta'yîn olunan çorbacı bu vechile âlây ile Eyyüb'in üst tarafından Kâğıd-hâne yoluyla Galata'da vâki' konağına îsâl olunmuş. Çend-rûz mürûründe serây-ı âsafîye getirildikde çavuşbaşı ağa selîmî ve erkân ile iskeleden alub ve kapu ricâli mecmû'ı esvâb-ı dîvâniyyeleriyle bulunub ilç buluşmasında olan resm-i âdî icrâ olunmuş ancak sâhib-i devlet hazretleri destâr-ı âdî ve erkân kürk ile bulunmuşlar. Ba'dehû avdetde mu'tâd üzere hil'atler ilbâs olunmuş. Ba'dehû nâmesini teslim için dîvân-ı hümâyûna getirildikde ilç buluşması makalesinde mezkûr rûsûm-ı âdiye-i dîvâniyye icrâsından sonra eski dîvân-hâne önünde hil'atler ilbâs olunub yedi nefer arza konulmuş”.⁶¹

Teşrifat Defteri'ne göre, Habsurg elçisi 1731/1732 yıllarında orta elçi olarak maiyeti ile birlikte Eyüp civarında bulunan Gümrükçü Çiftliği'ne geldi. Osmanlı tarafından Kapıcıbaşı aracılığıyla karşılanan Habsurg elçisine başlıklar, kürkler, mücevherler, eyerler, 39 adet eyerli at ve diğer başka atlardan oluşan çeşitli hediyeler verildi. Hediye takdim edildikten sonra kapıcıbaşı sağda, elçi solda ve ilçinin önünde sağ tarafta vezir ağası sol tarafta çorbacı olacak şekilde konumlanıp, arz olunduğu üzere elçi alayla birlikte Galata'daki konağına götürüldü. Talman birkaç gün sonra saraya geldi, çavuşbaşı ağa ve diğer görevliler Nemçe elçisini karşılayıp padişah huzuruna götürdüler. Elçiye I. Mahmud tarafından sarık ve kürk hediye edildi, hil'at giydirildi. Daha sonra elçi namesini teslim etmek için eski divanhane önüne getirildi ve elçiye eski divan önünde tekrar hil'at giydirilip elçi için yedi nefer hazır edildi. Görüldüğü üzere Habsurg elçisi genel teâmüle uygun bir şekilde karşılandı ve hediyeler verildi. Yine tespit edilebildiği kadarıyla Habsurg elçisi için İstanbul'da önce Kara Mustafa Paşa Yalısı'nda, ardından Divân-ı Hümâyûn'da iki kez ziyafet verildi. İlgili ziyafetlerin detayları tarafımızdan tespit edilememekle birlikte, ilçinin kabulünden itibaren yapılan dostâne muamelenin ziyafetler sırasında da uygulandığını söyleyebiliriz.

3.2. Anton Korfiz Ulefeld (1740-1742) (Fevkalâde Elçi)

I. Mahmud'un saltanatının ilk dönemlerinde Viyana'dan gönderilen Talman'ın görev süresinin dolmasının ardından taraflar arasındaki elçi teatisi başka fevkalâde ve daimî elçiler suretiyle devam ettirildi. Bu minvalde 1739 Belgrad Antlaşmasından sonra taraflar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla Avusturya tarafından Anton Korfiz Ulefeld görevlendirildi.⁶² Ulefeld bu amacı gerçekleştirmek üzere 18 Mayıs 1740 günü saat 16.00'da gösterişli bir alay ile Viyana Sarayı'ndan ayrıldı ve rüzgar nedeniyle zorlu bir gemi yolculuğu yaşadı.⁶³ 11 Ağustos 1740'ta büyükelçi payesiyle İstanbul'a gelen Habsurg fevkalâde elçisi⁶⁴ 1742 Eylül ayına kadar İstanbul'da kaldı.⁶⁵

⁶¹ Can Çevik, “Naili Abdullah Paşa Defter-i Teşrifat”, (yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi, 2018), 200.

⁶² Hacer Topaktaş, “Babiali'nin Tayinat Uygulamalarında Avusturya Elçileri (18. yüzyıl)”, *Near East Historical Review*, 11/II, (2021):8.

⁶³ Lenka Vintrova, “Prosper Antonín Berchtold a jeho cestovní deník z roku 1740”, *KUBEŠ, Jiří (red.), Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650-1750)*, (2007): 102.

⁶⁴ Ercan, a.g.m.,5.

⁶⁵ Hacer Topaktaş, Babiali'nin Tayinat Uygulamalarında Avusturya Elçileri...,8.

Ulefeld'e karşılık olarak ise Babiâli, Viyana'ya Cânibî Ali Paşa'yı gönderdi ve bu iki elçi gecikmeli olarak 1740 yılı temmuz ayında Sava Nehri'nde bir araya geldi. Elçilerin mübadelesi su üstünde yapıldı ve mübadele işleminden sonra Cânibî Ali Paşa Viyana'ya, Ulefeld İstanbul'a doğru yola çıktı. Ulefeld'in elçilik heyeti, oldukça gösterişli ve kalabalık olup, heyetteki kişi sayısı 1000'i bulmaktaydı. Elçinin Belgrad'da karşılanması için Ebu Bekir Paşa görevlendirildi ve paşaya bu vazifesi için 10.000 kuruş ödendi. Ulefeld'in maiyeti Mihmandar Ebu Bekir nezaretinde Belgrad'dan Edirne'ye kadar alay eşliğinde yol aldı. Tuna, Vidin, Rusçuk güzergahını izleyen elçi heyeti Niş ve Sofya üzerinden Edirne'ye geldi. Yol boyunca elçinin borazanlarını öttürmesine müsaade edildi, daha önceki dönemde Rus elçisine bu izin tanınmaması siyasi ilişkilerin elçi kabulüne yansdığının bir göstergesidir. Edirne'de bostancıbaşi tarafından karşılanan elçi Küçük Çekmece'den geçerek İstanbul'a getirildi. Bu arada elçiye mihmandar tayin edilen Süleyman Ağa'nın vefatı üzerine elçiyi karşılamakla görevlendirilen Ali Paşa, 7 Nisan 1740 tarihinde elçiyi diğer Osmanlı görevlileri ile birlikte karşıladı.⁶⁶

Önceki Habsburg elçisinde olduğu gibi Ulefeld'e de hem nakdî hem aynî tayinatlar verildi. Bu tayinatlar Habsburg elçisi yola çıktığı andan itibaren İstanbul'a gelene kadarki süreci kapsamaktadır bu nedenle Nemçe elçisine mihmandar tayin edilen İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Süleyman Ağa aracılığıyla elçinin İstanbul'a geliş güzergahında bulunan Prizren, Ohri, Niş bölgesinin idarecilerine emir verilerek elçinin ihtiyaçlarının karşılanması ve ağırlanması istendi.⁶⁷ Yine aynı şekilde Habsburg elçisi için Süleyman Ağa aracılığıyla İnebahtı'ya bağlı olan köylerin gelirlerinden elçiye tayinat verildi.⁶⁸ Ayrıca İstanbul'a gidecek olan Nemçe elçisi için lazım olan 365 adet beygir ve 428 adet araba Silivri ve Çekmece kazaları idarecileri tarafından karşılandı.⁶⁹ Yalnızca elçi için değil elçi için görevlendirilen kişilere de saray tarafından kimi zaman aynî kimi zaman nakdî ödemeler yapıldı. Nitekim Belgrad civarına gelmesi beklenen ve Ulefeld'e mihmandar olması şartıyla Prizren mutasarrıfı Ali'ye İskenderiye Sancağı'nın vaad edildiđini⁷⁰ ayrıca Ali Paşa'nın maiyetinde bulunan 60 nefer görevliye de yine saray tarafından 25 kuruş bahşiş verilerek 6 aylık ulufelerinin ödendiğini bilmekteyiz.⁷¹ Yine Ali Paşa'nın maiyetinde bulunan tüfenkci, has ahur hüddamı ile kara kulluçu ve sair heyetinde bulunan görevlilere Küçük Çekmece'den Belgrad'a varıncaya kadar uğradığı menzillerdeki ahali tarafından aynî olarak tayinatlar verildi.⁷² Bu şekilde Belgrad'dan İstanbul'a kadarki güzergâh boyunca mutad olduğu üzere tüm ihtiyaçları Osmanlı yönetimi tarafından karşılanan Ulefeld ve maiyetine, Âsitaneye varınca da günlük tayinat ve ihtiyaçlarının temini için hazineден 10.000 kuruş ödeme yapıldı.⁷³ Ayrıca ilgili arşiv kaydında Ulefeld'in günlük 400 kuruş tayinat aldığını bilmekteyiz. 223 günlük tayinat bedeli olarak ise elçiye 89.200 kuruşluk ödeme yapıldı⁷⁴. Verilen bu tayinatlar, XVIII. yüzyıl boyunca Avusturya elçilerine verilen tayinatlara benzer özellikler göstermektedir.⁷⁵ Elçi memleketine gideceği zaman yine Osmanlı Devleti elçinin mihmandarı ve maiyetindeki görevlilerin ot, saman, buğday, ve odun ihtiyaçı Sofya ahalisi tarafından karşılandı.⁷⁶ Her

⁶⁶ Uğur Kurtaran "Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabul Örneği: Belgrad Anlaşmasından Sonra İstanbul'a Gelen Avusturya ve Rus Elçilerinin Kabulü", *Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Tarihi-Makaleler 1*, Ed., Mehmed Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, (Ankara: Altınordu Yayınları,2020), 144-157.

⁶⁷ BOA, *AE.SMHD.I*, 257/20906.

⁶⁸ BOA, *AE.SMHD.I*, 156/11718 .

⁶⁹ BOA, *C.HR.* 180/8985.

⁷⁰ BOA, *C.HR.* 161/8024.

⁷¹ BOA, *C.HR.* 130/6452.

⁷² BOA, *C.HR.* 157/7816.

⁷³ Uğur Kurtaran, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabul Örneği...*, 155.

⁷⁴ BOA, *C.HR.* 72/3555.

⁷⁵ Hacer Topaktaş, *Babiâli'nin Tayinat Uygulamalarında Avusturya Elçileri...*,8.

⁷⁶ BOA, *AE.SMHD.I*, 63/4093.

bir detay incelikle düşünülerek elçinin dönüşünde eşyalarını taşımak üzere Belgrad'a kadar 20 nefer görevlendirildi.⁷⁷ Görüldüğü üzere Habsburg elçisinin yollardaki ve İstanbul'a geldikten sonraki masrafları Osmanlı yönetimi tarafından karşılanırken, teâmül üzere elçiye İstanbul'da kaldığı süre zarfında bir takım ziyafetler de verildi. Bu çerçevede Ulefeld ve maiyeti için ilk olarak, Davud Paşa civarındaki yalıda bir ziyafet verildi.⁷⁸ İlgili ziyafetten sonra elçi 31 Temmuz 1740 sabah saatlerinde çavuşbaşı ve görevlendirilen diğer hizmetlilerle birlikte alay eşliğinde Galata'da bulunan konağına götürüldü.⁷⁹ Ulefeld ve maiyeti için Galata'da 22 hane kiralandı ve bu haneler için günlük 60 kuruş ödeme yapıldı.⁸⁰ Hanelerin 46 günlük kira bedeli olarak ise toplamda 2.760 kuruş ödeme yapıldı.⁸¹ Bu dönemde İstanbul'da bulunan Fransa elçisi Marquis Louis Sauveur De Villeneuve için de çeşitli harcamalar yapıldı ve konaklar kiralandı. Konaklar için 2.600 akçe ödeme yapıldı.⁸² Bu doğrultuda diyebiliriz ki Ulefeld için yapılan konak harcamaları dönemin Fransa elçisine benzer durumdadır. Ancak tayinat ödemelerindeki farklar göze çarpmaktadır, Avusturya elçisi Ulefeld'e tayinat bedeli olarak 15.000 kuruş verilirken, Fransa elçisine 6 ay için 30.000 kuruşluk ödeme yapıldı.⁸³

Nemçe elçisi iki ay kadar Galata'daki ikametgahında konakladıktan sonra 19 Eylül 1740'da kapıkullarının ulufelerinin dağıtım gününde elçi için Divân-ı Hümayûn düzenlendi ve elçi divana teşrif etti. Ulefeld, Habsburg Kayzeri (VI. Karl) tarafından I. Mahmud'a gönderilen name ve armağanları iletti. Oldukça değerli olan bu armağanlar arasında ayna, saat, gümüş askı, buhurdan, kahve ibriği gibi çeşitli ürünler bulunuyordu.⁸⁴ İlgili hediyeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo1. Ulefeld'in Getirdiği Hediyeler⁸⁵

Hediyeler	Miktar
Boy Aynası	2
Gümüş Avize	12
Gümüş Konsol	2
Soğutma Tası	2
Altın Üzerine Gümüş Süslemeli Şişe	6
Gümüş Çiçeklik	6
Gümüş Tabak Altı	1
Gümüş Buhurdan	2
Altın Üzerine Gümüş İşlemeli Vazo ve İbrik	2
Gümüş Kahve Cezvesi	2
Gümüş Çok Küçük Cezve	2
Altın Üzerine Gümüş İşlemeli Cezve	1
Gümüş Ocak Izgarası	2
Gümüş Güğüm	1
Gümüş Reçel Kabı	1

⁷⁷ BOA, C.HR. 184/9165.

⁷⁸ Ancak ilgili ziyafetin ayrıntıları ile ilgili malumat tarafımızdan tespit edilememiştir.

⁷⁹ Uğur Kurtaran, Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabul Örneği..., 156.

⁸⁰ BOA, C.HR. 155/7712.

⁸¹ BOA, C.HR. 97/4824.

⁸² Uğur Kurtaran, Marquis Louis Sauveur De Villeneuve'nin...,298.

⁸³ Uğur Kurtaran, Marquis Louis Sauveur De Villeneuve'nin...,295,296.

⁸⁴ Uğur Kurtaran, Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabul Örneği..., 156,157.

⁸⁵ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, C.8, (Üçdal Neşriyat): 199.

Altın Konsol Saat	2
On Oyun Havası Çalan Saat	1
Dört Oyun Havası Çalan Saat	1
Zengin Kumaş	12
60 Pus Yüksekliğinde Ayna	2
Cam Çerçevesi Birçok Avize	-
12 Kollu Avize	-
Cam	-

Bu durum Habsburg tarafının Osmanlı yönetimi ile dostça münasebetler kurmak/geliştirmek istediğini göstermektedir. Nitekim mütekabiliyet ilkesi gereğince Viyana'ya gönderilen Cânibî Ali Paşa'da Habsburg Kayzeri'ne yakut ve elmaslarla dolu hediyeler götürdü.⁸⁶

Döneme ait belgelerde Habsburg elçisinin divana kabulünden sonra bir kez daha ziyafet verildiği anlaşılmaktadır. 1 Ekim 1740 tarihli ziyafetin detayları Ahmed Rasim'in Osmanlı Tarihi adlı eserinde teferruatlı şekilde anlatılmıştır. Buradaki anlatımda ilgili ziyafet "sadaret kethüdası organize etti ve bir iki gün önceden Sadabad çevresindeki nehirlere gölgelikler, obalar kuruldu. Ertesi gün, günün ilk saatlerinde mihmandar Ebubekir Ağa elçiyi ve heyetini Yeniköy'den alarak İsmail Paşa'nın yelkenli gemisine bindirerek Hasköy'e geldiler ve daha sonra yolculuğa defterdar efendinin yedi çifteli kayığı ile devam edildi, nihayetinde Sadabad iskelesine varıldı. Ziyafet mekanına varılınca iskelede önceden hazırlanmış olan atlara önde çavuşlar emini ve katibi olacak şekilde binilerek sadrazam otağının civarında yer alan elçi için özenle hazırlanan gölgeleğe ulaşıldı. Ziyafetten önce kethüda bey kahve ikramında bulunarak elçi ve maiyetine hal hatırlarını soruldu. Yaklaşık bir saat sonra sadrazam, maiyeti ve ileri gelenler ile Mirahor Köşkü'ne doğru yola çıktı."⁸⁷

Resim 1: İmrahor Kasrı (Mir-i Ahur)⁸⁸

Alayın oldukça gösterişli ve şık olduğu yanlarında mehterhanenin bulunduğu görülmektedir. Kapıcılar kethüdası elçiyi çadırdan alarak otağa getirdi, sadrazamın karşısında olacak şekilde yerde bulunan iskemleye oturması istendi. Elçinin geldiği haberi duyulunca önde Rumeli ve Anadolu

⁸⁶ Uğur Kurtaran, Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabul Örneği..., 157.

⁸⁷ Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, C.3, Düz. Metin Hasırcı, (İstanbul: Emir Yayınları, 1999),964-969.

⁸⁸ Semavi Eyice, "İmrahor Çeşmesi ve Kasrı", TDV İslâm Ansiklopedisi,XXII (İstanbul, 2000):227.

kazaskerleri olacak şekilde reis efendi, çavuşbaşı, tezkereci ve mektub-i defteri etrafa selam vererek otağa doğru gittiler. Elçiye çeşitli iltifatta bulundular, sonrasında sadrazam otağa geldi. Kaideye uygun olarak sehergan alkışlamaya başladı. Önce kazaskerleri sonra reis efendi, çavuşbaşı ve tezkereci gibi ileri gelen kişiler sadrazamın eteğini öperek kendi çadırlarına döndüler. Elmastan kuşak ve hançeri olan, kıyafetlerinde ise oldukça gösteriş bulunan iç ağalar düzenli bir halde hizmetlerde bulundular. En üst görevliden en alt görevliye kadar herkesin bu ziyafete ne kadar önem verdiğini ağaların kıyafetindeki bu detaylardan anlayabilmek mümkündür. Elçi bu sırada yüzünü sadrazama döndürerek halini ve hatırını sordu, sohbet edilmeye başlandı. Elçinin otağa ve teşrifata olan bakışlarından memnun ve hayran kaldığı belli oluyordu. Çadırın ortasında bulunan rengarenk, tazecik meyvelere ve çiçeklere mest olmuş halde bakıyordu. Hem iç ağalar hem de enderunlu, birunlu hizmet erkani düzenli, disiplinli davranışlarıyla elçiye hayrete düşürüyordu. Kahve ikramı ilk önce sadrazama sonra kadınlara en son elçiye yapıldı. Burada ikram yapılırken misafir kabul edilen elçiye değil ilk önce sadrazama ikram edilmesi diplomatik açıdan önemli bir detaydır. Ortamı neşelendirmek, keyiflendirmek için oyunlar oynandı. İlk olarak iç ağalar ve gedikli ağalar tarafından mızrak oyunu daha sonra enderun ağaları cirit oynadı. Oyunlar oynandıktan sonra öğle vaktinde sofralar kurulmaya başlandı. Kazaskerler sadrazamın yanında oturdu, karşılarında ise elçi bulunuyordu. Defterdar ve reis efendiler de yemeğe eşlik ettiler. Yemeğe keyif vermesi amacıyla 40-50 kişi çalgı çalmaya başladı. İstanbul semalarında müzik notaları yükselirken yemeğin tadı damaklara dokunuyordu. Çeşitli Osmanlı yemeklerini yemek neredeyse bir saat sürdü ve yemek sonrası eller yıkandı. Yemekten sonra ateş yakıldı ve mis kokulu anberkokuları yayıldı. Namaz zamanı geldiğinde elçi kendi çadırına çekildi. Namaz sonrası elçi ile tekrar görüşüldü. Gösterilere devam edildi, top nişancılığı ve tüfek atışı yapıldı. Ayılar köpeklerle dövüştürüldü, ilk önce iki köpek bir ayı meydanda iken sonra bir ayı daha getirildi kapışmalar yapıldı. Güreşçiler marifetlerini gösterdi, taklit yeteneği olan kimseler ise taklit yaparak insanları eğlendirdi. Ayrıca dönemin kroniklerinden Subhî Tarihi'nde ziyafette rakkasların da olduğu ve raks ettiği bildirilmektedir.⁸⁹ Keyifli saatlerin ardından akşam vakti geldi ve tekrar yemekler yendi. Sadrazam elçiye “*dosta savaş aleti vermek yasak ancak itibar gösterenden esirgenmemeli*” diyerek elçiye kıymetli bir eyer, at ve samur kürk hediye etti. Ahmed Rasim'in eserinde Ulefeld için başka ziyafetlerin de verildiği belirtilmektedir. Buna göre bu ziyafetten bir hafta sonra sadrazam sarayında da ziyafet verildi. Bu ziyafetten bir hafta sonra da Mehmed (Hüseyin) Ağanın yalısında bir ziyafet daha tertib olunurken, ayrıca reisülküttab da Ulefeld'e bir ziyafet vermiştir.

Naili Abdullah Paşa'nın Defter-i Teşrifatı'nda Ulefeld'e verilen ziyafeti detaylı şekilde yer almaktadır.⁹⁰ Defter-i Teşrifat'a göre, Habsburg elçisine ilk olarak Hatice Sultan Çiftliği'nde yemek verildi. Ardından Monol Yalısı'nda (?) bir ziyafet tertib olundu. Ulefeld'e her ziyafette kıymetli hediyeler takdim edilerek, Osmanlı'nın mutad kaidelerine göre ağırlandı. Bir diğer ziyafet mekanı olarak Sadabad seçildi ve kethüda ziyafetten önce mekana teşrif ederek güneşin yakıcı sığığından korunmak üzere sayeban denen gölgelikler kurdurdu. İçerisinde hoş sohbetlerin edilip kahvelerin içileceği otaklar hazırlandı. Elçi için her şey özenle seçilerek en güzel meyveler en güzel çiçekler ile otak süslendi. Daha sonra Ahmet Kethüda'nın konağında misafir edilmekte olan Nemçe elçisi, hazırlanan kayıklar ile ziyafet mekanına geçidi. Sadrazamın ziyafet mekanına varmasıyla ortalık iyice şenlenerek görevliler hep bir yandan alkış tutmaya başladı. Ziyafet alanının hareketlenmeye başlamasıyla birlikte cirit ve mızrak gibi geleneksel Osmanlı oyunları oynandı. Oyunlardan sonra elçi ve maiyetindeki görevlilere semur kürk, boyama, avize hediye edildi. Ahmed Rasim eserinde bu

⁸⁹ Vakanüvis Mehmet Suphî Efendi, Subhî Tarihi, Haz., Mesut Aydın, (İstanbul: Kitapevi Yayınları 2007). 647.

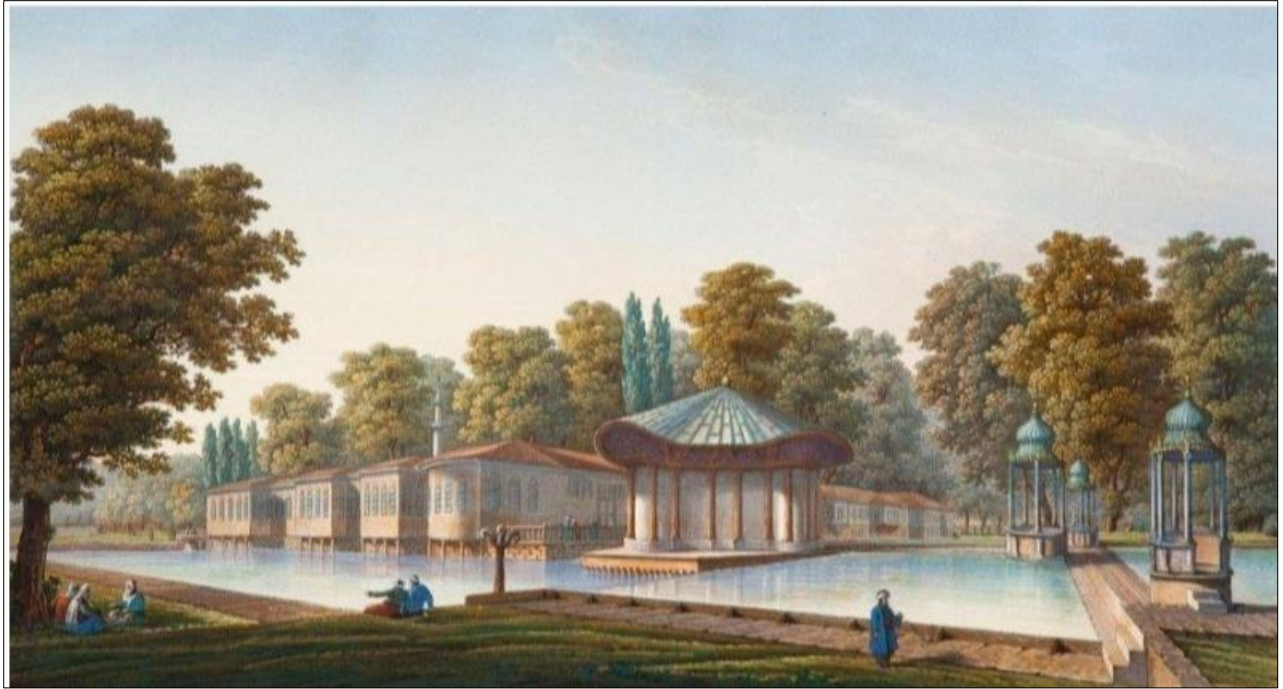
⁹⁰ Çevik, a.g.t.,206-208.

ziyafetten ve oyunlardan daha detaylı bahsederek yemeklerin yendiğini, kahvelerin içilip hoş kokulu otların yakıldığından söz etmiştir. Naili Abdullah Paşa ise Sadabad ziyafetinden detaylı olarak bahsetmese de Ulefeld için tertip edilen diğer ziyafetler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Yine dönemin kronik yazarlarından Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi'ye göre, Habsburg elçisi için başka bir ziyafet de Tırnakçı Yalısı'nda verildi. İlgili ziyafette elçiye hediyeler takdim edilerek hoş vakitler geçirildi. Ardından ziyafetlerin organize edilmesinde büyük emeği geçen kethüdanın Gülşen-âbâd sahil sarayında, defterdar efendinin Bahayi Yalısı'nda, reisülküttab efendinin Mehemed Kethüda Yalısı'nda ziyafetler verildiği kronikte yer alan diğer bilgiler arasındadır. Bu şekilde Ulefeld için yapılan karşılama merasimleri ve verilen çok sayıdaki ziyafetin ardından Habsburg elçisi, getirdiği mektupları takdim edilmek üzere Divân-ı Hümâyûn'a davet edildi. Burada mutad olduğu üzere, elçi ve maiyetine kıymetli samur kürkleri, kakum kürkleri, hil'atler hediye edildi. Elçilerin dönüş için padişah'tan izin alması ve veda ziyareti yapması adettendi. Bu nedenle Ulefeld veda ziyareti için saraya teşrif etti. Sarayda elçiye ve heyetinde bulunan görevlilere 80 adet at, 1 adet eyerli at takdim edilerek dönüşü için 36 adet kayık temin edildi. Daha sonra elçiye Gülşen-âbâd'da tekrar kıymetli hediyeler buyur edildi ve elçi bu hoş ziyafetler ve ağırlandımalardan sonra Viyana Sarayı'na doğru yola çıktı.⁹¹

Fevkalâde statüde gelen Ulefeld'e verilen bu ziyafetlerin ve hoş karşılımaların nedeni elbette dönemin Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında olan ılımlı diplomatik ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Nitekim daha önce belirtidiği üzere Habsburg elçisi taraflar arasında 1739 yılında imzalanan Belgrad Barış Antlaşması sonrasında ikili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla Babıâli'ye gelmişti.

Reim 2: Sadabad Sarayı⁹²

⁹¹ Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-i Tevârih*, C. I, Haz., M. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası 1976). 105.

⁹² Kemal Kahraman, "Aynalıkavak Kasrı Duvar Yazılarına Yansıyan Osmanlı-İran Rekabeti", *Vakanüvis-Uluslararası Araştırma Dergisi*, 7/1 (2022):126.

3.3. Heinrich Freiherr von Penckler (1742-1754) (Daimî Elçi)

Heinrich Freiherr von Penckler⁹³ 1742 yılından 1754 yılına kadar İstanbul'da görev yapan Avusturya elçisidir. Penckler, 1742'de görevine devam eden Ulufeld ile aynı yılda elçilik yaptı. İmzasında "Macar ve Çek Kraliçesi Theresia'nın kapı kethüdası" unvanını taşıdı.⁹⁴ Talman'dan sonra Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne I.Mahmud dönemi itibariyle gönderdiği ikinci daimî elçi olan ve kapı kethüdası olarak göreve başlayan Penckler'in iki vazifesi vardı bunlar; Osmanlı Devleti ile I. Franz⁹⁵ ve Maria Theresa arasında dostluk kurmak, Belgrad Antlaşmasının uygulanışını kontrol etmekte.⁹⁶ Amaçlarını gerçekleştirmek üzere İstanbul'a gelen Penckler'in tüm ihtiyaçları Babiâli tarafından karşılandı ve memleketinden Belgrad'a kadar yol üzerinde bulunan kazalar tarafından tayinat ödendi. Dönüşünde ise yine konakladığı güzergâhlarından birisi olan Küçük Çekmece ahalisi tarafından tayinat bahası karşılandı. Zahirre tayinatı olarak elçiye 100 keyl buğday, 30 çeki odun, 30 katman ot ve 50 katman saman verildi.⁹⁷ İhtiyaçları yalnızca menzillerde bulunan ahaliden değil Osmanlı Sarayı'ndan da karşılanıyordu. Bu doğrultuda 1743 senesinde günlük 5 kuruş tayinat baha alan elçinin 88 gün için nafaka baha olarak 440 kuruş ödeme yapıldı.⁹⁸ 1746 yılına gelindiğinde Hazine-i Amireden 250 kuruş harçlık verildi.⁹⁹ 1747 yılında terfi alarak ortaelçiliğe getirilmesiyle birlikte günlük tayinat bahası 108 kuruşa yükseldi.¹⁰⁰ Yine 1747 yılında 29 günlük tayinat baha olarak 3.132 kuruş ödendi.¹⁰¹ 30 Ocak 1751 tarihinde ise elçiye verilen günlük tayinat baha miktarı 12 kuruşa düştü ve 3 aylık nafaka bahası olarak toplam 1.068 kuruş ödendi.¹⁰² Elçinin ihtiyaçlarının karşılanması için tayinat verilirken aynı zamanda elçi için görevliler tayin ediliyor ve bu görevlilere de saray tarafından ödeme yapıyordu. Bu minvalde 1745 yılında İskenderiye (İşkodra) Sancağı mutasarrıfı olan Ali Paşa mihmandar tayin edildi¹⁰³ ancak 1747 yılında Yeğen Ahmed Paşa mihmandarlık görevine getirilerek Ahmed Paşaya günlüğü 108 kuruş olmak üzere 29 gün için 3.132 kuruş tayinat baha ödendi.¹⁰⁴ Maiyetinde bulunan çavuşlara ise bir aylık nafaka baha olarak 14,5 kuruş ödendi.¹⁰⁵ Yine Habsburg elçisi için mutad olduğu üzere tercümanlar görevlendirildi.¹⁰⁶

Görüldüğü üzere Habsburg elçisi için Babiâli, hem aynı hem nakdî ödemelerde bulunurken, atadığı görevliler ile elçinin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Elçi İstanbul'a geldikten sonra da kayık temin edildi ve bu kayığın boyası, nakkaşlarının tamiri nakkaşbaşı ağa tarafından yapıldı.¹⁰⁷ Yine İstanbul'un

⁹³ 1700 yılında doğdu, 24 Aralık 1700'de görkemli bir şekilde vaftiz edildi. Babasının adı Caspar, annesinin adı Ursula'dır. 1719'da Pasarofça Anlaşması sonrası İstanbul'a gönderilen Avusturya elçisi Damian Hugo von Virmond'tun elçilik heyetinde dil oğlanı(çevirmen) olarak görev aldı. Ulefeld'in elçilik heyetinde ise sekreterlik yaptı. Hayatına dair detaylar (eğitim hayatı dahil) bulunmamaktadır. 16 Kasım 1774'de vefat etti. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Onur Ercan, Neşadabad ve Çerağan Sahil Saraylarında İki Özel Gün...5.

⁹⁴ Hacer Topaktaş, Babiâli'nin Tayinat Uygulamalarında Avusturya Elçileri...8.

⁹⁵ I.Franz'ın ailesi Lorraine soyundandır. Kutsal Roma imparatoriçesi Maria Theresa ile evlenerek dünyaya 16 çocuk getirdiler. Habsburg-Lorraine hanedanının kurucularıdır. Erişim tarihi 8 Haziran 2022: [https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Franz_\(Kutsal_Roma_imparatoru\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Franz_(Kutsal_Roma_imparatoru))

⁹⁶ Ercan, a.g.m.,3-6.

⁹⁷ Uğur Kurtaran, "Heinrich Christoph Freihher Von Penckler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetler (1728-1741)", Tarih Araştırmaları Dergisi, 41/LXXI (2022):230.

⁹⁸ BOA, *AE.SMHD.I*, 115/8317.

⁹⁹ BOA, *AE.SMHD.I*, 195/ 15279.

¹⁰⁰ Hacer Topaktaş, Babiâli'nin Tayinat Uygulamalarında Avusturya Elçileri...8,9.

¹⁰¹ BOA, *C.HR.* 65/3246.

¹⁰² BOA, *C.HR.* 32/1590.

¹⁰³ BOA, *C.HR.* 153/7604.

¹⁰⁴ Uğur Kurtaran, Heinrich Christoph Freihher Von Penckler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri..., 230.

¹⁰⁵ BOA, *C.HR.* 65/3248.

¹⁰⁶ Uğur Kurtaran, Heinrich Christoph Freihher Von Penckler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri..., 230.

¹⁰⁷ BOA, *C.HR.* 88/4386.

Galata semtinde Penckler için konak tahsis edilirken kışlık odun ihtiyacı da karşılandı.¹⁰⁸ Dönüş yolunda ise lazım olan öküz arabaları Küçük Çekmece nahiyesinden verildi, ancak bu öküzlerin ücreti Hüseyin Ağa mahiyetinde bulunan Kastamonu Sancağı cebelülerinin tımar bedelinden karşılandı.¹⁰⁹ Ayrıca Osmanlı Devleti elçinin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp elçinin memleketine yani Avusturya'ya kıymetli hediyeler gönderdi. Bunların arasında gümüş taht-ı hümayun oldukça kıymetlidir. Bu tahtın ücreti taşra hazinesi tarafından karşılandı. Gönderilecek olan mücevherler, filika ve sandal için toplamda 15.879,5 kuruş 32 akçe ödendi.¹¹⁰

Daha önce sözü edilen Habsburg daimî elçisi Talman'da olduğu gibi Penckler'de daimî elçi olmasına karşılık mutad olan daimî elçi kaidelerine uyulmayarak fevkalâde elçiler gibi tüm ihtiyaçlarını Osmanlı Devleti karşıladı. İhtiyaçların karşılanmasının haricinde Penckler için çeşitli ziyafetler de düzenlendi. Bu doğrultuda Penckler, ilk olarak dönemin sadrazamı Mehmed Paşa tarafından Neşadabad Sarayı'nda yapılacak olan şenliğe davet edildi (16 Nisan 1747). Bu şenliğe hem sadrazam hem de elçi tüm maiyeti ile birlikte teşrif etti. Penckler saat 11'de maiyeti ile birlikte tören kıyafetleri giymiş şekilde yazlık eğlence sarayına ulaştı. Elçiyi ilk karşılayan teşrifatçı efendi, çavuşlar emini, çavuşlar katibi ve saray tercümanı oldu. Çeşitli övgülere mazhar olan Habsburg temsilcisi, merdivenlerden çıkarılarak salona götürüldü. Salona diğer kapıdan da sadrazam girdi ve hoş sohbetler edildi. Gelenek olduğu üzere kahve ikramında bulunuldu daha sonra salondan bazı görevliler çıkartılarak yalnızca veziriazam, reisülküttap, beylikçi efendi, mektupçu efendi, saray tercümanı, elçi, elçi sekreteri ve elçi tercümanı salonda kaldı. Elçi ve sadrazam arasında samimi bir iletişim kuruldu, hal hatır soruldu. Sadrazam Habsburglar ile eskiden gelen bir dostluğun olduğunu ve bu dostluğun kalıcı olmasını dilediğini belirtti. Penckler'in amacı Belgrad Antlaşmasını uzatmaktı ve sadrazamın bu sözleri neticesinde amacına ulaşmış oldu. Mehmed Paşa barış antlaşmasına yakışır bir yer olduğu için oldukça gösterişli olan Neşadabad Sarayı'nı seçtiğinden bahsederek elçiyle hoş sohbetlere devam etti. Sohbetin verdiği etkiyle sarayda samimi bir hava oluştu, bu esnada tütün ve gül suyu ikram edildi. Sonrasında elçi saraydan ayrılmak için müsaade istedi. 20 Mayıs 1747'de sarayda tekrar bir araya gelinerek Belgrad Antlaşmasının son halleri üzerinde konuşuldu. I. Mahmud anlaşmanın imzalanması için 27 Mayıs'ı münasip gördü ve elçiye hediyeler sunulması için emirler verdi. Tercüman vasıtasıyla elçi 27 Mayıs günü Çerağan Yalısı'na davet edildi. Elçiyi ikametinden almak üzere görevlendirilen yeniçeri çorbacısı yanındaki birçok yeniçeri muhafızı ile birlikte yola çıktı ve elçiyi alarak saraya kadar götürdü. Herkes şenlik için özenle hazırlanmış bir halde sarayda toplandı. Sadrazam ve elçi birbirlerine iltifatlarda bulunduktan sonra anlaşma metni imzalandı, dostluk kağıt üzerinde onaylanmış oldu. Sadrazam, Allah'ın bu işi hayırlı kılması için dualar etti, saraydan yüksek sesle amin nidaları duyuldu. Sadrazam ile elçi baş başa sohbet ettikten sonra diğer saray halkı da yanlarına çağırıldı ve Penckler'e sultan adına samur kürk, maiyetinde bulunan hizmetlilere de kaftan hediye edildi. Elçi ikamet ettiği Pera'ya döndükten sonra veziriazam ve maiyeti sarayda kalarak eğlenceyi sürdürdü. Elçi ise Pera'ya döndükten sonra kendisine eşlik eden görevlilere yemek ikramında bulundu. Yemekte Türk müzisyenler bulunuyordu. Akşamına da yine ziyafetler verilerek müzik dinletileri yapıldı. Penckler'in heyeti içinde yer alan Gudenus Çerağan'da yer alan bir köşkün restütasyon planını çizdi.¹¹¹

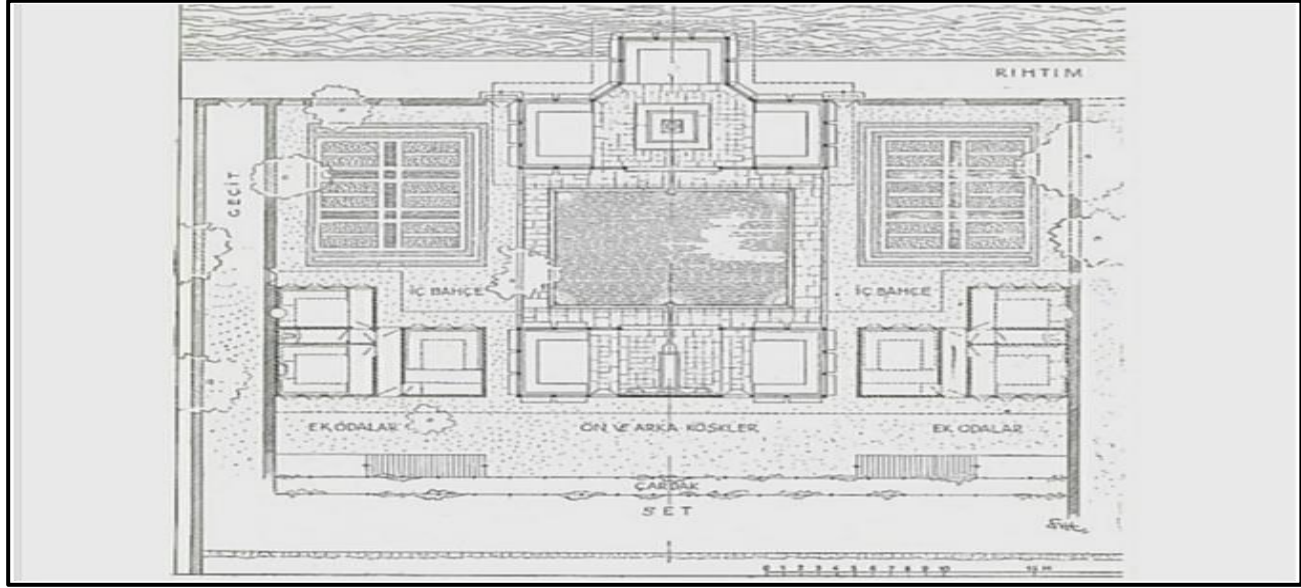
¹⁰⁸ Uğur Kurtaran, Heinrich Christoph Freiherr Von Penckler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri..., 229.

¹⁰⁹ BOA, *AE.SMHD.I*, 239/19193.

¹¹⁰ TSMA, E. 1283/23.

¹¹¹ Ercan, a.g.m., 12-16.

Sekil 1: Gudenus'un Krokisi¹¹²

Penckler ile aynı dönemde İstanbul'da bulunan Fransa elçisinin ağırlanması bizlere Penckler hakkında ip uçları verebilir. Dönemin teşrifat defterinde Fransa elçisinin ağırlanması şu şekilde anlatılır; Elçi 25 Şaban/8 Temmuzda kendi kayığı ile saraya geldikten sonra misafir odasına alındı ve daha sonra arz odasına alınarak iskemleye buyur edildi. Önemli vezirler tarafından hoş geldin dindikten sonra kethüda ağa elçiye ve maiyetine boyamalar ve yağlıklar verdi. Deftere göre 11 Temmuz 1752 yılında Nemçe orta elçisi ve İsveç orta elçisi sadaret tebriği nedeniyle saraya geldiklerinde Fransa elçisi gibi ağırlandığı yazmaktadır.¹¹³“Yevm-i mezbûrda sâ'at beşde Nemçe orta elçisi tebrik-i vezâret için Bâb-ı Âsâfi'ye geldikde Françe / elçisi misüllü gelüp ve merâsim mu'tâd aynıyle icrâ olunup avdet eylemişdir”.¹¹⁴ Buradan hareketle diyebiliriz ki dönemin elçilerinin ağırlandığı kaideleri genel olarak birbirine benzer durumdadır.

Elçinin davranışları, diplomatik zekası hem Osmanlı tarafından hem de Kayzer I.Franz tarafından takdir edildi. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında sağladığı barıştan dolayı “baron” yani “Freiherrenstand” unvanını alarak yıllık 4.000 guldeni aşkın gelirin sahibi oldu.¹¹⁵ Zira Penckler Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri düzelterek, Belgrad Antlaşmasını süresiz olarak onaylattıktan sonra Toskana Dükalığı ile Osmanlı Devleti arasında da bir arabuluculuk görevi üstlenerek bu ikili arasında Ticaret Anlaşması (1747) imzalanmasını sağladı. Bu anlaşma ile birlikte Toskana Dükalığı, Hamburg ve Lübeck tüccarları Avusturya bayrağı altında Osmanlı sahillerinde ticaret yapmaya hak kazandı. Diplomatik zekası ile uzun süre Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında sağlanacak barışın baş mimarı oldu. Bu başarısı üzerine elçi 1747 yılında ortaelçiliğe getirildi. Penckler 1754 yılında yaşlılığından dolayı görevden alındı ve 1 yıl sonra memleketine döndü.¹¹⁶

¹¹² Ercan, a.g.m., 22.

¹¹³ Merve Güner Keleş “Sadaret 349 Numaralı Teşrifat Defteri Işığında Merasimler” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi,2019), 34,35.

¹¹⁴ Keleş, a.g.t., 63.

¹¹⁵ Ercan, a.g.m., 12-16.

¹¹⁶ Uğur Kurtaran, Heinrich Christoph Freiherr Von Penckler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri..., 232-236

Sonuç

Çalışmada elde edilen veriler doğrultusunda diyebiliriz ki Osmanlı Devleti ağırladığı üç elçiye de farklı şekilde temas etti. Bu farklılığın nedenleri arasında elçilerin statüsü, siyasette oynadığı rol gibi farklı detaylar önem arz etti. Ancak çalışmanın başında da belirtildiği üzere her elçi misafir statüsünde ağırlandı ve gerekli harcamalar yapıldı. Osmanlı Devleti yaptığı bu ağırlamalar ile kendi gücünü Avusturya'ya gösterme fırsatını yakaladı. Çünkü ağırlamalar esnasında her bir detay inceliklerle hazırlanıp Osmanlı Devleti'nin şanına yakışır bir şekilde düzenleniyordu. Gösterişli ve büyük yalılar elçi ağırlamalarında sık tercih edilen mekanlar arasındadır. Bu yalılara gelmeden önce elçinin karşılanıp ikamet edeceği konağa götürülüp daha sonra davet üzerine ziyafet mekanına getirilirdi. Ziyafetler de yine Osmanlı Devleti için üzerinde hassasiyetle durulmuş olan bir kavramdır. Ziyafetten önce ne ikram edileceği, elçinin nereye oturacağı, ziyafetten sonra hangi hediyelerin verileceği gibi hususlar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda diyebiliriz ki Devlet-i Aliyye'ye I.Mahmud döneminde gelen üç Avusturya elçisi için de ziyafetler verildi ancak Babıâli'nin genel elçi kabulü teamülleri arasında yer alan elçilere ziyafet verme meselesi de diplomasinin diğer uygulama alanları gibi statik olmayıp, dönemseller değişimler geçirmektedir. Nitekim I. Mahmud döneminde gelen üç elçiden Ulefeld'e daha fazla ziyafet verilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Aslında ilgili sürecin elçilere verilen tayinatlarda da kendini belli ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin Talman'a günlük 7.476 akçe verilirken Ulefeld'e günlük 400 kuruş, Penckler'e ise günlük 5 kuruş tayinat verilmiştir. Buradan da anlayacağımız üzere hem ziyafetlerde hem de tayinat bedellerinde elçinin daimî statüde ya da fevkalâde statüde olmasından kaynaklı farklar vardır. Ayrıca bu üç elçi arasında statüden kaynaklanan bir farkında bulunduğunu ve yalnızca Ulefeld'in büyükelçi payesinde olması, diğer iki elçinin orta elçilik payesinde bulunmasının da gerek tayinat miktarını gerekse diğer teşrifat kaidelerini etkilediğini söyleyebiliriz. Fakat görüldüğü üzere Babıâli gelen her elçiye kıymetli hediyeler ve hilatler vermek suretiyle genel teamüle uymayı ihmal etmedi. Hediye takdiminde de yine miktar ve nitelik olarak en çok hediye Ulefeld'de verilmiş olması, Osmanlı yönetiminin elçi kabullerindeki esnekliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, Ali Emiri Sultan III. Ahmed (AE. SAMD.III),1/18; 227/21845;227/21859; 230/22050.

BOA, Sultan I. Mahmud (AE. SMHD) 63/4093; 83/5573;108/7760; 115/8317; 115/8317.
147/10965;156/11718; 195/15279;239/19193; 257/20906.

BOA, Dahiliye (C.DH) 189/9447.

BOA, Cevdet Hariciye (C.HR) 32/1590; 65/3246; 65/3248; 72/3555; 81/4047; 88/4386;97/4824;
107/5344; 130/6452; 143/7148; 153/7604; 155/7712;157/7816; 161/8024; 180/8976; 180/8985;
184/9165.

BOA, C.HR 184/9184.

BOA, Saray (C.SM) 141/7062.

BOA, Hariciye (İE.HR)9/871.

BOA. İE.HR 9/939.

BOA. İE.HR 11/1048.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA, E.) 1283/23.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Baykal, Ebru. “Osmanlılarda Törenler”, *Yüksek lisans tezi*, Trakya Üniversitesi, 2008.

Bozkurt, Nurgül. “Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700 1736)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13, (2002):245-259.

Çağlayan, Harun. “Elçi ve Vekil Bağlamında Nübüvvet,” *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 8/II (2015): 67-95.

Çevik, Can. “Naili Abdullah Paşa Defter-i Teşrifat”, Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi, 2018.

El-Haj, Rıfa’at Ali Abou. *Modern Devletin Doğası: 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Oktay Özel ve Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Ercan, Hüseyin Onur. “Neşadabad ve Çerağan Sahil Saraylarında İki Özel Gün: Belgrad Anlaşmasının Kalıcı Olarak Temdidi”, *Marmara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, 8/I (2021):1-25.

Eyice, Semavi. “İmrahor Çeşmesi ve Kasrı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul, 2000), ss. 226-228.

Gümüş, Hasret. “1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşında Arabuluculuk Yapan Devletler ve Bu Devlet Elçilerine Verilen Tayinatlar Hakkında Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/I (2021):16-27.

Gürcan, Fatih. “Osmanlı-Avusturya Rekabetinde Çasarlık İmgesi ve Zitvatorok Antlaşması”, *Mavi Atlas*, 9/II (2021):182-190.

- Haydaroğlu, İlknur. “Osmanlı Saray Mutfağından Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/XXXIV (2003):1-10.
- Hurewitz, Jacob Coleman. “The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism To Reciprocity In The Nineteenth Century” *Bellekten*,25/XCIX (1964):455- 466.
- İpşirli, Mehmet. “Elçi”, Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi, XI (İstanbul 1995), ss. 3-15.
- Kahraman, Kemal. “Aynalıkavak Kasrı Duvar Yazılarına Yansıyan Osmanlı-İran Rekabeti”, *Vakanüvis-Uluslar arası Araştırma Dergisi*, 7/I (2022):98-144.
- Karaca, Filiz. “Teşrifat”, Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), ss.570-572.
- Keleş, Merve Güner. “Sadaret 349 Numaralı Teşrifat Defteri Işığında Merasimler”, yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi,2019.
- Kellner, Julia. “Spionageabwehr in der Frühen Neuzeit Verschlüsselung in der Korrespondenz des Diplomaten Leopold von Talman mit dem Wiener Hofkriegsrat”, *Pota K Zgodovinskemu Spoznanju Nasega Časa Wege Zum Historischen Erkennen Unserer Zeit*, Ed. Sašo Jerše-Filip Draženović, 30, (2020):129-141.
- Kolçak, Özgür. “Habsburg Elçisi Walter Leslie’nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri (1665)”, *Tarih Dergisi*, 0/LIV (2012):55-89.
- Kurtaran, Uğur ve Zeynep Karaca. “XVIII.Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Diplomatik Temasin Görünen Yüzü: Hediyeleşme”, *Tarih Gelecek Dergisi*, 6/IV (2019):1187-1218.
- Kurtaran, Uğur. “ Marquis Louis Sauveur De Villeneuve’nin İstanbul Elçiliği Ve Faaliyetleri (1728-1741)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41/LXXI (2022):276-323.
- Kurtaran, Uğur. “Heinrich Christoph Freihher Von Penckler’in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 10 (2018):222-251.
- Kurtaran, Uğur. “Karlofça Anlatışmasından Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, 37/LXIII (2018):331-370.
- Kurtaran, Uğur. “Osmanlı Devleti’nde Elçi Kabul Örneği: Belgrad Anlaşmasından Sonra İstanbul’a Gelen Avusturya ve Rus Elçilerinin Kabulü”, *Osmanlı Devleti’nin Diplomasi Tarihi-Makaleler 1*, ed., Mehmed Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- Kurtaran, Uğur. “Osmanlı’da bir elçi mübadelesi Örneği: Pasarofça Antlaşması’ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Elçi Mübadelesi”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8/LXXVII (2021):3179-3214.
- Kurtaran, Uğur. “Pasarofça Antlaşması’na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 15/LV (2018):285-300.
- Kurtaran, Uğur. “XVIII.Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII (2014):393-419.
- Ortaylı, İlber. “Mübadele” Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi, XIII (Ankara,2020), ss.422-423.
- Önal, Ahmet. “Payitaht İstanbul’da Osmanlı Merasimleri”, *Antik Çağdan XXI.Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.

- Özcan, Abdülkadir. “I. Mahmud”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVII (Ankara,2003), ss.348-352.
- Özkan, Selim Hilmi, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2017.
- Pamuk, Şevket. “Kuruş”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI (Ankara 2002), ss. 458-459.
- Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, “Büyük Osmanlı Tarihi”, 8, Üçdal Neşriyat.
- Rasim, Ahmed. “Osmanlı Tarihi”, C.3, Düz. Metin Hasırcı. İstanbul: Emir Yayınları,1999.
- Sahillioğlu, Halil. “Akçe”, Türkiye Diyanet İslam Vakfı İslâm Ansiklopedisi, II (İstanbul 1989), ss. 224-227.
- Sezgin, Aybüke Ceyhun ve Pınar Durmaz. “Osmanlı Mutfak Kültüründe Şerbetlerin Yeri ve Tüketimi“, Journal Of Tourism and Gastronomy Studies, 7/II (2019): 1499-1518.
- Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür’it-i Tevârih*. C. I, Haz., M. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.
- Tebly, Karl. “Nemçe İmparatorlarının İstanbul’a Yolladığı Elçi Heyetleri Ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, (Çev: Bekir Sıtkı Baykal), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 0/XII, (1969):247-263.
- Topaktaş, Hacer. “Babıali’nin Tayinat Uygulamalarında Avusturya Elçileri (18. yüzyıl), *Near East Historical Review*, 11/II (2021):1-8.
- Topaktaş, Hacer. “Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat” Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 10/I (2015):31-49.
- Vakanüvis Mehmet Suphî Efendi. *Subhi Tarihî*, Haz., Mesut Aydınar.İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.
- Vintrova, Lenka. “Prosper Antonín Berchtold a jeho cestovní deník z roku 1740”, *KUBEŠ, Jiří (red.), Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650-1750)*, (2007): 91-105.
- Yıldız, Yusuf. “18. Yüzyıla Kadar Avusturya Elçilerinin Osmanlı Devleti’ndeki İşeleri Ve Elçilik Hediyeleleri“, *Tarih Okulu Dergisi (Journal of History School)* , 11/XXXIII (2018): 427-441.
- Yurdusev, A. Nuri (Ed.), “Introduction”, *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconversiona*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2004.

İnternet Kaynakları

https://tr.wikipedia.org/wiki/Habsburg_Monar%C5%9Fisi

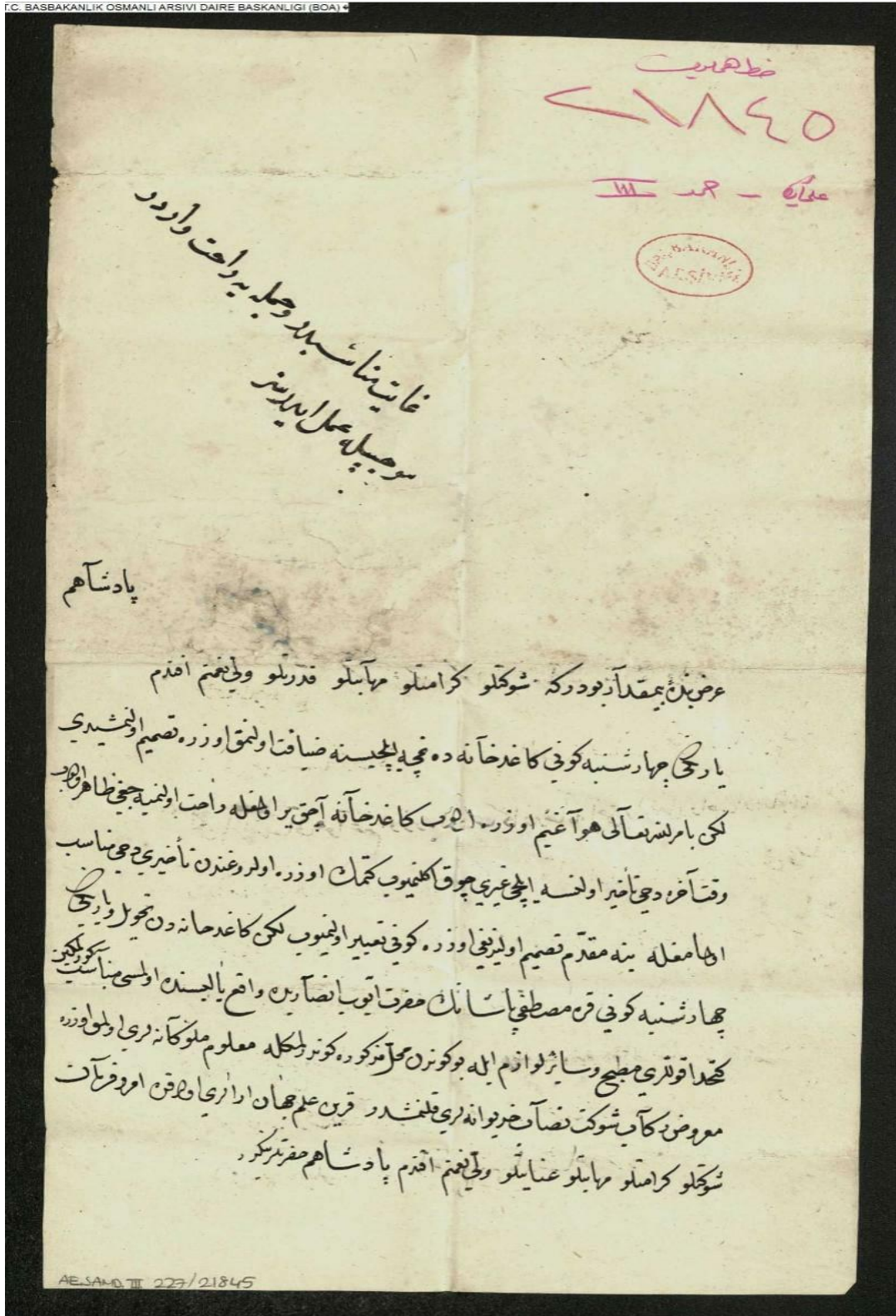
[https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Franz_\(Kutsal_Roma_imparatoru\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Franz_(Kutsal_Roma_imparatoru))

Ek 1:Âsitan-e Saadet'te bulunan Nemçe kapıkethüdası Ulefeld'e nafaka bahasının verilmesi.

AE.SMHD.I.00115.08317.001

Ek 2:Nemçe elçisi Talman'a Kara Mustafa Paşa Yalısı'nda ziyafet verilmesine dair arşiv vesikası.

AE.SAMD.III.00227.21845.001

Ek 3:Habsburg elçisi Talman'ın I.Mahmud tarafından kabulü.

C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIğI (BOA)

رمضان شهيد او اخرنه كه صالى
 كوفى مواجب و پيريلو ريسه المجرى
 الوقتى ركب ما يوزن دو مال ايج ميلور
 اولوقته قلند و خرابس يوق شيبان
 شهيد آفرصا ليند و پيرين و خ
 باس يوقد معلومان اولوقه باس
 مواجبى عرض الميس
 بادشاهم
 عرض بن بقداد جودد كه شوكلو كراملو قدوزو صلابو ولى نعم اقدم
 حجل و علا مردمك دن عالم اولون مبادك وجودها يون نعت موزون
 جميع خطاردن مصون و نامون و عداى برخواهين هيشه محدود و سركون
 آين شوكلو قدوزو عظموا اقدم خالودد لك عليه لزنه دو مال ايجون كلان
 اوزن اولون نجه ايجمنك اوزدنيه تعيين انجان نيشلى محمد اغانك كهدوزونيه
 برظعه مكنوبى كلكله مرفوع دكاي مستطاب شوكت نصاب موگاه لوى قمشدر منظود
 نظر كرونى نظر شهنشا اهبلى بودرفون اروضن شوكلو كراملو قدوزو مواجب ولى نعم
 اقدون پادشاهكرد

AE.SAMD.III.

118

AE.SAMD.III.00001.00018.001

Kilisli Hocasâde Abdullah Enverî'ye Göre Mantığın Önemi ve Mantığın Eğitim, Kelam ve İnanç ile İlişkisi

The Importance of Logic according to Kilisli Hocasade Abdullah Enveri and its Relationship with Education, Theology and Faith

Ramazan Gündüz*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

*Diyanet İşleri Başkanlığı
rmzngndz33@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7447-2487

Başvuru / Submitted :
20 Eylül 2022

Kabul / Accepted :
1 Kasım 2022

DOI: 10.21021/osmed.1178062

Atıf/Citation:

Gündüz, R. "Kilisli Hocasâde Abdullah Enverî'ye Göre Mantığın Önemi ve Mantığın Eğitim, Kelam ve İnanç ile İlişkisi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 26-41.

Benzerlik / Similarity : %21

Öz

Mantık, İslâm düşüncesinde İmam Gazâlî'nin teşebbüsleriyle İslami ilimlerin metodolojisi haline geldikten sonra medreselerin temel müfredatına girmiş bir ilim dalıdır. Mantık bu konumunu Gazâlî'den sonra günümüze kadar devam ettirmiş, bu ilme telif ettikleri eserlerle yeni yaklaşımlar kazandıran birçok İslâm düşünürü yetiştirmiştir. Osmanlı devletinin kültürel coğrafyasında mantık ilmine gerek merkezden (İstanbul), gerekse çevredeki ilim merkezlerinden ciddi katkılar yapılmıştır. Mantık ilmine eğitim ve telifatlar ile katkı veren dönemin ilim çevrelerinden biri de Kilis'teki âlimler olmuştur. 18. ve 20. yüzyıl arasında Kilis'teki Osmanlı medreselerinde ulusal ve uluslararası şöhrete ulaşmış bir mantık geleneği oluşmuştur. Mantık ilmini Kilis'te ilk başlatan ve yaygınlaştıran Mantıkî Hacı Ömer Efendi, Hocasâde Abdurrahman Efendi ve Hocasade Abdullah Enverî gibi Kilisli Mantık âlimleri, mantık üzerine özgün ve haşiye niteliğinde eserler yazmışlardır. İlimlerin efendisi olarak gördüğü mantık sahasında birçok telif ve haşiye türü eser kaleme alan Abdullah Enverî (ö.1304/1887), özellikle mantığın kıyas formlarında Türkçe örnekler vererek mantık eğitim dilinin millileşmesine katkıları sunmuş; mantık eğitiminin konuşulan dile yapılmasının gerektiğini ortaya koymuştur. Abdullah Enverî, mantık-eğitim, mantık-din, mantık-diğer ilimler ilişkisi üzerinde serdettiği fikirleriyle mantığın bireysel ve toplumsal hayatın bütün veçhelerini ilgilendiren bir ilim olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre mantıksız bir eğitim verimli olmayacağı gibi mantıkî temellerle ispatlanamamış bir inanç da daima zayıf kalarak taklitten kurtulamayacaktır.

Bu makale Abdullah Enverî'nin mantık ilmine verdiği önem ve mantığın eğitim ve inançla ilişkilendirilmesinde ortaya koyduğu tezleri analiz ederek Enverî'nin mantık ilmini bir sanat olarak görmesinin yansımalarını incelemeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Mantık-Eğitim, Mantık-Din, Mantık-Kelam, Hocasade Abdullah Enverî.

Abstract

Logic is a branch of science that entered the basic curriculum of Madrasas after it became the methodology of Islamic sciences through the initiatives of Imam Ghazali in Islamic thought. Logic has maintained this position after Ghazali to the present day, and many Islamic thinkers have been trained who have gained new approaches to this science with the works they have created. In the Ottoman scientific world, serious contributions were made to the science of logic both from the center (Istanbul) and from the environment. Kilis has been one of the scientific circles that has contributed to the science of logic at different levels. A tradition of logic has been formed in Kilis, which began at the beginning of the eighteenth century and ended in the second half of the twentieth century, and has reached national and international fame. Such prominent Logic scholars as Hacı Ömer Efendi, Hocasade Abdurrahman Efendi and Hocasade Abdullah Enverî, who were pioneering Logics in the science of logic, have authored various original and hashiyah works on logic. Abdullah Enverî, (ö.1304/1887) who has written many copyrighted and hashemite-type works in the field of logic, which he considers the master of sciences, has tried to show that it will be possible to extract logic from the evil eye by giving examples in Turkish, especially in comparative forms of this science, only by explaining it in spoken language. Abdullah Enverî, with his ideas on the relationship between logic-education, logic-religion, logic-other sciences, tried to prove that logic is a science that concerns all aspects of individual and social life. According to him, just as an irrational education will not be fruitful, a belief that is not proven by logical foundations will not be freed from imitation as it will always remain weak.

This article tries to reveal the reflections of Enverî's view of logic as an art by analyzing Abdullah Enverî's theses in associating logic with education and faith.

Keywords: Logic, Logic-Education, Logic-Religion, Logic-Kalam, Hocasade Abdullah Enverî.

Giriş

Mantık ilminin bir düşünce bilimi olarak sistemleştirilmesi Aristo ile ortaya çıkmıştır. Bu ilmin Gazâlî (öl. 505/1111) ile birlikte İslâm dünyasında üretilen dini ve beşerî ilimlerin de metodoloji haline gelmesinden sonra Müslüman düşünürler mantığın diğer ilmî disiplinlerle ilişkisini sorgulamaya başlamışlardır. Gazâlî ve onun mantık hususundaki düşüncelerini savunanlar ısrarla mantığı bütün İslami ilimlerin mukaddimesi ve yöntemi olarak görmüşler; eserlerini mantıki formda telif etmeye çabalamışlardır. Özellikle fıkıh usûlü ve kalam gibi temel İslami disiplinlerin mukaddimesinde mantıktan bahsederek bu ilimlerin mesâilinin anlaşılmasını mantık bilmeye bağlı olduğunu vurgulayarak mantık-usûl ve mantık-kelâm ilişkisini göstermeye çalışmışlardır. Diğer yandan mantık, Gazâlî'den sonra İslam dünyasındaki medreselerin eğitim müfredatında temel derslerden biri olma vasfını daima muhafaza etmiştir. Mantığın İslami ilimlerde vazgeçilmez bir metodoloji aracı olduğunu savunan birçok Müslüman düşünür, bunu ispatlamak için akli ve nakli deliller öne sürmüşler; mantık ilminin evrensel bir düşünce bilimi olduğunu ortaya koymanın yanında; onu İslâm düşüncesi içerisinde meşrulaştırmaya çabalamışlardır. Bu âlimler mantık ilminin dilbilimi, usûl-i fıkıh ve kalam ile ilişkisi üzerinde derinlikli mülâhazalar ortaya koymuşlardır. Diğer yandan mantığın inançla da irtibatını temellendirmeye çalışan mantık taraftarı âlimler, itikadi konuların mantıki temellerle ispatının lüzumuna vurgu yapmışlar ve Müslümanın inancının kuru taklitten kurtulup tahkiki/kesin bir inanç olabilmesi için mantığın gerekliliğini ifade etmişlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bir taraftan devletin toprak bütünlüğünü koruyabilmek için ordusunu çağın gerekliliklerine uydurmak için modernize etmeye çalışırken diğer taraftan da devletin bütün kurumlarında bir yenileşme hareketini zorunlu görmeye başlamıştır. Bu değişim hareketinden milletin en küçük unsuru olan bireyler kadar, bir milletin maddi manevi varlığının temel taşı olan ulema da nasibini almıştır. İlmin bütün fenlerinde, bir taraftan kendi geleneğini unutturmayacak şekilde; diğer taraftan modern çağın gereklerine ayak uyduracak tarzda bir değişim hareketi başlamıştır. Bu gelişmelerden mantık ilmi ve İslâm mantıkçıları da etkilenmiş; bazıları mantık ilmini Avrupa'da gelişen modern mantıkla yorumlamaya çalışırken, bazıları da mantığın eğitim dilinden uygulanmasına kadar çeşitli alanlarda mantığa yeni bakış açıları getirmişlerdir. Bu yenilikçi mantıkçılardan biri de hiç kuşkusuz Hocaşade Abdullah Enverî'dir. Bu makalede onun klasik mantığın teorik konularına bakışından ziyade mantığa bir sanat olarak yaklaşımından ve mantığın eğitim, diğer ilimler ve inançla olan ilişkisine bakışı irdelenmeye çalışılarak mantık sanatının pratik işlevinin eğitim ve inanca yansımaları hususundaki görüşleri tahlil edilecektir.

1. Abdullah Enveri ve Mantık

1825'te Kilis'te dünyaya gelen Abdullah Enverî¹ Kilis'te yaklaşık iki yüzyıl devam eden mantık geleneğinin en önemli temsilcisi ve mantığın zirve şahsiyetidir. O, Mantıkî Hacı Ömer Efendi'nin başlatmış olduğu Kilis mantıkçılığını zirveye çıkaran gerek verdiği mantık eğitimi metodu gerek telif ettiği eserlerle mantığa farklı bir bakış açısı getiren, ilmi kişiliğinin yanında tasavvufi kişiliği ve halk nezdinde kazanmış olduğu itibar ile ünlü bir âlimdir. Kendisinden sonra yetişen Mehmet Tahir Efendi (öl. 1306/1889), İsmetullah Efendi (öl. 1331/1913) gibi mantıkçıların da hocasıdır. Abdullah Enverî'nin mantık ilmine olan katkısının iyice anlaşılabilmesi için o dönemde Kilis'te bir gelenek haline gelen mantıkçılığın izlerini bulmak gerekmektedir; bu da Kilis'te yetişmiş, mantık ilmine birçok katkıları olan Kilisli mantıkçıların hayatları, ilmi şahsiyetleri ve eserlerinin gün yüzüne

¹ Abdullah Enverî'nin biyografisi için bk. Ramazan Gündüz, "Enverî, Hocaşade Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek/1, 407-409.

çıkartılmasıyla mümkündür.² Mantıkçı Hacı Ömer Efendi (öl. 1236/1821) ile başlayan ve Abdullah Enverî'nin oğlu İsmetullah Efendi ile son bulan Kilis mantık geleneği, kendi döneminde ulusal ve uluslararası bir üne kavuşmasına rağmen dönemin mantıkçıları tarafından adeta kâle alınmamışlardır. Cumhuriyet döneminde ise Abdullah Enverî ve Kilisli mantıkçılar hakkındaki çalışmalar gerek Abdullah Enverî'nin mantıkçılığını gerek Kilisli mantıkçıların mantığa katkılarını tam ortaya koyacak kifayete henüz ulaşamamıştır. Tanzimat dönemi mantığı tetkik edildiğinde Kilisli mantıkçıların mantık ilmine katkılarının yadsınamayacak derecede büyük olduğu görülecektir.

Abdullah Enverî, İslami ilimlerin tefsir, kalam, kıraat gibi farklı alanlarında eser vermekle beraber mantık alanında meşhur olmuştur. Mantık ilminde kaleme aldığı birçok telif ve haşiyeli eseri vardır. Kaynaklarda hakkında çok kısıtlı bilgi bulunan Abdullah Enverî'nin mantık ilmindeki şöhretinin uluslararası düzeyde olduğu bazı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Özellikle mantığın kıyas bahsindeki otoritesinden dolayı kendisine “el-kıyasü evvelühû iblîs ve âhirühû Abdullah Enverî fi Kilis”(Kıyası ilk yapan iblis, sonunu getiren ise Kilis'te Abdullah Enverî'dir.) denilmiştir.³ Bursalı Mehmet Tahir'in (öl. 1925) “Hemen her sene Memâlik-i İslâmiye'nin her tarafından -çoğu icazetli olmak üzere- yüzlerce talib-i ilim, halka-i tederisine dâhil olurdu.”⁴ Kilisli Kadri'nin de (öl. 1964) “Abdullah Enverî'nin mantık ilmindeki şöhreti kısa zamanda en ücra yerlere kadar yayılmış, her sene başka memleketlerden yüzlerce talebe gelerek dersine devam edip mantık tahsilinden sonra geri dönmüşlerdir.”⁵ ifadeleri onun, şöhretini anlatmaktadır. Mehmet Ali Aynî de (1945) “Bu son müelliflerin hepsine faik/üstün olan nice haşiyeler müellifi Kilisli Hocazâde Abdullah Enverî Efendi...” ifadesiyle onun, son dönemin bütün mantıkçılarından daha üstün bir mantık âlimi olduğunu beyan ederek hayatını mantık eğitimine sarf ettiğini belirtir. Aynî, “1303/1887'de vefat etmiş olan bu üstat mantığın Arapça lisana mahsus olmadığını ispata çalışmış ve kitaplarında bin yıllık örnekler yerine yeni misaller irat etmiştir.”⁶ diyerek onun mantık ilmindeki özgünlüğüne ve otoritesine vurgu yapmıştır. Bununla birlikte Aynî, mantığa katkıları açısından Abdullah Enverî'den çok daha geri düzeyde olan bazı mantıkçıların eserleri hakkında bilgi verirken onun hiçbir eserinden bahsetmemektedir.

Kilis'te 18. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyıl başlarında son bulan mantık eğitiminin şöhrete ulaşmasında Abdullah Enverî'nin yadsınamaz katkıları olmuştur. Enverî, mantık ilminin temel kurallarının Türkçe mefhum ve misallerle izah edilip, telif edilmesine öncülük edenlerden biri olmuştur.⁷ Bursalı Mehmet Tahir, onu “yeni haşiyeler müellifi” olarak tanıtırken, mantık ilminin öğretimindeki yeni yönteminden ve bu ilme yaptığı katkılardan bahseder. Sırf nazariyattan ibaret kalan, hiçbir tatbikat göremeyen mantık kaidelerini güncel olaylara tatbik ederek mantığı sosyal hayatın bir parçası haline getirdiğine vurgu yapar. Ayrıca onun mantık örneklerini Türkçe ifadelerle ortaya koyarak mantığın ana dille eğitimine katkı yaptığını belirtir. Bursalı, onun mantık ilmine katkısını şöyle dile getirir:

Bu veçhile kavaid-i mantıkîyyeyi tatbik için medâriste yapılan “el-âlemü hâdisün li-ennehû müteğayyirun, in-kânetü'ş-şemsü tâliaten fe'n-nehâru mevcûdün...” gibi mahdut misal ve mevzulara münhasır kalan ve âdete aksam-ı kıyasa ait bunlar haricinde mevzu ve misal bulunamayacağına dair hâsıl olan zehâb-ı nakısı gidermiştir. Fatiha-i Şerif ile mantığın delâlet bahsinin her birinden on bin

² Ramazan Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedîde Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013), 27.

³ Ahmet Turan Hazar, “Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 25 (Ankara: 1995), 287.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333/1914), 386.

⁵ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, nşr. Osman Vehbi (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 219.

⁶ Mehmet Ali Aynî, “Türk mantıkçıları”, *DFİFM* (İstanbul: 1928), 104.

⁷ Hazar, *Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri*, 287.

kıyas yapılabileceğini, binaenaleyh hangi lisan olursa olsun hiçbir sözün hiçbir ibarenin mantık haricinde kalamayacağını mantıkî delillerle tashih ve ispat eyledi.⁸

2. Abdullah Enverî'ye Göre Mantığın Önemi

Hocazâde Abdullah Enverî, mantık ilminin bütün İslami ilimlerle ilişkili olduğunu savunan bir âlimdir. O mantığın beşerî ve dinî ilimlerle sıkı bir irtibatının varlığını vurguladığı gibi daha da ileri giderek verimli bir eğitim metodunun da mantık ilminin usullerine göre yapılması gerektiğini savunmaktadır. Enverî, mantık-kelam, mantık-eğitim ve mantık inanç ilişkisini temellendirmeye çabalayarak mantığın bireysel ve toplumsal yaşamda huzurun sanatı olarak görmüştür. Müslümanın nihaî gayesi olan ahiret saadetine ve marifetullahı ulaşmasında da mantığın gerekli olduğuna işaret eden Enverî, uhrevi hedeflere ulaşmak için tahkiki imanın gerektiğini tahkiki imanın da mantıkî delillerle ispatlanmış inanç ilkeleri ile vücuda gelebileceğini vurgular.

Bilginin önemini her fırsatta vurgulayan Abdullah Enverî, bir insanın sadece bilgili olmasının bir fayda sağlamayacağını, ilmin kişinin maddi veya manevi hayatına katkısının olması gerektiğini vurgulayarak özellikle bilginin kişiyi hem dünyada hem de ahirette saadet ve selamete ulaştırmasını önemsemektedir. Abdullah Enverî, “Malûm ki her bir şeyin nef’i/faydası ilmindedir, vücudunda değildir.” ifadeleri ile öğrenilip pratik hayatta kullanılmayan bilginin sadece varlığının faydasızlığını dile getirmektedir. Bunu, yer altında gömülü olup varlığından kimsenin haberdar olmadığı bir hazine ile örneklendiren Abdullah Enverî, “Eğer birisi o hazineyi keşfederse o kişi ehli marifet sayılır.” diyerek hem ilmin keşfedilerek sâırdan sadra intikal etmesinin gerekliliğine işaret eder hem de bu ilmi keşfeden âlimlerin marifet sahibi kişiler olduğunu belirtir.⁹ “Kezalik her bir ibare cevâhir ile memlûdur/doludur; Lâkin hüner ve intifa’ bilmektedir, tepeleyip geçmekte bir fayda görülmez; belki tazyî-i evkât (vakti boşa harcama) edip nihayetinde zararını görür.” ifadeleriyle bilginin anlaşılmasının önemini dile getirir. Abdullah Enverî'ye göre ibarelerdeki lafızlarda gizli olan manayı anlayıp kavrayarak insanı bilgili ve ehl-i marifet yapacak yegâne ilim de mantıktır.¹⁰ Zira bilginin içerisinde gizli olduğu ibareler yani lafızlar “mevâddi akyise ile müheyyadır.” kıyasla doludur. İbarelerdeki bilgiyi anlayıp kavramak bu kıyasların suretlerini bilip kâmilen öğrenmektir.¹¹ Bu ifadelerden onun mantık ilmini ne kadar pragmatik gayelerle kullanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Abdullah Enverî; ilmin ehemmiyetinde, eğitim metodunun verimliliğinde, insanın maddi ve manevi hayatının doğru bir istikamette devam etmesinde daima mantıklı düşünme ve mantıklı hareket etmenin ehemmiyetine vurgu yaparak hayatın her alanına mantığı yerleştirmeye çalışan bir âlimdir. Onun mantık ilminin gerekliliğine daima işaret etmesi, mantığı itikat ilminin özü olan kelamla ilişkilendirmesi, bütün ilimlerin metodunu mantık ilmiyle irtibatlı bir şekilde inşa etmesi ve sağlam bilginin temin edilmesi hususundaki görüşleri mantık ilmi hususunda Gazâlî çizgisini takip ettiğini gösterir. O, mantığı, bütün ulûm ve fûnûnun hizmetçisi, delili şüpheden, yakinî/kesin olanı zannî/şüpheli olandan ayırmanın temel ölçüsü olarak görür. Bir kişinin bilgisine itimat etmenin mantık bilmesiyle mümkün olacağına inanan Enverî, bu konuda Gazâlî'nin yaklaşımını tekrar ederek “Mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz” der.¹² Mantığı bilmeyenin ilminde dirayetsiz, düşüncesinde tutarsın olacağını belirten Abdullah Enverî, nakli ilimleri öğrenip mantık öğrenmeyenlerin her hangi bir ilmî münakaşada mantıkî çıkarımlar yaparak muhaliflerini ilzam etmede yaşadıkları

⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 385.

⁹ Abdullah Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi* (İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1290/1873), 3.

¹⁰ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedîde Zübdesi*, 22-23.

¹¹ Enverî, *Usul-i cedîde zübdesi*, 4.

¹² Enverî, *Kitabu'l-mantık fi Tertibi'l-akyise* (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 221), 1.

başarısızlıkları dile getirerek, bir ifadenin muhataba hakkıyla ifade edilebilmesinin ve düşüncede tutarlılığın mantığa münker olduğunu belirtir.¹³

Mantık ilmini benimsemeyen bir kişinin birçok ibare-i müsellemeyi/doğru ifadeyi anlamaktan aciz kalacağını belirten Enverî, bu durumun kişiyi söz ve davranışında şuursuz olmaya yönelteceğini belirtir. Bu hatasının özür sayılmayıp sorumlu tutulacağını ifade eden Abdullah Enverî, her mükellef Müslümanın ilm-i halini/temel dinî ve davranış ilimlerini bellemesinin farz olduğunu, “İlim talep etmek her Müslüman kadın ve erkeğe farzdır.”¹⁴ hadisine atıfla hatırlatarak, “Farzın terkinde ma‘zûr olunmaz. Medâr-ı farz olan akıl, hayat ve havâss/uzuvlar ve muallim gibi esbâb hazır oldukça.” ifadeleri ile adeta mantığın öğrenilmesini farz olarak telakki eder.¹⁵

Abdullah Enverî, “Mantık ilminin zaruretine akli ve naklî delillerin nihayeti yoktur, onu inkâr eden bizzat cahil ve ahmaktır.”¹⁶ ifadeleriyle mantığın gereksizliğini düşünenlere karşı akli ve naklî delillerle cevap verilebileceğini vurgulayarak mantığın gerekliliğine dair Gazâlî’nin ortaya koyduğu mantığın kurallarının Kur’an’dan istidlal edilebileceğine dair iddialarına telmihte bulunur. Diğer yandan Enverî’nin bu ifadesi mantık karşıtlarına karşı sert bir tenkiti de içermektedir.

3. Abdullah Enverî’nin Eğitim Metodunda Mantığın Yeri ve Mantık-Eğitim İlişisine Bakışı

Klasik Osmanlı medrese eğitiminin takipçisi olan Abdullah Enverî, mantığı eğitim metodunun vazgeçilmez bir prensibi olarak değerlendirir. Eğitimde temel metodun, öğrencinin idrak kapasitesine uygun bir yöntem olması gerektiğinin altını çizer. Peygamberimizin (sav) bir sözü olarak rivayet edilen “İnsanlara akılları ölçüsünde davranınız.”¹⁷ düsturunu, mantıki tahlile tabi tutarak her talebenin farklı kavrama ve anlama kapasitesine sahip olduğunu, hocanın talebenin anlama kapasitesine göre bir usul ve üslup geliştirmesi gerektiğini belirten Enverî, eğitim usulünün mantıki temellerini vermeye çalışır.

Mantığın eğitimdeki önemini vurgulamak için “Zira bu meslek ile müzakere olunmadıkça tahkîk-i ibare/ifadeyi kavrama olmaz.”¹⁸ der. Ona göre buradaki ibareden maksat ilmi anlatmakta kullanılan sözdür. Eğitimde takiriden ziyade tahkikin/kavramanın önemli olduğunu belirten Enverî, tahkikin ancak muhatabın zihninde istenilen bilginin yerleşmesiyle meydana gelebileceğini belirtir ve tahkikin mantık kuralları göz önünde bulundurularak yapılan bir eğitim metoduyla hasıl olabileceğine işaret eder. Abdullah Enverî’nin “tahkik” ten kastettiği şey mantık ilmidir; zira ona göre bir sözün veya düşüncenin rasyonel olarak bilgi kaynağına dönüşebilmesi yani tahkik edilmesinin yolu o söz veya düşüncenin mantıklı olması ile mümkündür. Bu sebeple bilginin tahkik edilmesi mantık ilmi ile olur.¹⁹ Onun “tahkîk-i ibare”den kastettiği ise, ilmin muhatabın zihninde yer etmesidir. İlim öğretirken çok teferruatlı malumat aktarmanın lüzumsuzluğunu ifade eden Enverî, “tahkik”ten ne anlaşılması gerektiğinin üzerinde durur. Tahkîk, çok söz söylemek değildir; tahkik, “îzâh ve tefhîm-i tâm” yani öğretilmek istenen bilginin anlaşılır tarzda izah edilmesi ve zihinde yer etmesidir. Onun, “Tefhîm dahî, delîl ve ta’rife münhasırdır, bunların icrası bu meslektir/mantık.” ifadeleri talebeye ilmi öğretmek için mantık bilmenin zaruretine işaret eder. Ona göre bilginin tahkik edilmesi

¹³ Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi* (İstanbul: 1872), 1.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Muhammed Feâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.) “Bâbü Fazli'l-Ulemâ” 17 (No: 224).

¹⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10.

¹⁶ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 42.

¹⁷ Şîyûre b. Şehredâr ed-Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/398.

¹⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 31.

¹⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 32.

mantıkla mümkündür; zira bir düşüncenin tahkik edilmesi, talep edilen bilginin muhatabın zihninde her türlü şüpheden uzak bir şekilde meydana gelmesidir; bu şekilde kesin bilginin tahsilinin yolu ise mantıktan geçer.²⁰ Enverî, Molla Câmî'nin (öl. 897/1492) *Velediyye*²¹ adlı eserinde “İnsanın hayvanattan imtiyazı tahsil-i meçhulât iledir ve tahsil-i meçhulât ancak mantığa aşinalıkla olur, mantığı bi-kemalîhî bilmeyen adama insan denmez; muktezası tahakkuk etmediği için.”²² İfadesi ile mantığın gerekliliğine yaptığı vurguyu hatırlatarak kendi görüşünü tevsik etmeye çalışır. Enverî, eğitimde faydacı bir tutum içindedir, bu faydanın husule gelmesinin yegâne ilkesi ona göre mantık bilmektir. Mantık bilinmediği zaman insan olmanın gereği tahakkuk etmediği için mantık bilmeyen bir kişi insanlık vasfından yoksun kalacaktır.

Abdullah Enverî, mantık ilmini bir alet ilmi olmaktan ziyade bir sanat yeteneği olarak değerlendirir ve bu sanatı verimli bir eğitimin vazgeçilmezi olarak görür. Mantığın gerekliliğini mantık bilmeyenlerin fikirlerinde ve ortaya attıkları düşüncelerindeki tutarsızlıklar ve çelişkilerle ilişkilendiren Enverî, mantık bilmeyenlerin herhangi bir ilmî münakaşada iddialarını ispatta başarısız olduklarını belirterek, bir fikrin veya ilmi mevzunun muhataba hakkıyla ifade edilebilmesinin mantığa müncer olduğunu belirtir.²³ Onun bu ifadelerinden bugün tartışılan ezberci eğitimin sakıncalarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Enverî, mantık eğitimini sadece teorik bilginin verilmesinden ziyade, âdetâ maddî-manevî hayatın başarısının ölçüsü olan bir yaşam sanatı olarak görmüş ve tatbiki mantığı önemsemiştir.

Abdullah Enverî, bir ilim dalının içerdiği bilgilerin muhafaza edilmesinin metodunu şöyle açıklar: “El-hâsıl zabt-ı ulûm zabt-ı mesâil ile ve zabt-ı mesâil her bir cüz’iyyâta bilâ tevakkuf velâ külfet velâ süâl icrâ ile olur.” Enverî'nin burada “zabt-ı mesâil”den kastettiği şey bir eğitim sisteminde öğretilmek istenen ilmin içeriğini oluşturan meseleler yani konusudur. “Mesâilin cüz’iyyatta icrası” ise tahsil edilen bilginin o ilim dalı ile ilişkili olan diğer meselelerde tatbik edilmesidir. Bu metodu da mantık ilminin kuralları belirler. “Bu icrâât dahî aynen tertib-i akyise olmakla zabt-ı ulûm ancak tertib-i akyise ile olması netice-i zaruriyyesi zahir olduğu ez cihet müktezâ-yî teallüm ü ulûm ve mükêlemât ilm-i mantık me’a amelîhîdir.” ifadelerinde beyan ettiği üzere ilmi muhafaza etmek kıyas tertibi ile öğrenilen tümel bilginin tikellerde de icra edilebilmesine bağlıdır. Kıyasın kurallarını ve nasıl tatbik edileceğine dair metodu da mantık ilmi belirlediği için bir ilmin öğrenilmesinin şartı mantık ilmini bilmeye müncerdir.²⁴

Abdullah Enverî kendisinden önceki Müslüman alimlerin gerek bilgilerinde gerek vermiş oldukları eğitimde otoritelerini hep mantık ilmine borçlu olduklarını belirterek ilim talebelerine bilginin tahkik edilmesinin yolunun mantık bilmekten geçtiğini söyler ve onların da tahkiki bilgiye ulaşabilmeleri için ehlinden mantık öğrenmelerinin tavsiye eder.²⁵

Abdullah Enverî'nin mantık eğitim metodunda en dikkat çeken yönlerden birisi de onun mantık tatbikine verdiği ehemmiyettir. Zira o mantık öğrettiği talebelerine mantığın gündelik hayatta tatbikini de öğrenip öğrenmediklerini sorgular. Toplumsal hayatın işleyişinin mantık sanatına uygun bir şekilde icra edildiğini talebelerine göstermeye çalışan Abdullah Enverî, kendisinden mantık eğitimi aldıktan sonra icazet isteyen bir talebesine insanların gündelik hayatlarının işleyişindeki

²⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 31-32.

²¹ Kaynaklarda Molla Câmî'nin böyle bir esrine rastlanılamamıştır.

²² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

²³ Abdullah Enverî, *Hüseynîye hâşiyesi* (İstanbul: 1289), 1.

²⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

²⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 22.

mantıki tutarlılığı kavrayıp kavramadığını tespit ettikten sonra ona icazet verir; kendisinden icazetname isteyen bir talebesine ise:

Peki seni bir imtihan edelim de ondan sonra icazetname verelim, çarşıya git dolaş bakalım ne göreceksin? demiştir. Talebe çarşıya gidip dolaşip geri gelmiş. Abdullah Enverî, talebeye ne gördüğünü sorunca ‘Hiçbir şey görmedim efendim herkes kendi işiyle, alışverişiyle uğraşıyordu.’ diye cevap verince Enverî, ‘O halde daha mantık öğrenememişsin bir müddet daha çalışmaya devam et.’ demiştir. Birkaç ay sonra talebe yine icazetname isteyince ve aynı imtihan muamelesi ile karşılaşip çarşıdan döndükten sonra talebe:

- ‘Hocam sen bana herkesin bildiği (tatbik ettiği) bir şeyi öğretmişsin. Çarşıda bütün insanlar işlerini bir mantık çerçevesinde yapıyorlar’, diye cevap verince, Abdullah Enverî,

- ‘O halde mantığı öğrenmişsin’, diyerek talebesine icazet vermiştir.²⁶

Abdullah Enverî’nin talebesi ile arasında geçen bu hadiseden anlaşıldığına göre o, mantık ilmini teorik birtakım kurallar bütünü olmaktan çıkararak pratik tarafına işaret etmek suretiyle bireyin ve toplumun gündelik yaşamını düzenleyen bir sanat olarak görmüştür.

Mantık ilminin eğitiminin çok kolay olduğunu belirten Abdullah Enverî, yapılması gereken şeyin bu ilmi iyi bilen bir hocadan kaidelerinin tahsil edilmesi olduğunu vurgulamıştır. “İlm-i mantık öğrenimi gayet kolaydır, her ne kadar kendisi elzem ve faydası çok, zahiren karışık ve zor gibi görünse de o kadar kolaydır ki bir müptedi (ilkokul öğrencisi) çalışıp ehliinden müzakere etse bir senede bu mesleğe aşına olur.”²⁷ ifadeleri ile mantık ilminin eğitiminin mantık ilminde yeterli bir hoca tarafından öğrenildiğinde kısa sürede ve kolay bir şekilde tamamlanabileceğini söylemektedir.

Abdullah Enverî’ye göre eğitimin temel gayesi insanın dünya ve ahiret saadetine ulaşması ve marifetullah/Allah’ı tanıyabilmektir. Bu hedefe ulaşmanın ilk şartı ise kişinin dünya ve ahiretine fayda sağlayacak ilimle meşgul olmasıdır. Enverî, bilginin aksine cehaletle Allah’a ulaşmanın/marifetullah mümkün olmadığını dile getirir. İlim öğrenmede de yöntemin gerekliliğinde ısrarcı olan Enverî: “İlim tahsili usulsüz olmaz. Esası ve öncelikleri gerektiği şekilde bilindiği zaman o ilim kolaylıkla elde edilebilir. Ve hangi ilim olursa olsun münkeşif olur, velev görmediği ilim dahi olsa da.”²⁸ der. İnsanın nihai hedefi Allah’a ulaşmaktır/marifetullah olmalıdır; bu hedefe ulaşmak için de ilme/bilgiye ulaşmak lazımdır. Kişiyi dünya ve ahiret saadetine götüreceği bilginin tahsili de ilmin belirli bir usul ve esas çerçevesinde tahsil edilmesidir. İlmin gerekli usul ve esası ise onun mantık usullerine riayet ederek tahsil edilmesidir. Bu usule riayet edilerek yapılan bir ilim tahsili insanı saadete erdirecek ve onu marifetullaha vasil edecektir.

Abdullah Enverî, mantık metotlarına riayet etmeden yapılan bir ilim tahsilinin eksik olacağını ve o ilmin tam anlaşılamayacağını belirterek maharetli âlimlerin mantık metoduyla ilim tahsil ettiklerini ifade ederek ilim öğrenmeye yeni başlayan talebelere şu tavsiyelerde bulunur:

Ey ihvan-ı din ve talebe-i ulûm! Eğer ilimlerin hakikatini öğrenip maksadınıza kısa zamanda kolaylıkla ulaşmak istiyorsanız, ehlini bulup ilm-i mantığın ilmini ve icrasını bu yeni faydalı metotla kâmilten öğrendikten sonra bizim haşiyelerimizi de tetkik ederek nisbet sahibi* hakiki bir âlime

²⁶ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, 220; Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî’nin Usul-i Cedîde Zübdesi*, 25.

²⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 15.

²⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 5.

* Tarikatlarda “mürşid-i kâmil” olarak bilinen kâmil insan.

teşebbüs edip onun vesilesiyle ulemaya verilen ilim ve feyizden istifade ile nebî aleyhisselamın kalbinden onların vasıtasıyla ilim kesbetmeye çalışsın.²⁹

Abdullah Enverî, ilim tahsilinde mantık ile ilim arasında lazım-melzûm ilişkisi kurarak hangi ilim tahsil edilecek olursa olsun önce mantığın öğrenilmesinin zaruretine vurgu yapar. İlim tahsilinde gerekli olan metodolojinin mantık usullerine riayetle geçtiğini belirten Enverî, herhangi bir ilmin öğrenilmesinin ve öğretilmesinin o ilmin meselelerini kavramaktan geçtiğinin üzerinde durur. Bir ilmin meselelerine vukufiyet kazanmak ise o ilmin meseleleri arasında doğru neticeye ulaşabilecek kıyas kurabilmekle mümkün olur. Doğru neticeyi verecek kıyas yöntemi ise mantık ilminin teorik ve pratiğini özümsemekle mümkündür. Netice itibarıyla bir ilmin gerek öğrenilmesi gerekse öğretilmesi mantığa bağlıdır. Bu sebeple lazım olan mantık, melzûm olan ilimden mukaddemdir. Önce mantık bilmek gereklidir.³⁰

Abdullah Enverî mantığı her yönüyle benimseyip onu eğitimin vazgeçilmez bir ilkesi olarak değerlendirmekle beraber medreselerde yapılan mantık öğretimini eleştirmekte ve kendi zamanında yapılan mantık eğitimini zaman israfı olarak değerlendirmektedir. O, kendi dönemindeki mantık eğitimini “Üç beş sene mantık içinde uğraşır asla hakikate muttali olamaz ve ibarede vaki olan bir matlubun üzerine delîl-i mezkûreyi icraya muktedir olamaz.” ifadeleriyle eleştirerek mantık eğitiminde yöntem yanlışlığı olduğunu belirtir. Mantık kurallarını sadece ezberleyerek zihne almanın bir faydasının olmayacağını hatta bunu abesle iştilal sayılacağını belirten Abdullah Enverî, bunun sebebinin de dönemin mantık hocalarının verdiği yanlış mantık eğitiminden kaynaklandığını iddia eder. Ayrıca eğitimde ezberciliğin de faydasızlığını belirten Abdullah Enverî, asıl olanın o ilmin hayatta tatbik edilerek onun insanın gerek dünyevi gerek uhrevi ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini vurgulamaya çalışır.³¹

4. Abdullah Enverî’ye Göre Mantığın Diğer İlimlerle İlişkisi

İslam düşünce tarihinde Gazâlî, genelde felsefecilerin ilgi alanı olarak görülen ve İslam âlimlerin çoğunun bir hayli mesafeli durduğu mantığa karşı İslâm âleminde ortaya konulan olumsuz tepkiyi bertaraf eden âlimdir. O, mantık ilmini İslami ilimlerin anlaşılmasının metodu haline getirerek mantık bilmeyenin ilmine itimat edilmeyeceğini iddia etmiştir.³² Mantık ilmini dinen meşrulaştırma çabası da gösteren Gazâlî, mantığı Kur’ân kaynaklı bir ilim olarak telakki ederek kıyasın bazı formlarını ayetler üzerinden temellendirmiştir.³³ Abdullah Enverî de aynı Gazâlî gibi mantığı dinileştirme gayreti içinde olmuştur. Enverî, mantığın itikat/inanç ilminin eğitiminde de gerekli bir sanat olduğunu belirterek ulemanın “Mantık akaitten cüzdür.” şeklindeki ifadelerinin tahlilini yaparken inanca dair hususların delilsiz ispatlanamayacağını, delille ortaya konmuş bir inancın da ancak mantık ile gerçekleşebileceği şeklinde mantıkla irtibatlı bir yorum yapar. Enverî mantık eğitimini o kadar çok önemser ki; ona göre Müslüman için mantık öğrenmek akâid öğrenmek kadar gereklidir.³⁴

Abdullah Enverî’nin mantığın tanım, mevzu ve gayesi hakkındaki görüşlerinin Gazâlî’nin mantık düşüncesiyle sıkı bir irtibatının olduğu görülür. Enverî’nin mantık tarifindeki “Kazaya-yı

²⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 22; Abdullah Enverî, burada ilim öğrenmede tasavvufa da vurgu yapmakta olup gerçek ilmin nisbet sahibi bir zattan alınması gerektiğini belirtir. Enverî mantığın zahîrî bilginin tahsilinde gerekliliğini vurguladığı gibi mantığın müşahade/tarikat ilminin tahsilinden önce de gerekliliğine işaret etmektedir.

³⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

³¹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10

³² Ebû Hâmid el-Gazâlî, *el-Müstasfâ min ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1993), 1/3.

³³ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *el-Kıstâsü’l-müstakîm Dosdoğru Ölçü*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 44-108.

³⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

meçhuleyi/bilinmeyen önermeleri tahsil edip yakîn meydana getirmek (bilinmeyen önermeleri bilinen önermeler yoluyla keşfederek kesin bilgiye ulaşmak)³⁵ ifadesi, Gazâlî'nin "Doğru tanım ve kıyası yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgiyi kesinlik ifade etmeyen bilgiden ayıran ilimdir." şeklindeki mantık tanımıyla sadece lafızlar açısından bir farklılık arz eder. Mana olarak her iki tarif aynı mefhumu taşımaktadırlar. Yine Gazâlî'nin, mantığın mevzu ve gayesini anlatırken "Mantık ilimlere ulaşmada tek yoldur, mantık, bütün bilgiler ve bütün ilimler için bir mizan, bir miyar, bir ölçüdür; bu ilmin ölçüşüne vurulmayan her fikrin ayarı bozuktur."³⁶ ifadeleri Enverî'nin mantığın gaye ve mevzusuna yüklediği anlamla aynıdır. Abdullah Enverî de mantığı düşüncenin istikametinin yegâne ölçüsü görmektedir. Abdullah Enverî, aynı Gazâlî'de olduğu gibi mantık ilminin metotlarını bütün İslami ilimlere uygulama taraftarıdır.³⁷

Mantığın lüzumunun akli ve nakli delillerle ortaya konduğunu ve birçok İslami ilimlerin farklı dallarında yetişmiş birçok âlimin kaleme aldıkları eserlerini mantık metotlarına uygun olarak telif ettiklerini beyan eden Enverî, mantığın bütün ilimlerin öğrenilmesinde ilk baş vurulacak yöntem olduğunu ve bütün İslâm âlimlerinin mantığa gösterdikleri ehemmiyeti vurgulamak üzere şöyle der:

Mantığın her bir ulûma lazım-ı mukaddem olduğu müşahede ve delil-i aklî-bedîhî ile ve kübâr-i musannifîn ve ulemâ rahimehümülâhtan sarîhan naklolunmakla her birinden akdem-i ta'lim olunacak ilim oldu. Ve nice evliyâdan, Seyyid-i şerif ve Mevlâna Câmî kuddise sirruhümâ gibi zevatlar mantığın bahis ve icrasına kemâl-i ihtimamları ve terğîb-i beyân-ı mantıkta ve her bir ulûmda icrada yed-i tûlâları görünür. Sâir muhaddisîn ve müfessirîn ve musannifin icrââtı ve tesrîhât ve işârâtı gibi, ibârelerinde şems gibi zahir ve ehli indinde ğayetü'l ğâye esheldir.³⁸

İslâm âlimlerinin; akait, fıkıh, tefsir, hadis, vs. bütün dinî ilimlerin metotlarını mantık çerçevesinde temellendirip mesâilini de yine mantık prensibine göre işlediklerini belirten Abdullah Enverî, "Her bir melzûme-i dînî ve her bir metâlib-i kusvâyı îzâh ve beyanı mantık ile kılmışlardır ve asırlarında müzâkere ve tadrîs-i ibâre etmişlerdir."³⁹ diyerek İslâm ulemasının bütün İslami ilimleri mantık metodu üzerine inşa ettiklerini söyler.

4. 1. Abdullah Enverî'ye Göre Mantık-Kelam İlişkisi

Abdullah Enverî, mantık ilmini bütün ilimlerle ilişkilendirmekle beraber mantık kelam ilişkisine ayrı bir yer ayırarak, mantıkla kelamın yöntem bakımından paralelliğine vurgu yapar. Kelam ilminin Müslümanın doğru bir inanca sahip olması için gerekli olduğunu belirtir. Mantık ilminin ise sağlam ve doğru bilginin elde edilebilmesi için elzem olduğunu, mantıksız doğru düşüncenin olamayacağını vurgular. Abdullah Enverî, mantık ilminin akaid ilmi kadar gerekli bir ilim olduğunu vurgulayarak onu adeta dini bir ilim gibi değerlendirir. Mantığın sahih ve sağlam bir itikat içinde gerektiği kanaatini dile getirirken şu ifadeleri kullanır:

Ve her bir ulûmun mukaddimesi ve esası belki akait gibi bazı elzem ilmin cüz'ü, ilm-i mantık deyi ulema rahimehüllah tasrîh etmeleriyle ve nefsi'l-emirde mantıksız nutka tesaddî olunmamakla, mantığın lüzumu delil-i naklî ve aklî ile sabit ve müberhen olmuştur. Bir kimse ilm-i mantığı bikemâlihî ilmen ve amalen tahsîl ve teallüm eyledikten sonra her bir ulûmun hakikatine ittıla' kesbedip itikad-ı müslime lâzım olan her bir mesaili i'tikâdiyyeye tasdik ve iman tahsil eder.⁴⁰

³⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 42.

³⁶ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1380/1961), 36.

³⁷ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi*, 45-46.

³⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

³⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

⁴⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

Abdullah Enverî, Müslüman âlimler arasında mantık ilmi ve mantık eğitimi üzerine yapılan fihri münakaşalara işaret ederek bu hususta kendi görüşünü beyan eder. Mantığın özellikle sağlam bir itikat için zaruri olduğu kanaatini taşıyan Enverî, mantık-kelam ilişkisi bağlamında, “Mantığın ilmîsini/teorik, amelîsini/pratik ve icrasını/tatbik iyi mantık bilen bir kişi tarafından yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur.”⁴¹ ifadelerinin, daha önceki kelam âlimleri tarafından da nakledildiğini belirterek mantık eğitiminin bireysel bir sorumluluk/tercihten öte toplumsal bir zorunluluk ve siyasi otoritenin bir görevi olduğunu savunur. *Mir'ât* müellifi Molla Hüsrev'in de (öl. 884/1480) “Mantık kelimadan bir cüzdür, sır budur.”⁴² diyerek mantık ilminin öğretilmesinin vacip olduğuna kanaat getirdiğini belirten Abdullah Enverî, mantığın gerekliliğini itikat/inanç ilmiyle irtibatlandırarak mantığın özellikle kelam ilmiyle sıkı bir irtibatının olduğunu vurgular.

5. Abdullah Enverî'ye Göre Mantık-Inanç İlişkisi

İslâm inanç sistemini oluşturan akâid ilmi, dinin temel esaslarıyla aklın ilkelerini uzlaştırarak dinin sahibinin/şâri' açıkça belirttiği belli iman esaslarını tespit ve teyit edip bu esaslara aykırı olanların yanlışlığını ortaya koyma⁴³ ve diğer inançlar karşısında İslâm'ı müdafaa etme ilmidir. Akâidin bu tarifinden de anlaşılacağı üzere bu ilim, mantık ilmi ile yakından ilişkilidir. Zira her ikisinde de bir hükmün delille tespit edilip karşıdaki muhatabı susturacak veya ikna edebilecek objektif kanunların belirlenmesi esastır.

Abdullah Enverî, İslâm ulemasının mantık ilmini akaid/inanç ilminin bir parçası olarak değerlendirdiklerini belirtir. Mantık bilmenin itikadi meseleleri öğrenmede gerekli olduğunu belirten Enverî, inanç meselelerinin delilsiz ispatlanamayacağını, ispat şeklinin de mantık ilmi ile olduğu için mantık ilminin akâid ilmi ile sıkı bir irtibatı olduğunun altını çizer.⁴⁴

Abdullah Enverî, “Dinen lüzumlu olan şeylerin îzâh ve beyanını mantık ile yapmışlardır. Asırlarında mantığı müzâkere edip kavramışlardır.”⁴⁵ ifadeleri ile kendinden önceki selevin bütün ilimlerin mesâilini mantık çerçevesinde inşa ettiklerini belirtir. Enverî, mantığı sahil bilgi ve sağlam inancın yegâne kriteri olarak değerlendirir. Ona göre mantık bir Müslümanın önce doğru bilgi öğrenmesine aracılık eder. Doğru bilgi kişinin düşüncesinin de doğru olmasına hizmet eder. Bilgi ve düşüncenin doğru olması da sağlam bir itikat ve inancın teşekkülüne imkân sağlar.

Kişiden sadır olan söz ve davranışlarda mantıki tutarlılığın bulunmasının gerekliliğine inanan Abdullah Enverî, Müslüman'ın imanının da taklidî iman değil tahkiki iman olması gerektiği vurgular. Tahkiki imanın oluşması ise imanın taklit kuruntularından kurtularak istidlali bilgilerle inşa edilmesine bağlıdır. Bunun ancak mantık ile husule geleceğini belirten Enverî, “Mesail-i imaniyyede/iman meselelerinde muhakkik olunmalı.” der. Yani kişinin inandığı değerleri zihni bir istidlal ile temellendirmesi gerekir. Eğer imanını ispat edecek delilleri bilmiyorsa bu iman taklidî

⁴¹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 2; Enverî'nin bu fetvasının daha önce İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) mantık eğitimi verenlerin devlet tarafından engellenmesi ve mantık öğretene müderrislerin medresen uzaklaştırılması yönünde mantık aleyhinde verdiği fetvaya mukabil olarak verilmiş bir fetva gibi duruyor. İbnü's-Salâh'ın Fetvası için bk. İbnü's-Salâh, *Fetevâ Mesâilü İbnü's-Salâh*, thk. Abdülmüştî Emîn Kalacî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1986), 211.

⁴² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/196.

⁴⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

⁴⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

imandır. Abdullah Enverî, mukallidin imanının sıyaneten (kendini cehennemden korumak için) makbul olsa da⁴⁶ mukallidin delili terk ettiği için sorumlu⁴⁷ olacağını vurgular.

İmanın insanın kalbinde teşekkülünün istidlali olması gerektiğini belirten Abdullah Enverî, İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) hadis usulüne dair *Nuhbe** adlı eserinden alıntılacağı bilginin husule geliş süreci ve istidlali iman anlatan şu ifadeleri aktarır:

Kalpte hâsıl olan ilim iki türlü olur: Birincisi, zaruri ilim ki hem avam hem de havas bu ilimden haberdar olabilir; hisler dediğimiz görerek, işiterek, duyarak, hissederek meydana gelen ilim gibi. İkincisi ise ilm-i nazarîdir ki, delil ile hâsıl olan ilimdir. İman ve itikadi meseleleri tasdik bu kısımdandır. Bu ilim avama hâsıl olmaz. Ancak düşünce ehli âlime hâsıl olur. Yâni delilin her bir şartını ve şekillerini mükemmel bir surette bilip ve doğru bir şekilde arz ederek kastını ispata ehliyetli olan kişiye hâsıl olur. Çünkü mantık bilinen şeylerle bilinmeyen şeyleri ortaya koymak içindir. Ve bilinen şeyler kıyastır.⁴⁸

Hayâlî'nin (öl. 874/1470) *Siyâlkûtî*'sinden⁴⁹ de şu alıntıyı yapar: “İman tertîb-i mukaddemât ile hâsıl olur... İman her ne kadar vehbî ve lûtuftur ise de sebeplerinin meydana gelmesi ancak kıyaslar tertip ederek olur.”⁵⁰ Abdullah Enverî, imanın sağlam delillere dayanması gerektiğini sağlam delilin de gerek bilgi tahsilinde gerek iman tahkikinde mantık metoduyla husule gelebileceğini belirterek mantık-inanç ilişkisine vurgu yapar.⁵¹

Her ne kadar dil ile tasdik etmiş olsa da kalp ile tasdik bulunmuyorsa bu imanın geçersizliğine inanan Abdullah Enverî, “Zira iman bütün itikâdî meseleleri kalp ile tasdikdir; tasdik ise delile bağlıdır. İman tahsil-i ilm-i nazarîdir, tahsil-i ilm-i nazarî de delil ile meydana çıkar.” ifadeleriyle kalbin tasdikinin delilsiz olamayacağını belirtir. Mantığın tatbikinin imanın ispatında da kullanıldığını vurgulayan Enverî, “Bu surette mantığın tatbik bilgisinin bahsi, iman bahsi demek olur.”⁵² ifadeleri ile iman ile mantığın pratiğinin yakın ilişkisine işaret eder. Burada Abdullah Enverî insanın gerek dinî bir hakikati gerekse salt bir bilgiyi kabullenmesinin ancak kalpte o bilgiye olan güveninin meydana gelmesiyle olabileceğini belirtiyor. Kalbin bir inanç veya bilgiyi onaylamasının yolunun o inanç veya bilginin delil ile sabit olmasından geçtiğini bu delilin de mantık usulleriyle tespit ve teyit edilebileceği gerçeğini ortaya koymaya çalışır. Zira bilginin doğrulanmasının kurallarını mantık ilmi sağlamaktadır.⁵³

Abdullah Enverî, “Mesâil-i i'tikâdiyye gibi tahkîk icâp eden mahalde mukaddimâtını yakîniyâtta (katî delil) ve gayri/başkasını mükni'a/ikna edici olmak lâzımdır.”⁵⁴ ifadelerini kullanırken inanç meselelerini ispat ederken en doğru neticeyi ve hükmü ortaya koyabilecek olan yakîniyât kullanmanın ve burhan ile istidlal etmenin gereğine⁵⁵ vurgu yapmaktadır. Mantiki istidlalin en kuvvetli olanı mukaddimelerin yakîni alan öncüllerle kurulmasına bağlı olduğunu belirtmeye

⁴⁶ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 87.

⁴⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

* Bu eser İbnü's-Salâh'ın (1245) *Mukaddime* adlı hadis usulü eserinin İbn Hacer el-Askalânî tarafından yapılan *Nuhbetü'l-Fiker* adlı muhtasardır.

⁴⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

⁴⁹ Enverî'nin burada atf yaptığı “Siyâlkûtî” bir eser ismi değil Hayâlî'nin *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid*'i üzerine Hindistanlı âlim Siyâlkûtî'nin (öl. 1067/1657) yaptığı bir çalışmadır.

⁵⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

⁵¹ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi*, 47.

⁵² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 43.

⁵³ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi*, 48.

⁵⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 125.

⁵⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 27.

çalışan Abdullah Enverî, Müslüman için en önemli mesele olan inancın bu yakînî/katî mukaddimelerle sağlanmasının önemine vurgu yapmaktadır.

Kendisine İslâm daveti ulaşmamış kimselerin iman sorumluluğunu olup olmayacağı İslâm âlimleri arasında tartışmalı bir konudur. Şahika-i cebelde/dağ başında kalmış kişiye benzetilen böyle birisi hakkında Abdullah Enverî sorumluluğu tercih edenlerdendir. Ona göre kendisine İslâm tebliğ edilmemiş bir kişi etrafına bakarak doğadaki nizam ve intizamdan Allah'ın varlığına istidlalde bulunması gerekir. Enverî, böyle birisinin âsara/eserlere bakarak delil ile Allah'ın varlığına ulaşması gerektiğini belirtir.⁵⁶ Abdullah Enverî, imanda şüphenin caiz olmadığını, şüphenin izalesinin de iman edilen hususların mantıkla delillendirilmesiyle mümkün olabileceğine işaret ederek “Delîl olmadıkça şek zâil olmaz; hâlbuki imanda şek hatâdır.”⁵⁷ der. Enverî, Allah'ı bilmek/tanımak için nazar ve istidlalde bulunmanın gereğine işaret ederek Molla Hüsrev'den yaptığı şu alıntıya yer verir: “Hattâ akâidde ‘inne’-nazara fî marifetullahi teâlâ vâcibün.”⁵⁸ diye nazarı fikir ve istidlâl ile tefsir etmiştir. Ve kâinatta mevcût olanlara bakıp istidlâl ederek kemâl-i tevhide vâsıl olmak cümleye farz-ı ayındır.”⁵⁹ Enverî, tabiattaki düzen ve tertibin kişiyi kâmil bir tevhide götüreceği kanaatini taşımaktadır.

Abdullah Enverî'nin bu mülâhazalarından, onun sahih inanç konusunda naklî delillerden daha fazla akli delile güvendiği; bir Müslümanın inancını aklî-mantıkî delillerle ispat etmesinin nakli delillere başvurmamasından daha kuvvetli olduğu ve kişinin imanını kemale erdirmesi için mantık bilmeye ihtiyacının olduğunu vurguladığı anlaşılmaktadır. Kişinin imanını taklitten kurtararak tahkik mertebesine çıkmasının ehemmiyetine işaret eden Abdullah Enverî, her ne kadar makbul olsa da mukallidin imanını delillendiremediği için sorumluluğunun ortadan kalkmayacağını belirttiği gibi kendisine tebligat ulaşmayan kişinin de tabiattaki nizama bakarak istidlal yöntemiyle pekâlâ kâmil imana ulaşabileceğini belirtir.⁶⁰

6. Abdullah Enverî'nin İslâm Âlemindeki Mantık Eleştirileri Hakkındaki Görüşleri

Abdullah Enverî İslâm âleminde mantığa yapılan eleştirileri gereksiz ve yersiz bulur. Mantık ilminin ilk müessisi olan Aristoteles gibi Yunan düşünürlerinin ve diğer filozofların sadece akıllarına güvenerek hakikati bulamadıklarını belirtmekle beraber bunun mantık ilminden kaynaklı olmadığını altını çizer. Onun eleştirdiği konu mantığın eğitimindeki metot yanlışlığıdır.⁶¹

Abdullah Enverî, İslâm âleminde mantık eğitimi konusunda menfi ve müspet yönde verilen fetvaların farkındadır. O, mantık eğitiminin gerekliliği daha önceki âlimlerin verdiği şu fetvayı aktarır: “Mantığın teorik bilgisini ve icrasını iyi mantık bilen bir kişi tarafından Müslümanlara yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur.”⁶² Bu fetvaya göre mantık eğitimi siyasi otoritenin de bir görevidir. Enverî, mantığın eğitimi hususunda dini hüküm vermenin yersiz

⁵⁶ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 127.

⁵⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 128.

⁵⁸ Marifetullah üzerine düşünmek vaciptir.

⁵⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

⁶⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 47.

⁶¹ İslâm âlimlerinden muhaddisler, kelimacılar, dil bilginleri/nahivciler, fakihler ve mutasavvıflar gibi birçok alim tarafından dinî, ilmi ve psikolojik sâiklerle mantık ilmine itirazlar ortaya konularak mantığın bidat olduğu ve bu sebeple öğrenilmesinin ve öğretilmesinin caiz olmadığı yönünde fetvalar verilmiş, onun İslâm eğitim ve kültürünün bir parçası olması engellenmeye çalışılmıştır. Bu çabalar analizi için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004), 2/ 889; İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/23; Hüseyin Çaldak, *Aristoteles Mantığının İslâm Usûl Bilimlerine Etkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 11; Fatih Toktaş, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 13-33.

⁶² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 2.

olduğuna işaret ederek daha pragmatik bir tutum izler. Bilginin faydalı veya faydasız şekilde tasnifine katılmayan Enverî, kainattaki herhangi bir nesnenin bilgisi onu bilmemekten daha güzeldir. Herhangi bir bilginin öğrenilmesi çirkin bile olsa kötülüğünden korunmak için öğrenildiğinde insan için iyidir. Bu sebeple Abdullah Enverî, bilginin dini bir değerle ölçülmesinin gereksizliğine vurgu yapar.⁶³ Abdullah Enverî, Mantığın lüzumsuz olduğu ve mantık eğitiminin caiz olmadığı yönündeki iddiaların taassuptan kaynaklandığını belirtirken mantığın İslâm dünyasına Aristoteles'in eserlerinin tercüme edilmesi yoluyla intikal etmesinin onun sakıncalı olmasını gerektirmeyeceğini belirtir. Abdullah Enverî, "Anla ki mantık abes olarak tertip olunmamıştır."⁶⁴ ifadeleriyle mantık ilminin gereksiz bir ilim olmadığını söyledikten sonra ilk mantık bilginlerinin inançlarına atıfta bulunur. Abdullah Enverî'ye göre Aristoteles gibi ilk mantık bilginlerinin ilahi hakikatleri inkâr etmiş olmalarının sebebi mantık ilmi sebebiyle değildir. Onların inkârı mantığı fasit/bozuk emellerine âlet ederek metafizik meselelerde sadece akıllarına güvenip vahye karşı umursamaz davranmaları sebebiyledir. Abdullah Enverî'nin Müslüman olmayan filozof mantıkçıların mantığı bozuk düşüncelerinin aleti yaparak ilahi hakikatleri inkara yöneldikleri yönündeki iddiası daha önce İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) mantık eleştirisinde ortaya attığı argümanlardan bazıları ile paralellik arz etmektedir. İbn Teymiye, İslâm âleminde mantık ilmini farklı açılardan eleştiren ve onun okutulmasını bid'at/haram sayan İslâm düşünürlerinin başında gelenlerinden biridir. O kaleme aldığı *er-Redd ale'l-Mantıkıyyin* ve *Nakzu'l-Mantık* adlı eserlerinde mantığa karşı menfi tutumunu farklı açılardan ortaya koymuştur. *er-Redd ale'l-Mantıkıyyin* adlı eserinde mantık ilmini eleştirirken temellendirmeye çalıştığı en önemli sebeplerden birisi de Abdullah Enverî'de olduğu gibi, filozofların metafizik konularında içine düştükleri hataların mantıktan kaynaklanması⁶⁵ ve Müslüman filozofların da İslâm'a aykırı görüşler belirtmelerinin temel sebeplerinden birisinin Aristoteles mantığını benimsemeleri sebebiyle meydana geldiği yönündedir.⁶⁶ Anlaşılan o ki Enverî, mantık konusunda selefin taşıdığı endişeleri kendisi de taşımaktadır fakat onun endişesi bizzat mantığın kendisine değil mantık bilen birisinin mantığın ilkelerini doğruyu bulma istikametinde istimal etmemesinden kaynaklanmaktadır.

Mantık ilminin esaslarını belirleyen Aristoteles ve onun takipçileri olan filozofların mantığı kötüye kullanmaları sebebi ile tevhidin gerektirdiği hakikate erişemediklerini belirten Abdullah Enverî, hakikate ulaşmanın mantık sanatının doğru kullanılarak akıl ile nakil arasındaki dengenin muhafazasıyla mümkün olacağını ifade eder.⁶⁷ Abdullah Enverî, düşünce ve eylemde istikamet sahibi olabilmenin tek şartını mantık bilmek ve mantılı hareket etmek olarak görmekle beraber filozofların mantık bilmelerine rağmen doğru istikamete yönelmemelerini, "Mahz-ı akıllarına iktidâ edip muktezâ-i akıllarıyla hareketlerindedir." ifadeleriyle akıl-nakil hususunda dengeyi kaybederek sırf akli esas almalarından kaynaklandığını belirterek akıl-nakil arasındaki muvazenede nakli esas aldığına da altını çizer. Bazı İslâm âlimlerinin kitaplarındaki mantık eleştirisine şiddetle karşı çıkan Abdullah Enverî, mantık eleştirisinde bulunan eserlerin müelliflerinin mantık bilmediklerini bu sebeple de bilgilerine güvenilmeyeceğini iddia eder.⁶⁸

Fıkıh kitaplarındaki mantığın okutulmasına yönelik menfi tutumun sebebinin ise hukemanın/filozofların inkarları sebebi ile olduğunu ifade eden Abdullah Enverî, "Hâlbuki bir âleti

⁶³ Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi*, 1.

⁶⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 9; Abdullah Enverî'nin bu ifadesi İslâm âleminde mantık ilminin gereksizliği ve faydasının olmadığı yönünde yapılan eleştirilere cevap niteliğindedir.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *er-Redd ale'l-Mantıkıyyin*, thk. Refik el-Acem (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1993), 29.

⁶⁶ Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, 31-32.

⁶⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 9.

⁶⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10.

hılâf-ı mâ vaz'ı lehinde isti'mâlden âletin fenalığı lâzım gelmez; belki müsta'mili fena olmuş olur.” diyerek hukemânın/filozoflar inkara sapmalarının mantığın fenalığını gerektirmeyeceğini belirtmiş, “Bedihîdir ki, Âyât ve ehâdiste, isbât-ı metâlib mantık ile ve mâddesi ve sureti sahîh akyise iledir.”⁶⁹ sözüyle de Kur'an ve hadisten Müslümanların ihtiyaç duydukları inanç ve ahkama dair hüküm istinbat etmenin mantık bilmeden olmayacağına vurgu yapmıştır.

Mantığın eğitim metodu iyi bilinmediği takdirde bütün mantık kitaplarını ezber etmenin de bir faydası olmayacağını belirten Abdullah Enverî, mantık eğitiminde teoriden ziyade tatbikin önemine vurgu yaparken “Zira ilimden maksut, amelî olandır, ilmin sadece bilgisi fâide vermez.” ifadelerine yer vermektedir. Abdullah Enverî, Arapça kaleme alınan eserler üzerinden Arap ulehasını da sert bir şekilde eleştirir. “Arap üleması aslâ mantığa müttalî değildir. İlm-i akâide dahî kemâl-i meyl etmedikleri gibi. Me'a hêze ibâreleri mantık ile memlûdur. Ketfiyyâtını bilemediklerinden ilimlerinde o kadar tahkik ve kuvvet olamaz.” ifadeleriyle ağır bir ithamda bulunan Enverî, Arap alimlerin mantık eleştirilerinin mantık bilmemekten kaynaklı bir cehalet olduğunu savunarak bu âlimlerin bilgilerinde de tahkik/kesinlik bulunmadığını iddia eder. Abdullah Enverî, mantığı tasvip etmeyen alimlerin bu tutumlarının mantığın hakikatini bilmediklerinden kaynaklandığını belirterek mantığın kurallarına iyi riayet etmedikleri için işin içinden çıkamayıp ilmî hakikatleri uzun uzun ifadelerle anlatmak zorunda kaldıklarını söyler. Ona göre yakînî/kesin bilgiye ulaşarak ilimde tahkik mertebesine ulaşmak için mantık bilmek gerekmekte veya Arap diline iyi aşina olmak gerekir. Mantık bilmeyen birinin bu eksikliğini Arap dilini iyi bilmesinin telafi edebileceğini “Meğerki fasîhü't-tekellüm ve ehl-i lisânü'l Arap olursa o müsellemdir.” ifadeleri ile anlatan Abdullah Enverî, bunun şahidi olarak sahabeyi örnek gösterir. Sahabe Arap lisanına çok iyi vakıf oldukları için fazla ilim tedvinine gerek duymamışlardır.⁷⁰ Abdullah Enverî'nin bu tespiti, İmam-ı Şâfiî'nin (öl. 204/820) mantığı eleştirirken sarf ettiği “İnsanlar, Arap dilini terk edip Aristoteles'in diline meylettiklerinden dolayı ancak hataya düştüler.” sözlerini tasdik eder mahiyettedir. Onun, Arap dilinden kastı, dil ile beraber ortaya çıkan mantık kurallarıdır. “Arap dili öyle bir dildir ki, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin (sav) sözleri o dil ile gelmiştir.” İmam Şafii insanların mantığa muhtaç olmamak için Arapçayı çok iyi bilmeleri, Arap dilindeki lafız mana ilişkisini ve lafızların delaletlerindeki sırlara vakıf olmalarını şart koşar.⁷¹

Netice olarak Abdullah Enverî, ilmin bu kadar çoğalarak bir sürü eser telif edilmesinin sebebinin cehalet olduğunu “El-ilmü noktâtün kesserehe'l câhilûn (İlim bir nokta idi onu cahiller çoğalttı.)” darb-ı meseli ile örneklendirerek, bunca eserin telif edilmesinin sebebinin cehaletin izalesi gayesine münker olduğunu, cehaletin izalesi için de mantığın mutlak gerekliliğini vurgular. Zira cehaleti izale etmenin yolu izah ve mantığa münhasırdır.

⁶⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 9.

⁷⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10.

⁷¹ Çaldak, *Aristoteles Mantığının İslâm Usûl Bilimlerine Etkisi*, 12.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunun hüküm sürdüğü topraklarda 17. yüzyıldan sonra Kadızâdeliler olarak bilinen fanatik selefi zihniyet erbabı tarafından körüklenen akli ilimlere karşı tepkinin sonucu Osmanlı âlimlerinin akli ilimlere karşı ilgisinin giderek azaldığı yönünde bir görüş en yetkin entelektüeller tarafından dillendirilerek Osmanlı'nın son iki asrındaki akli ilimler müktesebatı adeta görmezden gelinmiştir. Halbuki 17. ve 19. yüzyıl Osmanlı kültürel mirası iyice incelendiğinde iddia edilen aksine Osmanlı topraklarında felsefe, kelim, mantık vd. gibi akli ilimlere ilginin azalmadığı görülecektir. Bunun en somut örneği dönemin Osmanlı taşrasının Kilis gibi çok küçük bir yerleşim yerinde uluslararası şöhrete sahip mantık âlimlerinin yetişebilmiş olmasıdır. 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonuna kadar Kilis'te çok etkin bir kültürel iklimin olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültürel atmosferin en meşhur alanını ise mantık ilmi ve Kilisli mantık âlimleri oluşturmuştur. Kilisli mantık alimleri zirveye taşıdıkları mantık eğitimini bir marka haline getirmişler ve Kilis mantık medreselerine Osmanlı topraklarının her bir yerinden talebe akını olduğu gibi buraya yurt dışından da mantık öğrenmeye gelen ilim taliplileri olmuştur.

Kilisli mantık âlimleri mantık ilmine gerek eğitim gerek literatür açısından çok büyük katkılar yapmışlardır. Kilisli mantıkçıların mantık eserlerinin çoğu henüz tespit edilememiş olsa da yazma olarak mevcut olanlar ve matbu bulunanlar Kilis'te şöhret bulan mantık eğitimini ve mantık anlayışını ortaya koymaya kifayet edecektir. Özellikle Kilis mantık medreselerini uluslararası bir üne kavuşturan Abdullah Enverî'nin eserlerin birçoğu matbu ve yazma halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserlerin muhtevası kapsamlı bir şekilde incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin ulema zümresinin devletin son dönemlerine kadar akli ilimlerde iddia edilen aksine ilerlemeye devam ettiği görülecektir.

Kilis'te yetişen ve dönemin en ünlü mantık âlimlerinden biri olan Abdullah Enverî, mantık ilminin kıyas bölümleri üzerine derinlikli analizleri içeren telif ve haşiye türü eserler telif etmiştir. Enverî gerek mantık ilminin kıyas teorisinin geliştirilmesi üzerine ortaya attığı fikirler gerek mantığın bireysel ve toplumsal hayatın işleyişindeki ehemmiyeti üzerine yaptığı değerlendirmelerle dikkat çekmiştir. 15. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki mantık eğitimi bireyin ve toplumun hayat pratiklerine yansımayan; tasavvurât ve tasdikât bahislerinin teorisine odaklanmış tarzda yapılması bu ilmin asıl gayesinden uzaklaşması olarak değerlendirilmiştir. Abdullah Enverî, mantığı bu sığ anlayıştan çıkararak onu hayatın içinde faal bir düşünme ve eylem metodu ve maddî-manevî saadetli yaşamın ölçüsü olarak değerlendirmek suretiyle bireysel ve toplumsal hayatın işleyişini kontrol eden bir sanat olarak görmüştür.

Abdullah Enverî, mantık ilmini sadece düşünme sanatının aleti olarak değerlendirmez. O mantığın bireysel ve toplumsal hayatta kişinin doğru söz ve davranış biçimlerine yön veren bir sanat olduğunu, maddî-manevî muvaffakiyetin merkezinde mantıklı düşünme ve mantıklı eylemlerde bulunmanın yer aldığını vurgular. Abdullah Enverî, mantığın kurallarının pratik hayatta işleyiş tarzını göstererek mantığı pratikleştirmiş, mantık kurallarının teorik bilgisinden ziyade bu kuralların tatbiki ile de ilgilenerken deli saçmalığı olmayan sıradan sözlerin ve aklını kaybetmiş bir delinin dışında herkesin mantıklı olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Mantık ilminin diğer ilimlerle ilişkisinden sık sık bahseden Abdullah Enverî, bütün ilimlerin eğitiminde mantık metodunun zorunlu olduğunu, mantık kullanılmadığı takdirde o ilmin faydasının olmayacağını savunmuştur. Mantığın bir sanat olduğunu vurgulayan Abdullah Enverî, bu sanatın insanda bir meleke haline gelmesi gerektiğini belirterek salt mantık kurallarını ezberlemenin mantık bilmek olamayacağını dile getirmiştir.

Mantık ilmini Gazâlî'nin yaptığı gibi İslami ilimlerin bir metodolojisi olarak gören Abdullah Enverî, mantığı bütünüyle eğitim, bilgi, inanç ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak görür. Mantıki usullerle verilmeyen bir eğitimin verimli olamayacağını altını çizen Abdullah Enverî, insanların sosyal hayatının düzen ve intizam içinde devam edebilmesinin de mantıklı yaşamla mümkün olacağını belirtir. Sağlam bir inancın kişinin sosyal çevresinden tevarüs ettiği itikattan ziyade mantıki usullerle ispat edilmiş istidlâlî bir inanç olması gerektiğini vurgulayan Enverî, mantıki ilkelerle ispat edilememiş bir inanç sisteminin taklitçilik olacağını ve inanan kişiyi hakiki anlamda marifetullaha ulaştırmayacağı kanaatindedir.

17. yüzyıldan sonra Osmanlı devleti ve onun himayesindeki İslâm dünyasının siyasi, iktisadi ve askeri alanda gerilemeye başlamasının temel sebeplerinden biri olarak akli ilimlerden hızla uzaklaşmak gösterilmektedir. İslâm dünyasının gerilemesinden ziyade batılıların daha fazla ilerlemesi gibi bir realite olmakla beraber İslâm dünyasının gerilemesinin sebebinin salt akli ilimlere sırt çevirmesi olarak değerlendirilmesi insaf ölçülerine sığmamaktadır. Kilis'teki mantık medreselerinde akli ilimlerin başı olan mantık sahasında epeyce bir çalışmanın yapılmış olması ve Hocazâde Abdullah Enverî'nin mantığı ilmî ve dinî ilerlemenin ölçüsü olarak görmesi Osmanlı'nın son dönemlerinde her şeye rağmen akli ilimler sahasında gelişmelerin devam ettiği göstermektedir. Objektif ve detaylı bir inceleme yapıldığında Osmanlı İslâm dünyasının 18. ve 19. yüzyıllarında siyasi ve iktisadi çöküş yaşanmakla beraber akli ve felsefi ilimlerin eğitim ve öğretiminin sekteye uğramadan devam ettiği bu ilimlerin önem ve ehemmiyetinin vurgulanması ve telif faaliyetinin gelişmeye devam ettiği görülecektir.

Kaynakça

Ayni, Mehmet Ali. "Türk Mantıkçıları". *DFİFM* 3/10 (1928), 49-64.

Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: 1333/1914.

Çaldak, Hüseyin. *Aristoteles Mantığının İslâm Usûl Bilimlerine Etkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Çapak, İbrahim. *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: 2005.

Deylemî, Şîyûre b. Şehredâr. *Firdevsü'l-Ahbâr*. 5 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/18-28, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Enverî, Abdullah. *Fenârî haşiyesi*. İstanbul: 1287/1870.

Enverî, Abdullah. *Haşiyeye-i cedîde ale't-tasdîkât*. İstanbul: 1287/1870.

Enverî, Abdullah. *Hüseyniye hâşiyesi*. İstanbul: 1289/1871.

Enverî, Abdullah. *Kitabu'l-mantık fî tertibi'l-akyise*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 221, 1-52.

Enverî, Abdullah. *Usul-i cedîde zübdesi*. İstanbul: 1290/1873.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.

- Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Kıstâsü'l-müstakîm Dosdoğru Ölçü*. çev. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Makâsîdü'l-Felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1380/1961.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Muhammed Feâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Fetevâvâ mesâilü İbnü's-Salâh*. thk. Abdülmüğtî Emîn Kalacî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1986.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *er-Redd ale'l-mantıkıyyîn*. thk. Refik el-Acem. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Gündüz, Ramazan. *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Gündüz, Ramazan. "Enverî, Hocazâde Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. ek/1/407-409. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hasırcı, Nazım. *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*. Ankara: 2010.
- Hazar, Ahmet Turan. "Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri". *Vakıflar Dergisi* 25 (1995), 285-289.
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. nşr. Osman Vehbi. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Toktaş, Fatih. *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Mülkiye ile Hariciye Arasında Bir Ömür: Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa [1834-1907]

A Life Between the Civil Service and The Foreign Ministry: Kürt Said Pasha, Minister of Foreign Affairs

Kasım Hızlı* , Aydın Kurt**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet
Arşivleri Başkanlığı
kasimhizli@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7265-5522

** T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet
Arşivleri Başkanlığı
aydinkurt@yandex.com
ORCID: 0000-0003-4625-8157

Başvuru / Submitted : 16 Eylül 2022

Kabul / Accepted : 9 Kasım 2022

DOI: 10.21021/osmed.1176222

Atıf/Citation:

Hızlı, K; Kurt, A. "Mülkiye ile Hariciye Arasında Bir Ömür: Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa [1834-1907]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 43-61.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamid dönemi Hariciye Nazırlarından Mehmed Said Paşa'nın biyografisi ortaya konmuştur. Memuriyet hayatı Tanzimat devrinde başlayan Said Paşa'nın Mülkiye ve Hariciye arasında salınan kariyeri süresince müdahil olduğu olaylar incelenmiştir. Paşanın Mülkiye görevleri ve Hariciye nazırlıkları döneminde imparatorluğu ilgilendiren temel sorunlar ele alınmış, bu sorunların Said Paşa'nın kariyerine yaptığı etkiler tespit edilmiştir. Paşanın Mülkiye mesleği içindeki görev alanları imparatorluğun sınır bölgelerindeki mutasarrıflık ve vilayetlerden oluşmaktadır. Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü (politika memurluğu) görevinden itibaren stratejik önemdeki idari birimlerde ve teftiş komisyonlarında görev almıştır. Bu görevlerde edindiği birikim, paşayı Hariciye Nazırlığına taşımıştır. Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı dönemine ait temel meseleler Doğu Rumeli, Berlin Kongresi, Ermeni Meselesi ve zenci esir ticareti konularıdır. Yönetim gücünün Babıali'den Yıldız Sarayı'na geçtiği bir dönemde görev yapan Said Paşa'nın II. Abdülhamid idaresi içindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmayla Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir makamda kesintisiz en uzun süre görev yapan devlet adamlarından biri olan Said Paşa'nın Tanzimat'tan II. Abdülhamid dönemine uzanan hayatı ve politik faaliyetlerine ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hariciye Nezareti, II. Abdülhamid, Mısır Meselesi, Berlin Konferansı, Şarkî Rumeli

Abstract

This study presents the biography of Kürt Said Pasha, one of the foreign ministers of Sultan Abdülhamid II. Said Pasha's first civil service started during the Tanzimat period. He assumed senior positions within the Ministry of Interior. After the Russo-Turkish War of 1877-1878, he was assigned as Minister of Foreign Affairs. Addressing the main problems concerning the empire during Said Pasha's tenure in the Civil Service and the Foreign Office, we analyze positive and negative effects of these problems on Said Pasha's career. The position of Said Pasha, who served in the period when the administrative power was transferred to Yıldız Palace, during the reign of Abdülhamid II was tried to be determined. We discuss whether he shaped state policies and the influence of the palace on his political actions. In this way we uncover the life and political activities of an Ottoman statesman from the Tanzimat period to the era of Abdülhamid II.

Keywords: Ministry of Foreign Affairs, Abdülhamid II, Egyptian Question, Berlin Conference, Eastern Rumelia.

Giriş

Tanzimat döneminde memuriyet hayatına atılan Mehmed Said Paşa, II. Abdülhamid rejiminde etkin görevler üstlenmiş ve kesintisiz sürdürdüğü on yıllık Hariciye Nazırlığı ile hafızalarda yer etmiştir. İlk görev yeri dönemin diplomatları için mektep vazifesi gören Babıali Tercüme Odası'dır. Buna rağmen uzun yıllar Dahiliye Nezareti bünyesindeki mülkî âmirliklerde bulunmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra tekrar Hariciye Nezareti bünyesinde istihdam edilmiştir. Kısa süreli ilk Hariciye nazırlığının ardından Berlin Sefirliği'ne tayin edilmiş, akabinde on yıl sürecek ikinci nazırlığıyla II. Abdülhamid dönemi diploması hayatında iz bırakmıştır. Bu dönemki faaliyetleri yönetim gücünün Babıali'den Yıldız Sarayı'na geçmesinden dolayı sarayın nüfuzu altında şekillenmiştir.

Bu çalışmada Said Paşa'nın biyografisi ortaya konduğu gibi II. Abdülhamid idaresi içindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın birincil kaynağı arşiv belgeleridir. Siyasi tarih ve diploması tarihine ait ikincil kaynaklarla paşanın yaşadığı dönem ve dahil olduğu politik süreçler aydınlatılmıştır. Çalışmanın kapsadığı zaman dilimi içerisinde yüksek bürokraside Said isimli birçok devlet adamı bulunmaktadır. İlk akla gelenler Sadrazam Küçük Said Paşa (ö. 1914), İngiliz Said Paşa (1896), Dâhiliye Nazırı Said Efendi (ö. 1907) ve Lastik Said Bey'dir (ö. 1921). İsim benzerliklerinden dolayı herhangi bir karşılığa mahal vermemek için bilinçli bir çaba gösterilmiştir.

1. Biyografisi

18 Aralık 1834 tarihinde Süleymaniye'de (Irak) dünyaya gelen Mehmed Said Paşa'nın babası Mirimiran'dan Handanzâde Hüseyin Paşa'dır (ö. 6 Temmuz 1887).¹ Aydın valisi İzzet Paşa (ö. 5 Ocak 1920), Süleyman Paşa ve Nemrut Mustafa Paşa'nın eşi Saide Hanım, Said Paşa'nın kardeşleridir.²

Said Paşa, ilköğrenimini Süleymaniye ve İstanbul'daki sıbyan mekteplerinde almıştır. Davud Paşa Rüşdiye Mektebi'nde eğitim görmüş, özel öğretmenlerden Fransızca ve İngilizce dersleri almıştır. Fransızca okuyup yazabilen paşa Arapça, Farsça ve Almanca'ya aşinadır.³

Said Paşa'nın Gülizar ve Şerife isminde iki hanımıyla iki oğlu bulunmaktadır.⁴ Eşlerinden Gülizar Hanım 1938 senesinde vefat etmiş, Karacaahmet Mezarlığı'na gömülmüştür.⁵ Oğullarından Mehmed Şerif, Galatasaray Sultanîsi'nde ve Paris'teki Saint Cyr isimli askeri okulda eğitim görmüştür. Kendisine Hariciye Nezareti bütçesinden aylık 500 Frank maaş bağlanmış,⁶ aynı zamanda sefarette istihdam edilerek Hariciye'ye intisap etmiştir. Babası öldüğü zaman Şerif Paşa Stokholm sefiridir. Şerif Paşa, Stokholm elçiliğinden sonra önemli bir görev almamıştır. Bir dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti

¹ Handanzâdeler, Bedirhanîler, Babanzâdeler ve Cemilpaşazâdelerle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrında politika ve ilim hayatında rol oynamış önemli Kürt aileleridir. Ali Birinci, "Devletin Bedirhanîleri: 1- Mehmed Emin bin Bedirhan Bey'in Serencamından Sayfalar", *Avrupa Tarihinde Türk Eli: Doç. Dr. Güneç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017), s. 103.

² Ali Birinci, "Mehmet Şerif Paşa Osmanlıcılıktan Ayrılcılığa Bir Meşrutiyet Jöntürkünün Hikâyesi", *Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran'a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (14 Mayıs 2005) Bildiriler ve Makaleler [Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu]*, ed. A. Yaşar Ocak-Mehmet Öz-Ferhat Berber-Fatih Yeşil, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006), s. 59.

³ Said Paşa'nın biyografisi, Osmanlı Arşivi'ndeki resmî sicil kaydından ve dönem kaynaklarından hareketle yazılmıştır: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *DH.SAİD*, 1/576; "Hariciye Nazırı Devletlü Mehmed Said Paşa Hazretleri", *Hariciye Salnamesi*, H. 1306, s. 491-494; Hamid Aral, *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, (Ankara: Ankara Basımevi, 1968), s. 111-112.

⁴ Said Paşa'nın ölümünden sonra ailesine maaş bağlanması konusunda bkz. BOA, *ML.EEM*, 658/3.

⁵ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli-Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Serdar Sakin, C. 17, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), s. 57.

⁶ BOA, *İDH*, 989/78143; Ali Birinci, "Şerif Paşa", *a.g.m.*, s. 59.

içerisinde bulunduyorsa da daha sonra onlardan ayrılarak Paris'e gitmiş ve İttihatçılara karşı yayınlar yapmıştır. Bundan başka Kürtlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Daha sonra Kürt Teali Cemiyeti'nin içerisinde bulunan Şerif Paşa kısa bir süre sonra buradaki görevinden de istifa ederek ölümüne kadar siyasi bir faaliyette bulunmamıştır.⁷ Heyet-i Vükela kararıyla vatandaşlıktan çıkarılan Şerif Paşa, 1951 yılında İtalya'da ölmüştür.⁸ Said Paşa'nın küçük oğlu Ali Fuad Paşa (Kandan, ö. 1954) padişah yaverlerinden olup Ferik İsmet Paşa'nın damadıdır.⁹ Fuad Paşa, süvari zabiti olduğu için güzel at ve kısraklara sahiptir.¹⁰

Fiziksel olarak şişman, iri yarı ve beyaz top sakallı şeklinde tanınan Said Paşa'nın karakter olarak "müstakim, halim, hafızası kuvvetli, zeki, fıkra sever" bir insan olduğu ifade edilmiştir.¹¹ Uzun yıllar Nişantaşı'ndaki konağında yaşamıştır. Taniyanlar, Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı döneminde, Şurayı Devlet reisliği dönemine göre daha neşeli olduğunu aktarırlar. Paşanın Ramazan iftarları ve bayram tebrikleri dışında misafir kabul etmediğini, iş ve aracılık için gelenleri doğrudan Babıali'ye yönlendirdiği bilinmektedir.¹² Said Paşa, 29 Ekim 1907 tarihinde Nişantaşı'nda Teşvikiye Camii'nin karşısındaki konağında vefat etmiştir. Devlet töreniyle Divanyolu'ndaki Sultan Mahmud türbesine defnedilen paşanın cenaze masrafı Hazine-i Hassa'dan karşılanmıştır.¹³

2. Memuriyet Hayatı

Said Efendi, on altı yaşındayken stajyer olarak Babıali Tercüme Odası'na girmiş, ilerleyen yıllarda asaleten bu kalemde devam etmiştir.¹⁴ 25 Aralık 1858 tarihinde mütercim-i evvelik vazifesine getirilmiştir.¹⁵ Bu göreve devam ederken 1859 yılında İnegöl'de ahali ile Fransa Posta Vapurları memuru Mösyö Kator arasındaki anlaşmazlığın araştırılması için görevlendirilmiştir.¹⁶ Said Efendi İnegöl'deki görevinden ötürü beşinci rütbeden Mecidî Nişanı'yla ödüllendirilmiştir.¹⁷ Aynı yıl içerisinde Hocabey'e (Odessa) gelen Rus Çarı'nı karşılamak için gönderilen heyete kâtip olarak eşlik etmiştir.¹⁸

Said Efendi'nin Meclis-i Ticaret ikinci riyasetine tayin olunması onun bürokrasi kariyerinde yeni bir sayfa açmıştır. Bu göreve 12 Temmuz 1862 tarihinde tayin edilmiştir.¹⁹ Dil bilmesi, akıcı, ikna edici ve diplomasiye yatkın oluşu bu göreve getirilmesinde etkili olmuştur.²⁰ Yaklaşık iki yıl Ticaret Mahkemesi ikinci reisliği görevinde kalmıştır. 1864 Mayıs'ında Birinci Meclis-i Ticaret reisliğine terfi etmiştir.²¹

2.1. Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü (Politika Memurluğu)

Politika memurları, stratejik açıdan önem arz eden bölgelerde politik ve diplomatik faaliyetlerin yürütülmesinde görev alan yetkililerdir. Köken itibarıyla Hariciye Nezareti'nden yetişen politika

⁷ Ali Birinci, "Şerif Paşa, Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39 (İstanbul 2010), s. 1-2.

⁸ Pakalın, *a.g.e.*, s. 57

⁹ BOA, *ML.EEM*, 658/3

¹⁰ Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011), s. 39.

¹¹ Pakalın, *a.g.e.*, s. 56

¹² Mümtaz, *a.g.e.*, s. 39.

¹³ "Ziyâ'-i Müessif", *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 9546, 30 Ekim 1907, s. 1-2.

¹⁴ Pakalın, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁵ BOA, *İ.HR.*, 163/8738; *A.DVN*, 137/15.

¹⁶ BOA, *HR.MKT*, 303/1; Said Paşa'nın Sicill-i Ahvâl dosyasında kendisine 15.000 kuruş harcırah verildiği yazıyorsa da arşiv belgelerinde harcırahı 3000 kuruş olarak geçmektedir.

¹⁷ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

¹⁸ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576; *İ.DH*, 445/29430.

¹⁹ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

²⁰ BOA, *İ.DH*, 494/33550.

²¹ BOA, *A.MKT.MHM*, 299/90.

memurları, yabancı dil bilgisi olan ve uluslararası antlaşmalara vâkıf memurlardan seçilmiştir. Yabancıların yoğun olduğu bölgelerde valinin maiyetinde dış işleri yürütmekle görevli bu memurlar, Hariciye Nezareti'ne bağlı çalışmışlardır.²²

18 Haziran 1865 tarihinde Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü'ne tayin edilen Said Efendi, mevkiinin önemi sebebiyle Beyrut'ta ikamet etmiştir.²³ Yabancı tüccarların rağbet ettiği önemli merkezlerden olan Beyrut'ta düvel-i muazzama konsoloslarıyla gireceği münasebet önem arz ettiğinden bu kritik görevin icrası için bir talimatname doğrultusunda hareket etmesi istenmiştir. Bu talimatnameye göre Suriye'de "politika memuru" olarak bulunan Said Efendi'nin öncelikli görevi, bölgede bulunan ecnebi tüccar ve generallerle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Bölge valisi memleket dâhilindeki yazışmaları mektupçu, mali işleri muhasebeci vasıtasıyla yürüttüğü gibi ecnebilerle olan işlerin yürütülmesi görevi politika memuruna aittir. Politika memuru valiye bağlı çalışacaktır. Politika memurunun merkeze bildirmesi gereken meseleler, vali aracılığıyla bildirilecektir. Ancak Suriye vilayet merkezi Şam olmasına rağmen Beyrut'un önemli bir ticaret merkezi olmasından dolayı politika memuru Beyrut'ta ikamet edecektir.²⁴

Said Efendi görev yeri Beyrut'a gittikten sonra icraatları, karşılaşılan problemler ve bu problemlerin çözüm yolları hakkında Suriye valisine iki arıza sunmuştur. İlk arızada kaymakamların en küçük meselelerde kendisine haber vermeden valiye danışmalarının işleri yavaşlattığından şikâyet etmiştir. İkinci arızada ise Beyrut kaymakamı Kamil Paşa'nın kendisini küçük düşürmeye çalıştığını, kendisine danışmadan meseleleri halletmeye çalıştığını, bu durumun ise konsolosların ellerine koz verdiğini belirterek Kamil Paşa'dan şikâyetçi olmuştur.²⁵ Aralık 1866 tarihine kadar politika memurluğunda kalan Said Efendi, izinli olarak İstanbul'da bulunduğu sırada memuriyetinin gereğinin kalmadığını öne sürerek istifa etmiş ve kendisine üç bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştır.²⁶

2.2. Mülkiye Görevleri

Bu mazuliyet onun kariyerinde ayrı bir sayfa açmıştır. Pek kısa süren bu mazuliyetten hemen sonra 1867 yılında eyaletlerde başlayan yeniden yapılanma çerçevesinde mîrimîran rütbesiyle Yanya Sancağı'na mutasarrıf olarak tayin edilmiş,²⁷ görev yerine gidemeden Yanya Vilayeti valisi Edhem Paşa ve bölgede bulunan kumandanlardan Abdî ve Hüseyin Paşaların talebiyle azledilerek²⁸ yerine Berat Kaymakamı Kahraman Paşa tayin edilmiştir.²⁹

Said Paşa, "cezirece aranılan ıslahat ve terakkiyâtı mevki-i isâleye muktedir" olması sebebiyle Rumeli Beylerbeyi payesiyle 21 Ekim 1868 tarihinde Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilmiştir.³⁰ Said Paşa'nın göreve geldiği sıralarda Kıbrıs'ta şiddetli bir çekirge istilası meydana gelmiştir.³¹ Paşa, adayı bu istiladan kurtarmak ve tekerrür etmesini önlemek için oldukça çaba sarf etmiştir. Ahaliyi çekirge

²² Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2020), s. 83-85.

²³ Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin, vilayet merkezi olan Şam'dan Beyrut'a intikali için bkz. Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, (İstanbul: Libra Kitap, 2022), s. 51-56.

²⁴ BOA, HR. SYS, 2929/31.

²⁵ BOA, HR. SYS, 1525/46.

²⁶ BOA, DH.SAİDd, 1/576.

²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 386/57.

²⁸ BOA, İ.MVL, 575/ 25828.

²⁹ BOA, A.MKT.MHM, 388/95.

³⁰ BOA, İ.ŞD, 5/284.

³¹ Bu çekirge istilası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Kızılkaya ve Tolga Akay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Çekirge İstilasına Karşı Alınan Tedbirler", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2017): 171-193.

tohumlarını toplamaya teşvik ederek çalışmaların takibini bizzat sahada yapmıştır. Başarısından dolayı ikinci rütbeden Mecidi Nişanı'yla taltif etmiştir.³²

1870 yılında Kıbrıs, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflık haline getirilmiş, adanın mutasarrıflığı Said Paşa'nın uhdesinde bırakılmıştır.³³ Said Paşa, Kıbrıs mutasarrıflığı süresince birtakım sıkıntılarla da uğraşmıştır. Çekirgeyle mücadele kapsamında ahali den toplanan paranın bir kısmının ortadan kaybolduğu ve lüzumsuz harcadığı, çekirge felaketinde ahaliye dağıtılmak üzere toplanan zahireye fesat karıştırdığı, zabtiye memurlarını şahsi hizmetinde kullandığı, ahali den fazla öşür topladığı gibi ithamlar ortaya atılmıştır.³⁴ Bu ithamların araştırılması için Kıbrıs'a hususi memur gönderilmiştir.³⁵ Yapılan tahkikatta Said Paşa hakkındaki iddiaların asılsız olduğu anlaşılmış ancak tahkikat devam ederken görevden azledilmiştir.³⁶

Said Paşa Kıbrıs mutasarrıflığından azledildikten kısa süre sonra Kars mutasarrıflığına tayin edilmiştir.³⁷ Bu görevde bir yıl kalmıştır. Bu süre içerisinde Rusya'ya zahire satışını yasaklaması ve birkaç defa kısa aralıklarla bu kararından vazgeçmesi sebebiyle zahire fiyatlarında düşüşe sebep olmuştur. Aşar mültezimlerinin şikâyeti üzerine³⁸ görevden azledilmiştir.³⁹ Kars mutasarrıflığından azledildikten sonra Said Paşa altı aylık bir mazuliyet dönemi geçirmiştir. Bu sürenin ardından 29 Aralık 1870 tarihinde açıkta bulunan Varna sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Bu görevde üç yıl kalmıştır.⁴⁰

Balkanlar'da önemli bir idari birim olan Tulça sancağı stratejik konumu, askerî karargâh olması ve Tuna Komisyonu Riyaseti'ne başkanlık etmesi sebebiyle önem arz etmekteydi. Bu sebeple Tulça'ya tayin edilecek mutasarrıfta dil bilme ve iktidar sahibi olma gibi özellikler aranmaktaydı. Said Paşa, aranan bu özellikleri Varna mutasarrıflığında sergilediğinden 28 Mart 1877 tarihinde uhdesine Tuna Komisyonu Riyaseti verilerek Tulça mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴¹

Tulça mutasarrıflığı sırasında 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı çıkmıştır. Rus istilası esnasında ilgilendiği temel meselelerden biri bölgedeki ahalinin tahliyesi olmuştur. Paşa, bölgenin tahliyesi, göç esnasında yollarda ortaya çıkacak kargaşa, maruz kalınacak kıtlık, diğer şehirler üzerinde meydana gelecek korku ve panik hakkında merkezi uyarmıştır. Bunun üzerine Kuzey Dobruca'nın boşaltılmasına ve tahliyenin Said Paşa tarafından yürütülmesine karar verilmiştir.⁴²

Said Paşa Tulça'da da uzun süre kalamamıştır. Yaklaşık iki ay sonra Tırnova mutasarrıfı Fahri Bey'le becayiş edilmiş, 8 Haziran 1877 tarihinde Tırnova mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴³ Tırnova'nın Ruslar tarafından istila edilmesiyle birlikte Osmanpazarı'na çekilmiş ve yanında bulunan birkaç bin kişiyle bölgeyi savunmaya çalışmıştır.⁴⁴ Anlaşıldığına göre buradaki halk, kasabanın

³² BOA, *İ.DH*, 601/41912.

³³ BOA, *İ.MMS*, 39/1606.

³⁴ BOA, *ŞD*, 2379/6; 2379/14; 2379/19.

³⁵ BOA, *İ.ŞD*, 20/858.

³⁶ BOA, *İ.ŞD*, 23/1032.

³⁷ BOA, *İ.MMS*, 43/1767.

³⁸ BOA, *ŞD*, 1504/44.

³⁹ BOA, *İ.DH*, 669/46591; Said Paşa'nın Sicill-i Ahval kaydında Kars sancağından ayrılışı 1289 senesinde istifa yoluyla olmuş görünüyorsa da, azline dair iradenin tarihi yukarıda belirtildiği gibi 1290 senesidir ve istifasına dair bir bilgi verilmemektedir. Krş. BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

⁴⁰ BOA, *İ.DH*, 678/47239.

⁴¹ BOA, *İ.DH*, 743/60737.

⁴² Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980): 138.

⁴³ BOA, *İ.DH*, 747/61055.

⁴⁴ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

savunması için canla başla mücadele etmiştir. Osmanpazarı'nda 7 Şubat 1878 tarihine kadar kalmış, bu bölgenin de tahliye edilmesiyle önce Şumnu'ya, ardından İstanbul'a dönmüştür.⁴⁵

Tırhala mutasarrıfı Reşid Paşa'nın başka bir göreve tayin edilmesi sebebiyle Tırhala sancağı münhal durumda kalmış, Tırhala'nın stratejik konumu yaşanan savaşta daha da belirgin bir hal almıştır. Tırhala'ya gönderilecek mutasarrıfta iktidar sahibi olmak ve verilen emirleri kısa sürede uygulayacak pratiklik şartı aranmıştır. Said Paşa, savaş sırasındaki hizmeti ve aranan şartları sağlaması sebebiyle 6 Mayıs 1878 tarihinde Tırhala mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁶

2.3. İslahat-ı Mukteziye Komisyonu (Anadolu Teftiş Komisyonu)

Said Paşa, Tırhala mutasarrıflığı esnasında Halep ve Kürdistan vilayetleri dâhil olmak üzere Anadolu ve Erzurum vilayetlerinin teftişi için görevlendirilen heyette Baker Paşa ile birlikte vazife almıştır.⁴⁷ Bu görev için heyete on maddelik bir talimatname gönderilmiştir.

Bu talimatnameye göre;

- Gittikleri yerlerde bir komisyon oluşturarak bölgenin etnik ve dinî yapısına göre yapılacak islahatlar belirlenecektir.

- Bilirkişilerden oluşturulacak ayrı bir komisyonla zaptiye teşkilatının jandarma haline dönüştürülmesine çalışılacaktır.

- Nizamiye mahkemeleri denetlenecek ve gerekli değişiklikler yapılacaktır.

- İdare meclisinin seçilmiş üyeleri hakkında tetkikler yapılacak, gerektiğinde komisyon huzurunda seçimler yenilenecektir.

- Mülkiye memurları denetlenerek suçlu olanlar mahkemeye verilecektir.

- Vergiler incelenerek gerekli düzenlemeler yapılacaktır.

- Vilayet merkezinde görev tamamlandıktan sonra komisyon üyeleri vilayete bağlı bölgelere gönderilecektir.

- Göçebe aşiretler gerektiğinde güç kullanılarak tahakküm altına alınacak ve vergiler toplanacaktır.

- İhtiyaç duyulduğunda "Tahkik Komisyonları" kurularak bazı bölgelerde Kürtlerin Hristiyanlara yaptığı baskı önlenecektir.

- Maarif Nizamnamesi yürürlüğe konacaktır.⁴⁸

Baker ve Said Paşa, bu görevleri esnasında bölgenin sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik bir rapor hazırlamıştır. Raporda ilk olarak Anadolu, Erzurum ve Halep vilayetleri ile bölgedeki diğer vilayetlerde bulunan ahalinin genel durumları, etnik ve dinî menşeleri gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca nafia, demiryolları, yollar, maden, ziraat, maarif, emniyet-i umumiye, adliye, hapisaneler, idare, meclis-i idare, memurin, idari şubeler, tahrir-i nüfus ve emlak, maliye ve vergi, gümrük, aşar, vergi, temettü, rüsumat, ağnam, vilayet bütçesi, masarîf-ı fevkalade, ahalinin ahval-i umumiyesi, muhacirin, ashab-ı nüfuz, ermeni meselesi gibi konular ele alınmıştır. Rapora istinaden Anadolu ve Arabistan'da yapılacak demiryolları, şose ve limanların mevkiî konusunda görüş bildirilmiştir.⁴⁹

⁴⁵ BOA, ŞD, 271/34.

⁴⁶ BOA, İ.MMS, 59/2746.

⁴⁷ BOA, DH.SAİDd, 1/576.

⁴⁸ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha 'Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı'", *OTAM*, 3 (1992): 415-416; Çadırcı, Heyet-i Teftişîye'nin başkanının İngiliz Said Paşa olduğunu söylemiştir. Bkz. s. 416.

⁴⁹ BOA, MB.İ, 68/28.

Baker ve Said Paşa Erzurum teftişinin ardından Trabzon'un teftişi için görevlendirilmiştir.⁵⁰ Padişahın yaverlerinden Mirliva Süleyman bir jurnalinde Said Paşa'nın teftiş işi bittikten sonra açıkta kalacağını bildiği için “*Buralarda işlerimiz hitam bulmadı*” diyerek işin bitirilmesini geciktirdiğini, Baker Paşa'nın günlerini balık tutmakla geçirdiğini, Said Paşa'nın ise maiyetiyle Trabzon'da boş boş oturarak vakit geçirdiğini ihbar etmiştir. Jurnal sahibine göre Said Paşa, Baker Paşa'nın sözünden çıkmayarak İngiliz himayesini sağlamaya çalışmaktadır.⁵¹

Teftiş işini tamamladıktan sonra Dersaadet'e dönen Baker ve Said Paşalar 10 Eylül 1880 tarihinde Anadolu, Erzurum ve Halep bölgelerinde yaşanan sorunları ve çözüm yollarını içeren ayrıntılı bir rapor hazırlamışlardır.⁵² Görevi başarıyla tamamladıkları için Said Paşa'ya birinci rütbeden, Baker Paşa'ya ise ikinci rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir.⁵³

2.4. Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği

Said Paşa, Anadolu teftişinden döndükten sonra Umur-ı Nafia Komisyonu azalığına tayin edilmiştir.⁵⁴ Sakız Adası'nın durumunu teftişle görevlendirilmiş,⁵⁵ bu görev tevcihinden birkaç gün sonra 4 Haziran 1881 tarihinde Cezayir-i Bahri Sefid valiliğine tayin edilmiştir.⁵⁶ Vilayetin eski valisi Sadık Paşa Kredi Foncier Bankası kurmak, Sakız Limanı'nı Port Frank haline getirmek, Sakız kalesini yıkmak, dağlık bölgelerde bulunan ahaliyi sahile nakletmek ve ahalinin ödemesi gereken vergilerin affedilmesi gibi projeleri sebebiyle azledilerek gözetim altında tutulmuş, yerine bölgeyi teftiş için gönderilen Said Paşa atanmıştır.⁵⁷ Said Paşa, İzmir'de bir barakada tutulan Sadık Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Sadık Paşa, Sakız ahalisinin ihtiyacının giderilmesi için Kredi Foncier Bankası kurulmasının elzem olduğunu bildirmiştir.⁵⁸

Said Paşa'ya Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliği sırasında 13 Mart 1882 tarihinde vezaret rütbesi verilmiştir.⁵⁹ Said Paşa Sakız Adası'nın durumu hakkında 16 Nisan 1882 tarihinde bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Sakız Adası'nda meydana gelen depremin verdiği zararlar ve ahali arasındaki Hristiyan ve Müslüman ikiliğine dikkat çekmiştir. Bu durumun, büyük oranda selefi Sadık Paşa'nın kötü yönetiminden kaynaklandığına vurgu yapan Said Paşa, adadaki Rumların Yunan milliyetçiliğine soyunarak Yunanistan'a meylettigi ve ahali arasında bu ayırım ve temayülün ortadan kaldırılması için bir an önce reform yapılması gerekliliğine vurgu yapmıştır.⁶⁰

Said Paşa valiliği esnasında Midilli Mutasarrıfı Namık Kemal'le sürtüşme yaşamıştır. Said Paşa, Namık Kemal'in Rusya'ya hakaret eden bir tiyatro yazıp oynattığını ifade etmiştir. Namık Kemal ise bu iddiaya karşı Said Paşa'yı Rus konsolosuna “hempâlık”la itham etmiştir.⁶¹

Kısa bir süre sonra devletin genel menfaatini temin edecek ıslahatların müzakere ve icrası için bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır. Said Paşa, eski görevlerini ülkenin muhtelif noktalarında geçirerek memleket işleri ve ahalinin mizacı hakkında bilgi sahibi olduğu, ayrıca teftiş heyetinde

⁵⁰ BOA, *İ.DH*, 809/65406.

⁵¹ BOA, *Y.EE*, 14/129.

⁵² BOA, *Y.PRK.A*, 2/78.

⁵³ BOA, *İ.DH*, 813/65666.

⁵⁴ BOA, *DH. SAİD*, 1/330.

⁵⁵ BOA, *MB.İ*, 76/186.

⁵⁶ BOA, *MB.İ*, 75/112; Bu belgedeki tarih hatalı olarak 7.C.1297/5 Mayıs 1881 olarak düşülmüştür. Gönderilen iradenin başka bir suretinde tarih 7.B.1297 olarak geçmektedir. Karşılaştırma için bkz. BOA, *Y.EE*, 78/32.

⁵⁷ BOA, *MB.İ*, 77/14.

⁵⁸ BOA, *Y.EE*, 78/32.

⁵⁹ BOA, *İ.DH*, 847/68040; 850/68215.

⁶⁰ BOA, *Y.PRK.UM*, 5/15.

⁶¹ Muhibbe Darga ve Ali Alparlan, “Namık Kemal'in Bilinmeyen Bir Mektubu”, *Belleten*, 129 (1969): 38.

bulunarak Anadolu'nun hemen her tarafını dolaştığından Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğinden azledilerek teşkil edilen bu komisyonun azalığına tayin edilmiştir (19 Nisan 1882). Bu görev için kendisine 17.000 kuruş maaş bağlanmış, boşalan Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine ise Naşid Paşa tayin edilmiştir.⁶²

2.5. Hariciye Görevleri

Said Paşa, Islahat Komisyonu azalığında çok uzun süre kalmamış, 8 Mayıs 1882 tarihinde Hariciye Nazırlığı'na tayin edilmiştir.⁶³ Said Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne tayin olunduğu dönem Osmanlı Devleti açısından oldukça hassas bir zaman dilimiydi. Avrupalı devletler Mısır'ın durumunu tayin etmek amacıyla bir konferans düzenlemeye karar vermişlerdi. Sultan II. Abdülhamid, bu konferansın toplanmasına karşı çıkıyordu. Buna rağmen Mısır'da Maltalı bir tüccarın yerli bir hamalı öldürmesi üzerine çıkan Maltız olayları, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletleri harekete geçirmişti.⁶⁴ Bu olaylar yatıştırılmasına rağmen Urabi Paşa'nın yabancılara karşı tepkili duruşu, Mısır'daki yabancıları koruma amacıyla İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirerek bir konferans toplanması talebini yeniden gündeme getirdi. Sultan Abdülhamid bu konferansa Mısır meselesi Osmanlı Devleti'nin iç işi olduğu gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Buna rağmen İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya gibi büyük devletlerin katıldığı İstanbul Konferansı, 23 Haziran 1882 tarihinde başladı. Konferansın ilk dokuz oturumuna Osmanlı hükümeti katılmayı reddetti. Aslında padişah bu konferansta Mısır meselesinden başka konuların konuşulacağından endişe duymaktaydı. Padişah mazul olmasına rağmen eski Sadrazam Küçük Said Paşa'dan bu konudaki görüşünü istedi. Said Paşa konferansa katılmak gerektiğini belirttiği gibi Mısır'a asker göndermeyi teklif etti.⁶⁵ Ancak İngiliz gemilerinin İskenderiye'yi bombalaması ve işgal etmesi sonucu Sultan Abdülhamid konferansa katılmama konusunda ısrar etmenin anlamsız olduğunu gördü. 19 Temmuz'da Osmanlı Devleti'nin konferansa katılacağı elçilere bildirildi.⁶⁶

Sultan Abdülhamid, devleti konferansta temsil etmek üzere Evkaf Nazırı Asım Paşa'yı görevlendirdi. Asım Paşa'nın görevi tek başına yürütemeyeceğini bildirmesi üzerine Hariciye Nazırı Said Paşa'nın da katılması kararlaştırıldı. Diplomatik usuller gereği konferansa başkanlık etme hakkı, konferansın düzenlendiği ülkenin hariciye nazırındaydı. Bu suretle Osmanlı Devleti konferansın başkanlığını elde etmiş oluyordu.⁶⁷ Said Paşa ve maiyetindekiler toplantıda özellikle Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker göndermesi konusunda zaman kazanmaya çalıştılar. Bunun sebebi padişahın Avrupa'daki askeri Mısır'a kaydırmak istememesiydi. II. Abdülhamid devletin merkezi ve kalbi olarak Avrupa'daki topraklara oldukça önem vermekteydi. Mısır dâhil olmak üzere diğer bölgeler devletin uç noktalarıydı. Padişah buraya asker göndererek devleti bir maceranın içerisine sokmak istemiyordu.⁶⁸

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Mısır meselesinin çözümü ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hükümler haklarını savunmak için yapılan müzakereler ve bu müzakereler sonucunda ortaya çıkan mukavelenin imzalanması için Hariciye Nazırı Said Paşa ve Evkaf Nazırı Asım Paşa ile Kamil Paşa murahhas tayin edildi.⁶⁹

⁶² BOA, *İ. HR*, 286/17862.

⁶³ BOA, *İ.DH*, 853/68432.

⁶⁴ Maltız olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", *Türkler*, 13 (Ankara 2002): 59.

⁶⁵ Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı-İcratı ve Fikirleri 1838-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 41

⁶⁶ Kızıltoprak, *a.g.m.*, s. 60.

⁶⁷ Kızıltoprak, *a.g.m.*, s. 61.; BOA, *İ.MTZ* (05), 22/1039.

⁶⁸ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali-Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. 106.

⁶⁹ BOA, *A.DVN.MKL*, 27/15; Bu tayin hakkında çıkan iradenin sureti için bkz. BOA, *Y.A.RES*, 30/26.

Said Paşa'nın birinci nazırlığı döneminde ilgilendiği başlıklardan bir diğeri ise köle ticaretiyle ilgili kanun tasarısı çalışmalarıdır. Osmanlı Devleti'nde 1857 yılında zenci esir ticareti yasaklandıysa da bu yasağın uygulanacağı bir kanuni dayanak oluşturulmamıştı. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1880 yılında imzalanan siyah köle ticaretini önlemeye yönelik konvansiyonun uygulamaya konmasından sonra İngiliz tarafı, kanunun çıkarılması konusunda Babıali'ye baskı yapmaya başladı. Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı esnasında ve nezaretten ayrıldığı 1883 yılında iki tasarı hazırlandıysa da kanunun çıkması için 1889 yılını beklemek gerekecekti.⁷⁰

Said Paşa 1882 yılının Kasım ayının sonlarında Hariciye Nezareti'nden azledilmiş, on bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştı.⁷¹ Ancak bu mazuliyet dönemi çok uzun sürmemiş, üç ay sonra (21 Mart 1883) Berlin sefiri Sadullah Paşa'nın Viyana Sefareti'ne tayin olması üzerine Said Paşa, Berlin Sefareti'ne tayin olunmuş ve bu durum Almanya imparatoruna bildirilmiştir.⁷² Said Paşa'ya bu görevine dair bir kıta Murassâ Nişân-ı Osmânî verilmiştir.⁷³

Said Paşa görev başladıktan sonra gizli bir casus vasıtasıyla Berlin ve Cenova'da Ermenilerin miktarı ve faaliyetlerini araştırmıştır. Bu araştırma sonuçlarını merkezde Sadrazam Said Paşa ve Arifi Paşa'ya iletmış, bu bölgelerde Ermenilerin sayısının oldukça az olduğu, olanların da ancak kendi işleriyle ilgilendiği ve fesat çıkaracak durumda olmadıklarını bildirmiştir.⁷⁴

1884-1885 yılları arasında Berlin'de Kongo ve Batı Afrika sahilleri konusunda bir konferans düzenlenmiştir. Konferans Alman şansölyesi Bismarck'ın liderliğinde, Rusya, Portekiz, Avusturya-Macaristan, Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, İspanya, İsveç-Norveç Krallığı, Osmanlı Devleti ve ABD olmak üzere on dört devletin katılımıyla gerçekleşmiştir.⁷⁵ Osmanlı Devleti bu konferansa murahhas olarak Berlin Sefiri Said Paşa ve sefaret müsteşarı Ohan Efendi'yi görevlendirmiştir.⁷⁶ Berlin konferansının amacı Fransa ve Belçika arasında paylaşılamayan Kongo'nun geleceği konusunda mutabakata varmaktır. Bu mesele uluslararası boyut kazanınca Orta Afrika İmparatorluğu hayali kuran Almanya sorunu çözmek ve nüfuzunu ikame etmek için hakem rolünü üstlenmişti. Konferansta Afrika'nın sömürgeleştirilmesine meşruiyet kazandırılmış ve yapılacak yağma, kurallara bağlanarak yaşanacak anlaşmazlıkların savaşa evrilmesi önlenmek istenmiştir.⁷⁷ Osmanlı Devleti Afrika'daki çıkarlarını korumak için konferansa katılmıştır. Said Paşa, devletin çıkarını korumaya yönelik tutumunu konferans esnasında sergilemiş, Osmanlı delegesinin aktif tavrı Alman imparatoru tarafından övülmüştür.⁷⁸

Said Paşa, Meclis-i Sıhhiye Riyaset-i Ülâsı⁷⁹ göreviyle birlikte yeniden Hariciye nazırlığına tayin edilmiştir (30 Eylül 1885).⁸⁰ Hariciye Nezareti'ne tayininin hemen ardından ivedilikle İstanbul'a gelmesi bildirilmiştir.⁸¹ Said Paşa'nın on yıl yürüteceği ikinci Hariciye nazırlığına tayin edilmesinin sebebi, 18 Eylül 1885 tarihinde Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan Prenslığı tarafından işgal edilmesiyle

⁷⁰ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 177-178.

⁷¹ BOA, *İ.DH*, 875/69825.

⁷² BOA, *İ.HR*, 289/18123.

⁷³ BOA, *İ.HR*, 336/21697.

⁷⁴ BOA, *Y.EE*, 97/85.

⁷⁵ Ali Demir, "Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo'daki Sömürge Dönemi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14 (2011): 124.

⁷⁶ BOA, *İ.HR*, 295/18660.

⁷⁷ Mostafa Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, Çev. Ayşen Gür, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 33.

⁷⁸ BOA, *Y.PRK.EŞA*, 4/54.

⁷⁹ BOA, *DH.SAİD*, 1/331.

⁸⁰ BOA, *İ.HR*, 298/18901; *İ.DUİT*, 190/53.

⁸¹ BOA, *İ.HR*, 337/21823.

yaşanan kabine değişikliğidir.⁸² Şarkî Rumeli'nin asker sevk edilerek savaş yoluyla geri alınmasında ısrarcı olan Küçük Said Paşa kabinesi görevden alınmış, meselenin diplomasi yoluyla çözümü taraftarı olan Kamil Paşa kabinesi işbaşına getirilmiştir. Kürt Said Paşa da azledilen Asım Paşa'nın yerine Hariciye Nazırı tayin edilmiştir.⁸³

Said Paşa'nın bu ikinci nazırlığı döneminden itibaren Hariciye Nezareti üst kadrolarında uzun süreli ve kesintisiz bir dönem başlamıştır. Said Paşa ve halefi Ahmed Tevfik Paşa'nın bakanlık yıllarında on yılı aşan istikrar süreci yaşanmıştır.⁸⁴

1885 yılında İstanbul'da Doğu Rumeli meselesini konuşmak amacıyla Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansa Osmanlı Devleti adına murahhas olarak Hariciye Nazırı Said Paşa ile Adliye Nazırı Server Paşa'lar katılmıştır. Konferansın İstanbul'da olmasından dolayı teamüllere uygun olarak Said Paşa, konferansa başkanlık etmiştir. Sultan Abdülhamid bu konferansın gidişatıyla oldukça ilgilenmiş ve konuşulan meselelerle ilgili anlık bilgi almak istemiştir. Konferans yaklaşık beş ay sürmüş ve toplamda sekiz oturum yapılmıştır. Beş ayın sonunda Doğu Rumeli bölgesi Bulgaristan'a bırakılmıştır.⁸⁵

1889 yılında Alman imparatoru II. Wilhelm Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin amacı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmaktır. İmparator aradaki yakınlaşmanın sağladığı avantajla bu gezide Bağdat demiryollarının Kütahya'ya kadar uzatılması imtiyazını almıştır.⁸⁶ İmparatorun Çanakkale'ye gelişinde karşılama görevi verilen Şura-yı Devlet Reisi Arifi Paşa'nın soğuk aldığını öne sürerek vazifeden affını istemesi üzerine bu görevin ifası Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verilmiştir.⁸⁷

Said Paşa'nın ikinci Hariciye Nazırlığı 1895 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde Hariciye Nazırlığı'na ek olarak 3 Eylül 1891 tarihinde uhdesine Şura-yı Devlet Reisliği vekaleti de eklenmiştir. Bu görevi karşılığında kendi maaşına, Şura-yı Devlet reislerinin aldığı 30.000 kuruş da eklenmiştir.⁸⁸

Said Paşa, 9 Haziran 1895 tarihli iradeyle Hariciye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Riyaseti vekilliği görevlerinden azledilmiştir.⁸⁹ Bu azil meselesi hakkında Berlin'de neşredilen *Berliner Tageblatt* gazetesinde bir makale yazılmıştır. Sadrazam Cevad Paşa ile Hariciye Nazırı Said Paşa'nın azlinin Ermeni meselesinde İngiltere, Rusya ve Fransa ile aynı çizgide gidildiğini göstermek amacıyla gerçekleştirildiğine dikkat çekilmiştir.⁹⁰ *Berliner Tageblatt*'ta da ifade edildiği gibi paşanın azli Ermeni sorunuyla doğrudan ilgilidir. Ermeni sorununun uluslararası boyut kazanmasıyla çıkmaza giren Osmanlı diplomasisine soluk aldırılmak isteyen II. Abdülhamid, bakanlık ve elçiliklerde köklü değişikliklere gitmiştir. Nispeten bağımsız meclis-i vükelayı sadrazam başta olmak üzere değiştirmiş, yeni politikalarına danışmanlık etmek üzere ikinci kâtip olarak İzzet Holo Bey'i Mâbeyn'de görevlendirmiş, giderek artan Fransız baskısını azaltmak ve İngiliz-Fransız yakınlaşmasını engellemek için yakın adamlarından Hariciye Mektupçusu Çorluluzâde Salih Münir Bey'i Paris Büyükelçiliği'ne

⁸² Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), s. 255-265.

⁸³ Hilmi Kamil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, (Ankara: Sanat Basımevi, 1954), s. 109-110.

⁸⁴ Çakmak, *a.g.e.*, s. 58.

⁸⁵ Mahir Aydın, "Tophane Konferansı "Doğu Rumeli'ye Veda", *Tarih Dergisi*, 53 (2011): 123.

⁸⁶ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nişfuzu*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), s. 52

⁸⁷ BOA, *Y.A.HUS*, 230/25.

⁸⁸ BOA, *İ.DH*, 1262/99192.

⁸⁹ BOA, *İ.DH*, 1323/26.

⁹⁰ BOA, *HR.SYS*, 31/36; Cevad Paşa'nın azli meselesi için bkz. Mehmet Mercan, *Sadrazam Ahmed Cevad Paşa*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 82 vd.

tayin etmiştir. Babıali'nin pasifize edilip saray merkezli yönetimin etkisini giderek artırdığı bu atama ve uygulamalardan Kürt Said Paşa da nasibini almıştır. Paşa için bu noktaya evrildiği süreçte Alman Büyükelçisi'ne, padişahın Ermeni meselesinde Babıali'den ziyade “sefil kimselerin” sözünü dinlediğinden yakınlıkla saray merkezli yönetimi eleştirmiştir.⁹¹

Said Paşa'ya nezaretten azledildikten sonra 25.000 kuruş mazuliyet maaşı tahsis edilmiştir.⁹² Ancak bu mazuliyeti pek uzun sürmemiş 4 Ekim 1895 tarihinde Hariciye Nazırı Turhan Paşa görevinden azledilerek yerine, Said Paşa yeniden tayin edilmiştir.⁹³

Said Paşa'nın bu göreve atanmadan bir gün önce İngiltere sefirinin kendisini ziyarete geldiğine dair bir arizayı padişaha sunduğu tespit edilmiştir. Elçi 3 Ekim 1895 tarihinde sadrazamla görüştüktan sonra Said Paşa'yla görüşmüştür. Elçi, Doğu vilayetlerinde yapılması teklif edilen reformlar ve tutuklanan Ermenilere yapılan zulümler hakkında bilgi istemiştir. Said Paşa, elçiye reform konusunda bir yorumda bulunma yetkisinin olmadığını belirtmekle birlikte arzuhal vermek bahanesiyle İstanbul'a gelen Ermenilerin yol üzerindeki yerleşim yerlerinde ahaliye musallat oldukları ve zulmettikleri, bu tarz harekete tevessül edenlerin kim olursa olsun cezalandırılmasının devletin asli görevi olduğunu söylemiştir.⁹⁴ Said Paşa bu görevi esnasında büyük güçlerin Doğu vilayetlerindeki reform talepleri konusunda sık sık Tarabya'daki elçiliklere giderek sürecin işleyişi hakkında müzakerelerde bulunmuştur.⁹⁵

Said Paşa'nın son Hariciye Nazırlığı bir ay sürmüştür. 5 Kasım 1895 tarihinde azledilerek Şura-yı Devlet reisliğine atanmış, yerine Tevfik Paşa tayin edilmiştir.⁹⁶ Said Paşa'nın Şura-yı Devlet reisliğinin 1907 yılının Eylül ayına kadar devam ettiği, bu tarihe ait maaşının ödendiği Maliye makbuzlarından anlaşılmaktadır.⁹⁷ Ancak bu tarihten sonra adına rastlanılmamaktadır.

II. Abdülhamid döneminin en belirgin özelliği yetkinin hükümet merkezi Babıali'den Yıldız Sarayı'na kaymasıdır.⁹⁸ Padişah, saray merkezli yönetim biçimini diğer hükümet birimleri üzerinde olduğu gibi Hariciye Nezareti ve elçilikler üzerinde de ikame etmiştir.⁹⁹ Osmanlı elçilikleri, rutin işlerini Hariciye Nezareti üzerinden görürken izin verilen ölçüde yaptıkları diplomatik faaliyetler ve istihbarat raporlarını doğrudan doğruya saraya sunmuşlardır. Saraya bağımlılık, Hariciye Nezareti'ni yıllar içinde küçültmemiş, aksine Hariciye'de ve dış temsilciliklerde Tanzimat'la başlayan kurumsal büyüme ve modernleşme, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir.¹⁰⁰ Ancak Babıali

⁹¹ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986), s. 113-114.

⁹² BOA, *İ.TKS*, 4/42.

⁹³ BOA, *İ.HR*, 348/59; BEO, 688/51595.

⁹⁴ BOA, *Y.PRK.AZJ*, 32/53.

⁹⁵ M. Louis Renault, *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire, Deuxième serie, Tome 59, Juillet-Août-Septembre* (1896), s. 74-75.

⁹⁶ BOA, *İ.DH*, 1328/38.

⁹⁷ BOA, *ML.EEM*, 618/7.

⁹⁸ II. Abdülhamid iktidarında saray merkezli yönetimin ortaya çıkışı için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, (İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983), s. 161; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2010), s. 338; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), s. 60; Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, (İstanbul: Çatı Kitablığı, 2008), s. 80; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948), s. 54; Gökhan Çetinsaya, “Tarz-ı Siyaset”, *II. Abdülhamid, Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayınları, 2010), s. 107.

⁹⁹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul: Agora Kitablığı, 2005), s. 42; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015), s. 168-169.

¹⁰⁰ Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), s. 237-238.

çalışanlarının inisiyatif kullanmaları sınırlı düzeyde tutulmuş, saraydaki görevlilerin konumları ve nüfuzlarında ise yükseliş olmuştur.

II. Abdülhamid devri nazırları, Tanzimat dönemi devlet adamları gibi inisiyatif kullanma yetkisine sahip değildi. II. Abdülhamid'in dış ilişkilerdeki “*değişmez ilkeleri*”ne bağlı kaldıkları için verilen emirleri harfiyen uygulamak durumundaydılar.¹⁰¹ II. Abdülhamid, imparatorluğun dış işlerine Cuma selamlıklarından sonra kabul ettiği elçilerle görüşerek kendisi yön verir hale gelmiştir.¹⁰²

Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir makamda kesintisiz en uzun süre görev yapan (ikinci nazırlığı on yıl) devlet adamlarından biri olan Said Paşa'nın nazırlıkları sarayın gölgesinde geçmiştir.¹⁰³ II. Abdülhamid, nazırlar üzerindeki nüfuz ve kontrolünü müsteşarlar aracılığıyla tesis etmiştir.¹⁰⁴ Dönemin Hariciye Nezareti müsteşarı, II. Abdülhamid'in çocukluğundan beri tanıdığı ve güvendiği Artin Dadyan Paşa'dır. Said Paşa'ya diplomatik temaslarında sarayın gözlemcisi sıfatıyla nezaret müsteşarı Artin Dadyan Paşa ve nezaret mektupçusu Salih Münir Bey eşlik etmiştir. Bu şekilde hem nazır kontrol altında tutulmuş hem de meselelere sarayın istediği biçimde şekil verilmiştir. Kıvrak zekâsıyla tanınan Said Paşa, saydığımız bu sebeplerden dolayı II. Abdülhamid döneminin diğer Hariciye Nazırları gibi karar alma süreçlerine etki edememiş, diplomatik yazışmaların yürütülmesinden sorumlu olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰¹ Carter Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babı (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 263-264.

¹⁰² “*Sefir bir zamandan beri cari olan âdet iktizasınca doğrudan doğruya Mabeyn'e de müracaat eylemekte idi.*” [Küçük] Mehmed Said Paşa'nın *Hatıratı*, c. 2-3, haz. Mustafa Gündüz, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), s. 165.

¹⁰³ Mahmut Akpınar, “Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)”, *SOBBİAD: Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 35 (2015): 178.

¹⁰⁴ Ali Fuad Türkgeldi, “Memduh Paşa”, *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 389-390.

¹⁰⁵ Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, (İstanbul: Kronik Kitap: 2018), s. 59.

Sonuç

Said Paşa, küçük yaşta başladığı memuriyet hayatında yeteneği ve çalışkanlığıyla sıvırılmış, mutasarrıflık ve valilik görevlerinin ardından Berlin sefirliğine ve Hariciye Nazırlığına yükselmiştir. On yıllık Hariciye Nazırlığının ardından ölümüne kadar Şura-yı Devlet reisliği yapmıştır. Görevde bulunduğu süre içerisinde, hakkında çeşitli şikâyetler vuku bulsa da herhangi bir ceza almamıştır. Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e İngiliz taraftarı olduğu yönünde jurnaller verilmişse de bu jurnaller padişah tarafından dikkate alınmamıştır.

Said Paşa'nın Hariciye Nazırı olduğu dönemde ilgilendiği temel meseleler Doğu Rumeli, Berlin Kongresi, Ermeni Meselesi ve zenci esir ticaretinin önlenmesi çalışmalarıdır. Nazırlığından çok önce zenci esir ticareti yasaklanmasına rağmen önü alınamamış, kaçak olarak yapılan ticaretle ilgili özellikle İngilizler tarafından Osmanlı Devleti'ne oldukça fazla şikâyet gelmiştir. Devlet bu şikâyetlerin üzerine ciddiyetle eğilmiş, meseleyi derinlemesine araştırmıştır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla mevzubahis şikâyetlerin bir kısmı asılsız çıkmıştır. İngilizler bu vesileyle Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmayı ve devleti baskı altında tutmayı hedeflemişlerdir.

Said Paşa'nın görevden alındığı zaman diliminde II. Abdülhamid iktidarını güç durumda bırakan Ermeni meselesi, kabinede ve devlet politikasında köklü değişikliklere sebep olmuştur. İç sorunların çözülemediği durumlarda dış sorunlara dönüştüğü bu süreçte Hariciye Nezareti'nin iş yükü artmıştır. Büyük Güçlerin reform talepleri diplomatik açıdan imparatorluğu yeni arayışlara itmiştir. II. Abdülhamid artan dış baskılar karşısında hilafet ve saltanat vurgusunu artırmış, Babiali'nin yetkilerini kısıtlayarak saray merkezli yönetime ağırlık vermiştir. Bu politikanın sonucu sadrazam başta olmak üzere tüm kabine, padişahın politikalarını sadakatle yerine getirecek isimlerden seçilmiştir. Said Paşa, ikinci Hariciye nazırlığı görevinden bu politika değişikliği sebebiyle azledilerek Şura-yı Devlet reisliği gibi daha pasif bir göreve nakledilmiştir.

Said Paşa'nın Mülkiye mesleği içindeki görev yerleri, imparatorluğun sınır bölgelerindeki mutasarrıflık ve vilayetlerden oluşmaktadır. Paşaya iç vilayetlerde görev verilmemiştir. Cezayir-i Bahr-i Sefid, Kıbrıs, Varna, Tulça ve Kars gibi görev yerleri imparatorluğun sınır bölgelerindeki hassas noktalardır. Büyük Güçlerin artan emperyalist genişleme politikası, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş toprakları (özellikle sınır bölgelerindeki vilayetleri) imparatorluklar arası rekabetin sınır alanlarına dönüştürmüştür. Bu sebeple buralarda görev alan idari âmirler dil bilen ve uluslararası politikalara vâkıf görevlilerden seçilmiştir. Said Paşa da dil bilmesi ve diplomasiye yatkınlığı sebebiyle Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü (politika memurluğu) görevinden itibaren stratejik önemdeki idari birimlerde ve teftiş komisyonlarında görev almıştır. Bu görevlerde edindiği birikim, paşayı Hariciye Nazırlığına taşımıştır. Bu anlamda Said Paşa'nın Mülkiye mesleği içindeki görevlerinin Hariciye ile doğrudan ilintili olduğu ve sınır vilayetlerindeki meslekî birikiminin Hariciye Nazırlığı için önemli bir altyapı oluşturduğu söylenebilir.

II. Abdülhamid döneminde yönetim gücünün Yıldız Sarayı'nda toplanması sebebiyle hükümet merkezi durumundaki Babiali politika yapımında etkin bir rol üstlenememiştir. Bu durumdan diğer nezaretler gibi Hariciye Nezareti de etkilenmiştir. Said Paşa, Hariciye Nazırlığı esnasında II. Abdülhamid'in dış ilişkilerdeki "*değişmez ilkeleri*"ne bağlı kalmış, saraydan bağımsız politika üretme ve yürütme konusunda yetkilendirilmemiştir. Padişah, diplomatik girişimlerini ya bizzat Cuma Selamlıkları'nda kendisi yürütmüş ya da özel temsilcileri aracılığıyla yön vermiştir. Bu anlamda Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir makamda kesintisiz en uzun süre görev yapan devlet adamlarından biri olan Said Paşa'nın nazırlıkları sarayın gölgesinde geçmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Divan-ı Hümâyûn Kalemi Mukâvelenâmeler (A.DVN.MKL), 27/15

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası (Kalemi) Belgeleri (A.MKT.MHM), 299/90; 386/57; 388/95

Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umumiyyesi Defterleri (DH.SAİDd), 1/330

Hariciye Siyasi (HR.SYS), 1525/46; 2929/31

Hariciye Mektubi (HR.MKT), 303/1

İrade Hariciye (İ. HR), 286/17862; 298/18901

İrade Dahiliye (İ. DH), 494/33550; 601/41912; 669/46591; 678/47239; 743/60737; 747/61055;
753/61452; 809/65406; 813/65666

Dosya Usûlü İradeler (İ.DUİT), 190/53

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 39/1606; 43/1767; 59/2746

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 575/ 25828

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), 20/858; 23/1032; 5/284.

Mabyen İrade (MB. İ), 68/28; 77/14; 75/112; 76/186

Maliye Emlak-ı Emiriye (ML.EEM), 658/3

Şura-yı Devlet (ŞD), 1504/44; 2379/6; 2379/14; 2379/19

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS), 230/25

Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES), 30/26

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 14/129

Yıldız Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A), 2/78

Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA), 4/54

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM), 5/15

Sürelî Yayınlar

Hariciye Salnamesi, H. 1306.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı 9546, 30 Ekim 1907.

Araştırma ve İncelemeler

Akpınar, Mahmut. “Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)”, *SOBBIAD: Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 35 (2015): 173-205.

Aral, Hamid. *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ankara: Ankara Basımevi, 1968.

Aydın, Mahir. “Tophane Konferansı “Doğu Rumeli’ye Veda”, *Tarih Dergisi*, 53 (2011): 115-174.

Aydın, Mahir. *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- Bayur, Hilmi Kamil. *Sadrızam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, Ankara: Sanat Basımevi, 1954.
- Birinci, Ali. “Devletin Bedirhanîleri: 1- Mehmed Emin bin Bedirhan Bey’in Serencamından Sayfalar”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli: Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017, ss. 89-114.
- Birinci, Ali. “Mehmet Şerif Paşa Osmanlıcılıktan Ayrılıkçılığa Bir Meşrutiyet Jöntürkünün Hikayesi”, *Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran’a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (14 Mayıs 2005) Bildiriler ve Makaleler [Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu]*, ed. A. Yaşar Ocak-Mehmet Öz-Ferhat Berber-Fatih Yeşil, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006, ss. 59-71
- Birinci, Ali. “Şerif Paşa, Mehmed”, TDV İslam Ansiklopedisi, 39 (İstanbul 2010): ss. 1-2.
- Bostan, Zeynep. *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Çadircı, Musa. “II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Layiha ‘Heyet-i Teftişîye’nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr’un Harekâtı””, *OTAM*, 3 (1992): 413-485.
- Çakmak, Aydın, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.
- Çetinsaya, Gökhan. “Tarz-ı Siyaset”, *II. Abdülhamid, Modernleşme Sürecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayınları, 2010.
- Darga, Muhibbe ve Alparslan, Ali. “Namık Kemal’in Bilinmeyen Bir Mektubu”, *Belleten*, 129 (1969): 35-42.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- Demir, Ali. “Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo’daki Sömürge Dönemi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14 (2011): 117-141.
- Erdem, Y. Hakan. *Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Findley, Carter. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Kızılkaya, Oktay ve Akay, Tolga. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs’ta Çekirge İstilasına Karşı Alınan Tedbirler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2017): 171-193
- Kızıltoprak, Süleyman. “II. Abdülhamid’in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı”, *Türkler*, 13 (Ankara 2002), ss. 57-69.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Mısır’da İngiliz İşgali-Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Kocacık, Faruk. “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980): 137-190.
- Kurşun, Zekeriya. *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı-İcraatı ve Fikirleri 1838-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Mahmud Celaleddin Paşa. *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.
- Mercan, Mehmet. *Sadrızam Ahmed Cevad Paşa*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Minawi, Mostafa. *Osmanlılar ve Afrika Talanı Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diploması*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Mümtaz, Ahmet Semih. *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.
- Orha, Zafer. *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Ortaylı, İlber. *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli-Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Haz. Serdar Sakin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Renault, M. Louis. *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire, Deuxième serie, Tome 59, Juillet-Août-Septembre (1896)*.
- Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2010.
- Türkgeldi, Ali Fuad. *Maruf Simalar*, Haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, Çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul: Çatı Kitaplığı, 2008.

Ekler:

EK-I: Kürt Said Paşa, Şura-yı Devlet reisliği yıllarında (Salt Araştırma, FFT591075)

**EK-II: Said Paşa'nın oğlu Stockholm Sefiri Mehmed şerif Paşa (*Servet-i Fünun*,
Sayı 368, 31 Mart 1898)**

EK-III: Said Paşa'nın oğlu Ali Fuad (Kandan) Paşa (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 779-22)

Osmanlı Son Dönemi Ulemasından Cemil Molla'ya Göre Siyasal Yönetim Biçimleri ve II. Abdülhamid Yönetimi*

Types of Political Administration and the Rule of Sultan Abdülhamid II According to Cemil Molla, One of the Last Ottoman Period Scholars

Melek Eyigün**^{ID}, Selim Hilmi Özkan***^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Yıldız Teknik Üniversitesi
eyigunmelek@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8968-7600

*** Yıldız Teknik Üniversitesi
shilmi@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6381-8553

Başvuru / Submitted : 2 Eylül 2022

Kabul / Accepted : 9 Kasım 2022

DOI: 10.21021/osmed.1176222

Atıf/Citation:

Eyigün, M; Özkan S. H. "Osmanlı Son Dönemi Ulemasından Cemil Molla'ya Göre Siyasal Yönetim Biçimleri ve II. Abdülhamid Yönetimi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 62-80.

Benzerlik / Similarity : %10

Öz

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfının çeşitli üst kademelerinde görev yapmış bir ulema ailesi olan Üryanizâdelerin son temsilcilerinden biri olarak Osmanlı bürokrasisinde çeşitli görevler almıştır. Ulema ailesinin geleneksel eğitim anlayışı çerçevesinde İslâmî ilimleri tahsil ettikten sonra müspet ilimlerde, özellikle hukuk alanında söz sahibi olabilecek kadar eğitim alma fırsatı bulmuştur. Cemil Molla'nın daha önce basılmamış Dağarcığım adıyla bilinen hatıratı bu çalışmanın ana kaynağıdır. Bu çalışmada, hatıratın yola çıkılarak padişaha ve saraya yakınlığı ile tanınan Osmanlı'nın son dönem ulemasından Cemil Molla'nın siyasal yönetim biçimlerine ve II. Abdülhamid iktidarına yönelik fikirlerinin yansıtılması amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu döneme tanıklık etmiş aydın ve bürokratların yönetim anlayışları ve bu konudaki temel iddialarına değinilmiştir. Dönemin mutlakiyet ve meşrutiyet yönetim biçimlerine dair tartışmaları çerçevesinde Cemil Molla'nın zihin dünyasına ışık tutulmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili araştırma eserleri ve makalelerin yanı sıra biyografi kaynaklarından, vakanüvis tarihlerinden, Aile Özel Arşivi'nden, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cemil Molla, Üryanizâdeler, II. Abdülhamid, Meşrutiyet, Mutlakiyet

Abstract

Cemil Molla, one of the last representatives of the Üryanizade family whose members were employees at various upper degree scholarships in the Ottoman Empire since the 17th century, was assigned to several missions in the Ottoman bureaucracy. After studying Islamic sciences in accordance with the traditional education approach of the ulema family, he had the opportunity to receive education in positive sciences, especially in the field of law. The unpublished memoir of Cemil Molla titled Dağarcığım is the main source of this article. This study aims to reflect the ideas of Cemil Molla who was one of the late Ottoman scholars and known for his close relationship with the sultan and the palace, about the types of political administration regimes and the rule of Sultan Abdülhamid II. The opinions of the intellectuals and bureaucrats who witnessed the above-mentioned period and their basic arguments were also mentioned in the article. It has been tried to shed light on the mentality of Cemil Molla within the framework of the discussions on the autocratic and constitutional regimes of the period. In addition to research works and articles relating to the subject, biographical sources, chronicler histories, family's private archive, Turkish Presidency's State Archives, and Sharia Court Registry Archives of Istanbul Muftiate were analyzed for this study.

Keywords: Cemil Molla, Uryanizades, II. Abdülhamid, Constitutionalist, Absoluteness.

* Bu çalışma Selim Hilmi Özkan danışmanlığında hazırlanmakta olan "19. Yüzyıl Osmanlı İlimiyesi ve Bürokrasisinde Üryanizâde Ailesi" isimli doktora çalışmasından üretilmiştir.

Bu tez çalışması aynı zamanda Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021-4478 proje kodu ile desteklenmektedir.

Giriş

On beşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde hanedan; devlet iktidarının, geleneğin ve devamlılığın kaynağını temsil ederken sultan, bunun temsilcisi ve yürütücüsü olmuştur. İçinde ulemanın yer aldığı dinî bürokrasi ise bu düzenlemeye meşruiyet sağlamıştır.¹ Âlimlerin devlete bağlı bürokratlar haline gelmesi, dinî bilgi konusundaki uzmanlıklarına dayanan otoriteleri onları sistem içinde güçlü kılmıştır. “Âlim” sıfatını taşıyanlar, İslami ilimlerdeki uzmanlıkları dolayısıyla doğru bilgiyi temsil etme iddiasında bulunabilmişlerdi. Merkezî iktidar tarafından atandıkları, devletin görevlisi oldukları ve Osmanlı sisteminin kurallarını bildikleri için otorite sahibi olmuşlardır. “Bürokrat” ifadesi, âlimler ile merkezî yönetim arasındaki ilişki şeklini hatırlatmaktadır. Müderrislik, kadılık ve müftülük gibi makamlarda iken bürokrasi ile ilişkili noterlik ve vergi toplama gibi yükümlülükleri üstlenerek hiyerarşik sisteme dâhil olmuş bir âlim, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru meydana çıkan *ilmiye-kalemiye* ayrışmasından sonra bürokrasiyle ilgili maliye veya kâtiplik türünden görevlere de atanmışlardı.² Âlim-bürokratlar olarak da nitelendirilebilen bu ulema grubu, Kur'an, Sünnet ve bu ikisinden elde edilen geleneksel bilgi alanında eğitim alarak Osmanlı idaresi hizmetinde bulunanlardan oluşmuştur.³

Ulema, toplumun tahsil görmüş, aydın, bir ölçüde “seçkin/elit” zümresine verilen ortak bir isim olmuştur.⁴ On altıncı yüzyıldan başlayarak Osmanlı toplumunda “seçkin aileler” grubu içinde Müslümanlar arasında “ilmiye” sınıfı yer almıştır. İlmiye sınıfını oluşturan ulema hiyerarşiye bağlanan bir eğitimden geçerek kaza (yargı), ifta (fetva), tedris (eğitim-öğretim) dâhilinde bürokratik bir hiyerarşiye göre terfi etmiştir.⁵ Ulema; bürokraside sorumluluk üstlendiği gibi bazen de resmî bir görev üstlenmeden tamamıyla kendisini özel olarak toplum hizmetinde konumlandırmıştır. Ayrıca gelenek ve imtiyazlarını oldukça iyi korumakla beraber, hukuki ve dinî kimliğinden dolayı toplumun her kesiminde etkili olmuştur.⁶ Krizlerin oldukça yüksek boyutlarda yaşandığı on yedinci yüzyılda yaşanan siyasi ve her türlü yapısal alandaki değişim sürecinde ulema, devlete eklenmiştir.⁷ On sekizinci yüzyılda Osmanlı sultanlarının ilk modernleşme reformları Tatarcık Abdullah, Molla Keçecizade Mehmed İzzet, Mehmed Es'ad, Şanizâde Ataullah gibi birçok yüksek dereceli ulemanın katkısıyla gerçekleşmiştir.⁸

On dokuzuncu yüzyılda ise geleneksel eğitim kurumlarında yetişmiş pek çok ulema bürokrasiye geçmiştir.⁹ Osmanlı Devleti'nde geniş bir kitle tarafından siyasi meşruiyetin kaynağının hâlâ din olarak kabul edilmesi muhalefeti, II. Abdülhamid yönetiminin meşruiyetini çürütmek için ulemanın desteğini almaya zorunlu kılmıştır. Bu durum, II. Abdülhamid'in ilmiye sınıfıyla olan ilişkisinin gittikçe kötüleşmesine neden olmuş,¹⁰ tam da bu dönemde memlekette II. Abdülhamid aleyhtarlığı ve Kanûn-

¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 157.

² Abdurrahman Atçıl, “Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı /Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 277, 278.

³ Abdurrahman Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, terc. Gürzat Kamı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 19, 20.

⁴ İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 3.

⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000), 47.

⁶ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, ed. Ahmet Yaşar (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 3-4.

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, “Klasik dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler 11*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Türkiye Yayınları, 2002), 19.

⁸ Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine –Makaleler-*, Terc. Ferhat Koca (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002), 101-102.

⁹ Ahmet Cihan, “Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Uleması”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz. Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadî Alan (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 155, 156.

¹⁰ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 113, 116.

1 Esâsî isteği gün geçtikçe artmıştır.¹¹ 1896-97 senesi, İttihat ve Terakki ile ulema yakınlaşmasının dönüm noktalarından biridir. İttihat ve Terakki saflarında yer alan muhalif ulemadan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye vekili Köprülü-lü Şeyh Aliefendizâde Hoca Muhyiddin, II. Abdülhamid'e meşrutiyet talebini öne çıkaran bir ıslahat teklifi ve bir uzlaşma arayışı tarzındaki arizayı sunmuştur.¹² İttihat ve Terakki tarafından Mısır'da basılan *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer'îye* risâlesi, ulemanın ıslahat hareketleriyle ilişkisi ve muhalefete katılımının hikâyesini anlatan takdim yazısıyla başlamıştır.¹³

Osmanlı Devleti'nde ulema topluluğunun oluşturduğu ilmiye sınıfı çeşitli imtiyazlara sahip olarak divanın ve bürokrasinin önemli makamlarına tayin edilmişlerdir. Vergilerde ve cezalarda ilmiye sınıfına tanınan bazı ayrıcalıklar çocuklarına da tanınmıştır. Farklı dönemlerde yirmi civarında Çandarlılar, Fenârizâdeler, Çivizâdeler, Ebüssüûdzâdeler, Dürriizâdeler gibi sayıları yirmi civarında güçlü aileler belli başlı ilmiye makamlarını elde etmiştir.¹⁴ II. Murad tarafından 1425 yılında müftülük vazifesi ile görevlendirilen ve Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfına verilen imtiyazların şahsında başladığı Molla Fenari¹⁵ örneğinde olduğu gibi padişahın bir âlimin hayatında olması onun konumunu doğrudan etkileyebilmiştir.¹⁶

On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı idari sistemindeki modernleşme çabaları çerçevesinde oluşturulan *Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Nuvvab*'da "Zâdegân Sınıfı" adı altında oluşturulan sınıfa hem "paşazâdeler" hem de "zâdegân-ı ilmiye" sınavsız alınmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise İstanbul müderrisliği ruûsunu imtihansız alacaklar arasında "zâdegân-ı ilmiye"den bazı kişizâdeler de yer almıştır. Bu uygulama 1908 yılına kadar devam etmiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin "zâdegân-ı ilmiye" sınıfından olan Üryanizâde ailesinin ilmiyedeki yerini alması on sekizinci yüzyılda, Osman el Uryani (ö. 1755) ile başlamış, soyundan gelenlerden Mustafa Efendi, Raşid Efendi ve Said Efendi'ye kadılık, müderrislik; Ahmed Esad Efendi'ye ise şeyhülislamlık makamı verilmiştir. Osmanlı ilmiyesi ve kalemiyesinde görev yapmış Üryanizâde ailesinin en son temsilcisi âlim-bürokrat Üryanizâde Cemil Molla'nın siyasi yönetim anlayışına dair fikirlerini bütün bu bilgilerin ışığında değerlendirebilmek için onun *Dağarcığım*¹⁸ adlı hatıratı önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada, Cemil Molla'nın *Dağarcığım* adlı hatıratından yola çıkılarak onun, yönetim şekilleri ve bunların Osmanlı'da uygulanış biçimi ile ilgili değerlendirmeleri üzerinde durulacaktır. On dokuzuncu yüzyılın Osmanlı aydınları, devlet adamları ve ulemanın fikirlerinin eşliğinde bunun yapılması hedeflenmiştir. Cemil Molla'nın sözü edilen ortamda nerede ve nasıl bir duruş sergilediği bu çalışmanın ana sorunsalı olacaktır. Bu temelden başlayarak Cemil Molla'nın fikirlerinin dönemin anlayışını ne ölçüde yansıttığı, fikirlerinin farklılığının veya benzerliklerinin paradoksunun olup

¹¹ Ahmed, Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele, ed. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), 163.

¹² İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 3/IV (1998), 3, 6.

¹³ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş! *Divan: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4/VII (1999), 65.

¹⁴ Mehmet İpşirli, "İlmiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 22 (İstanbul 2000), s. 141-145.

¹⁵ İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX (İstanbul 2020), s. 245.

¹⁶ Muhtesibzâde Mehmed Hâki, *Mecma'u'l-Eşrâf; Hâki'nin Şakâ'ik Tercümesi*, haz. Mehmed Yunus Yazıcı, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 144.

¹⁷ İlhami Yurdakul, "İlmiye Zâdegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, c. 1 (İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını, 2017), 172-182.

¹⁸ Cemil Molla'nın *Dağarcığım* adıyla bilinen hatıratının tamamının transkripti ve sadeleştirilmiş hali tarafımdan yayınlanmak üzere hazırlanmıştır. Üryanizâde ailesinin torunları tarafından ailenin özel arşivinde korunan Cemil Molla'nın kendi el yazısı ile yazmış olduğu elli sayfadan oluşan hatıratın basılmış hiçbir nüshası bulunmamaktadır. Hatırat, tarih kaydı verilmemekle beraber Sultan Abdülaziz'in tahta çıkış tarihinden [1861] Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına [1918] kadar olan zaman diliminde meydana gelen Osmanlı Devleti'ndeki siyasi, iktisadi ve askeri olayları içermektedir.

olmadığı incelenecektir. Cemil Molla'nın ideallerinin, fikirlerinin mevcut realite ve konjonktür arasındaki yeri bu makalede ele alınacaktır. Bu makale sınırları içinde Cemil Molla'nın siyasi ve dinî kimliği çerçevesinde özgünlüğü tartışılacaktır. Ayrıca Cemil Molla'nın ve söz konusu dönemdeki aydınlar arasında hangi noktada gelenekten tamamen kopmayı göze alabildiği ve Osmanlı siyasal yapısında ne ölçüde Batılı normlarını hayata geçirebilmeyi düşündüğü incelenecektir.

1. Cemil Molla'nın Hayatı

Mehmed Cemil Molla, Salih Efendizâde Süleyman Celâleddin Bey'in oğlu olup şeyhülislam Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin torunudur. Hicri 1281/1282 [1864] senesinde İstanbul'da Eyüp'te Cezeri Kasımpaşa mahallesinde doğmuştur.¹⁹ Türkçe ve Farsça dilbilgisi eğitimi aldığını, Arapça konuştuğunu ve yazdığını, bir miktar da Fransızca okuduğunu ve konuştuğunu kendi yazılı ifadesiyle beyan etmiştir. Ayrıca hesap ilmi ile matematik ve tıp derslerini ise özetle aldığını kaydetmiştir.²⁰

Cemil Molla, 15 yaşında girdiği şeyhülislamlık içinde fetvahaneye bağlı Fetvâhâne-i Âli müsvvidliğine imtihanla kabul edilmiştir. Meclis-i Tedkikat Baş Kitabet yardımcılığı, Meclis-i Tedkikat Şer'iyye Azalığı Baş Kâtipliği ve Tetkik-i Müellefât Komisyonu Azalığı yapmıştır. 22 Nisan 1919 tarihinde Adliye Nazırlığı görevine tayin edilmiştir.²¹ 10 Mart 1920 tarihinde Şûrâ-yı Devlet Riyasetine atanmıştır.²² 13 Şubat 1941'de vefat etmiştir.²³

2. Cemil Molla'nın Mutlakiyet ve Meşrutiyet Anlayışı

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin şekillenmesi, yönetim ve toplumun organik bir şekilde ayrıldığı merkezileşme ile başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde modernleşme, toplumun inanç sisteminin kurallarıyla bağdaşmayan bir maddi büyümeye neden olurken öte yandan “muhafazakârlar” diye tanımlanan Müslüman nüfusun geneliyle “modernistler” olarak bilinen bürokrat aydınlar arasında ayırıcı bir çizgiyi oluşturmuştur. Aralarındaki bu bölünme, aydınların liberalizmi ve meşrutiyetçiliği desteklemeleriyle politik boyut kazanmıştır. Gelenekçiler ise muhafazakârlığın ve mutlakiyetçiliğin destekçisi olarak görünmüşlerdir. II. Abdülhamid'in dinî prensiplere dayanarak mutlakiyetçi idaresini meşru kılma politikaları, katılım, meşveret gibi İslam hukukunun anlayışını ihlal ettiği gerekçesiyle oldukça çok sayıda ulema tarafından ise tepkiyle karşılanmıştır.²⁴ 1876'da Meşrutiyet'in kurulmasında, hatta ondan önce bir takım muhalefet hareketlerinde ulema oldukça önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, ulema ile aydınlar arasında muhalefet konusundaki ilişki bir paradigmadan oluşmuştur. Yeni aydın tipi, dini toplumsal ilerlemenin önünde engel olarak görünürken siyasal rejimin meşruiyetini çürütmek için ulemanın desteğini alma gereği duymuştur.²⁵

Meşrutiyetin en yaygın fikir hareketlerinden biri olan İslamcılık mensupları “modernist” ve “muhafazakâr” olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.²⁶ II. Abdülhamid döneminin muhalif, “modernist” İslâmcı aydınları arasında, Namık Kemal, Ali Süavi, Abdürreşit İbrahim, Mizancı Murat, Mehmet Akif gibi isimler olmuştur. Bu kişilerin ortak noktası *İttihad-ı İslam* yani din birliği çatısı altında birleşme

¹⁹ *Ulema Sicil Dosyaları*, İSAM Kütüphanesi, No. 1191; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Hava Selçuk, c.4 (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 151.

²⁰ Aile Özel Arşivi, Foto: 62.

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası* (BEO), No. 4568, Gömlek No.342559.

²² BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları* (MV), No. 261, Gömlek No. 18.

²³ İsmail Kara, haz., *Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i*, v. d. 1. basım (İstanbul: Zaman Kitap, 2006).

²⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan vd. (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 78, 101, 103.

²⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'*, c.1 (1889-1902), 112.

²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlamı İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatlarına Bakış* (İstanbul: Baha Matbaası, 1959), 73.

fikrini benimsemiş olmalarıdır.²⁷ İçlerinden yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi olaylarıyla yakından ilgilenmiş, bir tür İslam modernisti olan Ali Süavi,²⁸ cumhuriyetin en iyi idare şekli olduğunu İslâmiyeti esas alarak açıklamaya çalışmıştır.²⁹ Bâbanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi, Mustafa Sabri Efendi, geleneksel İslamcılığı savunmuştur. Gelenekçilikle modernlik arasında yer alan isimler ise Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Musa Kazım Efendi, Said Halim Paşa, İzmirli İsmail Hakkı gibi isimlerden oluşmuştur.³⁰

Tanzimat döneminin başlangıcındaki düşünürlerin çoğu, Batılı siyasi düşünürlerle ilgili referans vermemişler, Avrupa'nın akıl hocalığını hissetmemişlerdir.³¹ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı aydınları arasında Avrupa merkezli siyasî, felsefî ve ideolojik akımlar benimsenmeye başlanmış, bunları Osmanlı ülkesi ve toplumu için uyarılama çabaları bazı isimler tarafından başlatılmıştır.³² Bunların arasında başta Hüseyinzâde Ali olmak üzere, Beşir Fuat, İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet gibi isimler evrimci materyalist düşüncüyü bir siyasal muhalefet ideolojisi olarak savunmuşlar ve bir kısım Osmanlı aydınını önemli ölçüde etkilemişlerdir.³³ Söz konusu dönemin fikir dünyasına etki eden bir diğer oluşum *Yeni Osmanlılar* ise İslam ilkelerinin Batı uygarlığıyla bağdaşabileceği fikrini paylaşmışlardır.³⁴ Millî temsil organının kurulması, reform meselesinin Osmanlı ve İslami bir çizgide çözümlenmesi talepleriyle 1867'de kurulan *Yeni Osmanlılar*, Osmanlı'da meşrutiyet idaresi üzerine yapılan kamusal tartışmaları başlatmıştır. Namık Kemal, Ali Süavi, Ziya Paşa gibi yazarlar aracılığıyla meşrutiyetin gerekliliğine dair yazılar yayınlanmışlardır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını karşılamak için Batı Avrupa'nın siyasi düşüncelerinin benimsenmesi fikirlerini savunmakla beraber yazılarında İslâm siyaset teorisinden ilham alarak *adâlet*, *meşveret*, *icmâ-i ümmet* gibi İslam terminolojisini kullanmışlardır.³⁵ N. Kemal J. J. Rousseau'nun "toplum sözleşmesi" kuramını alarak İslam literatüründeki uyrukların padişahı tanıması karşılığında, padişahın zulüm yapmayarak adaletli davranması ilkesini içeren "biat" anlayışına uyarlamıştır.³⁶

On dokuzuncu yüzyılın aydın kitesini oluşturanların yönetim şekillerine dair fikirleri dönemin siyaset tartışmalarını yansıtmaktadır. Cemil Molla'nın yönetim anlayışı, dönemdeki fikir akımlarının önde gelen temsilcilerinin, aydınlarının ve ulemasının *mutlakiyet* ve *meşrutiyet* tartışmaları çerçevesinde değerlendirilebilir. Zira muhalif ulemanın safında yer almayan Cemil Molla, onların savunduğu kavramları ve sistemin savunuculuğunu mutlak iktidarın safında yer alarak yapmıştır. Bunu yaparken mutlakiyetten meşrutiyete geçme sürecinde yapılan hatalara vurgu yapmış, meşrutiyet yönetiminin yanlış ellere geçmesinin nelere mal olduğunun tablosunu çizmiştir. Osmanlı medreselerinde ve yönetici kadrolar arasında yüzyıllarca ders kitabı okutulan Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâi* adlı eserinde ulemayı devletin hizmetine koşarak ona ikincil bir rol biçtiği³⁷ göz önüne alındığında Cemil Molla'nın muhafazakâr yönü öne çıkmaktadır. Bununla beraber on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı

²⁷ Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim*, (İstanbul: İzü Yayınları, 2019), 226-235.

²⁸ Hüseyin Çelik, *Ali Süavi ve Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 693, 694.

²⁹ Abdullah Uçman, "Ali Süavi", TDV İslâm Ansiklopedisi. II (İstanbul 1989), s. 447.

³⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları 1992), 91, 213, 276-279.

³¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 13, 15.

³² Mustafa Gündüz, "Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, LI (2008), 141.

³³ Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 169-173.

³⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 122.

³⁵ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 54, 58, 95, 319, 386-395.

³⁶ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 52.

³⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 161.

fikir dünyasının ilk ideologlarından olan Yeni Osmanlıların³⁸ anayasa ve parlamento anlayışının Cemil Molla'nın siyasi fikrinin alt yapısının oluşmasında etkisinin olduğu görülmektedir. Cemil Molla, Yeni Osmanlıların farklı unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık³⁹ anlayışını kabul etmekle beraber bunu bir ideoloji olarak ön plana çıkarmamıştır. Yeni Osmanlıların temsilcilerinin Batılı kavramları İslami referanslarla meşrulaştırma metodunu da tercih etmeyen Cemil Molla, mevcut durumu değerlendirerek Osmanlı Devleti'ne en uygun olabilecek siyasi yönetim biçimi üzerinde görüşünü ortaya koymuştur. İslamcılar, Batıcılar, modernistler ve muhafazakârlar gibi Abdülhamid yönetiminin muhalifi olmadan iktidar gücünün milletten de içinde bulunduğu bir oluşumla meşru ve müspet yollardan paylaşımını desteklemiştir. Bu hedefe ulaşma yolunda atılan adımların neler olması gerektiğini ortaya koymuştur. Cemil Molla, *meşrutiyet* ve *mutlakiyet* kavramlarını açıklayarak başladığı hatıratının ilk sayfalarında; yönetim şekilleri üzerine fikirlerini ortaya koyarken, on dokuzuncu yüzyılın idari şekli olan meşrutiyet yönetiminin Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne yansımalarının ne şekilde ve hangi yollarla olduğuna değinmiştir. Cemil Molla, meşrutiyet yönetimini, beşerî hukuka riayet etme esasına dayalı idare tarzı olarak şöyle ifade etmiştir:

Hükûmet-i müstebide yerine hükûmet-i mutlaka-i münevvere, hükûmet-i meşrûta usûlü kabul ve ikâme olunuyor idi. Hukûk-ı beşere mürâ'ât esâsına müstenid olan bu tarz-ı idâre her tarafta halkın mazhar-ı râğbet ve meserreti oluyor idi.⁴⁰

Meşrutî yönetimden yana olan Cemil Molla, bu yönetim tarzının Osmanlı'da uygulanma biçimine itiraz ederken Mithat Paşa'nın beklenmedik bir şekilde meşrutiyeti ilan ettiğine vurgu yapmıştır. Meşrutiyeti ilan edenlerin milletten istek ve onayı olmaksızın meşrutiyete karar verilemeyeceğinin farkında olarak Osmanlı tebaasının hoşnut olmadığı mutlakiyet idaresinin sona erdirilip millete medeni haklarının kendi iradelerine bırakılması ile meselenin çözüme kavuşturulduğunu belirtmiştir. Avrupalıların ise söz konusu duruma itiraz etmediklerini, zira görünürdeki idari sistemin kendi gayelerine uygun olduğunu düşündüklerini bildirmiştir.⁴¹

Cemil Molla ile benzer görüşü paylaşan dönemin aydınları ise daha çok bürokrat sınıfından olan aydınlardır. Bunlardan Mehmed Selâhaddin Bey, Osmanlı Devleti'ni hakikî bir meşrutiyetle idare etmenin şart olduğuna dikkat çekerken Osmanlı'nın meşrutiyetten başka bir şekilde idare edilmesi mümkün olmadığını, hakiki ve ciddi bir meşrutiyetin uygulanması halinde meşrutî idarenin geçerli olabileceği görüşünü öne sürmüştür.⁴² II. Meşrutiyet idaresinin işlevsel olabilmesi için memlekette kuvvetli ve dengeli bir hükümetin olması; meşrutiyet idaresinde kamunun onayının ve milletten sözbirliğinin bulunması gerekliliğini⁴³ savunan Hüseyin Kâzım (1870-1934), 23 Temmuz 1908 inkılabının, milletten istek ve fikrinden ziyade dış siyasetin zorluklarından doğduğuna dair görüşünü dile getirmiştir.⁴⁴ A. Şeref (1853-1925)'e göre, mutlak yönetimle idare edilen her ülkede meşrutiyet kavramına mesafeli yaklaşmıştır. Ancak en eski meşrutî yönetime sahip olan İngiltere'de kralların ne kadar mesut, halkın nazarında ne kadar kutsal olduğu göz önüne alındığında meşrutî yönetimi benimseyen ülkelerin mutlakiyetle yönetilen ülkelere mevki bakımından daha aşağıda olmadığını gördüğünü savunmuştur.⁴⁵ Batı medeniyetinin iç dinamikleriyle ortaya çıkan meşrutî düzeni, tabiatı

³⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 443.

³⁹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, Aile Özel Albümü (İstanbul: basılmamış, tarih kaydı yok), 27.

⁴⁰ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 1.

⁴¹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 4.

⁴² Mehmed Selâhaddin Bey, *Bildiklerim*, sdl. Ahmet Varol (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1990), 178.

⁴³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*, sdl. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: Pınar Yayınları 1992), 28.

⁴⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım İstanbul/Trabzon/Selanik/Suriye*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000), 233.

⁴⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih konuşmaları*, haz. Eşref Eşrefoğlu (İstanbul: Kavram Yayınları, 1978), 136.

tamamen farklı olan, siyasi birliği Avrupa Hristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil, İslâm birliği ve kardeşliği esasına dayanan Osmanlı toplumuna uygulamaya çalışmanın başarısız bir girişim olacağı görüşünde olan Said Halim Paşa (1864-1921) ise bu sistemin Osmanlı toplum yapısına uygunluğu hesaba katılmadan yapıldığını, Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanmasında Osmanlı toplumunun temel yapısının dikkate alınmadığını iddia etmiştir. Ona göre, Osmanlı toplumunun çoğunluğunun ilkel bir toplumsal hayat yaşadığını, ruhani, cismani veya dinî önderlerin nüfuzuna körü körüne bağlı olduklarından böylesi bir toplumsal yapıya sahip ülkede ileri derecede hak ve özgürlük bahşeden bir anayasanın yapılması ciddi bir hataydı.⁴⁶

Cemil Molla, Meşrutî sistemin Osmanlı'daki uygulanma tarzını eleştirirken Kanûn-ı Esâsî'nin aceleyle hazırlandığını, isimleri sonradan belirlenmiş vekillerin oluşturduğu millî bir meclis için seçimlerin yapıldığını belirterek böyle bir meclisin milletin kaderini belirlemede söz sahibi olmasının düşünülemeyeceğine işaret etmiştir. Millî meclis üyelerinin meşrutî yönetim tarzına uygun olmadıklarını, milletin isteklerini doğru bir şekilde anlamaktan yoksun olduklarından bahsederek savaşın çıkmasındaki rollerine değinmiştir. Bâb-ı Âli'nin çatısı altındaki "idrakten aciz" vekillerin bir takım saf talebelerin sokaklarda yükselttikleri "harp isteriz" seslerini ve milletin tamamına atfettikleri "dokuma entari giyeriz, eski aba giyeriz, çıra yakarız" türünde ulvi duyguları tetikleyen safça ifadelerini milletin savaş istediğinin delili saydıklarını ifade etmiştir. Nitekim II. Abdülhamid'in, meşrutiyetin ilk eserine ve milletin kararına boyun eğmek zorunda kaldığını vurgulayan Cemil Molla, neticesi felakete biten savaşın çıkma sebebini yanlış usulle seçilen bilinçsiz vekillerin kararına bağlamıştır.⁴⁷ Bu konuda Şeyhülislam Cemaleddin Efendi hatıratındaki bilgiler Cemil Molla'yı destekler niteliktedir. Cemaleddin Efendi, II. Abdülhamid'in, tahta ilk geçişinde Kânun-ı Esâsî'yi ilan etmeden önce, bunu milletin henüz sindiremeyeceğini, buna yeteneği olmadığı yolunda kendisine uyarılarda bulunduğunu, sonrasında da Rusya'yla savaş çıktığını bildirmiştir. Medrese öğrencilerinin Meclis-i Mebûsan'a başvurarak uygunsuz taleplerde bulduklarını, Sultan Abdülhamid'in, bu durumda Meclis'in devam etmesinin devlet için zararlı olduğu düşüncesiyle geçici bir süre için Meclis'i tatil etme ihtiyacı duyduğunu aktarmıştır.⁴⁸

Bu konuda farklı bir görüş öne sürenlerden biri olan Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), meşrutiyet idaresine karşı çıkmış Osmanlı'nın asıl büyüklüğünün hilafet ve saltanatın birleştirilmesinden doğduğunu iddia etmiştir. Zira İslam dininin herkese hak ettiği özgürlüğü verdiğini, devletin ve hükümetin ancak İslami esaslara dayanmak suretiyle ayakta kalabileceğini savunmuştur.⁴⁹ Cemil Molla, halifelik makamı ile hükümdarlık makamını yan yana kullanmakla beraber halifeliğin padişahın şahsında birleşip birleşmediği konusunda hatıratında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.⁵⁰ Bununla beraber Cemil Molla'nın dinî bir zaruretten dolayı hilafetin saltanat makamıyla birlikte varlığına ihtiyaç duyulduğuna dair görüşü, arşiv kayıtlarında yer almıştır.⁵¹

Cemil Molla; çağdaşlarından ne Musa Kâzım'ın, meşrutiyette hükümetin bütün icraatlarının kanuna uygun tatbik edilmesi, mutlakiyette kanun hükümlerine bağlı olmaksızın hükümdarın arzu ettiği şeyi icra etmesi anlayışını ne de Said Halim Paşa'nın, meşrutiyetin ve Kanûn-ı Esâsî'nin İslam'a ve Osmanlı Devleti'ne yabancı olduğunu hiçbir fayda temin etmeyeceği görüşündeydi.⁵² Cemil Molla,

⁴⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Tercüman Gazetesi, [t.y]),49-57.

⁴⁷ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 4-5.

⁴⁸ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi *Siyasi Hatıralarım*, haz. Selim Kutsan (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 24-25.

⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Mustafa Güçlükol vd. 1/XXXI (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 12.

⁵⁰ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 28, 30, 36,46.

⁵¹ BOA. Satın Alınan Evrak, Tevfik Paşa Evrakı (HSD.TVP), No. 1, Gömlek No. 8.

⁵² İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 37, 135.

“*icabât-ı asriyyede*” ifadesiyle meşrutiyet idaresini, asrın gereği olarak kabul etmiş, ancak bu idare adı altında olabileceklere dikkat çekerek oldukça gerçekçi ve çözüm odaklı bir yaklaşım sergilemeye çalışmıştır.⁵³

3. Cemil Molla'nın Siyasal Yönetim Biçimi Düşüncesinin Zihinsel Arka Planı

Osmanlı Devleti'nin Batı idari ve siyasi kurumlarını aktaran uygulamaları ve bu temele dayanarak yeniden yapılandırma teşebbüsü, 1839'da Gülhane Hattı ile başlamıştır. *Tanzimat Dönemi*'nden itibaren reformlar yoluyla Avrupa krallıkları modeline göre, merkezi bir bürokratik devlet sistemi oluşturmaya çalışılmıştır. 1876'da ilan edilen Kanûn-ı Esâsî ile mutlakiyetçi bürokrasi yerine halkın, temsilcileri vasıtasıyla idarede söz sahibi olabileceği yönetim anlayışı benimsenmiştir.⁵⁴

Cemil Molla'nın yönetim anlayışının temelinde de Batı kaynaklı fikirlerin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim o eserinde oldukça nadir başvurduğu İslam anlayışı temelinde fikirlerine meşrutiyet sağlamaya çalıştığı sözlerini şu şekilde dile getirmiştir:

Zira “Ruhu'l-Kavânîn” müellifi (Montesquieu) “Mukâvele-i İctimâiye” musannifi (Russo), meşâhir-i hükemâdan (Ruvaye Kolor, Bacon, Marat, Danton, Rebespierre, Volter, ...) vesâire müttehiden beyân ediyorlar ki hükûmet-i mutlaka, yahud müstebide cehle müsteniddir. Hükûmet-i meşrûtanın müstenidi ilm ü irfândır. Efrâd-ı nâs hiss-i diyânet, sa'ika cehâletle hükûmeti bir te'sis-i semâvî, hükümdârı bir timsâl-i kudsî add u farz ile ânın kuvve-i galebesine teslim girûn ihtiyâr eylerler. Üzerlerinde hükümrân olan kuvvetin kendilerinden geldiğini bilmezler”.

Cemil Molla, Batılı siyaset teorisyenlerinin ve hukukçularının mutlak hükümetin cehalete dayandığı görüşlerine atıflarda bulunarak yöneten ve yönetilen ilişkisi üzerine fikirlerini açıklamıştır. Avrupa kaynaklı yönetim tarzının gereklerini de yine Batılı düşünürlerin mantığı ve bakış açısıyla sunmaya çalışmıştır. Dinî referanslara ihtiyaç duymamakla beraber “*Nev'-i insanın Cenâb-ı Hak'tan gayrisinin kulu ve mutî'-i mutlakı olmadığını takdîr edemezler.*”⁵⁵ ifadesinde eserinde nadir başvurduğu İslam anlayışı temelindeki teze dayanmıştır.

Cemil Molla, yönetici ile yönetilen arasındaki bağı bir çoban-sürü metaforuyla açıklamaya çalışmış, Rousseau'nun alaycı bir tavırla sarf ettiği mutlak hükümet hakkındaki “*bir çobanın kendi koyunlarından ziyade bir kudret-i âliyeye malik olduğunu ve her halde onların büyüğü olup tabiat-ı mümtaza sahip bulunduğu*” sözlerini ve Bacon'ın ise “*Her çobanın evsaf-ı matlubeye hâiz olamayacağını ve sürüsünü hüsn-i muhafaza edemeyip mahv u helâke sürüklediği*” ifadesini paylaşmıştır. Cemil Molla'nın bu konudaki görüşüne göre, tarihte mutlak hükümdarlar içinde milletini hayır ve kurtuluşa sevk etmiş, öz evladından daha iyi bakmış, gözetmiş olanların sayısı az olmamakla beraber sıklıkla cahil, haddini bilmeyen ve aşırı hırslı nefisleri ile zulmedenler görülmüştür. Çoban, reislik ettiği sürünün kendi türündendir, yaratılış gereği aynı vasıflar ve hukuka sahip olan insan topluluklarında genele ait işleri yöneticinin keyfine bırakmak zorba kuvvete iradesini teslim etmek demektir ki bu mecburiyettendir. Mecburiyet ise hak ve vazife oluşturmaz. Hâkimiyet hakkının, hükümet kuvvetinin kimde olması ve nasıl kullanılması gerektiğinin faydaları, zararları ve korkuları düşünülerek hâkimiyet hakkının millette olmasına karar verilmiştir.⁵⁶ Cemil Molla'nın, yöneticinin bir çoban olduğunu ve çobanın da sürüsünden sorumlu olduğuna dair İslam literatüründe oldukça yaygın

⁵³ Cemil Molla, *Dağarcığım*, s. 5.

⁵⁴ Halil İnalçık, “Bürokrasi, Batılılaşma, Laikleşme”, *TBB Dergisi*, L (2004), 65

⁵⁵ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 5.

⁵⁶ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 5-6.

bir Hadis-i Şerif'i⁵⁷ referans göstermeyi tercih etmeyerek Batı'da bu tarzdaki benzer ifadelere atıf yapmış olduğu görülmektedir.

Cemil Molla'nın fikir dünyasını şekillendiren isimler konusunda, “*Anâsır-ı asli-i milletin münevverânından mürekkeb “Gençler Osmanlılar” gizli gizli faâliyet-i teceddüd-hâhâneye girişiyor idi*”, sözlerinden milletin asli unsurlarının aydınlar topluluğu olarak tanımladığı Yeni Osmanlıların da etkili olduğu söylenebilir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra “hürriyet” düşüncesi Batıdaki modern akımlar ve kavramlar eşliğinde tartışma konusu olmuştur. Özellikle Yeni Osmanlıların başlattığı bu tartışmada N. Kemal, “insanın hürriyeti kendi aklı ile seçtiği” fikrini savunmuştur.⁵⁸ Cemil Molla ise; toplum içinde yaşamının bir düzene, düzeni elde etmenin de bir üst kuvvetin varlığına bağlı olduğunu belirtmiş, belirli usul ve kanunları icra makamı olmadan hiçbir işin muntazam bir şekilde düzenlenemeyeceğini, kanunları belirlenmiş bir düzen içinde herkesin kendi kuvveti, fikri ve iradesiyle hâkimiyet hakkını kullanması gerektiğini savunmuştur.⁵⁹ Cemil Molla'nın lüzumuna dikkat çektiği hâkimiyet hakkı, İslamcılar tarafından halkın doğrudan şûra, dolaylı olarak temsil yoluyla idarede söz sahibi olmasının vardığı son nokta olarak değerlendirilmiş, eşitlik, adalet gibi çoğu zaman ihmal edilen hakların millî hâkimiyetle garanti altına alınacağını varsaymışlardır. Ancak Said Halim Paşa, millî hâkimiyet ilkesini, şeriatın hâkimiyetinin yerine koyulduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.⁶⁰

II. Meşrutiyet döneminde muhalif Jön Türklerin iktidara ortak olma çabaları, hürriyet kavramının insan iradesini ön plana çıkararak dinî zeminine dayanmaktadır. Nitekim hürriyeti hak olarak değil “vazife” olarak tanımlamışlardır.⁶¹ Said Halim Paşa, İslâm toplumunda demokratik ve aristokratik karakterleri geliştirmek için Osmanlı aydınlarının gayret etmeleri gerektiği açıklamış, idare edenle edilen arasında hak ve vazifelerin daha iyi anlaşılacak uygulanmasını sağlayacak ıslahat çalışmalarının yapılması savunmuştur.⁶² Söz konusu “vazife ve mesuliyet” kavramlarının temelindeki ilerleme anlayışı Batı düşünce tarzının ürünü olarak da kabul edilebilir. Comte'un pozitivizm ilkesine dayanan ilerleme (ordre et progrès) ya da düzen içinde ilerleme ilkesi Osmanlı yönetici ve aydınlarının en çok savundukları anlayıştır. Buna göre, imparatorluk hem ilerlemeli hem de geleneksel yapısını korumalıdır.⁶³ Terakkici, hürriyetçi ve medeniyetçi bir anlayışı savunan Münif Paşa (1830-1910)'daki⁶⁴ vazife ve mesuliyet duygusu, inanan, bilen ve hür bir varlık olan insanın çalışması ve zihni bakımdan kendini eğitmesi olarak karşılık bulmuştur.⁶⁵ Görev ve sorumluluk bilincinin meşrutî idarenin şartlarından biri olduğuna dair Besarya Efendi (1874-1952)'nin görüşüne göre ise I. Meşrutiyet'in ilanında Kanûn-ı Esâsî'ye göre oluşturulan Vükelâ Meclisi, görev ve sorumluklarının bilincinde olmayan üyelerden oluşmuştu. Bu durum Türkiye'nin ilk anayasal deneyiminin birkaç ay içinde sonlanmasına neden olmuştur.⁶⁶ Ahmed Rıza (1858-1930), milletin idarecileri denetlemekle vazifeli olduğu anlayışını paylaşmıştır. Millet, içinde bulunduğu topluma hizmet etmekle sorumlu

⁵⁷ “Ey müminler! Sizin hepiniz çobansınız ve hepiniz birbirinize karşı mütekebil vazifeler ile mükellef ve mesulsünüz”, 487 numara ile “Cum'a bahsinde geçen bu hadis-i şerifte devlet reisinden bir hamala kadar toplumun her ferdinin birbirlerine karşı vazifelerinin ve sorumluluğunun olduğu bildirilmiştir. Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, mlf. Zeynüddin Ahmed b. Hambel (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019) 4/98.

⁵⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 92-94, 330.

⁵⁹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 6.

⁶⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler*, 50, 51.

⁶¹ Rıdvan Özdiñç, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 118, 215, 233, 276, 277.

⁶² M. Hanefî Bostan, “Sadrazam Said Halim Paşa”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/III (2011): 23.

⁶³ Bekir Balkız, “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji”, *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 5/II (2015): 131, 133.

⁶⁴ İsmail Doğan, “Münif Mehmed Paşa” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), s. 10.

⁶⁵ Recep Duran, “Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi”, *Erdem*, 2/VI (1986), 841.

⁶⁶ Nevzat Artuç (haz.) *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi'nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, ed. Zeynep Berktaş (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 86, 87.

olmakla beraber idari işlerden de mesul olduğunu belirtmiştir. Milletın vazifesini, devleti yönetenlerden hesap sormak olarak görmüştür.⁶⁷ “Vazife ve mesuliyet” kavramlarının birçok Osmanlı aydını tarafından tartışıldığı bir ortamda Cemil Molla ise hatıratında aklı ve hür iradeyi ön plana çıkarırken oldukça sık bahsettiği “vazife” ve “mesuliyet” kavramlarını hükümet idaresi çerçevesinde değerlendirerek döneminin popüler kavramsal tartışmalarından geri kalmadığını şu sözlerle göstermiştir: “*Ulûm-ı idare-i hükümette iki esas vardır ki vazife ve mesuliyet denir. İntizam-ı âlemin, encam-ı idarenin ruhudur. Buna zerre kadar hâlel gelir ise hükümet yok demektir.*”⁶⁸ Dünyadaki ahlâkî ve hukuki düzenlemelerin de temelinde bulunan kanun ve nizam fikrinin “mesuliyet” anlayışına dayandığı düşünülecek olursa, Cemil Molla’nın vurguladığı “vazife ve mesuliyet” kavramlarının seküler batı düşüncesinin hayatı düzenleme çabasında insana verdiği rolün görünürlüğüyle ilgili olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti’nin hukuk sisteminin temelini oluşturan bütün Sünni ekollere göre yönetici, iktidarını Allah’tan almaz ve O’nun yeryüzündeki temsilcisi değildir. Dolayısıyla iktidarın kaynağı Müslüman toplumdur.⁶⁹ Bununla beraber Osmanlı siyasi düşünce dünyasında “padişah zıllullahtır” anlayışı da mevcuttur.⁷⁰ Cemil Molla, halife ve hükümdarın seçimle işbaşına gelmesini savunmamış, ancak yönetme erkinin milletin seçtiği vekiller aracılığıyla olması görüşünü benimsemiştir. Bu konuda savunduğu fikre göre; insan topluluğu tek bir çeşit değildir. Aralarında yaratılış farkı, mezhebî çeşitlilik, muhalefet ve zıtlık bulunur. Geneli ilgilendiren konulardaki isteklerinde hayır ve şerri bilmezler, bilseler de birleştiremezler, gerekli ayrımı yapamazlar. Milyonlarca nüfus tek bir karar üzerinde birleşemezler, aynı amaca göre davranamazlar. Her birinin kendi nefesine hâkim olması zordur. Bu durumda yapılması gereken şeyin “*usûl-ı niyâbet*” olduğunu bunu da “*Milletin hâ’iz olduğu hakk-ı hâkimiyeti hürriyet-i kâmileyle intihâb edeceği vekillere tevdi’etmesidir*” şeklinde açıklayan Cemil Molla, sözünü ettiği fikhî kavramı modern yönetim anlayışına uyarlamıştır. Cemil Molla’ya göre, hâkimiyet hakkı, hâkimiyetin icrasından farklıdır. Milletın sahip olduğu hâkimiyet hakkını tam bir özgürlükle seçeceği vekillere vermesidir. Bundan iki önemli konu ortaya çıkmaktadır. İlki hâkimiyet hakkının kendi içlerinden seçilecek vekiller ile kullanılması, diğeri hâkimiyeti yürütme kuvvetinin sorumlu memurlara vermesidir. Bu, hâkimiyet hakkının başka, hükümeti yürütmenin başka olması demektir. Bütün hukuk âlimleri ve düşünürlerinin üzerinde birleşerek açıkladıkları “parlamentarizm”de esas olan milletin irfan seviyesinin yükseltilmesidir. Millet, kazandığı hâkimiyet hakkını içeren medeni hukuku hakkıyla bilip anlamalı ve yerine getirmek suretiyle kullanıp muhafaza etmesini bilmelidir. Aksi takdirde mutlak iradedeki durum şiddetle geri döner, kendisini yok eder. Üstelik bu defa kendi iradeleri ve seçimleriyle haklarından vazgeçmiş olduklarından, şikâyet etme hakları kalmaz.⁷¹ Cemil Molla’nın şarta bağlı meşrutiyet anlayışında millî meclis vekillerini seçecek olanların mevcut şartlarda halkın bütünü olmayacağı açıkça görülmektedir. Günümüzde sınırlı demokrasi anlayışı olarak tanımlanan bu düşünce tarzı, her ne kadar Rousseau’nun doğrudan demokrasiyi savunduğu, temsili demokrasileri “seçilmiş aristokrasiler” olarak tanımladığı, milletvekillerini ise halkın temsilcileri değil, görevlileri olarak kabul ettiği, “egemenlik koşulsuz halka aittir” düsturuyla⁷² örtüşmesine de 19. yüzyıl şartları ve anlayışı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Zira

⁶⁷ Mustafa Gündüz, Musa Bardak (haz.) Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri/Padişah ve Şehzadeler, Kadın, Asker (Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2011), 45, 47.

⁶⁸ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 49.

⁶⁹ Mehmet Akif Aydın, “Anayasa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, III (İstanbul 1991), s. 160.

⁷⁰ Tursun Bey’in *Tarih-i Ebu’l-Feth* adlı eserindeki “zıllullah” kavramı, “gölgenin varlığı hakiki değil itibardır, bu da neyin gölgesi ise ona itibarla tahakkuk eder”, şeklinde değerlendirilmiştir. Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*, ed. Yahya Ayyıldız (İstanbul: Tire Kitap Yayınevi, 2020), 201.

⁷¹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 6.

⁷² Salim Işık, “J.J. Rousseau ve Egemenlik Anlayışı Üzerine”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2017), 89.

dönemin Osmanlı aydınlarında oldukça yaygın olan *elitist* anlayış çerçevesinde Cemil Molla'nın demokrasi anlayışı son derece çağdaştır. Osmanlı dinî elitinin bir parçası olan Cemil Molla'nın, Osmanlı siyasi elitinin sistem içinde elde edeceği konum ve ödül için en önemli kriter olan liyakate ve sisteme sadakate⁷³ sahip olması, onun eğitilmiş kesimlerin millî meclisi seçme yetkinliğine sahip olabileceği tezini anlaşılabilir kılmaktadır. Söz konusu dönemde, oldukça kültürlü geçinenlerin bile meşrutiyet, hürriyet kavramlarını bilmedikleri⁷⁴ görüşleri çerçevesinde Cemil Molla'nın fikirleri değerlendirilecek olursa, onun oldukça entelektüel bir bakış açısıyla olayları yorumladığı söylenebilir.

Cemil Molla, meşrutiyet taraftarı olmakla beraber, henüz “medeni zihni olgunluğa erişmemiş” milletin parlamenter sisteme hazır olmadığı, dolayısıyla henüz meşrutî bir yönetim için erken olacağı kaygısını taşımıştır. II. Meşrutiyetin ilanına halkın henüz manen ve fikren hazır olamadığı görüşüne göre, 24 Temmuz 1908'de *Takvim-i Vekâyi*'nin seçimlerin üç ay içinde yeniden yapılacağını ve Meclis-i Mebûsan'ın açılacağına dair yayınladığı birkaç satırlık irade ilk önce büyük bir şaşkınlığa ve endişeye yol açmıştı. Ancak gazetelerin 25 Temmuz'dan itibaren yayınladıkları “meşrutiyet coşkusu” haberleri meşrutiyet şenliklerinin başlamasına neden olmuştur.⁷⁵ Osmanlı'nın Batıcı aydınları, başta Abdullah Cevdet olmak üzere savunmuş oldukları anlayışta; din halkın ilmidir, ilim ise seçkinlerin dinidir. Bu hayalî seçkin-halk eğitim ilişkisinde “aydınlaticılar” “modernliği kendilerine ait bir olgu olarak görmüşlerdir.”⁷⁶ Bu grubun düşüncesi; Türkiye'de “elit” bir grubun oluşturulması ve bu grubun da aydın kesim olması için toplumsal değişimi gerçekleştirebilmek ve bunun için halkın eğitilmesinin yanı sıra seçkinler grubunun oluşturulması yönünde olmuştur.⁷⁷ Ancak halkın bilimi olarak nitelendirdikleri dinin kuvvetinin farkında olan Batıcılar, aydınlanma faaliyetini İslami kavramlar yardımıyla gerçekleştirmişlerdir.⁷⁸ Cemil Molla ise memlekette eğitimin ışığı yayılıp okuma yazma bilenlerin sayısı artarsa milletimizin fertlerinin hayrı ve şerri birbirinden ayırma kabiliyetine sahip olabilecekleri görüşündedir. Bu görüşe göre; eğitim almış olanlar ilk olarak seçme hakkını kullanarak hakkında bilgi sahibi olduğundan emin olduğunu serbestçe seçebilir, vekillerinin ve devlet memurlarının hakkıyla vazifelerini yapıp yapmadıklarını, vekâleten dağıttıkları vazifelerin hakkıyla yerine getirilip getirilmediklerini inceleyerek gerektiğinde şikâyet edebilirlerdi. Cemil Molla halkın eğitilmesinden kastettiği Batıcılar gibi bir seçkin grubunun oluşturulması değil, ülke genelinde eğitimin yaygınlaştırılarak Millet'in yeni asra göre fazilet ve irfan sahibi hukuk ve medeni görevlerini hakkıyla idrak edebilmesini ve yerine getirebilmesini sağlamaktır.⁷⁹

Cemil Molla'ya göre, Meşrutiyet yönetiminde bir diğer önemli konu “muvâzene-i kuvvâ” (kuvvetlerin dengesi) meselesidir. Millî hâkimiyetin temsilcileri olan kanun yapma kuvveti, icra kuvveti ve adlî kuvvet millet adına memleket işlerini idare ederler. Hükümdar bu kuvvetlerin düzenleyicisidir ve hepsinin üzerinde özel bir yere sahiptir. Her kuvvet kendi görevinin sınırları içinde bağımsızdır ve diğerine müdahale edemez. Bu kuvvetlerin birbirlerine müdahale etmeleri durumunda meşrutiyet işlevini kaybeder; millet, memleket çöker, perişan olur. Bundan büyük felaket olmaz ve buna istibdat denir ki bu durum hükümdarın istibdadından daha kötüdür.⁸⁰ Cemil Molla'nın kuvvetler ayrılığı ilkesi de İslami idaredeki kısmî kuvvetler ayrılığına dayalı idari sistemi esas almamaktadır. Zira İslam devletinde yasa koyucu ilahî güçtür, dolayısıyla yönetici yasama alanında yetkisizdir; yetkili

⁷³ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, haz. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 157.

⁷⁴ Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset* (Ankara: Cedit Neşriyat, 1992), 72, 73.

⁷⁵ Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 132.

⁷⁶ M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009), 45.

⁷⁷ Gündüz, “Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri”, 146.

⁷⁸ Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, 46.

⁷⁹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 8.

⁸⁰ Cemil Molla, 7.

olduğu durumlar ise İslam hukukunun genel esaslarıyla sınırlı ve söz konusu hukukun düzenlememiş olduğu alanlarda geçerlidir. Onun bu sınırlı iktidarı, yürütme ve yargı erkini de etkilemiş olmakla beraber yürütme ve yargı yöneticiye aittir.⁸¹

Cemil Molla'nın sözünü ettiği kuvvetlerin eşitliği mevzusu, kökenleri büyük ölçüde John Locke'a ve Montesquieu'ye⁸² dayanmakta; ancak Rousseau'nun "kuvvetler birliği" ilkesiyle ise benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Rousseau'daki kuvvetler birliği, ince bir kuvvetler dengesiyle açıklanmaktadır. O'na göre ne yasama ve ne de yürütme iyiyi doğruyu bilemeyecek halkın eline bırakılamazdı. Bu iş bilge bir azınlığın işi olmalıydı. Yasaların kaynağı egemen halktır ancak, yasaları yapma işi tanrısal bir iş olduğundan, bu işi yasamacı sayılmayan bilge bir aristokrat sınıf üstlenmelidir. Hükümdarlık, meşrutiyet ve demokrasi yönetim biçimlerine karşı olan Rousseau, yürütmenin ehil bir sınıfa bırakılmasını, yasa yapmanın bilge bir sınıfın hakkı olmasını savunmuştur.⁸³ Buna karşılık Cemil Molla, meşrutiyet yönetim anlayışını ve yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ayrılığını savunmuştur. Yöneticilerin halk tarafından seçilmeleri konusunda ise: "*hakk-ı hâkimiyet başka icrâ-yı hâkimiyet başkadır*" sözüyle icra makamında olanların ehil kişilerden oluşması gerektiğine dikkat çekerek Rousseau'ya benzer bir fikir öne sürmüştür. Ancak "*parlamentarizm*" derken *esas millet*in seviye-i irfânının yükselmiş olmasıdır"⁸⁴ sözüyle Rousseau'dan farkını ortaya koymuş, milletin eğitim yoluyla bilge ve aristokrat sınıfının görev ve sorumluluklarına ortak olabileceğini savunmuştur.

İslam literatüründe yöneticilerin görev alanlarına giren konularda ilgililere danışıp onların fikirlerini göz önünde bulundurmalarını ifade eden *istişare/şûra*⁸⁵ kavramı, II. Meşrutiyetten sonra sıkça tartışılan konulardan biri olmuştur. *Meşveret/şûra* usulü on dokuzuncu yüzyılın medenî ülkelerinde yürürlükte olmakla beraber Musa Kâzım, Said Halim Paşa, Mehmed Seyyid Bey, Atıf Efendi, Elmalılı Hamdi gibi İslamcılar tarafından İslam'ın ilkelerinden⁸⁶ biri olarak Müslümanların takip etmesi gereken bir yol olduğuna işaret edilmiş, hükümet işlerinde idare tarzı olarak tavsiye edilmiştir.⁸⁷ Yeni Osmanlılar ise bir "meclis-i meşveret" kurarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumsallaştırmak istemişler ve böylece kuvvetler ayrılığını sağlamayı hedeflemişlerdir.⁸⁸ Cemil Molla, Meşveret usulünü devlet yönetimi için faydalı olabilecek prensiplerden biri olarak görmüş, ancak döneminin aydınları gibi kavramın İslami kaynağına atıfta bulunmadığı gibi Batılı tarzdaki uygulamasına da değinmemiştir. Üstelik Cemil Molla, Yeni Osmanlılar gibi meşvereti siyasi bir anlayışın kurumsal görünürlüğüyle ilgilenmemiş, söz konusu usulün işleyişinin temelinde yer alan insan unsuruna dikkat çekerek gerçekçi ve faydacı bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim fikir alışverişinin hayırlı ve faydalı olduğunu söyleyen Cemil Molla, "*Meşveret pek fâideli, pek hayırlıdır. Meşrûta odur ki müsteşar mü'temin ve sâhib-i arifân ve ehliyet olmalıdır*" sözleriyle meşrutiyette kendilerine danışılacak kişilerin özelliklerine vurgu yapmıştır. Müsteşarın millî ve vatani hislerle dolu, makam ve mevki sevgisinden, mal-mülk hırsından, korkudan, endişeden ve riyadan uzak olması; maksadının yabancıya, düşmana hizmet ve yol göstermek olmaması gibi özelliklerine işaret etmiştir. Ayrıca medeni ilim, eğitim, siyaset, hukuk ve iktisattan habersiz olanın istişaresinden zarar geldiğini

⁸¹ Mehmet Âkif Aydın, "Anayasa", TDV İslâm Ansiklopedisi III (İstanbul 1991), s. 161.

⁸² Ayşe Özkan Duvar, "Devlet Teorisinde Kuvvetler Ayrılığının Doğuşu: Locke ve Montesquieu", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 1(2019), 47-50.

⁸³ İrfan Çelik, "Kuvvetler Ayrılığı: Bir İndirgeme ve Dönüşüm", *Liberal Düşünce Dergisi*, XVI (2011): 142; Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi; Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 46, 48, 51, 80-91.

⁸⁴ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 6.

⁸⁵ Talip Türkan, "Şûra", TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIX (İstanbul 2010), s. 230-235.

⁸⁶ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (Ankara: DİB Yayınları, 2017) Şûra, 42/38.

⁸⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler*, 10, 123, 235, 248, 519.

⁸⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 33.

de belirtmiştir. Yabancıya hizmet ve kılavuzluk edecek karakter ve huya sahip olan kişinin ihtilal ve fesatlıktan başka bir şey yapamayacağını, korku, endişe, riya ile bozulmuş olan fikrinden hayır gelmeyeceğini belirterek son genel meclisimizde bunların türlerinin görüldüğünü söylemiştir.⁸⁹

Cemil Mola, yanlış yöntem ve usullerle uygulanmaya çalışılan meşrutiyet idaresinin nelere sebep olduğunu millî meclis çalışmaları üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Milletın vekillerinin despot, cahil birkaç kişinin yazıcısı olduklarını iddia etmiştir. Görünürde bütün kuvvet millî mecliste görüldüğü halde millet ve memlekete istedikleri gibi davranarak bela olan, “eşhâs-ı kalîle”⁹⁰ olarak nitelendirdiği birtakım şahısların mebusları istedikleri gibi seçtirdiklerini, bunları istedikleri gibi kullandıklarını savunmuştur. Söz konusu kişilerin açık olan Kanûn-ı Esâsî hükümlerine, kanunlarla yapılan düzenlemelere karşı olan türlü hareket ve icraatları onaylayan davranışlar sergilediklerini belirten Cemil Molla, bu kişilerin akla hayale gelmez haksızlıkları içeren geçici kanunlar koyarak genel ve özel hukuku ayaklar altına aldıklarını ifade etmiştir. Bu konuda, Ruvaye Kolor’un⁹¹ “vahşi kavimler her şeyi silah kuvvetiyle, ezerek zorla yaptırmaya eğilimlidir” sözünü paylaşan Cemil Molla, millî meclise rağmen yanlış ellerdeki yönetimin baskısına vurgu yapmıştır. Döneme ait hatıratlarda bu konuyla ilgili yapılan yorumlar Cemil Molla’yı destekler nitelikte olup fikirlerde benzerlik göze çarpmaktadır. Nitekim Meşrutiyet’in Rumeli’de asker zoru ve baskısı altında ilan edilmiş olduğu⁹² İttihat ve Terakki Cemiyeti memlekette meşrutiyet idaresini hakkıyla yerleştirmek vazifesini ihmal ettiği, üyelerinin şahsi menfaatler peşinde koştuğunu, memleketi yönetmekten aciz oldukları, döneme ait hatıratlarda iddia edilmiştir.⁹³ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin mevcut devrin siyasi durumdan habersiz, anlayışsız kişilerin eline geçtiği, bunların orduya dayanarak hükümeti ve devlet işlerini perde arkasından idareye kalkışmasının memleket için yıkıcı etkisi olduğu savunulmuştur.⁹⁴ Meşrutiyet devri ve öncesinin mukayesesi yapılacak olursa İttihatçıların meşrutiyetinin istibdat, öncesinin ise meşrutiyet devri olduğuna⁹⁵ dair görüş bildirilmiştir. Benzer iddialara göre, millî hâkimiyet Osmanlı’da baskı ve nifakı doğurmuştur. Kanunlar görünürde korunmakla beraber devlet işleri, kuvvetlinin ve galip olanın isteği doğrultusunda yürütülmeye başlanmış, tecrübesizlik de buna eklenince idarede ve siyasette birçok hatalar meydana gelmiştir.⁹⁶ II. Meşrutiyetin ilanı bir inkılâp olmakla beraber bir programı ve hiçbir bilgisi olmayan askeri bir cemiyetin Abdülhamid’i hal edip Kanûn-ı Esâsî’yi ilan ederek mebûsan ve ayan meclislerini açması işleri düzeltemediği⁹⁷ anlaşılmıştır.

⁸⁹ Cemil Molla, 7.

⁹⁰ Az sayıda şahıslar.

⁹¹ Ruvaye Kolor; 1831 senesinin en büyük ulemalarından biri. *Yarın Gazetesi*, (24 Nisan 1930), 2.

⁹² Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, ed. Emre Yalçın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 38.

⁹³ Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaz’a İmparatorluğun Tasfiyesi*, 25, 29.

⁹⁴ Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, 560.

⁹⁵ Mehmet Selâhattin Bey, *Bildiklerim*, 178.

⁹⁶ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, *Siyâsî Hâtıralar (1908-1913)*, sad. Ziyâeddin Engin (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978), 53, 54.

⁹⁷ A. Faik Hurşit Günday, *Hayatım ve Hatıralarım* (İstanbul: Çelikkilt Matbaası, 1960), 183.

Sonuç ve Değerlendirme

19. asırda Osmanlı Devleti'nin köklü bir ulema ailesine mensup olan Cemil Molla, devletin seçkin mevkilerinde bulunarak yüksek paye ve nişanlarına sahip olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlıca şer'i ve hukukî kurumların bir araya toplandığı Bâb-ı Meşihat kurumunun adeta bir hukuk dairesi olan *Fetvahâne*'nin çeşitli kademelerinde ve devrin âlimleri arasından seçilenlerden oluşan Meclis-i *Tedkîkât-ı Şer'iyye*'de görev yapması, mütareke döneminde [1919] Adliye Nazırlığı görevine getirilmesi, onun hukukçu kimliğinin öne çıkmasına neden olmuştur. Cemil Molla hatıratında şer'i kanunu işaret eden herhangi bir ifadede bulunmamış, bilakis Batılı hukuk kuramcılarına atıflarda bulunarak görüşlerinin modern hukuka daha yakın olduğu izlenimini vermiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde toprak ve nüfus kaybıyla sonuçlanan yenilgiler, ağır anlaşmalar ve bunların sonucunda ortaya çıkan ekonomik ve sosyal çöküntüler, devleti bir çıkış yolu aramaya mecbur bırakmıştır. Genele yayılan idari, hukuki ve iktisadî reformlarla millî birliği sağlayabilmek ve yeniden güçlenebilmek hedeflenmiştir. On sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batılılaşmaya yönelik reformlar askeri alandaki teknolojinin getirilmesine yönelik olmuştur. Bu çerçevede Batı'ya açılan pencerede geliştirilen ilişkiler, Osmanlı aydınını Batı'nın ilerlemesinin ardındaki zihin dünyasını tanımaya yöneltmiştir. Tanzimat'la beraber Batı kültürü ve yaşam tarzının da Osmanlı topraklarına girmesi Osmanlı aydınını ikiye bölmüştür. Tanzimat döneminin Batı tarzında eğitim veren modern okullarında yetişen ve yurt dışına giderek orada Batı'nın değer yargılarını benimseyen "Baticılık" akımının öncüleri, Batı'nın yalnızca maddî değil manevî değerlerinin de Osmanlı devlet ve toplum yapısında yerleşmesini savunmuşlardır. Muhafazakâr düşüncede olan İslamcılar ise Batı'nın yalnızca bilim ve tekniğini alma tarafında olmuşlardır. Yeni Osmanlılar, geleneksellikte Batı değerleri arasında bir sentez oluşturma çabasına girerek Tanzimatçıların uygulamalarını şeriatın alanını daraltma çabaları olarak görmüşler ve Batı tarzı yenilikleri İslami değerlerle örtüştürme çabasını sergilemişlerdir. Batı tarzı eğitimle yetişen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de çekirdeğini oluşturan Jön Türkler de esasen Yeni Osmanlıların devamı olmakla beraber tamamen gelenekten kopmayı göze alamamış, bünyesinde ulemayı da Baticıları da barındıran yapısıyla Batı'nın değerlerini dinî referanslarla sunarak yönetsel ve toplumsal değişimi sağlamaya çalışmışlardır. Batı'yı model alan bu anlayışta kurumlar ve sosyal yapı inkılap yoluyla değiştirilmeye çalışılmış, ancak gelenekten radikal bir kopuş gerçekleşmemiştir. Osmanlı toplumunda ilmiye ve yönetici kadrolarında yer almış seçkinler sınıfından kabul edilen resmî ulema meşruiyet sağlayıcı konumu nedeniyle hemen hemen tüm oluşumlar ve fikir hareketleri tarafından kabul görmüştür. Ulema, gelenekle modernliğin arasında kimi zaman bir köprü olurken kimi zaman da tarafını net olarak sergilemiş, mevcut iktidar gücünün taşıyıcı kolonlarından biri olabilmişlerdir. Bu bilgiler ışığında Cemil Molla'nın fikirleri değerlendirilecek olursa hem resmî ulema hem de Kalemîye sınıfından bir bürokrat olduğu gerçeğinden yola çıkılarak onun sözü edilen siyasi ortama dair fikirleri önem kazanmaktadır.

Cemil Molla'nın İslâmî ilimlerdeki eğitimi ve bilgisi, onun beşerî ve Batı kaynaklı ilimlerle olan ilişkisini etkilememiştir. Zira kendisine ait hatıratındaki konuların içeriği ve kullanılan terminolojinin türü onun aklî ilimlerle olan bağını göstermektedir. Bu durum dönemdeki geleneksel medrese eğitimi ile birlikte aklî ilimlerde de eğitim almış seçkin sınıfın birçok mensubu için de geçerliydi. Onu bu konuda farklı kılan modern siyaset teorisini meşrulaştırmak için İslam terminolojisini referans göstermemiş olmasıdır. Dini siyasete karıştırmama esasına dayalı Batı'nın seküler anlayışı Cemil Molla'da karşılık bulduğu düşünülebilir. Cemil Molla ne Baticılar gibi pozitivist, materyalist, devrimci bir reformu savunarak gelenekten radikal bir kopuşun taraftarı olmuş, ne İslamcılar gibi geleneksel yönetim anlayışının muhafazası konusunda ısrarcı olmuş ne Jön Türklerin dinî muhalefet kanadını

temsil eden ulemadan olmuş ve ne de İttihatçılar gibi güç kullanan ihtilalci ve seçkinci anlayışı benimsemiştir. Geleneksel saltanat anlayışının koruyucusu, şûra, biat gibi İslami prensiplerin devlet hukukundaki yerine hiç değinmeden Batı normlarındaki parlamenter idareye dayanan sistemin gereklerini pragmatik gerekçelerle gözler önüne sermiştir. Siyasete ait olan fikirlerini Batılı düşünörlere atıfta bulunarak desteklemiştir. Bulunduğı dönemin *modernite* anlayışına uygun bir zihin dünyasına sahip olan Cemil Molla, fikirlerini hatıratın belirli çerçevesi içinde yazmış olması, onun konu ve kavramaları etraflıca tüm cepheleleriyle ele almasını da sınırlandırmış olabilir.

Siyaset ve modern devlet anlayışının ortaya çıkardığı meclis, parlamento, seçim, meşrutiyet, millî meclis, millî hâkimiyet, kuvvetler ayrılığı gibi kavramları, Osmanlı Devleti yönetimi için bir çıkış yolu olarak kabul etmiştir. Ancak bu kavramları hayata geçirebilecek olan meşrutî yönetimin işlevini koruyup sürdürmesi için gerekli koşullar öne sürmüştür. Bunlardan; halkın eğitilerek hâkimiyet hakkını içeren medeni hukuku hakkıyla bilip anlayacak kadar bilgi sahibi olmasını ilk şart olarak belirtmiştir. İkinci olarak; bu halk tarafından seçilmiş, anlayış ve kavrayışı üstün, gerçekleri görebilme yeteneğı olan, vatansever, görevlerini hakkıyla yerine getiren vekillerden oluşmuş bir meclisi şart koşmuştur. Üçüncü olarak da millî hâkimiyetin temsilcileri olan kanun yapma kuvvetinin, icra kuvvetinin ve adli kuvvetin millet adına memleket işlerini idare etmek suretiyle birbirlerinden bağımsız hareket etmeleri gerekliliğini savunmuştur.

Meşrutiyet yönetimini millet, vekiller ve müsteşar olmak üzere adeta üçlü bir sacayağı üzerine yerleştiren Cemil Molla, bu yapının sağlam ve güvenilir olması halinde meşrutî yönetiminin çözüm üretebileceğı görüşündedir. Aksi halde meşrutiyetin ülke için yıkıcı etkisi olabileceğini 93 Harbi örneğı ile somutlaştırmıştır.⁹⁸

Cemil Molla, medrese eğitimi ve özel eğitimle şekillenmiş zihin dünyasında Batılı çağdaş anlayışın öncülleriyle seküler bir anlayış geliştirmiş denilebilir. Ancak geleneğin en önemli temsilcisi olan hükümdarlık anlayışının önde gelen isimlerinden olan II. Abdülhamid'in de sıkı bir destekçisi olmuştur. Cemil Molla'nın düşüncesindeki bu paradoks, onu dönemindeki ulemadan ayıran bir özellik olarak öne çıkarmaktadır. Yanlış ellerde siyasi bir araç haline getirilmesi durumunda meşrutiyetin de tıpkı mutlakiyet gibi cehalete dayanabileceğini eserinin bütününde olaylar ve kişilerle ispatlamaya çalışmıştır. Meşrutî idarenin gerekleri olan millî meclis, adli sistem, danışma meclisi gibi her türlü oluşumun başarılı olabilmesini bilgili, aydın aynı zamanda bilinçli ve vatanperver insanların varlığına bağlamıştır.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti tarafından birçok ihsanlara kavuşmuş, devletin üst makamlarında bulunmuş bir ulema ailesinden olan Cemil Molla'nın kendisinin de benzer lütuflara sahip olması, onun saltanat makamına olan vefa duygusunu gösterebilir. Mutlak güç safında yer alması onu "pragmatist" biri de yapabilir. Ancak iktidarın el değıştirmesiyle düşüncelerinin değışmemesi, güçlüden taraf bir profil çizmemesi onun "oportünist" biri olmadığını da göstermiştir. Cemil Molla, II. Abdülhamid sonrası herhangi bir siyasi ve fikrî oluşuma katılmayarak vefatına kadar tarafsız görünmüştür. Bu dönemin siyasetini ve devlet adamlarını eleştirdiğı hatıratını yayınlamaması, hızla değışen siyasi yapıdan en az surette etkilenmesi onun daha çok "pragmatist" olduğuna dair yargıyı güçlendirebilir.

Cemil Molla'nın eğitiminin sağlam alt yapısı ve içinde bulunduğu muhitin zihin dünyası göz önüne alındığında bulunduğu çağın siyasi ve ideolojik fikir akımlarından etkilenmemesi söz konusu olamayacağı açıkça ortadadır. Burada önemli olan, son dönem bir Osmanlı âliminin söz konusu

⁹⁸ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 4-5.

fikirlerden nasıl etkilendiği, zihninde nasıl harmanladığı ve bağlı bulunduğu değerlerle nasıl örtüştürdüğüdür. Cemil Molla'nın, hatıratın tamamında savunmuş olduğu “modern” siyaset anlayışının eğitim alt yapısı oluşturulmadan, yetkin olmayan hatta yanlış kişiler tarafından uygulanması halinde nasıl felaketlere yol açtığını tarihsel çerçeve içinde yorumladığı görülmüştür. Osmanlı tarihinde özellikle Tanzimat sonrasında sıkça görülen ulema muhalefet ilişkisi, meşrutî idareyi yerleştirme iddiasıyla iktidarı ele geçirmeye çalışan İttihat ve Terakki'nin ulemadan güç alma çabalarında da kendisini göstermiştir. Cemil Molla'nın ulemadan biri olarak İttihat ve Terakki'ye destek veren II. Abdülhamid'e muhalif olan ulemanın tarafında olmadan, onların uğrunda savaştıkları meşrutî idari sistemi, mutlak iradenin tarafında durarak savunduğu görülmüştür. Bu yönüyle Cemil Molla, Cevdet Paşa gibi II. Meşrutiyet karşıtı muhafazakâr ulemadan ayrılırken II. Abdülhamid karşıtı Yeni Osmanlılar, İttihatçılar gibi meşrutiyet taraftarı olan aydın, bürokrat ve ulemadan da ayrılmıştır. Bürokrat sınıfından H. Kâzım, A. Bedevî, H. Uran gibi isimler ise Cemil Molla ile benzer fikirleri paylaşmakla beraber eserlerinde ne onun kadar II. Abdülhamid idaresini savunma noktasında net ve ne de meşrutî idareyi tahlil etme konusunda didaktik olabilmişlerdir. Esasen Cemil Molla, bütün bu meşrutî sistemi savunmada bariz olarak öne çıkarmaya çalıştığı argümanda, eğer siyasi sistemde bir değişiklik olacaksa bunun yine meşru ve asaleti tescilli bir hanedan temsilcisi mutlak hükümdar tarafından gerekli reformların yapılması ve alt yapının hazırlanması suretiyle olabileceğini savunmuştur. Askeri ve benzeri dış müdahaleler yoluyla talepkâr ve tepkisel hareketlerin bu konudaki zararlarına dikkat çekmiştir. Bu durumun, Cemil Molla'nın zihin dünyasındaki paradoksu yansıttığını söylemekle beraber geleneksel fikirler ile modern fikirlerin karşılıklı etkileşiminin bir tezahürü olduğu da ileri sürülebilir. Bir âlim-bürokrat gözünden dönemin siyasi fikir ve olaylarına farklı bir açıdan bakıldığı bu çalışmada, gelenekle modernitenin kesiştiği noktada aynı fikirlere sahip olmanın muhalif ve taraf olma ayırımında birleştirici bir yönünün olmadığı da görülmüştür. Cemil Molla'nın yönetim şeklinin değişmesi için uygun gördüğü çözüm önerisinde öncelikle sağlam bir eğitim alt zemininin ülke genelinde oluşturulmasının geldiği tespit edilmiştir. İhtilalci ve tepeden başlayan yenilik anlayışına karşı çıkarak tedrici gelişen ve fikri alt yapısı geniş bir halk tabanına dayanan içinde padişahın da olduğu meşrutî yönetimden taraf olduğu anlaşılmıştır.

Dağarcığım'da Osmanlı âlim-bürokratu olan Cemil Molla'nın gözünden dönemin siyasi ve idari olaylarına farklı bir bakış açısıyla ışık tutulması hatıratı ayrı bir değer katmaktadır. Zira gelenekten modernliğe geçişteki siyasi değişim ve dönüşümlerin, “Molla” unvanı ile tanınmış bir Osmanlı âliminin zihin dünyasında nasıl karşılık bulduğunun analizi bu eserden yola çıkılarak nispeten yapılabilecektir. Cemil Molla, eserinde kendi yaşadıklarını değil, dönemini (1870-1914) yansıtmaya kaygısını taşımıştır. Nitekim hatıratıta ağırlıklı bir şekilde dönemin siyasi olaylarının gözlem ve değerlendirmesinin yapılmış olması, esere siyasi bir hatırat özelliği kazandırmaktadır. Kendilerini genellikle hem değişimin faileri hem de geleneğin muhafızları olarak gören son dönem Osmanlı ulemasının daha kapsamlı araştırmaları hak ettiği⁹⁹ görüşünden yola çıkılırsa Cemil Molla'nın hatıratının incelenmeye değer yönü oldukça önem kazanmaktadır. Bu çalışma, hatıratın geri kalan bölümlerinin incelenmesinde bir çatı oluşturmuş, bu yönüyle de anlamlı olmuştur denilebilir.

⁹⁹ Amîr Bein, Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti; Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 21.

Kaynakça

- BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 4568/ 342559.
BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 261/18, 19.
BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 4620/346492.

Aile Özel Arşivi

- Cemil Molla, *Dağarcığım* (İstanbul: Aile Özel Arşivi).

Ulema Sicil Dosyaları

- İSAM kütüphanesi Veri Tabanı. No: 1191.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Ed. Mustafa Güçlükol vd. I. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Alkan, Ahmet Turan. *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*. Ankara: Cedit Neşriyat, 1992.
- Arabacı, Caner. “II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim*, İstanbul: İzü Yayınları, 2019.
- Atçıl, Abdurrahman. “Osmanlı Devleti’nin Ulemâsı /Osmanlı Alim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)”. *Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*. Ed. Ömer Mahir Alper vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Atçıl, Abdurrahman. *Âlimler ve Sultanlar*. Terc. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Molla Fenârî”. TDV İslâm Ansiklopedisi. XXX (İstanbul 2020), ss. 247-248.
- Aydın, Mehmet Akif. “Anayasa”. TDV İslâm Ansiklopedisi. III (İstanbul 1999), ss. 153-164.
- Balkız, Bekir. “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji”. *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*. 5/II (2015): 123-149.
- Bein, Amîr. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti; Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. çev. Bülent Üçpınar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Berktaş, Zeynep (Ed.). *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi’nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*. Haz. Nevzat Artuç. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Birinci, Ali. *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Bostan, M. Hanefî. “Sadrazam Said Halim Paşa”. *TYB Akademi Dergisi*. (2011): 11-27.
- Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. Mlf. Zeynüddin Ahmed b. Hambel. 4. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Cihan, Ahmet. “Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Uleması”. *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*. Haz. Mehmet Metin Hülâgü vd. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Süavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çelik, İrfan. “Kuvvetler Ayrılığı: Bir İndirgeme ve Dönüşüm”. *Liberal Düşünce Dergisi*. LXIV (2011): 135-159.

- Duran, Recep. “Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi”. *Erdem*. 2/VI (1986), 801-850.
- Duvan, Ayşe Özkan. “Devlet Teorisinde Kuvvetler Ayrılığının Doğuşu: Locke ve Montesquieu”. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*. I (2019), 35-60.
- Doğan, Atilla. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Doğan, İsmail. “Münif Mehmed Paşa”. TDV İslâm Ansiklopedisi. XXXII (İstanbul 2006), ss. 9-12.
- Doğan, Necmettin. “Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Liberal Düşünce Dergisi*. LXIV (2011): 161-184.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve Sonrası*. İstanbul: Arı-Sanat Yayınları, 2004.
- Gdikli, Fethi. *Osmanlı Hukuku -Makaleler-*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012.
- Görgün, Tahsin. *Osmanlı Düşüncesi*. Ed. Yahya Ayyıldız. İstanbul: Tire Kitap Yayınevi, 2020.
- Günday, Faik Hurşit. *Hayatım ve Hatıralarım*. İstanbul: Çelikkilt Matbaası, 1960.
- Gündüz, Mustafa. “Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri”. *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. LI (2008): 137-169.
- Gündüz, Mustafa; Bardak, Musa (haz.) *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri/Padişah ve Şehzadeler, Kadın, Asker*. Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2011.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’*, (1889-1902). 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009.
- Heyd, Uriel, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine –Makaleler-*. Terc. Ferhat Koca. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Hüseyin Kâzım Kadri. *Balkanlardan Hicaz’a İmparatorluğun Tasfiyesi; 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*. Sdl. Kudret Büyükcoşkun. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Hüseyin Kâzım Kadri. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım İstanbul/Trabzon/Selanik/Suriye*. Haz. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Işık, Salim. “J. J. Rousseau ve Egemenlik Anlayışı Üzerine”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 8/II (2017): 79-98.
- İnalçık, Halil. “Bürokrasi, Batılılaşma, Laikleşme”. *TBB Dergisi*. 50 (2004): 61-71.
- İpşirli, Mehmet. “İlmiye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. XII (İstanbul 2000), ss. 95-105.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş!” *Divan: İlmi Araştırmalar Dergisi*. 4/VII (1999): 65-134.
- Kara, İsmail. “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak”. *Divan: İlmi Araştırmalar*, 3/IV (1998): 1-16
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I; Metinler Kişiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

- Kara, İsmail, E. Nedret İşli-Yusuf Çağlar. 1. bs. Haz. *Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i*. İstanbul: Zaman Kitap, 2006.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. Haz. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. Çev. Akile Zorlu Durukan vd. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Çev. Elmalılı Hamdi Yazır. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Kuran, Ahmed Bedevî. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*. Ed. Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Kutluer, İlhan. "II. Felsefî Düşünce". TDV İslâm Ansiklopedisi. V (İstanbul 1992), ss. 152- 158.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. Çev. Mümtaz'er Türköne vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Mehmed Selâhattin Bey. *Bildiklerim*. Sdl. Ahmet Varol. İstanbul: İnkılap Kitabevi 1990.
- Muhtesibzâde Mehmed Hâki. *Mecma'u'l-Eşrâf; Hâki'nin Şakâ'ik Tercümesi*. Ed. Derya Örs. Haz. Mehmed Yunus Yazıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Özdiñç, Rıdvan. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. C.4. Haz. Hava Selçuk. Ankara: TTK Yayınları 2008.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum Sözleşmesi; Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi*. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- Şeref, Abdurrahman. *Tarih konuşmaları*. Haz. Eşref Eşrefoğlu. İstanbul: Kavram Yayınları, 1978.
- Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi. Siyâsî Hâtıralar (1908-1913)*. Sad. Ziyâeddin Engin. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Klasik dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler 11*. Ed. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara: Türkiye Yayınları, 2002.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000.
- Türcan, Talip. "Şûra". TDV İslâm Ansiklopedisi. XXXIX (İstanbul 2010), ss. 230-235.
- Uçman, Abdullah. "Ali Süavi". TDV İslâm Ansiklopedisi. II (İstanbul 1989), ss. 445-448.
- Uran, Hilmi. *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. Ed. Emre Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları 1992.
- Yurdakul, İlhami. "İlmiye Zâdegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi". *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*. C. I. İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını 2017.

Ahkâm Defterlerine Göre Bosna'dan Merkeze Yansıyan Toprak Anlaşmazlıkları ve Çözüm Arayışları*

According to the Ahkâm Registers Land Conflicts and Searching for Solution Reflected from Bosnia to the Center

Ömer Bayramoğlu**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Harran Üniversitesi
bayramoglu063@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9817-3732

Başvuru / Submitted :
8 Kasım 2022

Kabul / Accepted :
16 Aralık 2022

DOI: 10.21021/osmed.1201141

Atıf/Citation:

Bayramoğlu, Ö. "Ahkâm Defterlerine Göre Bosna'dan Merkeze Yansıyan Toprak Anlaşmazlıkları ve Çözüm Arayışları". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 81-102.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Adaletin sağlanması insanların şikâyetlerini doğrudan veya dolaylı olarak bir kuruma sunabilmesiyle mümkün olmuştur. Bu amaçla Osmanlı taşrasında adaletin ilk basamağını oluşturan kadı mahkemeleri kurulmuş ve bu mahkemeler yargı fonksiyonunu yerine getirmişlerdir. Din ve millet ayrımı yapılmaksızın Osmanlı'da haksızlığa uğrayan herkes, bu kurumlar aracılığıyla haklarını elde etmişlerdir. Yerelde haklarını elde edemeyenler ise adaletin son başvuru mercii olan Divân-ı Hümâyün'a müracaat etmişlerdir. Divân-ı Hümâyün doğrudan padişaha bağlı bir kurum olarak çalışmış ve gelen şikâyetler padişah adına görüşülüp karara bağlanmıştır. Divân-ı Hümâyün'da görüşülen şikâyet konuları ilk zamanlarda Mühimme Defterlerine kaydedilirken 1649'dan itibaren Şikâyet Defterlerine, şikâyetlerin artmasıyla birlikte 1742 yılından itibaren Eyalet Ahkâm Defterlerine kaydedilmiştir. Çalışmanın konusu Bosna ve Bosna'ya bağlı çeşitli yerleşim birimlerinden Divân-ı Hümâyün'a akseden şikâyetlerin kaydedildiği Bosna Ahkâm Defterleridir. Söz konusu defterlere 1742-1825 tarihleri arasında kaydedilmiş hükümlerin ışığında, Bosna ve çevresinde timar sisteminin işleyişine dair bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Ahkâm Defterlerinde; yönetici-yönetilen ilişkisi ve tarafların birbirlerine karşı yükümlülükleri, toprak ve toprağa bağlı vergiler, timar topraklarından göçler, problemler ve bu problemler için verilen hükümler incelenmiştir. İlgili hükümler çalışmanın içerisinde verilen örnekler dâhilinde kullanılarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bosna, Ahkâm Defterleri, Şikâyet, Divân-ı Hümâyün, Timar.

Abstract

The provision of justice has been possible when people can present their complaints directly or indirectly to an institution. For his purpose, qadi courts, which constitute the first step of justice in the Ottoman provinces, were established and these courts fulfilled the judicial function. Everyone who suffered injustice in the Ottoman Empire, regardless of religion or nationality, obtained their rights through these institutions. Those who could not obtain their rights locally applied to the Divân-ı Hümâyün, which is the last resort of justice. Divân-ı Hümâyün worked as an institution directly subordinate to the sultan, and the complaints were discussed and resolved on behalf of the sultan. While the complaint issues discussed in the Divân-ı Hümâyün were recorded in the Mühimme Registers at first, they were recorded in the Complaint Registers from 1649, and in the Eyalet Ahkâm Registers as of 1742, with the increase in complaints. The subject of the study is the Bosnian Ahkâm Registres, in which the complaints reflected to the Divân-ı Hümâyün from Bosnia and various settlements in Bosnia are recorded. In the light of the provisions recorded in the aforementioned books between 1742 and 1825, information about the functioning of the timar system in Bosnia and its environs was tried to be obtained. In addition, in the Ahkâm Registers; the relationship between the manager and the managed and the obligations of the parties to each other, the taxes on the land and the land, the migrations from the fief lands, the problems and the provisions given for these problems were examined. The relevant provisions have been interpreted using the examples given in the study.

Keywords: Bosnia, Ahkâm Registers, Complaint, Divân-ı Hümâyün, Timar.

* Bu çalışma kısmen, "Bosna Ahkâm Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bosna Eyaleti" isimli hazırlık aşamasında olan doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yaşayan asker, köylü, müslim ve gayrimüslim fark etmeksizin herkesin bireysel ya da toplu olarak şikâyetinde (arz-ı hal) bulunma hakkı vardı.¹ Bu şikâyet haklarını bizzat merkeze giderek ya da arz-ı hal göndermek suretiyle kullanabiliyorlardı. Şikâyeti olan kişi, en yakınındaki kadından en uzağındaki Divân-ı Hümayûn'a kadar şikâyetini taşıyabilirdi. Nihayetinde bu makamların hepsi padişah adına şikâyetleri kabul eden ve onun koyduğu kanunlara uygun çalışan makamlar idi.²

Kişilere tanınan bu şikâyet hakkı, şikâyetle ilgili kararların kaydedildiği Şikâyet Defterlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu defterlere bölge ayrımı yapılmaksızın tüm şikâyetler kaydedilmiştir. Merkezi yönetimin zayıflamasının ardından, şikâyetlerin sayısında artış yaşanmış ve buna bağlı olarak Divân-ı Hümayûn'un iş yükü artmıştır. Artan bu iş yükünü hafifletmek ve halkın sorunlarını çözmek amacıyla, yapılan şikâyetler eyaletlere göre tasnif edilerek ayrı defter serileri ihdas edilmiştir. Divân-ı Hümayûn'a yansıyan şikâyetler bu defterlere kaydedilmesi sonucunda Eyâlet Ahkâm Defterleri meydana gelmiştir.³

İnceleme konusu olan bu defterlerden biri, Bosna'dan devlet merkezine ulaşan şikâyetleri ihtiva eden Bosna Ahkâm Defterleridir. Söz konusu defterler, eyaletin sosyal ve iktisadî yapısını ortaya koyan önemli kaynaklardır. Bu kaynaklarda tutulduğu dönemin hukuk kuralları hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Buradaki veriler ile Bosna eyaletinde hem yöneticiyle reayanın hem de reayanın birbiriyle ne tür problemler yaşadığı ve bu problemlere getirilen çözümlerin neler olduğu tespit edilebilmektedir.

1. Toprak Sistemi

İktisadî, sosyal ve askerî birçok niteliği bir arada barındıran timar sistemi, Osmanlı Devleti'nin temel müessesesini oluşturmaktadır. Eyalet idaresinin temeli timar sistemine dayanmaktadır.⁴ Bu sistem, devletin birtakım hizmetler karşılığında bazı asker ve memurlara vergi toplama işini devrettiği bir sistemdir.⁵ İltizam sistemi ise, toprağın işletme hakkının *mültezim* denilen görevlilere ihale usulü ile üç yıllığına verilmesidir. İltizam alan kişi, iltizam bedelinin bir kısmını peşin öder, fakat kişi bu bedeli ödeyemediği takdirde malına el konulur, eğer mal varlığı borcunu karşılayamaz ise hapsedilir.⁶

XVII. yüzyılda uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların sebep olduğu masrafların karşılanabilmesi için yeni çözüm yollarına başvurulmuştur. Müsadereler ve yeni vergiler çıkartılması gibi alınan tedbirler bu açığı kapatmaya yetersiz kalınca iltizamların yaşam boyu verilmesi yoluna gidilmiştir. İşte bu sistem de *malikâne sistemi* olarak adlandırılmıştır.⁷ Bir mukataanın iltizamını hayatı boyunca tasarrufuna alan kişi, malikâne üzerindeki bütün haklara sahip olmuştur. Malikâne sahibi öldüğünde boşalan mukataası müzayedeye çıkarılırdı. Zira malikâne sisteminde vergi kaynaklarının

¹ Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 123.

² Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, 2. bs., (Ankara: TTK, 2020), 30.

³ Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (Haziran 2013), 16-21.

⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, (Isparta: Fakülte Yayınevi 1997), 116.

⁵ Halil İnalçık, "Timar", TDV İslâm Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), s. 168.

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, 1 (İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi 1994), 543.

⁷ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 543-544.

satışı açık arttırma yolu ile gerçekleşir, devlete en yüksek meblağı taahhüt eden kişi o vergi kaynağının sahibi olur.⁸

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda devletin bütçe açıklarına bir çözüm olarak uygulanan malikâne sistemi, halk üzerinde vergi yükünün daha da artmasına yol açmıştır. Zaten ağır vergiler altında ezilmiş olan halk, toprağını terk etmek durumunda kalmıştır.⁹ Bu ekonomik baskılardan ötürü köylerin nüfusunda azalma meydana gelmiş ve eşkıyalık faaliyetleri artmıştır. XVII. yüzyılda yaşanan ekonomik kriz ve asayiş sorununun Balkanlarda daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. İçerdeki bu çöküntünün temel sebebi olarak bölgenin savunmasında yer alan askeri birliklerin seferde olması, buna bağlı olarak da eyaletlerde yol güvenliğinin zafiyete uğraması gösterilebilir.¹⁰

Balkanlarda gayrimüslim halkın elinde bulunan büyük çiftliklere “baştina” denilirdi. Baştina, Osmanlı’nın Bosna’yı fethinden önce, hükümdarlar tarafından önemli hizmetler yapmış bir kişiye daimi mülk olarak verilmekteydi. Bu topraklar, mutlak mülk statüsünde olduğundan sahibi tarafından satılabilir veya devredilebilirdi. Bütün angarya ve vergiden muaf tutulan bu toprak sahiplerinin aynı zamanda asalet unvanına sahip olmaları gerekirdi. Fetihden sonra önemli miktarlara ulaşan baştinalar, timar sistemine dâhil edilerek sahiplerin ellerine bırakılmıştı. Fakat bunlar eskisinden farklı olarak ettikleri mahsulün vergilerini vermekle sorumlu tutulmuşlardı.¹¹ Aslında baştina, Osmanlı toprak hukukuna aykırı bir durum değildi. Bosna’da baştina topraklarına sahip olanlar, Anadolu’da topraklarını bir aile mülkü olarak muhafaza eden timar sahipleri ile benzer durumdaydı.¹²

1593 yılında vuku bulan Sisak Savaşı’nda Bosna ve serhat eyaletlerde ikamet eden sipahiler, savaş meydanında gösterdikleri yararlılıklar sayesinde padişahın bir lütfu olarak timarlarını varislerine bırakma imkânı elde etmişlerdir.¹³ Bosnalı timar ve zeamet sahiplerinin aile efradına intikal eden bu topraklar *ocaklık timarları* olarak tayin edilmekteydi.¹⁴ Bu gelişmenin yaşanması bölgede hem arazilerin genişlemesine hem de toprak sahibi ailelerin imtiyazlı bir konuma gelerek feodal haklara olan inancın güçlenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle bazı ailelerin ellerinde toplanan mülk timarların çiftliklere dönüştürülmesi, ocaklık timar sahiplerinin yararına olmuştur.¹⁵ Fakat büyük çiftliklerin oluşumu, miri toprak rejiminin aleyhine gelişen bir durumdu. Zira bu durum çiftlik sahiplerinin iktisadî anlamda timarlı sipahilere karşı daha güçlü bir konuma gelmesinde etkili olmaktadır.¹⁶

XVI. yüzyılda yeni fetih bölgelerine kaydırılmış olan Bosnalı sipahilerin boşalan timarlarına çeşitli bölgelerden gelen sipahiler yerleştirilmiştir. Ancak sınır boylarında *kapudanlıklar* adıyla büyük askerî çiftlikler oluşturulmuştur. Bu askerî gücü kullanarak çevredeki toprakları ele geçiren çiftlik sahipleri hâkimiyet alanlarını giderek genişletmişlerdir. XVII. yüzyılda uzun savaş sürecinin beraberinde getirdiği kargaşa ortamından yararlanan yerli ayan ve sipahiler, köylülerin topraklarına el

⁸ Mehmet Genç, “Malikane”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), s. 516-517.

⁹ Avdo Sućeska, “Malikane: Osmanlı İmparatorluğunda Miri Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, çev., M. Özyüksel, 41 (1985), s.278-280.

¹⁰ Tuğluca, *a.g.e.*, 110-111.

¹¹ Feridun Emecen, “Baština”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), s. 135-136.

¹² Halil İnalçık, “Stefan Dušan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na: XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1993), 207-248.

¹³ Zafer Gölen, “Semendire Livası Timar ve Zeâmetleri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed. Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer, (Ankara, Gece Yayınları, 2018), 203.

¹⁴ Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, (Ankara: TTK, 2010), 335.

¹⁵ Murat Hanilçe, “Osmanlı Devleti’nde Bosnalı Müslümanların Durumu”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Mart 2016), 344-346.

¹⁶ Aslıhan Nakiboğlu, Bengü Doğangün Yasa ve Eyberk Nuri Berkman, “İktisat Tarihi’nde Bosna’da Toprak Meselesi”, *Politik Ekonomik Kuram*, 1/2 (Aralık 2017), 58.

koymuşlardır. Bu dönemde artık büyük bir askeri ve siyasi güce ulaşan kapudanlar, mevcut konumlarını XVIII. yüzyıl da bile korumaya devam etmiş ve yönetimi tamamen ele geçirmişlerdir.¹⁷

2. Timar ve Zeametlerle İlgili Meseleler

Timarlar, sahiplerinin hizmetlerine göre üçe ayrılmıştır. Sefere eşmek diye bilinen, çeşitli askeri hizmetleri yerine getiren kişilere verilen timarlar *eşkinçi timarı* olarak adlandırılmıştır. İkincisi kale güvenliği ve hizmetinde bulunanlara verilen *mustahfiz timarı*dır. Üçüncü timar türü ise çeşitli idari veya toplumsal hizmetlerine karşılık tahsis edilen *hademe timarlar*dır.¹⁸ Tevcihi bakımından timarlar da *tezkereli* ve *tezkeresiz* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Beylerbeyinin vermeye yetkili olmadığı timarlar tezkereli timarlar, beylerbeyinin beratı ile verilen timarlar ise tezkeresiz timarlardır. Tezkeresiz timarlar ise kendi içinde serbest ve serbest olmayan şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Serbest timarların sahipleri, *rüsum-ı serbestiye* ve *bâd-ı heva* olarak tabir olunan vergileri toplama yetkisine sahiptir.¹⁹

Her klasik Osmanlı eyaletinde olduğu gibi Bosna eyaletinde de tahrirler yapılmış ve timar sistemi tatbik edilmiştir. Has, zeamet ve timar şeklinde tahsis edilen topraklar Bosna'nın toprak düzeninin temelini oluşturmuştur. Özellikle timarların mülk olarak verilmesi, Bosna toprak sistemi açısından önemli bir gelişme olduğu söylenebilir. Vaktiyle olağanüstü durumlarda bağışlanmış olan bu tür mülk timarlar, Bosna'da işlenebilir toprakların büyük çoğunluğunu kapsamaktadır. Nitekim ocaklık haklarının mirasçılara intikali sağlandığı için genellikle sipahilerin ellerinde bulunan timarlar kendilerine ailelerinden miras olarak kalmıştır. Mesela İshak isimli sipahinin dedesi vefat edince dedesinin sahip olduğu timar, Bosna valisi tarafından kendisine tevcih edilmiştir.²⁰ Yine İzvornik sancağının Böğürdelen nahiyesinde ocaklık zeametine sahip olan Salih'in ölmesiyle elindeki zeameti ocaklık şartları gereğince amcası oğlu zuamâdan Mehmed veled-i Rüstem'e tevcih edilmiştir.²¹

Timar tevcihleri yapılırken timarların yeniden tevcihini gerektiren durumlar dikkate alınmış ve böylece çıkabilecek muhtemel sorunların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Defterlerde timar tevcihlerine ilişkin kaydedilen hükümler, timar tevcih sistemiyle alakalı önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Söz konusu hükümlerde, genellikle toprağın tevcih sebebi belirtildikten sonra kime tevcih edildiği bilgisi yer almıştır. Bunun haricinde hükümlerden timar türleri, timarın hangi tarihte tevcih edildiği, timarın sınırları ve gelir kaynakları hakkında dikkate değer bilgiler elde edilmiştir. Bu sebeple timar sisteminin işleyişi açısından önemli olan timar tevcihi meselesi üzerinde durmakta fayda vardır.

Timar tevcihini gerektiren sebeplerden biri, timar sahibinin ölümünden sonra toprağın *mahlûl* (boşalması) kalması durumudur. Timar sahibinin ölümü, tasarrufundaki timarının intikalini zorunlu kılan nedenlerden biridir. Timarın kime intikal edeceği hususunda ise çeşitli uygulamalar vardır. Miras olarak intikal edecek timarın genel olarak babadan oğula intikal etmesinin yanı sıra ölenin kardeşi veya kardeşinin oğluna, gerektiğinde torunlarına veya miras ile bağı olmayan dışarıdan birisine tevcih edilebilirdi.²² Timar veya zeamet durumunu için merkeze gönderilen arz, genellikle toprağın ölen kişinin oğluna tevcihi eğilimindedir.²³ Fakat XVI. yüzyılın sonlarında Avusturya işgalinin tehdidi sebebiyle devlet, Bosnalı sipahilerin timar veya zeametlerinin ailenin diğer üyelerine geçmesi

¹⁷ Gölen, *a.g.e.*, 52-55.

¹⁸ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 5. bs, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 87.

¹⁹ Ünal, *a.g.e.*, 178-179.

²⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1212/Temmuz 1797), 311/2.

²¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel sene 1173/Kasım 1759), 108/1.

²² İbrahim Erdoğan, "Niğde Sancağı Örneğinde Timar Tevcihleri", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (Eylül 2017), 575.

²³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1196/Kasım 1782), 58/4.

yönündeki isteklerini de kabul etmiştir.²⁴ Nitekim çocuksuz (*bilâ-veled*) ölen timar veya zeâmet sahiplerinin ellerindeki toprakların yakın akrabalarına intikali için birçok hüküm örnekleri mevcuttur.²⁵

Timar sahiplerinin çocukları, ölen babalarının timarını yedi yıl içinde talep etmeleri gerekmektedir. Eğer herhangi bir talepte bulunmayıp sonradan hak talebinde bulunurlarsa, kendilerine timar verilmez ve haklarını kaybetmiş olurlardı.²⁶ 1797 tarihli bir hükümde Bosna sancağının Virayad nahiyesinde Godmil köyü ile gayriden 16.450 akçelik timara mutasarrıf olan Hasan'ın vefatının üzerinden altı sene geçmesine rağmen, çocukları timarın tevcihini üzerlerine hala berat ettirmedikleri tespit edilmiştir. Hükümde timarın mahlûl kaldığı gerekçesiyle Mehmed isimli şahsa tevcih edildiği belirtilmiştir. Mehmed'in kimlik bilgisine veya ölen timar sahibiyle olan yakınlığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.²⁷ Var olanın aksine çeşitli iddialarda bulunup timar tevcih ettiren kişiler de olmuştur. Bu kişiler yalan sözlerle timarın mahlûl kaldığını söyleyerek kendi üzerlerine berat ettirmişlerdir.²⁸

Dirlik sahiplerinin kendi dirliklerinin bulunduğu yerlerde ikamet etmeleri istenirdi.²⁹ Kendi dirliğinde ikamet etmeyen sipahiler bölgeye gönderilen mübaşir vasıtasıyla tekrar dirliklerine iskân ettirilmeleri emredilirdi. Örneğin Gradçaniça kazası halkının şikâyetine göre, Herbar nahiyesinde 15.250 akçe timara sahip olan Mustafa veled-i Mehmed'in kendi timarında ikamet etmediği belirtilmektedir. Bu hususta mübaşir tayin edilerek Sipahi Mustafa'nın timarının bulunduğu yere iskân ettirilmesine hükmedilmiştir.³⁰ Görev yerini terk edip (*terk-i hizmet*) üzerine düşen hizmeti yerine getirmeyen görevliden ise timarı alınarak bir başkasına tevcih edilirdi.³¹

Bazı durumlarda timar sahibinin çeşitli sebeplerden dolayı timarından kendi rızasıyla *ferâgât* (*kasr-ı yed*) ettiği görülmektedir. Bir sipahinin tasarrufundaki timarından vazgeçmek istemesi elindeki timarın başka birine tevcihini gerektiren bir diğer durumdur.³² Hersek'e bağlı Sokol nahiyesinde bulunan Bastah geçidi ve 3.000 akçelik gelire mutasarrıf olan Mirmiran Hasan'ın kendi rızasıyla vazgeçmesi nedeniyle bu yerler Sipahi Ali'ye tevcih edilmiştir.³³ Sefere katılmak şartıyla tevcih edilen timarlar da olmuştur. Eşkinici timar sahiplerinden sefer zamanında harbe katılmaları talep edilmiştir. Nitekim Haydar veled-i Mustafa'ya, Hersek sancağı Alaybeyi bayrağı altında sefere katılmak şartıyla eşkinici kılıç timarı tevcih edilmiştir.³⁴

Timar tevcihi sırasında meydana gelen temel sorun eski ve yeni timar sahipleri arasında yaşanan *mahsulat ve rüsumatın* kime ait olacağı meselesidir. Taraflardan bir tanesi diğerinin tevcihi tarihine düşen mahsul ve rüsumuna fuzuli olarak el koyabilmekteydi. Bu tür anlaşmazlıkların çözümü için

²⁴ İnalçık, *a.g.m.*, 171.

²⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1159/Mayıs 1746), 129/1. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1179/Nisan/Mayıs 1766), 54/3.

²⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeâmet Tevcihi İle İlgili Fermanları", *Tarih Dergisi*, 17/22 (Haziran 2011), 40.

²⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1212/Temmuz 1797), 313/2.

²⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Zil-kade sene 1196/Ağustos 1821), 101/2.

²⁹ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilatından Timarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/4 (Aralık 1944), 542.

³⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Receb sene 1198/Haziran 1784), 108/2.

³¹ Novasil nahiyesinin Gorna Bosavala köyünde 1700 akçe timara mutasarrıf kale muhafızı Ömer'in, kalede ikamet etmediği, görev yerini terk ettiği ve hizmetini yerine getirmediği için gedik timarı kendisinden alınarak kale dizdarı Osman'a tevcih edilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Muharrem sene 1159/Şubat 1746), 118/1.

³² Erdoğan, *a.g.m.*, 582.

³³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel sene 1159/Nisan 1746), 127/2; Yasemin İnbaşı Arı, "1 Numaralı (H. 1155-1168/M. 1742-1755) Bosna Ahkâm Defteri Değerlendirme ve Transkripsiyon", (Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2019), 534-535.

³⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1180/Haziran 1766), 58/2.

genellikle tahvil tarihine yani timarın el değiştirme tarihine itibar edilmesi isteniyordu. Konunun doğruluğu araştırılıp çıkan sonuca göre haksız şekilde alınan mahsul ve rüsumun sahibine iade edilmesi yönünde karar verilmekteydi.³⁵

Has topraklarının tevcihinde de benzer sorun yaşanmıştır. Mektub-i defter-i hulefasından Es-Seyyid Hacı İbrahim, has arazilerinden alınan öşür gelirlerinden Mirmiran Mehmed'in hissesine düşene halefi Mustafa'nın müdahale ettiğini söyleyerek şikâyetle bulunmuştur. Divân-ı Hümâyûn'da bulunan tevcihât defterleri incelenmiş ve gerçekte mahsulün kime ait olduğu hususunda araştırma yapılmıştır. Buna göre İzvornik sancağı 1780 senesinde Mirmiran Mehmed'e, 1783 senesinde ise Yayçeli İbrahim Paşazade Mustafa'ya tevcih edildiği tespit edilmiştir. Bu olayda ilgili makamlara "...*Ol-vâkitle her kimin tevcihi tarihine düşmüş ise cümle 'öşr-i mahsülû anın tarafından ahz ü kabz etdirilmek...*" kanunu hatırlatılmış ve bu kanun doğrultusunda hareket etmeleri emredilmiştir.³⁶

Bir timar tek bir kişiye verilebildiği gibi birden fazla kişiye ortaklaşa da verilebilirdi. Ancak timarın birden fazla kişinin ortak kullanımında olması beraberinde çeşitli sorunları, sorunlar da şikâyetleri getirmekteydi. Bu konudaki şikâyetlerin çoğu, müşterek kullanılan timarın tümünün bir ortak tarafından zapt edilmek istendiği veya hisse sahiplerinden birinin diğerinin hissesine düşen mahsul ve rüsumunu gasp etmek istemesinden kaynaklandığı görülmüştür.³⁷ Hatta ortaklardan birisi diğerini saf dışı bırakarak hakkından fazla pay alma gayreti içerisine girmiş ve bunu, ortağının hissesine düşen yerlerin gelirlerini gasp ederek yapmıştır. Bu durum genelde kendi payına düşeni almaya kanaat etmeme şeklinde yorumlanmıştır. Çünkü timar ve zeamet sahibi olan herkesin elinde belli bir gelire sahip olduğunu gösteren beratı mevcuttur.³⁸

Timar ve zeamet ile ilgili yapılan şikâyetler için sıkça müracaat edilen yer Defterhane idi. Defterhane, Divân-ı Hümâyûn'a yapılmış şikâyet başvuruları sonrasında geçmiş dönemlere ait kayıtların incelenerek karar verilmesinde yardımcı bir kurumdu.³⁹ Müşterek olarak sahip olunan timarlarda meydana gelen davalarda, genellikle defterhanedeki ilgili defterlere bakılarak sorunun halledilmesi yoluna gidilirdi. Defterhane-i Amire'de muhafaza edilen İcmal, Mufassal ve Ruznamçe defterlerine başvurularak mahsul ve rüsum tahsilinin kime ait olduğu tespit edilirdi.⁴⁰ Tespitin ardından, kayıtlardan elde edilen bilgiler bütün ayrıntılarıyla şikâyet hükmüne kaydedilirdi. Çıkan sonuca göre mutasarrıflar, ortaklarının haklarına müdahalede bulunmamaları ve sadece kendi beratlarında yazılmış olan hisseleriyle alakadar olmaları hususunda uyarılırlardı.⁴¹

Serbest timar köylerinin vergi gelirlerini elinde tutan serbest timar sahiplerine dışarıdan müdahale edildiğine dair şikâyetler de olmuştur. Gelen şikâyetlerin büyük bir bölümünde ilgili bölgelerin "*icmâllu zeâmet*" olduğundan bahsedilmiştir. İcmâllu zeâmet, Defterhane-i Amire'de muhafaza edilen Defter-i İcmal'de zeâmet olarak kayıt olunmuş dirliklerdi. Bu dirliklerdeki *rüsum-ı serbestiye ve bâd-ı heva* isimli vergiler dirlik sahibine aitti.⁴² Serbest topraklara dirlik sahiplerinin haricinde kimsenin

³⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1155/Ekim 1742), 20/2.

³⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâsıt-ı Safer sene 1197/Ocak 1783), 91/2; Benzer davalar için bkz. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1174/Nisan 1761), 167/2; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâil-i Şevval sene 1214/Şubat/Mart 1800), 45/1.

³⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1173/Ağustos 1760), 144/1.

³⁸ Receb veled-i Mustafa ortaklarıyla timar tasarruf etmektedir. Ortakları, beratlarında yazılan pay ile kanaat etmeyip bunun mahsulat ve rüsumattan alacağı olan payına müdahil olmuşlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Zil-kâde sene 1168/Ağustos 1755), 2/1.

³⁹ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, 176-177.

⁴⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir-i Şaban sene 1215/Ocak 1801), 87/1.

⁴¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1229/Mart 1814), 5/1.

⁴² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1192/Ocak 1801), 26/2.

müdahale etmesine izin verilmemiştir. 1779 tarihli bir hükümde icmâllu zeâmet köylerinin cürm-i cinâyet, resm-i arûsane, kul ve câriye müjdegâneleri ve sair bâd-ı hevâları serbest timar olarak Yahya ve Ahmed isimli sipahilere bırakılmışken, mirmiran, mirliva, mütesellim, voyvoda ve sair ehl-i örf taifesinin müdahil olunması men edilmiştir. İlgili hükümde icmâllu zeâmet köylerinin “*serbest olmak kanûn-u mukarrer*” olduğu ile ilgili vurgu yapılmıştır.⁴³

Kalelerde asayiş ve güvenlik gibi çeşitli askeri hizmetleri yerine getirmekle görevli müstahfızlara verilen gedik timarlar da timar sisteminin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Gedik timar, kale müstahfızlarına yaptıkları hizmetlerine karşılık gelir olarak bırakılmaktadır. Genellikle bir dizdar tarafından yönetilen kalede, belirli sayıda da mustahfız bulunmaktadır.⁴⁴ Gedik timarların tevcihi dizdarın arzı ile yapılmaktadır.⁴⁵ Kale müstahfızları genelde kale içinde ikamet eder, kaleden ayrılmalarına müsaade edilmemektedir.⁴⁶ Müstahfızın kalede ikamet etmiyor olması, timarının boş kalmasına ve hizmetin aksamasına neden olmaktadır. Bu yüzden kalede ikamet etmeyenlerin tasarrufundaki timarı alınıp bir başka mustahfıza tevcih edilmektedir.⁴⁷ Ancak kendisine timar tevcih edilen mustahfıza, timarın önceki sahibi tarafından sorun çıkarılmaktadır. Bu durum vergi tahsili konusunda önceki ile sonraki mutasarrıfın karşı karşıya gelmesine ve aralarında anlaşmazlık çıkmasına neden olduğu görülmektedir.⁴⁸

3. Devlet, Sipahi ve Köylü

Osmanlı ekonomisinin temeli esas itibariyle ziraata dayanır. Zirai ekonominin temelini ise, timar sistemi oluşturmaktadır. Timar sisteminin üç temel unsuru vardır: Devlet, sipahi ve köylü. Devlet toprağın mülkiyetine (rakabe) sahiptir. Toprağı işleme hakkı ise, köylüye aittir. Timar topraklarını tasarruf etme hakkına sahip olan reayanın idaresi ve vergilerin tahsili sahib-i arz (sipahiler) denilen dirlik sahiplerine bırakılmıştır. Devlet mülkiyetinde olan bu toprakların satılması, bağışlanması veya vakfedilmesi kanunen yasaklanmıştır. Bu kural, timarın temel unsurundan ikisi olan sipahi ve köylü her iki taraf için geçerlidir. Bunların kendi aralarındaki ilişkileri de kanunlarla belirlenmiştir. Dolayısıyla onlar kanun önünde eşit haklara sahiptirler.⁴⁹

Devlet sipahiye özel ihtiyacı için, bir çift (60-150 dönüm, bir çift öküzün sürebileceği kadar) veya bağ ya da bahçe tahsis etmekteydi. Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu sipahi çiftlikleri de reayanın tasarrufuna bırakılmıştı. Böylece sipahi, kendine verilen timar dâhilinde devletin yasalarını uygulayan ve köylüye ait toprakları denetleyen bir memur durumundaydı. Devlet sipahiye, toprak üzerindeki denetim haklarını, sadece gelirini korumak amacıyla vermişti. Bu nedenle reayanın elindeki toprağa müdahale etme veya toprağı tasarruf etme hakkı yoktu.⁵⁰ Ancak yararlanılan kaynaklardan

⁴³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâil-i Ramazan sene 1193/Eylül 1779), 81/2.

⁴⁴ D.İ.A, “Mustahfız”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 32 (İstanbul 2006), s. 109-111.

⁴⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Evâsıt-ı Şevval sene 1209/Mayıs 1795), 272/1.

⁴⁶ İzvornik kalesinde görev yapan bazı müstahfızlar, kalede ikamet etmeyip başka yerde ikamet etmeleri sebebiyle müstahfız beratının şartı gereği kalede ikamet etmeleri hususunda tembih edilmişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Rebi‘u’l-ahir sene 1174/Kasım 1760), 158/2.

⁴⁷ Novasil’in İzohol köyündeki 1400 akçelik timar, mutasarrıfı Salih’in görev yerinde ikamet etmemesi müstahfız Hasan’a tevcih edilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Muharrem sene 1159/Şubat 1746), 118/4.

⁴⁸ İsko nahiyesinde gedik timar tasarruf eden Mustafa bin Abdullah’ın görevini yerine getirmediğinden elindeki timarı Yusuf bin Mustafa’ya tevcih edilmesi üzerine Mustafa’nın Yusuf’a zorluk çıkardığı anlaşılmaktadır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1179/Nisan/Mayıs 1766), 55/1.

⁴⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 2 bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 416-426.

⁵⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1, (Ankara: TTK, 1982), 508-518; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 114-116.

görülmektedir ki, bu hususta sipahi ve köylü bazı ihtilaflara düşmüştür. Devlet ise, her iki taraf arasında yaşanan bu ihtilafları çözmeye çalışmıştır.

Sahib-i arz olan sipahi, tımarının sınırları içerisinde oturur, fakat tarım ile uğraşmazdı. Elindeki toprağın işletme hakkını tapu resmi karşılığında köylünün tasarrufuna bırakırdı. Köylü ekinlik, bostan ya da çayır olarak tasarrufu altına aldığı toprağın vasfını değiştiremezdi. Tasarruf ettiği toprağı işlemekle ve zorunlu vergisini vermekle yükümlüydü. Bu yükümlülük dışında devlet köylüye sipahisinin hayatını sürdürmek amacıyla birtakım görevler de yüklemekteydi. Sipahiye köyde bir ev yapmak, öşür mahsulünü koyacağı bir ambar inşa etmek, ona ait öşrünü ambara ya da bir günlük mesafede bulunan pazara taşımak köylünün belli başlı görevleri arasındaydı.⁵¹

Timar toprağını elinde tutan sipahinin toprak üzerinde kanunlarla belirlenmiş bazı denetim hakları vardı. Eğer köylü toprağı boş bırakır ve terk edip giderse sipahi o toprağı tapu bedeli karşılığında bir başkasına devredebilirdi. Bunun için dayanılan temel nokta, köylünün toprağını üç yıl ekmemesi durumunda, bir başkasına o toprağı verebilme hakkının sipahiye kanunnamelerle tanınmış olmasıydı.⁵² Bu sebeple toprak sahipleri, boş bırakılmış olan toprağı istekli olanlara tapu resmi ödemek kaydıyla başkasına vermekteydi.⁵³ Önceden ziraat edilen ancak hâlihazırda boş kalan toprağı bir başkasına vermek suretiyle yeniden ziraata kazandırılırdı. Böylece toprağı elinden alınan köylünün toprak üzerindeki bütün hakları son bulurdu.

Toprağına bağlı reyanın çeşitli sebeplerden dolayı defterde kayıtlı olduğu toprağından kalkarak bir başka yere göç etmesi bazı sorunlara sebep oluyordu. Sorunların temelinde üretimin aksaması ve buna bağlı olarak gelirlerin azalması vardı. Bu sebeple üzerinde durulan asıl konunun iktisadî sorunlar olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bundan başka toprağını terk eden reyanın, geride kalan reyanın durumunun kötüleşmesine de yol açmaktaydı.⁵⁵ Dolayısıyla göç eden reyanın geri toprağına iskân edilmek istenmesi sıklıkla karşılaşılan durumlardan biriydi.⁵⁶ Geri dönmek için muhalefet eden kimseler oluyordu. Geri dönmeyi reddedenlerin ayan ve ehl-i orfe dayanarak hareket ettikleri görülmüştür.⁵⁷ Bu yüzden toprak sahibinin göç eden reyasını toprağına geri döndürme girişimi yetersiz kalmaktaydı. Geri döndürmeye gücü olmadığı için de merkeze şikâyetle bulunuyordu.⁵⁸

Toprağını terk edip başka bir bölgeye göç eden reyanın yeri tespit edildikten sonra bağlı bulunduğu sipahisinin onu eski toprağına geri döndürme yetkisi vardı. Sipahi bu hakkını göçün

⁵¹ İnalçık, *a.g.e.*, 114-116.

⁵² Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar*, (İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943), 277.

⁵³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Zil-kâde sene 1169/Ağustos 1756), 23/2.

⁵⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Şaban sene 1177/Şubat 1764), 264/3.

⁵⁵ İmoçka kazası ve ona bağlı mukataa köylerinin gelirleri has (havass-ı hümâyûn) toprağıdır ve müşterek olarak Ali ve Hüseyin'in uhdesinde bulunmaktadır. Ali ve Hüseyin, köylerinde deftere kayıtlı reaya meskûn oldukları yerlerini terk ettikten sonra bölgede kalan reyanın "perâkende ve perîşân" hale geldiklerini ve havass-ı hümâyûn malının zarar gördüğünü belirterek şikâyetçi olmuşlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Zil-kâde sene 1180/Nisan 1767), 87/2.

⁵⁶ Tregosna kazasına bağlı ismi yazılmamış iki köyün reyalarından bazı kimseler buldukları yerlerden kalkarak göç etmişlerdir. Toprağın mutasarrıfı olan Hacı Hüseyin ise bu durumdan şikâyetçi olmuştur. Yeri tespit edilmiş olan reyanın geri iskân ettirilmesi amacıyla o bölgelerin kadılarına hüküm yazılmıştır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-ahir sene 1172/Aralık 1758), 72/3.

⁵⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Safer sene 1212/Ağustos 1797), 318/1.

⁵⁸ Hasan isimli tımarlı sipahinin şikâyetine göre, Klis sancağına bağlı Gölhisar nahiyesinde beratla mutasarrıf olduğu tımar köylerinde ikamet edip bölgenin defterlerinde vergi mükellefi ve raiyyet olarak kayıtlı bazı kişiler eski köylerinden kalkıp bazı kasaba ve köylere, askeri çiftliklere yerleşmişlerdir. Bu kişiler eski yerlerine nakil ve iskân ettirilmek istenirken türlü bahanelerle yanaşmayıp tımar mahsulüne zarar verdikleri görülmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâ'il-i Cemâziye'l-ahir sene 1155/Ağustos 1742), 4/2.

üzerinden 10 yıl geçmediği müddetçe kullanabilirdi. Bu süre içerisinde geri dönmeyen reayadan sipahi sadece *çift bozan resmi* talep etmekteydi.⁵⁹ Ancak reyanın bulunduğu yeri terk etmesi istenilen bir durum değildi. Bu durum evvela sipahiye zor durumda bıraktığından, reyanın kayıtlı bulunduğu dirliğin sınırları içerisinde kalması için uğraşmıştır. Sipahi, kendi sınırları dâhilinde bulunan reyanın göç etmesinden şikâyet ederken, genellikle beratındaki yere ait mahsulâtın (*zeâmeti mahsûlâta gadr*) zarar görmesine neden olduklarını dile getirmekteydi.⁶⁰

Reaya toprağını ferağ yolu ile bir başkasına devredebilirdi.⁶¹ Ancak bu ferağ işlemi, sipahinin izni ve onayına bağlı olarak gerçekleşirdi. İzin ardından taraflar arasında ferağ akdi yapılırdı.⁶² Ferağ akdi, tarafların karşılıklı rıza beyanıyla oluyordu. Tarafların karşılıklı anlaşmaları sonucu yapılacak olan bu işlem için sipahinin izin vermekten imtina etme hakkı yoktu.⁶³ Sipahiden alınan bu izin talebi hukuki sebebin yanında, sipahinin her devir işlemi sırasında tapu resmi almak istemesiydi. Bu nedenle sipahi reyanın toprağını elinden alma eğilimi içindeydi.⁶⁴

Sipahi reayaya ait olan topraklarda hiçbir şekilde ziraat yapamazdı.⁶⁵ Ancak toprağı başkasına devretme yetkisine sahip olan sipahi, kendisine tevdi edilen bu görevi yerine getirirken toprak üzerinde haksız tasarrufta bulunmak istemiştir. Buna karşı sipahinin toprağı kendi adına alıkoyması veya kendi yakın ailesinden birisine vermesi kanun ile yasaklanmıştır.⁶⁶ Anlaşılan sipahinin, reyanın elindeki toprağı tasarruf etmesine izin verilmemiş ve sadece kendisine tahsis edilen toprağın vergilerini tahsil etmekle yükümlü tutulmuştur.

Timarındaki boş toprağa yerleşen köylüden, sipahi sadece yasal kabul edilen vergiyi talep edebilirdi. Sipahinin köylüden talep ettiği bu vergi öşürdü. Öşür vergisi aynî olarak tahsil edilirdi. Reaya işlemekte olduğu toprağın öşürünü ödemek zorundaydı. Anadolu ve Rumeli bölgesinde öşür yerine *salariye* tabiri de kullanılırdı. Salariye vergisi, öşürün tamamlayıcısı olarak tahsil edilirdi.⁶⁷ Öşür, Bosna’da toprağı işleten reayadan aynı oranda alınmamıştır. Reayadan elde edilen mahsulden toprağın durumuna göre onda bir veya sekizde bir gibi değişik miktarlarda öşür ve salariye talep edilmiştir. Öşür haricinde talep edilen diğer vergiler, resm-i yaylak/otlak, resm-i filori, tekâlif-i şâkka ve hazariyyedir. Ancak reaya ödemek zorunda olduğu bu vergileri sipahiye vermek istemiyordu.⁶⁸ Vergi vermekte direnen reaya, bunun için çeşitli bahaneler öne sürmekte ya da herhangi bir bahane aramaksızın görevliye zorluk çıkarmaktaydı. Belgelerde vergi vermemenin bahanesi olarak “*bizler öşür vermeyiz*

⁵⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993), 42.

⁶⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Rebi’u’l-ahir sene 1172/Aralık 1758), 71/1.

⁶¹ Bosna ahkâm defterlerinde toprağın ferağ edildiği ile ilgili pek çok hükümlere rastlamak mümkündür. Örnek olarak 6 numaralı defterde geçen “Abdi Bey’in tasarruf ettiği araziye Hüseyin Beşe’ye sipahi vasıtasıyla ferağ ettiği” kaydı verilebilir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1179/Nisan/Mayıs 1766), 70/3.

⁶² Ali Bardakoğlu, “Ferâğ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), s. 353.

⁶³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâil-i Cemâziye’l-evvel sene 1192/Mayıs/Haziran 1778), 7/2.

⁶⁴ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 2. bs., (İstanbul: Kitabevi, 2015), 228.

⁶⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev., Halil Berktaş, 1 (İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000), 157-158.

⁶⁶ Kanun için bkz. “*sahib-i arz karyesi toprağında müstehak tapu olan yerleri kendü için alıkmak ve oğluna ve karındaşına ve zevcesine virmek hilâf-ı kânundur*” BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-ahir sene 1217/Ekim 1802), 160/3.

⁶⁷ Öşür, Müslüman halkın tasarruf ettiği toprağındaki üretiminden belli oranlarda alınan bir vergi çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Türleri ve Vergi Sistemi*, (Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, 2008), 39-40.

⁶⁸ Erbab-ı timardan Osman ve Ömer isimli sipahiler, timar tasarruf ettikleri yerlerde ziraat yapanlardan kanun üzere sekizde bir öşür ve salariye ile yetiştirilen sebze ve meyvelerden, otu biçilen çayırlardan onda bir öşürlerini talep etmelerine rağmen alamamışlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1236/Haziran 1821), 98/2.

*maktû verimiz*⁶⁹, “*öşür vermeyiz kesim verimiz*”⁷⁰ ya da “*defterde yazılı olan akçeyi verimiz ziyâde vermeyiz*”⁷¹ ifadelerine sıklıkla yer verilmektedir. Bu sebeple ödeme yapmamış olanlar, öncelikle toprak sahiplerinin gelirlerine zarar vermiş oluyorlardı. Diğer taraftan reayayı vergi ödememesi hususunda tahrik edenler vardı. Bunlar, mutasarrıfların vergilerini almalarına engel olmaya çalışmışlardır.⁷² Reayayı tahrik edenler, kimi zaman sıradan kişiler olabildiği gibi kimi zaman da askerî kesimden kişiler olabilirdi. Reayanın askerî sınıfa mensup kişiler tarafından kışkırtılmak suretiyle sipahiye eksik ödeme teklifinde buldukları görülmüştür.⁷³

Reaya, daha az vergi vermek ya da hiç vergi vermemek için direnç gösterir iken, görevliler bunun aksine daha fazla vergi almak için çaba göstermişlerdir. Vergi toplamadaki bu kanunsuzluklar Bosna'nın birçok bölgesinde en çok karşılaşılan şikâyet konularından biri olmuştur. Bunun temel sebebi olarak görevlilerin kanaatsizliği gösterilmiştir. Kendilerine yazılmış olana kanaat etmeyen görevliler, kanunların dışına çıkıp halktan defterde yazılı olan miktardan daha fazla vergi talebinde bulunarak halka zulmetmişlerdir.⁷⁴ Bunu bazen reayanın üzerine düşen vergiyi kabul ettiği halde,⁷⁵ bazen de vergilerini ödemelerine rağmen yaptıkları görülmüştür. Ancak reaya yükümlü olduğu vergiyi düzenli bir şekilde ödüyorsa, fazla vergi talebinde bulunan görevlinin müdahalesi, kanun ile men edilmiştir.⁷⁶

Vergi tahsildarlarının gayrimüslim (*ehl-i zimmet*) reyadan da fazla vergi tahsil etmek istedikleri görülmüştür. Örneğin 1750 senesinde Ostroviçe, Sohova ve Rusniçe köylerinin gayrimüslim reyalarından kanunsuz olarak fazladan vergi talep eden köy zabitanın şikâyet edildiği görülmektedir.⁷⁷

4. Reayanın Kendi Arasında Yaşanan Anlaşmazlıklar

Bosna'dan devlet merkezine yansıyan şikâyetlerden biri reyanın tasarrufuna verilmiş toprağa, karışmaması gereken kişilerin karışması/müdahale etmesidir. Kişilerin ellerinde tapuları olmasına rağmen, haklarının ihlal edilmeye çalışıldığı, ilgili hükümlerden anlaşılmaktadır.⁷⁸ Hükümlerde kişinin rızası olmadan yapılan müdahalenin sebepsiz yere gerçekleştiğini belirtmek amacıyla “*fuzûli*” tabiri kullanılmıştır.⁷⁹ Fuzuli müdahale olarak belirtilen davalar, hukuka aykırı olarak bir toprağa, gelire, çiftliğe, bağ ve bahçeye, mirasa ve sair tasarruf hakkına müdahale etme şeklindedir. Müdahale içerikli bu davalar üzerinden müdahale eden kişilerin kimler olduğu bellidir. Mütégallibe olan kişiler başkasının toprağına yasa dışı bir şekilde müdahale etmişlerdir.⁸⁰ Haksızlığa uğrayanlar müdahale

⁶⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâil-i Cemâziye'l-ahir sene 1231/Nisan-Mayıs 1816), 23/3.

⁷⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâil-i Şaban sene 1168/Mayıs-Haziran 1755), 283/1; İnbâşî Arı, *a.g.t.*, 1009-1010.

⁷¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Safer sene 1181/Temmuz 1767), 93/2.

⁷² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Zil-kade sene 1161/Kasım 1748), 186/1.

⁷³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1179/Eylül 1765), 28/3.

⁷⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir Cemâziye'l-ahir sene 1214/Kasım 1799), 33/1.

⁷⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1195/Nisan 1781), 154/2.

⁷⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir Şevval sene 1199/Ağustos/Eylül 1785), 20/1.

⁷⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâil-i Safer sene 1163/Ocak 1750), 210/3.

⁷⁸ İzvornik'de 'arîf arazisi olarak bilinen yeri, yedi sekiz seneden beri ziraat edip öşür ve resmini sahib-i arza veren Hacı Ahmed'in ellinde hüccet ve temessükü varken kendisine ait olduğunu iddia eden Çoloğlu Osman sebepsiz yere el koymuştur. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Zil-ka'de sene 1180/Nisan 1767), 84/4.

⁷⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1196/Şubat 1782), 13/4.

⁸⁰ İzvornik kazasının Eşence köyünden Mustafa'nın mutasarrıfındaki mülk çiftlik, bağ ve bahçeye Travnik'de mütégallibe olarak anılan Balizade Ahmed'in fuzuli yere müdahale ettiğinden bahsedilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâhir-i Muharrem sene 1195/Ocak 1781), 144/2.

edilen toprağın kendi tasarrufunda olduğunu kanıtlayan belgeleriyle hak arayışı içerisine girmişlerdir.⁸¹ Bu müdahalelerin önüne geçmek için merkezden ilgili görevlilere çok sayıda hüküm yazılmıştır.

Bir yerin sahipliği konusunda başka birinin arazisine yakın olduğu durumda sınır anlaşmazlığı çıktığı durumlar olmuştur. Bölgenin kendisine ait olduğunu iddia eden kişi, komşusunun toprağına müdahale etmekteydi. Üstelik bunu sınırlar belli olduğu halde yapmaktaydı.⁸²

Kötü niyetli kişilerin elinden çıkan uydurulmuş senet ve sahte beyanlarla yapılan müdahalelere dair şikâyetlere de rastlanılmıştır. Sahte senet ibraz eden kişiler, el koymak istedikleri araziye tasarruf eden kişiye, araziye sahib-i arzdan satın aldıklarına dair sahte bir belge sunmuşlardır. Bu duruma, Memlehatayn kazası Görgömek köyünde Abdurrahman'ın tasarrufundaki tarlasını zapt eden Ahmed ve İvan adlı zimmî örnek olarak verilebilir. Bunlar, araziye toprak sahibinden tapu ile aldıklarını iddia ederek zapt etmeye çalışmışlardır. Aralarında yüzleşme ve mahkeme yapıldıktan sonra bu iddialarının asılsız olduğu ispatlanmış, fakat faaliyetlerine devam ettikleri görülmüştür.⁸³

Aile bireyleri de birbirlerinin haklarına müdahale etmekteydiler. Bu müdahale bir aile bireyinin tasarruf ettiği toprağı, yine aileden birinin sipahiye tapu resmi ödeyerek tasarrufuna aldıktan sonra akrabalarından bazı bireylerin müdahalede bulunup hak iddia etmeleri üzerine olmuştur.⁸⁴ Toprağın tasarruf hakkını başka aile bireyine devreden kişinin ölümünden sonra söz konusu toprağı diğer aile bireyleri göz dikmişlerdir.⁸⁵ Hak talebinde bulunup müdahale eden bireyler çoğunlukla kardeş⁸⁶, amca⁸⁷ ve amca çocukları⁸⁸ olmuştur.

Ferağ edilen toprağın artık ferağ edene geri dönmesi mümkün değildi. Zira ferağla, kişi tasarruf hakkını başkasına devretmekte, dolayısıyla bahsi geçen toprak üzerinde hiçbir hakkı kalmamaktaydı. Buna rağmen toprağını kendi rızasıyla ve karşılığını alarak bir başkasına devrettikten sonra pişman olduğunu söyleyip devrettiği kişiden gasp etmeye çalışanlar olmuştur. Çaniçe'den Abbas Bey, aynı bölgede ikamet eden Mehmed, Mustafa, Murat ve Hüseyin adlı kardeşlere babalarından kalan mirası vermemek için "*ol-yerler mukaddemâ babanız merkuâma ferâğ etdiğime nâdim oldum şimdi*

⁸¹ Travnik kazasının Kokoşar köyünden Osman adında birisinin tasarrufundaki tarlasının bitişiğinde bulunan ekip biçtiği toprağını yine aynı köyden bazı kişiler sebepsiz yere zapt etmişlerdir. Toprağı zapt etmeye çalışan bu kişiler mütegalibeden sayılmaktadır. Osman, elinde bulunan fetvayla Divân-ı Hümâyün'nun yolunu tutmuştur. Divân da Bosna valisine ve Travnik kadısına yazdığı hükümle Osman'ın elindeki fetva ve kanuna göre iş yapılmasını emretmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Cemâziye'l-ahir sene 1176/Ocak 1763), 229/2.

⁸² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1176/Mart 1763), 231/4.

⁸³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Zil-kâde sene 1178/Nisan/Mayıs 1765), 15/3.

⁸⁴ Mostar sakinlerinden Mustafa ve Salih kardeşler Divân'a giderek bu konudaki şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Şikâyetten anlaşıldığına göre, bu kardeşlerin anneleri Aliye'nin varlığından üç senedir haber alınmamıştır. Bu erkek kardeşler, Aliye'nin tasarrufunda bulunan arazileri, kanun üzere sahib-i arza tapu resmi ödeyerek almışlardır. Sonrasında, müdahale edilmesini gerektirecek herhangi bir durum olmamıştır. Ancak amcaları Ali, Mehmed ve Beşir isimli şahıslar, "*Aliye Hatun ile müşterek idik ol-yerlerde bizim hissemiz vardır size zabt etdirmeziz*" diyerek ihtilaf çıkarmışlardır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1162/Mart 1749, s. 194/2.

⁸⁵ Birçe ve Knezin sakinlerinden Hasan Efendi, sahip olduğu Zeraviçe adındaki çiftliğini ve arazisini sahib-i arzın izniyle eşi Hatice ve kızı Melekhaneye bırakmıştır. Yasal olarak gerçekleşen devir işleminin ardından devredilen mal, sahipleri tarafından kullanılmaya başlanabilir. Ancak Hasan'ın vefatından sonra diğer kızı Hamde'nin kocası Tabak Ahmed Beşe ile amcası Abdurrahman Beşe, kendilerine Hamde tarafından vekâlet verildiğini söyleyerek araziye ve çiftlik mahsulüne el koymuşlardır. Bu tür bir taleple söz konusu toprağı zapt etmeye çalışanların şaki ve mütegalibeden olmaları dikkat çekmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Receb sene 1188/Eylül/Ekim 1774), 151/2.

⁸⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Cemâziye'l-ahir sene 1164/Mayıs 1751), 240/1.

⁸⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, Fî Evâhir-i Şaban sene 1179/Ocak 1766, s. 39/1.

⁸⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, Fî Evâil-i Zil-kâde sene 1211/Nisan-Mayıs 1797, s. 305/1.

yedinizden alub zapt ederim” diyerek verdiği tarlaları geri almaya çalışmıştır. Aradan 17 sene geçmesine rağmen Abbas Bey’in hak talebinde bulunarak müdahale etmesi dikkat çekicidir.⁸⁹ Toprağın eski sahipleri tarafından yapılmış olan bu müdahaleler, kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle idarî ve adlî yoldan men edilmiştir.⁹⁰

5. Mütegalibe ve Ayan

Toprakla ilgili haksızlığa sebep olan diğer bir kesim ayan ve mütegalibedir. Mütegalibe sözlükte zorba güruhu, haksızlık yapanlar ve derebeyleri olarak tarif edilmiştir.⁹¹ Bosna’da mütegalibenin varlığı, ilgili dönemde büyük ölçüde hissedilmiştir. Mütegalibelerin hareketleri sadece para veya mal gaspı ile sınırlı kalmamıştır. Bu kişiler reayanın tasarrufunda olan arazi, çiftlik, bağ bahçe ve tarlalarını da zorla zapt etmişlerdir. Merkezden iletilen emirlerde, toprak zaptına dair şikâyetlerin geneli için yerel yetkililerden zulmün ortadan kaldırılmasına yönelik uyarılarda bulunulmuştur. Fakat bu uyarılara rağmen reaya, mütegalibelerin zulüm ve tecavüzüne uğramaktan kendini kurtaramamıştır.

Reyanın toprağında huzur ve güven içerisinde çalışması üretimin devam etmesi açısından önemlidir. Fakat belgelerde dikkat çeken önemli bir husus sipahinin, bahsedilen zorba kişilerin karşısında kendi güvenliğini sağlamakta bile güçsüz kaldığı gerçeğidir. Mütegalibeler, güçlerine dayanarak hiçbir gerekçe belirtmeden başkasının tasarrufunda bulunan timar ve zeamet gelirlerini zapt etmişlerdir. Üstelik timar sahiplerinin toprak üzerindeki haklarını doğrudan gasp etme cesaretini de göstermişlerdir. Ehlune kazasına bağlı Sern nahiyesinde 12.764 akçe timara mutasarrıf olan sipahi Mehmed’in toprağına mütegalibeden Abdullah müdahalede bulunmuş ve bir kısım timarın kendisine ait olduğunu iddia etmiştir. Hatta birkaç seneden beri rüsumata el koymuştur. Defterhane-i Amire’de bulunan mufassal ve icmal defterlerine bakıldığında, Abdullah’ın müdahalesinin haksız olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla incelenen defterlere göre davranılması gerektiği konusunda karar alınmıştır.⁹²

Toprak üzerinde kanun dışı davranışları sebebiyle ayanlar⁹³ hakkında da mütegalibe tabiri kullanılmıştır. Kimi zaman haksız oldukları halde zorbalıkla arazileri zapt etmişlerdir.⁹⁴ Bunu yaparlarken de kadı ile işbirliği içerisinde oldukları görülmüştür. Kadıların, bu tür olaylarda sebebi belirtmeksizin taraf olduklarına dair şikâyetler mevcuttur. Aslında şikâyetlerin temelinde kadılar hedef alınmamıştır. Bu şikâyetler, şikâyet edilen mütegalibe ayanların kadı tarafından desteklendiği ve bu nedenle haksızlık yapıldığının kanıtı olarak gösterilmiştir.⁹⁵

Bahsi geçen zorba kişiler, sadece toprak hususunda değil başka konularda da reaya tarafından şikâyet edilmişlerdir. Buldukları bölgenin vergi işlerine müdahale ederek istenilenden fazla vergi yazıp kendi çıkarlarına göre reayadan fazlasıyla vergi tahsil etmişlerdir. Nevesin kazasında ayanlık

⁸⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-evvel sene 1230/Mayıs 1815), 18/3.

⁹⁰ Bu duruma örnek teşkil eden olaylara sıkça karşılaşılmıştır. Ehlune kazasına bağlı Certoloğ köyünde tasarruf ettiği baştina araziye başkasına ferağ ettiğine pişman olan şahsın müdahalesinin engellenmesine dair Ehlune kadısına hüküm yazılmıştır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1196/Aralık 1781), 2/4.

⁹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006), 1381.

⁹² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâ’il-i Rebi’u’l-evvel sene 1199/Ocak 1785), 134/3.

⁹³ Bir yerleşim merkezinde sözü geçen, kuvvetli ve ileri gelen kişiler için “ayan ve eşraf” tabiri kullanılmıştır. Osmanlı şehir toplumunda ayan ve eşraf, devlet ile halk arasındaki ilişkiyi yürüten, hem halkın temsilcisi hem de devlet emirlerinin yerine getirilmesinde resmi görevlilerin yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, 2 bs. (Ankara: TTK, 2020), 96-97.; Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3/3 (Haziran 1982), 106.

⁹⁴ Gradçaniçe kazasında âyanlık iddiasında olan Gradçaniçe kalesi kapudanı Mehmed, mütegalibeden bazı kişilerden aldığı destekle ahaliye sıkıntı verdiği ve bunların tasarruflarındaki mülk arazileri gasp ettiği belirtilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâ’il-i Rebi’u’l-ahir sene 1180/Eylül 1766), 69/1.

⁹⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Cemâziye’l-ahir sene 1180/Kasım 1766), 74/1.

iddiasında olan İbrahim Kapudan,⁹⁶ Yayçe’de ayanlık iddiasında olan Mehmed Bey⁹⁷ ile İstar-i Eflak’da ismi yazılmamış ayan ve mütegalibeden olan kişiler vergi işlerine karışan ve reayadan kendi çıkarları için vergi tahsil edenlerdendir.⁹⁸ Reaya, kendilerinden zorla akçe tahsil edildiğini söyleyerek paralarının tahsili için emir rica etmişlerdir.

6. Muhtelif Arazilere Müdahaleler

Osmanlı hukukuna göre mera, yaylak, kışlak, çayır, kuru vb. yerler devlete ait olup köylere tahsis edilmiş arazilerdir. Köy halkı buralardan sadece tasarruf hakkını kullanarak faydalanmışlardır.⁹⁹ Burada ifade edilen faydalanma hakkı müşterek (ortaklaşa) olarak anlaşılmalıdır. Yani araziler hangi köy ve kasaba halkına tahsis edilmişse orada ikamet eden herkesin tasarruf etme hakkı mevcuttur.¹⁰⁰ Bu sebeple hiçbir ortağın bu arazilerden yararlanması gerekenleri haklarından mahrum etmeye hakkı yoktur. Yine bu tür araziler timar bünyesinde bulunan topraklar arasında yer alabilmiştir. Sahibi arzdan tapu ile alınıp tasarruf edilen bu araziler, genellikle hayvanların otlatılmasında kullanılmıştır. Zira bu yerler, ilgili hükümlerde köy ve kasaba halkının eskiden beri hayvanlarıyla çıkıp yayladığı, otundan ve suyundan faydalandıkları ve buna karşılık tahammüllerine göre vergi ödedikleri araziler olarak tanımlanmıştır.¹⁰¹

Bahsi geçen araziler insanların toplu olarak faydalandıkları yerler olduğundan, bu arazilerin kullanımından kaynaklanan anlaşmazlıklar Bosna eyaletinde sık rastlanan sorunlar arasında yer almıştır. Söz konusu anlaşmazlıkların sebeplerine bakıldığında ise tasarruf hakkına sahip olmayan şahıs veya grupların müdahalesi ile ilgili dava kayıtlarının yoğun olduğu görülmüştür.¹⁰² İncelenen kayıtlardan yola çıkılarak bu tür araziler üzerindeki anlaşmazlıkların çözümünde genellikle kadimden¹⁰³ beri süregelen kuralların devamının sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yani üzerinde anlaşmazlık yaşanan yerler, eskiden beri kimler tarafından kullanılmışsa tekrar onlara ait olduğu üzerinde uzlaşmıştır. Bu hususta kuralları belirleyen, eskiden beri merkezde tutulan Defter-i Hâkânî’deki yazılı kayıtlar olmuştur.¹⁰⁴

Köy halkının eskiden beri kullandıkları, otundan ve suyundan faydalandıkları mera ve yaylaklarına dışarıdan birilerinin müdahalede bulunması sıkça karşılaşılan sorunlar arasındadır. Köylülerin otlak yerlerine yapılan bu müdahale, kullanım hakkı olmayan kişilerin sürülerini salarak

⁹⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1196/Eylül/Ekim 1782), 50/3.

⁹⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâhir-i Cemâziye’l-ahir sene 1180/Kasım/Aralık 1766), 74/4.

⁹⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Muharrem sene 1171/Eylül 1757), 37/4.

⁹⁹ Cin, *a.g.e.*, 61-62; Zafer Karademir, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-İ Rum Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/1 (Haziran 2014), 201.

¹⁰⁰ Mustafa Sadrettin Aykonu, “Türk Hukuk Tatbikatında Mer’a, Yaylak ve Kışlaklar II.”, *Adalet Dergisi*, 1/2 (Şubat 1962), 180-182.

¹⁰¹ (...) kadimî yaylak yerlerine her sene zamanında koyun ve sâ’ir hayvanlarıyla çıkub yaylayub otundan ve suyundan intifâ’ ve kanun üzere tahammüllerine göre yaylak resmin sâhib-i arza edâ idüb (...) BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ’il-i Ramazan sene 1193/Eylül 1779), 79/2. Mera ve yaylak alanlarının kullanımı ile ilgili örnek birkaç hüküm için bkz. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâ’il-i Receb sene 1164/Mayıs/Haziran 1751), 241/3; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Receb sene 1174/Şubat 1761), 164/2.

¹⁰² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zil-kâde sene 1171/Temmuz/Ağustos 1758), 56/2; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Şaban sene 1171/Nisan 1758), 50/2.

¹⁰³ Kanunlara göre kadim, başlangıcı kimse tarafından bilinmeyecek kadar eski olan demektir. Yani ilgili yerin mera olarak kullanılmaya başlandığını belli bir tarihe bağlamak mümkün değil ise, kadimden bahsedilebilir. Bunun aksine başlangıcı bilinen ve faydalanılan yer kadimden sayılmaz. Halil Cin, *Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar*, 2. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 1980), 39-40.

¹⁰⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ’il-i Muharrem sene 1194/Ocak 1780), 106/4; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Ramazan sene 1206/Mayıs 1792), 110/5.

işgal etmeleri şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁵ Bu kişiler, izinsiz yaylağa çıkıp buralardan yararlanıp asıl faydalanması gereken arazi sahiplerinin haklarını gasp etmişlerdir. Yıllardır tapu ve temessük ile kullandıkları arazilerine yapılan müdahaleden muzdarip olan halk, hayvanlarını otlatamadıkları için mağdur bırakılmışlardır.¹⁰⁶

Müdahalede bulunan kişiler, haklarının olmadığı yerlerde çeşitli iddialarda bulunarak daha çok zorlama ve baskıyla o yerleri zapt etmişlerdir. Söz konusu bu müdahaleler farklı şekillerde cereyan etmiştir. İlk olarak kadimden beri mera olarak kullanılmakta olan yerlerde ziraat yapmak için buraları sahibinden tapu ile aldıklarını iddia edenler olmuştur.¹⁰⁷ İkinci bir müdahale şekli bir köyün sınırları içerisinde yer alan ve köylünün hayvanlarını otlattığı yaylağı, civardaki bir başka kasaba ahalisinin kendi meraları olduğunu iddia ederek zapt etmeye çalıştığı görülmüştür.¹⁰⁸ Son olarak ise yaylak ile hiçbir ilgisi olmayan ve kötü niyetli kişiler (ashâb-ı agrâz) olarak belirtilen kişilerin yaylağa haksız müdahaleleri söz konusudur. Bu haksız müdahalenin sebebi “*gadr*¹⁰⁹ *sevdası*” olarak tarif edilmiştir.¹¹⁰

Arazi Kanunnamesine göre bir yerin mera sayılabilmesi için, bu amaçla bir köy veya kasabaya tahsis edilmiş yahut kadimden beri mera olarak kullanıla gelmiş olması gerekmektedir. Bu arazi hangi köy veya kasabaya tahsis edilmiş yahut hangi köy veya kasaba kadimden beri belirtilen yeri mera olarak kullanmışsa, sadece o köy ahalisi meradan yararlanabilir.¹¹¹ Kanunda olması gereken durum böyle olmasına rağmen bu kurala aykırı hadiselerin yaşandığı görülmüştür. Nitekim Lubin’de Molla Hacı Bey köyüne bağlı Batur mahallesi ahalisi, kadimden beri hayvanlarının otundan ve suyundan yararlandığı meralarda başka köy ahalisinin alakası yok iken civar köy ahalileri kendi hayvanlarını meralarında otlatmakta olduklarını dile getirmişlerdir. Kullanım hakkı olmayan başka köy ahalilerinin kendi meralarına müdahalelerinin engellenmesi hususunda emr-i şerif rica etmişlerdir.¹¹²

Mevsiminde mazeretsiz arka arkaya üç yıl yaylak ve kışlağa çıkılmaz ve vergisi ödenmez ise yaylak ve kışlaklar tapuya intikal eder ve başkalarına tevcih edilirdi.¹¹³ Ancak yaylağı boş bırakıp tapuya geçtikten sonra bir başkasına tevcih edildiğinde ortaya çıkıp müdahalede bulunan kişiler olmuştur. Bu kişiler, arazinin yeni sahipleri hakkında şikâyette bulunsalar da bunun doğru olmadığı tespit edilip Divândan olumsuz yanıt almışlardır. Saraybosna kazasının Alavgüzine köyünden Hasan ve Mehmed, kadimden beri ortak kullandıkları Raviye, Gardik ve Venak isimli yaylaklara civar köylerden müdahale edildiği gerekçesiyle şikâyette bulunmuşlardır. Fakat yapılan incelemede Hasan ve Mehmed’in tasarruflarındaki yaylağı yedi sekiz seneden beri boş bırakıp vermeleri gereken vergiyi de ödemedikleri için yaylakları kanun üzere tapuya geçtiği tespit edilmiştir. Daha sonra civar köy ahalilerinden bazı kişiler sahib-i arz tarafından verilen senet ile bu yaylakları kullanmaya başladıkları

¹⁰⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâ’il-i Şevval sene 1202/Temmuz 1788), 99/2.

¹⁰⁶ Kazâ-i mezbûra tâbi’ Foça nâm karye ahâlileri gelüb bunların karyeleri toprağında vâki’ ebâ an ced mutasarıf ve mahsus müstakil zabt koyun ve sâ’ir hayvanatlarıyla zamânında çıkub yaylayub otundan ve suyundan intifâ’ ve tahammüllerine göre yaylayub resmlerin sâhib-i arza edâ eyledikleri kadimî yaylaklarında âharın ‘alâkası yoğ iken civarında vâki’ (ismi yazılmamış) nâm karyeler ahâlileri fuzuli hayvanatları getirüb ra’y ve bunların hayvanatlarına müzâyaka verüb gadr ve ta’addî eylediklerin bildirüb (...) BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ’il-i Şaban sene 1171/Nisan 1758), 50/2.

¹⁰⁷ Lubin kazasına bağlı Ubuşka köyünde Mehmed, Mustafa, İbrahim ve Ali isimli kişiler, bölgedeki merayı kullananlara “*ol-yerleri zirâ’at etmek üzere tapu ile almıştık*” diyerek meraya fuzuli yere müdahale etmişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâhir-i Safer sene 1195/Şubat 1781), 145/1.

¹⁰⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1171/Eylül 1758), 60/4.

¹⁰⁹ Gadr, sözlükte “*zarar verme, haksızlık, zulüm, hainlik, merhametsizlik*” şeklinde tanımlanır. Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 962.

¹¹⁰ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâhir-i Ramazan sene 1206/Mayıs 1792), 110/5.

¹¹¹ Cin, *a.g.e.*, 36-37.

¹¹² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâ’il-i Ramazan sene 1188/Kasım 1774), 161/3.

¹¹³ Yaşar Karayalçın, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mera ve Yaylaklar, «Emvali Metruke»” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32/1, (Mayıs 1975), 43.

görülmektedir. Yani şikâyet edilen kişiler, aslında yaylakların asıl sahipleri olduğu ortaya çıkmış ve anlaşılan eski sahipleri müdahalede bulunmuşlardır.¹¹⁴

Bundan başka bir köy veya kasaba sınırları içinde bulunan çiftliğe tahsis edilmiş meradan sadece çiftlik sahibi faydalanabilmiştir. Hariçten kimsenin meraya müdahale etmesine müsaade edilmemiştir. Çünkü özel mera olarak vasıflandırılan bu yerler, sahibi tarafından tapu ile tasarruf edilmektedir.¹¹⁵ Fakat bu duruma aykırı yaşanan olayların kayıtlara yansdığı görülmektedir. 1775 yılına ait bir hüküm kaydı Molla Salih'in tasarrufundaki çiftliğe ait müstakil merasına Akhisar kazası Perpoz köyü ahalisinin müdahalesinin önlenmesi ile ilgilidir.¹¹⁶

Ortak kullanılan meradan yararlanan köy ve kasaba ahalisi, bu arazilerden yararlanmalarına karşılık devlete herhangi bir ücret veya vergi vermek zorunda değildir. Buna rağmen bölgenin görevlisi tarafından vergi talep edilen kişiler, zaman zaman görevlilerin haksız uygulamalarına maruz kalarak baskı ve zulüm ile karşı karşıya kalmışlardır. Mesela, 1751 tarihli bir hükümde Bosna'nın Kraçeva köyü zabitanın ahaliye kanuna aykırı olarak *mera tarhi* adı altında akçe talebiyle yaptığı müdahalenin ortadan kaldırılması istenmiştir.¹¹⁷ Ayrıca reayadan aldığı vergiler ile yetinmeyip daha fazlasını talep eden sipahiler de olmuştur. H. 1207/M. 1793 tarihli hüküm, Mostar kazasında öşür ve diğer vergilerini ödeyen Lubunik köyünün halkı kendilerinden kanunsuz otlak resmi isteyen sipahilerini şikâyet etmesiyle ilgilidir.¹¹⁸

Belgelerde birden fazla köyün kullanımında bulunan ortak yaylaklara da rastlanılmıştır. Bu tür arazileri tasarruf edenlerden durumlarına göre vergi alınmıştır.¹¹⁹ Yaylak ve kışlak olarak adlandırılan bu vergi sadece defterlere kaydedilmiş arazilerden alınmıştır. Köylülerin kayıtlı buldukları dirlik sınırı içinde otlattıkları hayvanlardan vergi alınmamıştır. Fakat başka bir köyün timar ve zeâmetine gelir olarak kaydedilmiş olan yaylaklarda¹²⁰ sürüsünü otlatanlardan yılda bir defaya mahsus olmak üzere yaylak resmi alınmıştır.¹²¹ Yaylak-otlak resmi, sürülerini başkalarının timarında veya miri yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ile göçebe ve yörük taifelerinden yılda bir defa olmak üzere, sürü başına alınan bir vergidir.¹²² Nitekim Osman isimli sipahinin timarına dâhil olan Foça kazasına bağlı İstirançe köyü dâhilindeki yaylak yerleri vaktiyle hariçten Eflâkân taifesi tarafından kullanılmış ve bunlardan yaylak resmi talep edilmiştir.¹²³

Yaylak ve kışlaklardan yararlananların dirlik sahibine vermeleri gereken vergiden kaçınmaları da çeşitli sorunlara yol açmıştır. Defter-i Hakani'de timar ve zeamet dirliklerine gelir olarak yazılmış olan yaylak ve kışlak resmini ödemek istemeyenler, gelirlerin eksilmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum dirlik sahiplerinin ortak problemi olmuştur. Vergilerin düzenli olarak tahsil edilmesi yönünde emir ve hüccetler çıkarılmasına rağmen, mükellefler vergilerini ödememekte ısrar etmişlerdir. Travnik'ten İbrahim ve Abdullah isimli sipahiler, müşterek olarak tasarruf ettikleri timarları içinde yer alan yaylaklarına, civarlarında isimleri yazılmamış bazı köylerin ahalileri gelerek kendi hayvanlarını buralarda otlatmışlardır. Sipahiler, yaylaktan yararlanmaları karşılığında bunlardan yaylak resimlerini

¹¹⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâhir-i Muharrem sene 1194/Şubat 1780), 109/2.

¹¹⁵ Cin, *a.g.e.*, 77.

¹¹⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1188/Aralık/Ocak 1775), 167/3.

¹¹⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâ'il-i Receb sene 1164/Mayıs/Haziran 1751), 241/3; İnbâşî Arı, *a.g.t.*, 883.

¹¹⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Evâsıt-ı (boş) sene 1207/(boş) 1792/1793), 163/1.

¹¹⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-ahir sene 1193/Nisan/Mayıs 1779), 69/1.

¹²⁰ Hükümlerde timar ve zeamete gelir (hasıl) olarak yazılmış yaylaklar "*resm-i defterde timarına hasıl yazılmağa*" veya "*Defter-i Hakani'de resm-i yaylak ze'âmetine hasıl kayd olmağla*" şeklinde belirtilmiştir.

¹²¹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, 428-429.

¹²² Ünal, *a.g.e.*, 144.

¹²³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel sene 1195/Nisan/Mayıs 1781), 158/3.

talep etmişler ancak, bunlar vergi vermeyi reddetmişlerdir. Bu kişiler hakkında kanun gereğince talep edilen vergileri vermeleri gerektiği hususunda emir ve hüccet çıkarılmıştır. Ancak yaylaktan yararlananlar verilen bu emirleri dikkate almamışlardır.¹²⁴ Yine timar dirliğine hâsıl kayıt olunmuş bir başka kışlak ve yaylağı kullanan bazı çiftçi ziraatçiler “*biz resim vermeyiz*” diyerek vergilerini ödemedikleri için sipahileri tarafından Divâna şikâyet edilmişlerdir.¹²⁵

Osmanlı Kanunnamelerine göre, otundan yararlanan ve hayvanlar için kullanılagelmiş meraların ekilmesi ve bir kimseye tapu ile verilmesi kabul edilmemiştir. Köylüler, bu yerleri kendi aralarında alışveriş söz konusu yapamayacakları gibi, devlet dahi bu yerler üzerinde herhangi bir satış ve tefviz işlemi bulamazdı.¹²⁶ Bosna eyaletinde de meraların devamlılığını sağlamak amacıyla bu alanların ekilmesi yani tarıma açılması ve başkalarına tapu ile tefviz edilmesi yasaklanmıştır. Bu yerlerin satılamayacağı ve ziraat edilemeyeceğine ilişkin kanunlara yer verildiği ve uygulamada da bunu sağlamaya yönelik kararların alındığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır.¹²⁷ Ancak kişilere tahsis olunan mera ve yaylaklar üzerindeki kullanım ve tasarruf hakkının, sadece babadan oğula (*âbâ ‘an-cedd*) miras olarak intikal etmesine izin verilmekteydi.¹²⁸

Meraların ekilmesi ve tapu ile bir başkasına verilmesi kanunen yasaklanmış iken bu kurala aykırı harekette bulunan kişiler olmuştur. 1778 de Akhisar kazası İskender Paşazade Mustafa Bey vakfı köylerinden Sivaştrara köyü reayaları, köyleri toprağında bulunan mera yerlerine eski zamanlardan beri hayvanlarıyla gelip buralardan yararlanmışlardır. Ancak civarlarında bulunan Kak köyünün sipahisi Hüseyin Beşe, meraların kendi timar toprağına ait olduğunu iddia ederek meraları aynı köyden Kuşanoğulları isimli bazı zimmîlere tapu ile vermiştir. Zimmîler, buraları söküp ziraata başlamalarıyla köy halkının hayvanlarının sıkıntı çekmesine sebep olmuşlardır. Bölgeye tayin edilen mübaşir aracılığıyla yapılan yargılama sonucunda, meraların reayaların mahsus ve müstakil yerleri olduğu tespit edilmiş ve bu konuda kendilerine hüccet verilmiştir. Fakat çıkarılan hüccete riayet etmeyen zimmîler taşkınlıklarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine kadimi mera yerlerin ziraata açılmasının yasak olduğu belirtilerek bu yerlerin tekrar eski vasfına çevrilmesi ve yapılan haksız müdahalelerin engellenmesi yönünde emr-i şerif çıkarılmıştır.¹²⁹

Meraların bağ, bahçe ve ziraat edilmeyen yerler olmasının yanı sıra üzerine mandıra, ağıl veya binalar da inşa edilemezdi. Zira meralar hayvanların otlatılması ve otundan yararlanması için tahsis edilen, kadimden beri bu amaçla kullanılan yerlerdi.¹³⁰ Bundan başka meraların bağ, bahçe veya arsaya dönüştürülmesine izin verilmemiştir. Buna rağmen meraların vasfını değiştirmek suretiyle zapt edildiği durumlar da yaşanmıştır.¹³¹ Ancak köy ahalisinin bu amaçla kullandığı mera arazileri üzerine bina inşa

¹²⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Receb sene 1193/Temmuz/Ağustos 1779), 71/2.

¹²⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Cemâziye'l-evvel sene 1175/Aralık 1761), 201/2.

¹²⁶ Cin, *a.g.e.*, 26-50.

¹²⁷ Belgelerde mera hakkında yazılan kanun “*bu makûle kadimî mer‘a yerleri alınub ve satılmak ve sonradan sökûlûb tapu ile verilûb zirâ‘at olunmak hilâf-ı kânundur*” şeklinde belirtilmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt Muharrem sene 1212/Temmuz 1797), 310/2.

¹²⁸ Mera ve yaylakların babadan oğula intikal ettiğiyle ilgili bazı örnek hükümler için bkz. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1158/Ocak 1746), 116/1; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Rebi‘u’l-ahir sene 1196/Nisan 1782), 27/2.

¹²⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ‘il-i Ramazan sene 1192/Eylül/Ekim 1778), 24/2.

¹³⁰ Aykonu, *a.g.m.*, 182-183.

¹³¹ Foça kazasının reayalarının kadimi meralarını alıkoyan ve mera üzerine kendisine bağ, bahçe ve arsa tesis eden Foça kalesi dizdarı Abidin’in oğlu Osman’a “*alınub ve satılmak ve üzerine fuzuli bağ arsa ve bina olunmak hilâf-ı kânundur*” kanunu hatırlatılarak müdahaleden vazgeçmesi emredilmiştir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0007, (Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1214/Mayıs 1800), 50/1

eden ve hayvanların otlatılmasına engel olmaya çalışan kişiler ortaya çıkmıştır. Davaya konu olan bu kişilerin sebep oldukları zararın ortadan kaldırılması için emir çıkarılması rica olunmuştur.¹³²

Kasaplara hayvan temin eden ve satan, tüccar olarak belirtilen celeb taifesi¹³³ geçtikleri yerlerde köy ahalisini rahatsız etmişlerdir. Kasapların güzergâhlarını kullanmayıp, belirli yollar haricindeki yerlerden geçip gitmeleri, yol üzerinde bulunan yerlerde ikamet eden halka ait ekili arazilerin zarar görmesine sebep olmuşlardır. 1758 tarihli bir hükümde, Lubin kazasında kanunla belirlenmiş yerleri kullanmayan celeb taifesinden ismi yazılmamış bazı kişilerin, Rüstem isimli şahsın zeametine kayıt olunmuş yerlerden geçip gittikleri ve hayvanlarını sağlam bir şekilde zapt etmedikleri için köy ahalisinin ekili alanlarına girerek mahsulüne zarar verdikleri ifade edilmiştir.¹³⁴ Bölgedeki mahsulün zarar görmesi devlet tarafından kabul edilen bir durum değildir. Neticede mahsulün zarar görmesi devletin temel dayanağı olan vergi gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. Bir başka olayda ise İzvornik kazasına bağlı Malloç köyünde ismi yazılmamış bazı kişilerin, köyde yaşayanların kadimi mera arazilerine gidip gelirken kullandıkları yol üzerine bina inşa ederek köylülerin meraya gitmelerine engel oldukları görülmüştür.¹³⁵

Yaylaklara müdahale edenler arasında, başına buyruk hareket eden görevlilere olmuştur. Bu görevliler, atlı adamlarıyla reayanın yaylak yerlerine çıkıp hayvanlarına ve yiyeceklerine el koydukları ve suçsuz reayayı köylerine sürüp haksız yere hapsedtikleri için sürekli şikâyet edilmişlerdir. Bu tür durumlarda görevlilerin *celb-i mal* sevdasıyla hareket ettikleri belirtilmektedir. Hersek sancağında, Nevesin ve Foça kazalarının kadıları ile ayanları, İstolçe, Blagay ve Lubin kazalarının ahalilerine ait tapulu yaylaklarını 15-20 nefer atlı adam ile basıp hayvanlarını ve eşyalarını yağmaladıktan sonra, ahaliyi zorla köylerine sürmüşler ve bazılarını da hapsedmişlerdir. Reayanın eşya ve mallarını yağmalayan görevlilerin aldıklarını tahsil etmeleri için mahallinde yargılanmaları emredilmiştir.¹³⁶

Reaya, hem devlet görevlilerinin baskı ve müdahalelerine hem de mütegalibe ve eşkıyanın zulmüne maruz kalmıştır. Şikâyet edilen bu kişiler, zor kullanarak ahalinin yaylaklarda bulunan hayvanlarını ve mallarını zapt edip ciddi zararlar vermişlerdir. Kamengrad kazasına bağlı İspençe köyü sakinlerinden Yuvan, Pele ve Nikola isimli zimmiler köylerinde iken, kazalarında eşkıya topluluğundan Rüştü Mustafa ve Şaban bunların köylerine gelip iki adet beygirlerine el koyarak otlak yerlerini zorla zapt etmişlerdir.¹³⁷

Mera ve yaylak arazilerin ziraata açılmasına müsaade edilmez iken ormanlık alanların sahib-i arz tarafından taliplerine tapu ile verilip ziraata açılmasına izin verilmiştir. Ancak ziraata açılacak ormanlık alanların kimsenin tasarrufunda olmayan veya boş bırakılmış yerler olması şartı konulmuştur.¹³⁸ Ormanlık alanlarda ziraat yapılmasına mani olacak bir durum kalmadığında, bu yerlerin balta ile

¹³² Travnik kazasının Eslemen köyünde Mustafa ve ismi yazılmamış diğer iki kişi, köy ahalisine ait mera yerlerine “*menzilhâne bina ve ihdas ve bir mikdar yerlerine dahi eşcâr-ı müsmirre ‘arsa ve bir mikdar yerlerini zirâ‘at idüb*” haksız yere müdahale etmişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâ‘il-i Muharrem sene 1189/Mart 1775), 180/1.

¹³³ M. Sait Türkhan, “Celep”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1 (Ankara 2020), s. 253.

¹³⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Zil-kâde sene 1171/Temmuz/Ağustos 1758), 57/2.

¹³⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Rebi‘u‘l-evvel sene 1162/Mart 1749), 193/5.

¹³⁶ Söz konusu meselenin halledilemediği ve şikâyetlerin birkaç defa Divân gündemine taşındığı görülmektedir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Evâsıt-ı Rebi‘u‘l-ahir sene 1193/Nisan/Mayıs 1779), 69/1; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ‘il-i Ramazan sene 1193/Eylül 1779), 79/2.

¹³⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâ‘il-i Rebi‘u‘l-ahir sene 1193/Nisan 1779), 50/4.

¹³⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0004, (Fî Evâsıt-ı Şaban sene 1195/Ağustos 1781), 176/1.

açılarak kullanılmasına izin verilmiştir.¹³⁹ Ziraata uygun hale getirilen araziler, üretime başladıktan sonra elde edilen gelirlerden vergi talep edilmiştir. Kimi zaman ziraata açılmış ormanlık alanların tapu resmini ödemekte zorluk çıkaranlar olmuştur. Bunun üzerine sâhib-i arz, araziye tapu bedeli karşılığında dilediğine vermekte özgür bırakılmıştır.¹⁴⁰

Mera ve yaylak arazilerine yapılan müdahaleleri ziraata açılmış ormanlık yerler üzerinde de görmek mümkündür. Müdahale eden kişiler çeşitli bahanelerle başkasının tasarrufunda bulunan arazilere haksız yere el koymuşlardır. Srebreniçe kazasında Mehmed'in tasarrufunda olan çiftlik arazisinin bir kısmını nehir suyunun cereyan etmesiyle su basmıştır. Sular altında kalan yerler ormanlık ve meşe alanlarıdır. Bu alanlarda daha önce ziraat yapılamazken suların çekilmesi üzerine sahib-i arz tarafından alınan tapu resmi ile ziraat yapılmak istenmiştir. Fakat hariçten bazı kişiler, sahib-i arzdan temessük ve izin alınmadığını iddia ederek ziraat yapılmasını engelleyip araziye zapt etmişlerdir.¹⁴¹

Bosna'da meydana gelen problemler arasında yoğunluk arz eden konulardan biri de çayır yerleri ile ilgili meselelerdir. Çayır, taban suyunun yüksek bulunduğu veya sulanabilen yerlerde biçilmeye elverişli, yem üretilen ve genellikle kuru ot üretimi için kullanılan yer olarak tanımlanmaktadır.¹⁴² Belgelerde ise “*beher sene otun biçüb 'öşr ve resmin sâhib-i arza eda idegeldikleri temessüklü çayırlar*”¹⁴³ olarak belirtilmiştir. Çayırlar sahib-i arzdan alınan belge ile bölge halkı tarafından ortak ya da bireysel olarak uzun yıllar boyunca tasarruf edilebilmiştir. Nitekim Cısr-i Kebir nahiyesinden Molla Ali ve Mahmud isimli kardeşler, buldukları mahalledeki çayırların kırk seneden fazla bir zamandır annelerinin tasarrufunda olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat annelerinin vefatından sonra Abdullah Ağa ve oğlu Mehmed Ağa isimindeki şahısların çayırlara müdahale ettiklerini söyleyen kardeşler, bu müdahalelerinin engellenmesini istemişlerdir.¹⁴⁴

Çayırlar da hariçten birilerinin müdahalesine maruz kalmıştır. Kimlerin tasarrufa hak sahibi olduğu belirtilmesine rağmen, çayırda alakaları olmayan kişilerin müdahalede bulunmaları ve bu yerleri zapt etmeleri en sık karşılaşılan şikâyetler arasındadır. Foça'da ismi belirtilmeyen köyde Beyrizade Hacı Mehmed'in çayırına, köyden bazı kişiler gelip otluğunu hayvanlarına yedirerek zarar vermişlerdir.¹⁴⁵ Banaluka kazasının İstre köyünde Hacı Salih'in tasarrufunda bulunan tapulu çayırları köy halkından Hermen, Hoko, Dolori, Luva ve Rako isimli zimmîler biçtikleri için şikâyet edilmişlerdir.¹⁴⁶ Ehlune ve Nevesin kazasına bağlı Cısr-i Kebir Kalesi sakinlerinden Ali ve Mahmud'un annelerinden intikal eden tarla ve çayırlarını Afife hatun sahiplenmeye çalışmıştır.¹⁴⁷ Anlaşmazlık

¹³⁹ Kazâ-i mezbûre tâbi' tumâr karyelerinden (boş) nâm karyeden Mehmed ve Veli nâm kimesneler gelüb karye-i merkûme toprağında (...) zirâ'atçı kimesne tasarrufunda olmayan hâli ve mua'attal durur köhne orman yerlerini bin yüz doksan yedi senesinde sâhib-i arz olan karye-i mezbûr sipahisi Ali nâm sipahiden tapu ile alub yedlerine verilen sâhib-i arz temessük mücebince ol-yerlerin baltasıyla ormanı kırub zapt ve zirâ'at etmek (...) BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Safer sene 1198/Ocak 1784), 99/2.

¹⁴⁰ Gadçayniçe kazasına bağlı Resim köyünde zeamet sahibi olan Ahmed oğlu Absüselam'ın, merkezde kayıt altında tutulan defterlerdeki bilgiler doğrultusunda zeametine kaydolunmuş ormanlık alanlar köy ahalisi tarafından ziraata açılmıştır. Köy ahalisi “*ol-yerleri baltamız ile açtık*” diyerek sadece öşür ve resim vermeye çalışmış, ziraata açtıkları yerlerin tapu resmini vermek istememişlerdir. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâhir-i Şevval sene 1172/Haziran 1759), 90/1.

¹⁴¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Evâ'il-i Safer sene 1200/Aralık 1785), 30/1.

¹⁴² Cin, *a.g.e.*, 123.

¹⁴³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Fî Evâsıt-ı Zil-ka'de sene 1179/Nisan 1766), 53/1; BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1197/Eylül 1783), 93/2.

¹⁴⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâhir-i Rebi'u'l-ahir sene 1199/Mart 1785), 149/1.

¹⁴⁵ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Evâhir-i Zilhicce sene 1188/Şubat/Mart 1775), 178/4.

¹⁴⁶ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0003, (Evâ'il-i Rebi'u'l-ahir sene 1182/Ağustos 1768), 133/4.

¹⁴⁷ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Şaban sene 1199/Haziran 1785), 10/1.

yaşanan çayırın sahibini bulmak için hem resmi kayıtlardan faydalanılmış hem de araştırmalar ve yargılamalar ile bölgedeki bilgi sahibi ve güvenilir kişilerin şahitliklerine başvurulmuştur.

Çayırın vergi sorunları ile ilgili şikâyetler de defterlere yansımıştır. Çayırın tasarruf edenlerden vergileri talep edildiğinde, defterlerde belirtilen miktarı ödemeye yanaşmadıkları görülmüştür. Hersek'te Gorna Srunca köyündeki çayırın vergileri zeamete hâsıl yazılmıştır. Köyün zeamet sahibi çayırın tasarruf edenlerden onda bir oranında öşürleri talep etmesine rağmen ödemedikleri için şikâyet edilmişlerdir.¹⁴⁸ Buna karşılık vergi vermeyen kişilerin tasarruf hakkı ellerinden alınarak başkalarına verilmiştir. Ehlune'nin Beh köyünde, tasarrufunda olan çayırın öşür ve rüsumunu üç sene ödemeyen Emrullah'ın tasarruf hakkı, üç senenin sonunda elinden alınarak Çorbacızade Davud Bey'e verilmiştir.¹⁴⁹

Köy ahali arasında anlaşmazlık yaşanan bir diğer konu korulardan elde edilen odun ve kerestelerin kesilmesi meselesidir. Korum, sözlükte bakımlı ve koruma altına alınmış küçük orman şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵⁰ Koruların kullanım ve tasarruf hakkı da babadan oğula intikal edebilmiştir. Belgelerde "*ebâ en ced mutasarrıf ve koruya geldikleri mahsûs ve müstakil resmlü*"¹⁵¹ ifadesi ile koruların yıllarca tasarruf edilen yerler olduğu belirtilmiştir. Bazı köyler ahali kendi topraklarında olduğunu iddia ettikleri korulardan diğer köylerin ahalisinin odun ve kereste kesmelerine engel olmaya çalışmışlardır. Bu engele maruz kalan köyün ahali ise eskiden beri aynı korudan kesim yaptıklarını söyleyerek şikâyette bulunmuşlardır. Travnik kazasına bağlı Bestera köyü ahali herkesin ortak yararlandığı dağdan eskiden beri odun ve kereste kesmelerine rağmen civar köylerin ahali "*sizlere odun ve sâir kereste kat' etdirmeyuz*" diyerek diğer köy ahalisinin faydalanmalarına engel olmuşlardır.¹⁵²

Şahısların da tapulu tasarruf ettikleri korularından civar köylerin ahalisinden bazılarının kanunsuz olarak odun ve kereste kestiklerine dair şikâyetleri mevcuttur. Travnik kazasında kale muhafızı olan Adil, köyünde babadan kalma tapulu koru yerlerindeki ağaçlarının başkaları tarafından kesildiğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur.¹⁵³ 1783 tarihli hükümde de yine Travnik kazasının Boyacık köyü ahalisinden Abdurrahman ve Abdurrahim isimli kardeşlerin bu türden bir şikâyetleri bulunmaktadır. Şikâyet sonucunda merkezden Travnik kadısına gönderilen bu hükümde kanuna göre işlem yapılması emredilmiştir.¹⁵⁴ Bazı dirlik sahiplerinin civarlarında bulunan koruları kendi gelirlerine ilave etmek için müdahalelerde bulunmaları da şikâyetlere konu olmuştur. Merkeze ulaşan bu tür şikâyetler üzerine Defterhâne-i Amire'de bulunan söz konusu köylerle ilgili kayıtlar incelenmiştir. İnceleme sonucunda defterlerdeki kayıtlara göre meseleye çözüm üretilmiş ve ilgili görevlilere hükümler gönderilmiştir.¹⁵⁵

¹⁴⁸ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâ'il-i Muharrem sene 1172/Eylül 1758), 64/2.

¹⁴⁹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0008, (Fî Evâsıt-ı Cemâziye'l-ahir sene 1233/Nisan 1818), 56/1.

¹⁵⁰ Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 1099.

¹⁵¹ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0006, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1208/Ekim 1793), 196/2.

¹⁵² BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâsıt-ı Rebi'ü'l-evvel sene 1167/Ocak 1754), 261/3; İnbaşı Arı, *a.g.t.*, 946-947.

¹⁵³ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0002, (Fî Evâsıt-ı Receb sene 1172/Mart 1759), 79/1.

¹⁵⁴ BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0005, (Fî Evâ'il-i Rebi'ü'l-ahir sene 1197/Mart 1783), 84/5.

¹⁵⁵ Laşva nahiyesinden sipahi Tahir'in tımar köyleri dâhilinde olan odun ve kereste elde edilen yerleri, Besire köyünün tımar mutasarrıfı Salih kendi tımarına dâhil etmek için uğraşmıştır. BOA, A. {DVNSAHK.BN..d.0001, (Fî Evâhir-i Rebi'ü'l-evvel sene 1162/Mart 1749), 195/3.

Sonuç

Bosna eyaletinin merkeze olan uzaklığı göz önüne alındığında insanların şikâyet mekanizmasını etkin biçimde kullanmaları oldukça önemlidir. Toplumun her kesiminden insanlar buldukları yerde çözümü mümkün olmayan şikâyet ve problemlerini merkeze iletebilmişlerdir. Şikâyetlerini merkeze iletirken, davalarında haklı olduklarını belirtmek amacıyla uzak mesafeden gelerek şikâyette bulunup haklarını aramaya çalışmışlardır. Merkeze iletilen bu şikâyetlerle ilgili kararlar da araştırmamızın temel kaynakları olan Bosna Ahkâm Defterlerinde bir araya gelmiştir.

Ahkâm-ı Şikâyet kayıtlarından yola çıkarak hazırlanan bu çalışma ile Bosna ve çevresinde yoğun biçimde karşılaşılan temel şikâyet konularının neler olduğu tespit edilmiştir. Tespitin ardından eyalet genelinde en sık karşılaşılan problemin toprak ve vergi ile ilgili olduğu gözlenmiştir. Bu problemler farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Fakat en yaygın olanları toprağa ve toprağa bağlı vergilere yapılan müdahaleler olmuştur. Bir başkasına ait toprağı ve buradan elde edilecek gelirleri zapt etmeye yönelik eylemler eyaletin her tarafında görülmüştür. Bu tür eylemlerde bulunanlar, kendi hâkimiyet sahalarını genişleterek daha fazla kazanç sağlamayı umut etmişlerdir.

Toprağa bağlı problemler arasında reayanın, mütegalibe olarak tanınan ve bölgede yaygın faaliyetleri bulunan kişilerin baskı ve müdahalelerine maruz kaldıkları görülmektedir. Bu kişiler dirlik konumunda bulunan topraklara yönelerek haksız gelir elde etmeye çalışmışlardır. Reayadan haksız vergi talebinde bulunan, hatta toprağa ve gelirlerine el koyan mütegalibelerin, kendi bölgelerinde etkin bir güç olmaya çalıştıkları söylenebilir. Bölgede buna benzer fiiller sergileyen ayanlar ve ayanlık iddia edenler de zorbalıklarıyla öne çıkmışlardır. Ayanlar, yetkilerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak suretiyle bölgedeki hâkimiyetlerini sürekli kılmaya çalışmışlardır. Üstelik bunu yaparlarken bölgelerinde adalet dağıtan görevli kadıları da kendilerine uydurmuşlardır.

Devlet-toplum ilişkisinin belirleyici unsuru olan vergilerin düzenli olarak toplanmasına büyük önem verilmiştir. İşletilen toprağın vergisi alınmış ve vergiler toplanırken usulsüzlük yapılmasına izin verilmemiştir. Buna rağmen Bosna eyaletinde, vergi tahsili sırasında yaşanan anlaşmazlıklar ön plana çıkmıştır. Vergiyle ilgili şikâyetlerin önemli bir kısmını yönetici sınıfın reayadan fazladan vergi alması oluşturmuştur. Şikâyetlerde ifade edilen aç gözlülük (tama'ı hâm) ve kanaatsizlik fazla vergi talebinin sebebi olarak gösterilmiştir. Reayanın da yöneticiye vergi öderken çıkardığı sorunlar diğer vergi şikâyetlerini oluşturmuştur. Toprağı işleyen reaya, yükümlü olduğu vergiyi görevliye vermekten kaçınmıştır. Bu konuya dair yazılan hükümlerde reayanın vergisini görevliye ödemek zorunda olduğu vurgulanmıştır.

Defterlerde toprak sistemi içerisinde bulunan mera, yaylak, kışlak, orman, kuru, otlak ve çayır gibi alanların kullanımıyla ilgili ihtilaflar da önemli yer tutmaktadır. İhtilafların daha çok kullanım hakkı olmayan kişilerin müdahalelerinden kaynaklı olduğu görülmüştür. İhtilafların çözümü için alınan kararlarda genellikle kadime vurgu yapılarak haksız müdahalelerin ortadan kaldırılması istenmiştir. Ayrıca belgelerde söz konusu alanların eskiden beri hangi amaçla kullanılmış ise aynı amaçla devam ettirilmesi için birtakım kanunlara yer verilmiştir.

Üzerinde anlaşmazlık yaşanan meselelerin çözümü için başvuru Divân-ı Hümayun'dan çıkan kararlara bakıldığında, merkezde kayıt altında tutulan defterlere müracaat edilerek karar verildiği görülmüştür. Defterlerdeki veriler yeterli görülmediği zamanlarda bölgenin kadısı tarafından konunun mahallinde araştırılması ve durumun mahalle sakinlerinden sorulması istenmiştir. Mahallinde görülen anlaşmazlıklar, kadının mevzu hakkında yaptığı tahkikatlar ve yargılamalar ile olaya tanıklık edenlerin beyanları sonucu bir çözüme kavuşturulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Bosna Ahkâm Defterleri.

- Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 1 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 2 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 3 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 4 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 5 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 6 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 7 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.
 Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 8 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri.

Telif Eserler

- Aykonu, Mustafa Sadrettin, “Türk Hukuk Tatbikatında Mer’a, Yaylak ve Kışlaklar II.”, *Adalet Dergisi*, 1/2 (Şubat 1962): 180-182.
- Bardakoğlu, Ali, “Ferâğ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), ss. 351-354.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanûnlar*, İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943.
- Becermen, Cengiz, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Türleri ve Vergi Sistemi*, Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, 2008.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 5. bs., Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Cin, Halil, *Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar*, 2. bs., Ankara: Turhan Kitabevi, 1980.
- D.İ.A, “Mustahfız”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 32 (İstanbul 2006), ss. 109-111.
- Emecen, Feridun, “Baştına”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), ss. 135-136.
- Erdoğdu, İbrahim, “Niğde Sancağı Örneğinde Timar Tevcihleri”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (Eylül 2017): 566-589.
- Ergenç: Özer, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3/3 (Haziran 1982): 106.
- Genç, Mehmet, “Malikâne”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), ss. 516-518.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Timar ve Zeâmet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, *Tarih Dergisi*, 17/22 (Haziran 2011): 35-48.
- Gölen, Zafer, “Semendire Livası Timar ve Zeâmetleri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed. Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer, Ankara: Gece Yayınları, 2018.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Ankara: TTK Yayınları, 2010.
- Günay, Ramazan, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (Haziran 2013): 9-29.

- İnalçık, Halil, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na: XV. Asırda Rumeli’de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, (1993), ss. 207-248.
- İnalçık, Halil, “Timar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), ss. 168-173.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, Çev., Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalçık, Halil, *Osmanlılar Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- İnbaşı Arı, Yasemin, “I Numaralı (H. 1155-1168/M. 1742-1755) Bosna Ahkâm Defteri Değerlendirme ve Transkripsiyon”, Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2019.
- İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Karademir, Zafer, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-İ Rum Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/1 (Haziran 2014): 189-212.
- Karayalçın, Yaşar, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mera ve Yaylaklar, «Emvali Metruke»” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32/1, (Mayıs 1975): 41-70.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, 1, İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, 2 bs., Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Nakiboğlu, Aslıhan, Bengü Doğangün Yasa ve Eyberk Nuri Berkman, “İktisat Tarihi’nde Bosna’da Toprak Meselesi”, *Politik Ekonomik Kuram*, 1/2 (Aralık 2017): 2-53.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 2. bs., İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Suçeska, Avdo, “Malikane: Osmanlı İmparatorluğunda Miri Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Çev., M. Özyüksel, 41 (1985), ss.278-280.
- Hanılçe, “Murat, Osmanlı Devleti’nde Bosnalı Müslümanların Durumu”, *Vakanüviz Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Mart 2016), ss. 344-346.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mali Tarihi*, 2 bs., İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, 2. bs., Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Türkhan, M. Sait, “Celep”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1 (Ankara 2020), ss. 253-255.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 1, Ankara: TTK Yayınları, 1982.
- Üçok, Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilatından Timarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/4 (Aralık 1944): 542.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Yayınevi, 1997.

Tasavvufî Risâlelerden Oluşan Bir Mecmû'a: "Tasavvuf Mecmû'ası [DİB 81023]*

A Journal Consisting of Mystical Treatises: "Sufism Journal [DİB 81023]

Orhan Ay**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Milli Eğitim Bakanlığı
İhsan Süreyya Sırma Anadolu
İmam Hatip Lisesi
orhanedeb_56@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5836-8911

Başvuru / Submitted :
28 Kasım 2022

Kabul / Accepted :
6 Ocak 2023

DOI: 10.21021/osmed.1211173

Atıf/Citation:

Ay, O. "Tasavvufî Risâlelerden Oluşan Bir Mecmû'a: "Tasavvuf Mecmû'ası [DİB 81023]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 103-117.

Benzerlik / Similarity : %5

Öz

Tasavvuf Mecmuaları; edebiyat, tasavvuf, rüya tabirleri, ilim, tıp, folklor gibi konularda zengin içerikli malzemeler barındırdığından geleneksel kültürümüz ve edebiyatımız açısından önemli kaynaklardan sayılabilir. Buna rağmen gerek dağınık bir içeriğe sahip olmaları gerekse de mecmulardaki risâlelerden bir kısmının yazarının belli olmaması gibi nedenlerle araştırmacılar bu tür eserler üzerinde çalışma yapmaktan kaçınmaktadır. Makalemizle bu alandaki boşluğu bir nebze de olsa doldurmayı amaçladık. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi Dewey 81023'te kayıtlı Tasavvuf Mecmû'ası'nda tasavvufî ıstılahların ve sembollerin açıklamaları, nefsin yedi mertebesinin özellikleri, kişinin rüyada gördüğü nesnelere yola çıkarak nefis mertebelerinden hangisine sahip olduğu, süluk yolunda dikkat edilmesi gereken kurallar, bazı tarikatların zikir telkinleri ve nesep silsileleri, hakiki şeyhin özellikleri, şeyhle mürit ilişkileri gibi konular ele alınmıştır. Tasavvuf Mecmû'ası üzerine yapılan bu çalışmayla tasavvuf öğretisinin ele alındığı muhtelif yazarlara ait 23 risâlenin muhtevası kısaca özetlenmiş, mecmuanın dil ve üslup bakımından incelenmesi yapılmıştır. Mecmuada geçen menkıbe ve pendnamelerin genel değerlendirmesi yapılarak yaşantı itibarıyla tasavvufî yönleri bulunan kimi peygamber ve sahabe'nin tasavvuftaki konuları ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mecmua, Tasavvuf, Pendname, Menakıpname.

Abstract

Sufism Journals can be considered as important sources in terms of our traditional culture and literature, as they contain rich materials on subjects such as literature, mysticism, dream interpretations, science, medicine, and folklore. Despite this, researchers refrain from working on such works due to the fact that they have a scattered content and the author of some of the treatises in the journals is not known. With our article, we aimed to fill the gap in this field to some extent. In the Sufism Journal registered in the Presidency of Religious Affairs Manuscripts Library Dewey 81023, the explanations of mystical terms and symbols, the characteristics of the seven levels of the soul, the rank of the soul based on the objects seen in the dream, the rules to be considered on the path of religion, the dhikr suggestions of some sects and the subjects such as lineage lines, the characteristics of the true sheikh, and the relations between the sheikh and the disciple are discussed. With this study on Sufism Journal, the contents of 23 treatises belonging to various authors, in which Sufi teaching is discussed, are briefly summarized, and the journal is examined in terms of language and style. By making a general evaluation of the legends and ethic books in the journal, information about the positions and characteristics of some prophets and companions in Sufism, who have mystical aspects in life, is given.

Keywords: Journal, Sufism, Ethic book, Anecdote.

* Bu makale İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Kişinin kalbinden masıvayı çıkararak onu Allah aşkıyla doldurması¹ ve kötü hasletleri terk ederek iyi huylar edinmesi² üzerine kurulu olan tasavvuf düşüncesi, Hz. Peygamber ve ilk zahitler döneminde henüz bir ilim olarak teşekkül etmemiş olmakla birlikte yaşantı itibarıyla varlık göstermiştir. Hicri II. asırdan sonra kural ve kaidelerinin belirlendiği bir ilim olarak varlığını devam ettiren tasavvufun kaynağı üzerine çeşitli araştırmalar yapılmış, terminolojisi ve istilahlarını belirleyen çok sayıda eser kaleme alınmıştır.³ Bu eserlerden bir olan üzerinde doktora tez çalışması yaptığımız *Tasavvuf Mecmû'ası*'nın tasavvufi düşüncenin zenginleşmesine katkı sağladığını düşünmekteyiz.

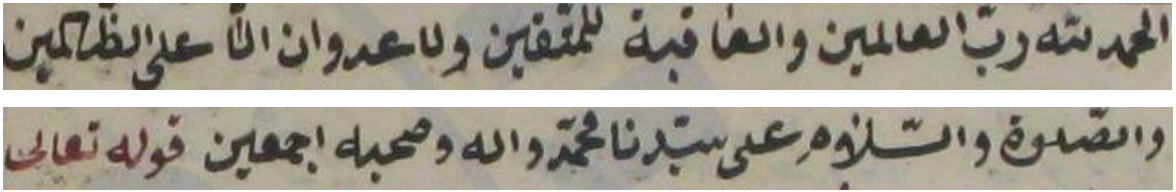
1. Nüsha Tanıtımı

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler'de dewey 81023 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan *Tasavvuf Mecmû'ası*'nın ön kapağında eserin adı *Tasavvuf Mecmû'ası ve Ta'bir-nâme ve Gâlib u Mağlûb Risâlesi* olarak geçmektedir. Mecmua tasavvufun muhtelif yönlerini konu edinen farklı yazarlara ait 23 risâleden oluşmaktadır. Risâlelerin 2'si manzum 4'ü manzum-mensur karışık, diğer 17 risâle ise mensur olarak kaleme alınmıştır.

Tasavvuf Mecmû'ası'nın derleme veya istinsah tarihine dair herhangi bir bilgi yer almadığından eserin ne zaman derlendiği veya istinsah edildiği bilinmemektedir. Ancak eserde yer alan risâle müelliflerinden hareketle miladi 16-17. Yüzyıllar arasında veya sonrasında müstensih/musannif tarafından derlendiği veya istinsah edildiğini söylemek mümkündür.

Tasavvuf Mecmû'ası'nın ebatları 230x160 mm-160-99 mm olup 1a-190b arası olmak üzere toplam 191 varaktan oluşmakta ve her varakta 27 satır yer almaktadır. Metin, krem renkli filigranlı kâğıt üzerine yazılmış olup kâğıdın çevresi kırmızı çizgilerle çerçevelenmiştir. Metinde geçen ayet ve hadisler, kırmızı mürekkeple; diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır.

Tasavvuf Mecmû'ası'nın başlangıç satırları şöyledir: [1b]

Bitiş satırları şöyledir: [190b]

¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1995), 512.

² Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları*, Çev., H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, (İstanbul: Erkam Yayınları, 1993), 8.

³ Bkz. Kuşeyri, *Risâle-i Kuşeyri*, Çev. Ali Arslan, (İstanbul: Arslan Yayınları, 1980), Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: İlim ve Kültür Yayınları, 1985), Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, Çev., Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004); Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lümâ İslâm Tasavvufu-*, Çev., Hasan Kamil Yılmaz, (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996); Ebû Abdurrahman es Sülemî, *Tabakatu's-Sûfiyye*, Çev., Abdurrezak Tek, Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018).

2. Muhtevası

Tasavvuf Mecmû'ası, farklı yazarlara ait 23 risâleden oluşmaktadır. Bunlardan yirmisinde tasavvufa dair çeşitli bilgiler yer almaktadır. Geriye kalan üç risâleden biri *rüya ta'bir-nâmesi* biri gâlib u mağlub *risâlesi*, diğeri de *istilahlar risâlesidir*. Risâlelerin isim ve içerikleri özetle şöyledir:

2. 1. Risâle-i Beyân-ı 'Âlem-i Ervâh ve 'Âlem-i Sufî [1b-6b]

Risâlenin müellifi Yusuf bin İbrâhim el-Halvetî'dir. İnsanın ruhlar âleminde (elest meclisi) dünyaya nasıl geldiğini ve bu âlemden tekrar ahirete ne şekilde intikal edeceğini aktaran, âlem-i ervâhla âlem-i sufî hakkında çeşitli bilgiler veren mensur bir risâledir.⁴ Risâlenin içeriği özetle şöyledir: Allah, âlem-i itlâkiyyette Hz. Muhammed'in hakikatini *lâ ilâhe illâ'llâh* kelâmının nurundan yaratıp nurdan bir kandile koydu ve Hz. Muhammed'in varlığına ilkin *lâ ilâhe illâ'llâh* olan kelime-i tevhidi öğretti Hz. Muhammed'in hakikati bununla bin yıl meşgul olduktan sonra sırasıyla biner yıl arayla *Allah, Hû, Hak, Hayy, Kayyum* ve *Kahhar* isimlerini öğretti. Daha sonra hakikat-ı Muhammediye vasıtasıyla *lâ ilâhe illâ Hû* kelâmının nurundan enbiyâ-yı mürselini, onların hakikatiyle da enbiyâ-yı gayr-ı mürselini yarattı. Ardından *lâ ilâhe illâ'llâh* lafzının nurundan bütün insanların ruhlarını yarattı. Ruhların tamamı bin yıl boyunca Allah'ın nurunu müşahede edip lezzet ve afiyet içinde yaşadılar. Daha sonra Allah, elest meclisinde ruhları toplayarak kendilerinden birtakım sözler alarak onları çeşitli âlemlere intikal ettirdi. Böylece ruhlar, 'âlem-i lâhût nurundan 'âlem-i ceberrût nuruna dönüşüp oradan da dünya hayatı olan 'âlem-i nâsûta indiler. Ruhların elest meclisinde Allah'a verdikleri sözde durmaları, yüklendikleri emanete sahip çıkmalarının mükâfatı olarak Allah bu dünyada kendilerine çeşitli ilimler öğretti ve peygamberler gönderdi.⁵

2. 2. Risâle Makâmi Tercûh Fî Beyâni Tefsîri Menâmât-i 'İlmi Zâhir ve'l-Bâtın[7b-8a]

Bu risâlenin müellifi belli değildir. Risâlede birtakım Arapça ibarelerin tercümesinden yola çıkılarak zahirî ve bâtnî ilimlerin ne oldukları hakkında çeşitli bilgiler verilmiş, ardından bazı rüyaların tabiri yapılmıştır. Ayrıca rüyalardan bir kısmının Allah tarafından ilham yoluyla insana gösterildiğinden, bir kısmının da Şeytan ve nefis kaynaklı olduğundan bahsedilmiştir.⁶

2. 3. Risâle-i Daire-i Nefs [8b-11a]

Halveti şeyhlerinden Kurt Muhammed Efendi'ye (ö. 996/1587) ait olan bu risâle, yedi bölümden müteşekkil tasavvufî bir rüya tabirnamesidir. Müellif; *Nefsini bilen rabbini bilir*, hadisine binaen Allah'a ulaşma yolunun nefsi tanımaktan geçtiğine, nefsi tanımak için de rüya tabirlerinin bilinmesi gerektiğine değinmiştir. Nefsin yedi mertebesinden yola çıkarak eserini yedi bölüme ayıran müellif, her bölümde bu mertebelere göre rüyada görülen nesnelere neye delalet ettiğine ve her bir nefis mertebesinde *esma-yı seb'â* zikirlerinden hangisinin çekileceğine dair bilgilere yer vermiştir.⁷ Risâlenin içeriği özetle şöyledir: Nefis yedi daireden ibaret olup birinci daire *nefs-i emmâredir*. Rüyada domuz, fil, köpek, yılan, akrep, fare, eşek arısı, daracık sokaklar, ormanlar, dükkânlar, uçurum yerleri, meyhane, bozahane ve bulanık suları görmek kişinin nefsi-i emmâre mertebesinde olduğunun delilidir. Bu mertebede olan biri insan nefsinin arzularına tabi olmuştur. Bundan kurtuluş yolu nefsi tasfiye etmektir. Bu dairedeki esma *lâ ilâhe illâ'llâh*'tır. İkinci daire

⁴ Orhan Ay, "Tasavvuf Risâleleri Mecmû'ası [DİB 81023] (İnceleme-Metin-Sözlük)", (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2022), 6.

⁵ *Tasavvuf Mecmû'ası*, (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Dewey 81023 demirbaş numarasında kayıtlı mecmua), 1b-6b.

⁶ Ay, a.g.e., 6.

⁷ Ay, a.g.e., 7.

nefs-i levvâmedir. Rüyada koyun, inek, at, deve, balık, güvercin, kaz, tavuk, bal arısı, giyinecek ve döşenecek eşyalar, yanmayan mum ve fırınlar, dükkânlar, saraylar, evler, gemiler, şeker, bal ve çeşitli şerbetleri görmek kişinin *nefs-i levvâme* mertebesinde olduğunun delilidir. Bu dairedeki kurtuluş esması *ismu'llâh*'tır. Üçüncü daire *nefs-i mülhimedir*. Rüyada noksan insanlar olarak kabul edilen çıplak, kefere, kızılbaş, dinsiz, sakalı kırkık ve yoluk, aksak ayaklı, kötürüm, kulağı sağır, dilsiz, köse, sarhoş, harami, cambaz, zorbaz, bi-nevâ, dellâl, dellâk, kör, şaş, dilenci, maymuncu ve çanakçıyı görmek kişinin *nefs-i mülhime* mertebesinde olduğunun delilidir. Dairedeki kurtuluş esması *Hû*'dur. Dördüncü daire *nefs-i mutmainnedir*. Rüyada Kur'ân-ı Kerim, peygamberler, padişahlar, müftüler, meşâyih-i izâm, kadılar, imamlar, hatipler, ulemâ, sulehâ, Kâbe, Medine, Kudüs, cami, mesâcid, medâris, mektepler, mesken-i sulehâ, sancak, âlem, yay, ok, bıçak, kılıç, tüfek, top, tesbih, kitaplar vb. şeyleri görmek *nefs-i mutmainnenin* alametleridir. Bu dairedeki kurtuluş esması *Hakk*'tır. Beşinci daire *nefs-i râziyedir*. Rüyada yedi kat gök, gün, ay, yıldız, yıldırım, ateş, yanar mum, kandiller ve gök gürültüsü gibi nesnelere görmek *nefs-i mutmainnenin* alametleridir. Bu dairenin esması *Hayy*'dir. Altıncı daire *nefs-i marziyedir*. Dairenin alameti rüyada seb'a semâvât, güneş, ay ve yıldızları görmek olup esması *Kayyûm*'dur. Yedinci daire *nefs-i sâfiyedir*. Alameti rüyada yağmur, kar, dolu, ırmak, çeşmeler, kuyular ve deryaları görmektir. Dairenin esması *Kahhâr*'dir.⁸

2.4. Risâle-i Hazret-i Hüviyyet [11a-11b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâlede Allah'ın vasıflandırılmayan mutlak hakikati anlamına gelen *hazret-i hüviyyet* hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Allah'ın zatına dair esma ve sıfatlardan yola çıkılarak çeşitli mertebeler ortaya konmuş ve mülâhazanın şekline göre bu mertebelerin değiştiği belirtilmiştir.⁹ Bunlar: *meretebe-i a'mâl*, *meretebe-i ulûhiyet*, *meretebe-i rubûbiyet*, *meretebe-i ism-i bâtin-i mutlak*, *evvel* ve *'alîm*, *meretebe-i ism-i rahmân*, *meretebe-i ism-i rahîm*, *meretebe-i ism-i muhyî*, *meretebe-i ilm-i fâil*, *meretebe-i ism-i âlim*, *mufaddal* ve *müdebbir*, *meretebe-i ism-i musavvîr*, *ism-i zâhir-i mutlak*, *ism-i ahâr-i mutlak* ve *meretebe-i ilâhiyedir*. Bu mertebelerdeki isimlerin tümünü kendisinde toplayan ise Allah ismidir.¹⁰

2. 5. Risâle-i Hakikat-ı Tarikat [12a-12b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâlede *tarikât hakikatleri*, *ahkâmı*, *vâcibâtı* ve *binasının* ne olduğuyula ilgili altışar nesneyle açıklama yapılmış ve bu nesnelere bilmeyenlerin hırka giymesi ve giydirmesinin haram olduğu belirtilmiştir.¹¹ Buna göre tarikatın binası; tövbe, teslim, kanaat, irâdet, riyâzet ve uzlet olmak üzere altı nesnedir. Tarikatın ahkâmı; marifet, sahavet, yakîn, sıdk, tevekkül ve tefekkür olmak üzere altı nesnedir. Tarikatın erkânı; ilim, hilm, sabır, rıza, ihlâs ve güzel ahlak olmak üzere altı nesnedir. Tarikatın vâcibâtı hayır, ihsan, fena, terk-i dünya, havf ve şefkat olmak üzere altı nesnedir.¹² Risâlenin devamında tarikat hırkasını giymenin ve giydirmenin adabı açıklanmış, tasavvufi inanışa göre gökten inen hırkanın hangi veçhinde Allah'ın hangi isimlerinin yazılı oldu ve hangi nesnelere ne anlama geldiği hakkında bilgi verilmiştir. Risâlenin sonunda hırkanın bâtinî manalarına dair çeşitli bilgilere yer verilmiştir.¹³ Buna göre hırkanın zahîrî anlamak, bâtinî edep, yakası uzlet, eteği hizmet, sünneti şeyh elinden giymek ve farzı doğru yola girmektir.

⁸ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 8b-11a.

⁹ Ay, a.g.e., 7.

¹⁰ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 11a-11b.

¹¹ Ay, a.g.e., 7.

¹² *Tasavvuf Mecmû'ası*, 12a-12b.

¹³ Ay, a.g.e., 7.

Hırkanın imanı örtünmek, guslü terk, namazı paklık, kilidi tekbir, kiblesi şeyh, farzı sohbet ve temizliği hayâdır.¹⁴

2. 6. Risâle-i Etvâr-ı Seb‘a

Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Sofyalı Bâlî Efendi’ye (ö. 1553) ait bir risâledir. Eserde süluk yolunda çeşitli mertebeler kat etmeye çalışan salikin hâlet-i ruhiyesinde yaşayacağı *sadr, kalp, ruh, sır, hafâ, kürsi* ve *seyr bi’llâh* makamları özellikleriyle birlikte ele alınmıştır. Ayrıca her bir makamdaki nefis mertebesinin ne olduğu ve sonraki mertebeye nasıl geçileceğine dair çeşitli bilgiler verilmiştir.¹⁵ Risâlenin içeriği özetle şöyledir: Sâlikin yaşayacağı ilk tavır *makâm-ı sadr* olup ahlak-ı zulmâniyenin kaynağıdır. Bundan ötürü bu makamda bulunan kişide kötü fiiller ortaya çıkacağından sâlik, bir mürşid-i kâmilin telkinleriyle kalbini kötü sıfatlardan temizlemelidir. Makâm-ı sadr mertebesinde olan sâlikin nefsi, nefs-i emmâredir. İkinci tavır, *makâm-ı kalptir*. Sâlik bu makamda mekr, ucub, teennî ve kahr sıfatlarıyla mevsuf olup nefs-i levvâme mertebesindedir. Üçüncü tavır *makâm-ı ruhtur*. Devr-i keramet, levh-i mahfûz ve cûd-ı insaniye bu makâmda olup sırrı, *seyr-i ‘ala’llâh*’tır. Bu makamdaki sâlikin nefsi, nefs-i mülhimedir. Sâlik; sehâvet, kanaat, ilim, tevazu, sabır ve tahammül sıfatları ile mevsuf olup ruh haleti değişkendir. Dördüncü tavır *makâm-ı sır ve mazhar-ı hazret-i manevi ve makâm-ı Cebrâil-i manevîdir*. Esmânın tevhidi ve sıfatın marifeti bu makamda ortaya çıkar. Bu makamda sâlikin nefsi, nefs-i mutmainnedir. Sâlik; cûd-ı tevekkül, gam, tezellül, ibadet, fikir, rıza ve ihsan sıfatlarıyla mevsuftur. Beşinci tavır *makâm-ı hafî ve mazhar-ı iradedir*. Bu makamın seyri, *seyr-i fi’llâh ve fenâ fi’llâh*’tır. Nefsi, nefs-i râziyedir. Bu makamda sâlik; keramet, zühd, ihlâs, riyâzet, zikr-i fenâ ve makam-ı cem‘ ile mevsûftur.. Altıncı tavır *makâm-ı kürsîdir*. Bu makamın seyri seyri *‘ani’llâh* ve hilâfet-i insaniyedir. Sâlikin nefsi, nefs-i râziyedir. Sâlik, Müşterî sıfatıyla mevsuf olup kutbu’l-aktâb mertebesindedir. Yedinci tavır *makâm-ı sır-ı bi’llâh ve mazhar-ı hayvan-ı zatiyedir*. Sâlikin zatı Hak’ta yok olmuştur. Bu makamda sâlik fenâ-ender-fenâ, bekâ-ender-bekâ halinde olduğundan tavr-ı insaniyede yok olmuş, ancak tavr-ı ilâhiyede varlığını devam ettirmektedir.¹⁶

2. 7. Risâle-i Manzûme-i Nefs [17a-19b]

Mevlevî-meşrep aynı zamanda hekim olan mutasavvıf şâir Nidâî Mehmed Çelebî Ankaravî’ye (ö.975/1567?) ait, altı fasıl şeklinde nefsin altı mertebesi olan *nefs-i emmâre, levvâme, mutmainne, râziye, mülhime ve marziye* hakkında bilgi veren, hikemî tarzda yazılmış tasavvufi bir pendnamedir. Öğüt içerikli olduğundan edebi kaygılardan uzak, son derece açık ve anlaşılır bil dille yazılmıştır. Pendnamenin başında Cennet ehli olmak isteyenlerin nasihatlerine kulak vermeleri gerektiğini belirten şâir, manzumeyi altı bölüme ayırarak her bir bölümde nefsin mertebelerinden birini işlemiştir. Ayrıca o mertebedeki nefsin özellikleri, kurtuluş yolları ve nefis mertebelerinde kişilerin hangi tavırları sergiledikleri ifade edilmiştir.¹⁷

2. 8. Risâle-i Nefs [19b-22a]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâle; nefsin *emmâre, levvâme, mutmainne, râziye, mülhime* ve *marziye* mertebelerini konu edinen tasavvufi bir rüya tabirnamesidir. Risâlede sâlikin içerisinde bulunduğu nefis mertebesine göre rüyada kendisine gösterilen nesnelere hangi anlama geldikleri

¹⁴ *Tasavvuf Mecmû‘ası*, 12a-12b.

¹⁵ Ay, a.g.e., 8.

¹⁶ *Tasavvuf Mecmû‘ası*, 12b-16b.

¹⁷ Ay, a.g.e., 8.

tabir edilmiştir.¹⁸ Buna göre sâlik rüyada tuz görse edep, terbiye, tevazu ve dostluk sıfatıdır. Bakır görse nefis tezkiyesi sıfatıdır. Gümüş görse doğruluk, altın görse ihlas sıfatıdır. İnci görse tevhit hakikatleri sıfatı, la'1 taşı görse hikmet-i ilâhî ve muhabbet-i hakikî sıfatıdır. Billur hikmet-i tabiat sıfatı, zümrüt iffet sıfatı; lacivert takva sıfatı, firuze ise itaat ve ibadet sıfatıdır. Yakut adalet, akik yiğitlik, kehribar riyazet, elmas feraset, sırça kalbin inceliği, çini ise marifet-i yakîn sıfatıdır.¹⁹

2. 9. Risâle-i Tefsîr-i Hadîs-i men 'arefe nefsehû fekad 'arefe Rabbehu [22b-23a]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâlede, *men 'arefe nefsehu fe-kad 'arefe Rabbehu* hadisine istinaden insanın dünyaya geliş amacının nefsin tanıma suretiyle Rabbini tanıması olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca nefsin *emmâre*, *levvâme*, *mutmainne* ve *mülhime* mertebelerinin ruhla ve *anâsır-ı erba'anın* insan uzuvlarıyla ilişkisine değinilmiştir.²⁰

2. 10. Pendnâme-i İbrahim Gülşenî [23a-27b]

Risâle, Halvetiyye tarikatının Gülşeniye kolu şeyhi İbrahim Gülşenî'ye (ö.1534) ait tasavvufi bir pendnamedir. Eserde dünya hayatının geçiciliği ve aldatıcılığı, günahlardan korunma yolları, ilahi aşk, güzel ahlakın önemi, kötü hasletlerden kurtulma yolları, Melâmet ehlinin özellikleri gibi çeşitli konular işlenmiştir. Pendnamede halk deyişleri, atasözleri ve deyimler çokça kullanılmış; ayet ve hadislerden çeşitli alıntılar yapılmıştır.²¹

2. 11. Risâle-i Şurû-ı Halvet ve Seyr ü Sülûk [27b-56a]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâlede halvetin dokuz şartı olan *devam-ı taharet*, *devam-ı savm*, *devam-ı halvet*, *devam-ı zikir*, *devam-ı nefy-i hatır*, *devam-ı râbîta-i kalb*, *devam-ı terk-i itiraz*, *killet-i nevm* ve *terk-i sual* ayet ve hadislerin, sahabe ve meşayih sözlerinin ışığında ele alınmıştır.²² Buna göre halvetin ilk şartı *devam-ı taharet*dir. Halvette olan sâlik daima abdestli olmalıdır. Sâlik zâhirini temiz tutmalı, zira zâhir bâtının evveli olduğundan zâhirini temiz tutmayan bâtınını temiz tutamaz. Halvetin ikinci şartı *devam-ı savm*dir. Sâlik, orucun faziletlerini düşünerek devamlı oruç üzerine olmalıdır. Halvetin üçüncü şartı *devam-ı sükûndur*. Sâlik daima suskun olmalı, Allah'ın zikri dışında hiçbir şey konuşmamalı, ya hayırlı şeyler söylemeli ya da susmalı. Halvetin dördüncü şartı *devam-ı halvet*dir. Sâlik devamlı تنها yerlere çekilip Allah'ın zikriyle meşgul olmalıdır. Beşinci şart *devam-ı zikir*dir. Sâlik daima diliyle ve huzurlu bir kalple Allah'ı zikretmeli, zira zikir kalbi yumuşatıp kasaveti giderir. Altıncı şart *havâtır-ı nefstir*. Yani kişinin kalbinden geçen düşüncelerdir. Bunların giderilmesi gerekir. Süluk ehline bu şart oldukça zordur. Zira Şeytan, insan kalbine sinsice vesvese verip onu Allah'tan uzaklaştırır ve kötülüğe sevk eder. Yedinci şart sâlikin kalbinin şeyh kalbine rast etmesi yani ona bağlanmasıdır. Sâlik, bütün iradesini şeyhe vermeli ve süluk yolunda ona bağlanmalı; zira kavmi içinde şeyh, ümmeti içindeki peygamber gibidir. Sekizinci şart *devam-ı terk-i itiraz*dir. Sâlik itirazı terk etmelidir. Bu iş niçin böyle oldu veya niçin böyle olmadı, dememeli, her halinde Allah'a teslim olmalı. Eğer Allah ona haller gönderirse şükretmeli, göndermezse sabretmelidir. Dokuzuncu şart *killet-i nevm*dir. Yani sâlik; az uyumalı, uyusa dahi kalbi uyanık olmalı ve daima Allah'ın zikriyle meşgul olmalı.²³

¹⁸ Ay, a.g.e., 8.

¹⁹ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 12b-16b.

²⁰ Ay, a.g.e., 8.

²¹ Ay, a.g.e., 9.

²² Ay, a.g.e., 9.

²³ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 27b-56a.

2. 12. Risâle-i Tasavvuf [56b-100a]

Bayramî/Melâmî tarikatı şeyhi Somuncu Baba'nın oğlu Mutasavvıf Şair Yusuf Hakikî'ye (ö. 1488) ait tasavvufî bir risâledir. Eserde; sülukun adap ve erkânı, sâlikin bir şeyh-i kâmile intisap etmesinin gerekliliği, şeyhle müridin görevlerinde nelere dikkat edecekleri ve müritler arasındaki kardeşlik hukuku ele alınmıştır.²⁴ Risâlede şeyhin vasıfları özetle şöyle anlatılmaktadır: Şeyh öncelikle ehl-i sünnet itikadı üzere olmalı, öyle ki içi ve dışı şeriat-ı nebevîyle donanmış hale gelmeli. Bununla beraber farzları ve sünnetleri terk etmemeli, hatta nafîle namazları kendisine farz gibi görmeli. İtikadı sağlam olmalı, müridin şeriatı muhalif davranışlarına göz yummamalı ve kimseye kötü nazarla bakmamalı. İbadet edecek miktarı şeriat ilmine vakıf olmalı, dünyaya iltifat etmemeli. Kendi katına gelen müridin malına göz dikmemeli, hem dünyevi hem de uhrevi işlerden haberdar olmalı ki müridi yönlendirebilsin. Müritle gerekmedikçe söyleşmemeli, nefsin hoşuna gidecek sohbetlerden uzak durmalı. Aksi durumda müridin şeyhe karşı hürmet perdesi yırtılır. Her sözünde hürmet ve vakar üzerine olmalı; ancak sert mizaçlı olmamalı, zira bu durum müridin kalbi ürkütebilir. Şeyhe ait sadece kendisinin girebileceği bir halvethanesi olmalı ki hiçbir zaman zikirden mahrum kalmasın. İnsanların övgüsü ve yergisi onu katında bir olmalı, kendisini kınayanlardan incinip irşattan elini çekmemeli ve mürit edinmede seçici olmalıdır. Cömert olmalı, müridin ihtiyacını karşılayacak miktarı azığı kendilerine vermeli ki müridin kalbi başkasına kaymasın.²⁵ Müridin vasıfları ise şöyle açıklanmıştır: Mürit, şeyhin hiçbir sözüne itiraz etmemeli; onun söylediklerine karşılık kalbi tatmin olmalıdır. Mürit, şeyhe himmet edip huzurunda tövbe etmeli; onun söylediği en küçük şeyi dahi kendisi için farz-ı ayn mesabesinde görmeli. Şeyhin kendisinden istediği bütün hizmetleri gönülden yapmalı ve hizmetin tamamlanması için çaba sarf etmelidir. Gücünün yetmediği hizmetleri başkasına havale etmemeli, hizmetin tamamlanması için çabalamalı. Elinde olan malı müritlerin ihtiyaçlarına sarf etmek için şeyhe teslim etmeli, bu konuda cimri davranmamalı. Mürit, şeyhten ayrı kalmayı Allah'tan ayrı kalmak gibi görmeli; zira şeyh mazhar-ı Hak'tır. Şeyhe muhabbet Hakk'a muhabbettir. Şeyhin katında konuşurken alçak sesle konuşmalı, kendi sesiyle şeyhin sesini bastırmamalı. Şeyh konuşurken soru sormamalı, hiçbir şeye itiraz etmemeli. Eğer anlaşılamayan bir husus varsa meclis dağıldıktan sonra usulca falan konunun anlaşılmadığını söyleyip sükût etmelidir. Şayet şeyhin sözleri veya davranışlarında şeriatı muhalif bir durum olduğunu zannederse benim ilmim buna yetmediğinden muhalif görünüyor, deyip istiğfar etmeli.²⁶

2. 13. Risâle Fî Beyâni Tarîkat ve'l-Fütüvvet [100b-115b]

Yusuf Hakikî'ye (ö. 893/1488) ait olan risâlede *şeriat*, *tarikât* ve *fütüvvet*in tanımları yapılarak aralarındaki farklar ele alınmıştır. Risâlede ayrıca tasavvuf ıstılahlarının anlatıldığı iki adet pendname yer almaktadır.²⁷ Risâlenin içeriği özetle şöyledir: Allah Hz. Âdem'i yaratarak yeryüzüne halife kılmış ve bütün varlıkların ilmini kendisine öğreterek onu müşerref kılmıştır. Hz. Âdem, yeryüzüne halife olduktan sonra evlatlarının her birine ömürleri yettikçe dünyayı imar etmeleri için bir sanat ve bir iş öğretmiştir. Hz. Âdem'in her bir çocuğu bir sanatı veya bir hizmeti kabul etmelerine rağmen Hz. Şit, sadece Allah'ın zikriyle meşgul olarak tasavvufî inanışa göre yeryüzündeki ilk sufi olmuştur.²⁸

²⁴ Ay, a.g.e., 9.

²⁵ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 56b-100a.

²⁶ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 56b-100a.

²⁷ Ay, a.g.e., 10.

²⁸ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 100b-115b.

2. 14. Risâle-i Fütüvvet-nâme-i Ca'fer-i Sâdık [115b-120a]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâlede *tarikâtın erkân ve ahkâmı, tarikât postu, meyân-beste ve hırka giyme adabı* gibi çeşitli konular Cafer-i Sâdık'ın düşünceleri doğrultusunda karşılıklı soru cevap tarzında işlenmiştir.²⁹ Risâlenin içeriği şöyle özetlenebilir: *Ahkâm-ı tarikât*; sehâvet, marifet, yakîn, sabır, tevekkül ve tefekkür olmak üzere altı nesnedir. *Erkân-ı tarikât*; ilim, hilm, rıza, şükür, zikir ve uzlet olmak üzere altı nesnedir. *Bina-ı tarikât*; tövbe, icabet, züht, takva, kanaat ve irade olmak üzere altı nesnedir. *İcabet-i tarikât* ise ihsan, zikir, şükür, terk-i dünya, havf ve şevk olmak üzere altı nesnedir. Tasavvufta meyân-bestenin İmam Ali'ye göre on dördü açık, on ikisi bağlı olmak üzere toplam yirmi altı şartı vardır. Buna göre meyân-bestenin sofrası, kapısı, eli, kulağı, dili, keremi, kademi, lütfü, sehâveti, ahlakı, inancı ve tevekkülü açık olmalıdır. Ayrıca gözü namahremden, kulağı çirkin sözlerden, dili şirkten, hatırı günahlardan, eli hırsızlıktan, fikri gereksiz işlerden, gönlü Hakk'ın dışındaki her şeyden bağlı olmalıdır.³⁰

2. 15. Risâle-i Fütüvvet-nâme-i Muhammedî [120a-127a]

Risâlenin müellifi belli değildir. Eserde miraç olayının ne şekilde gerçekleştiği ve miraç esnasında Hz. Muhammed'in karşılaştığı hadiseler ele alınmıştır. Ayrıca *şed bağlamanın* ne olduğu, ilk şeddi kimin bağladığı, Hz. Muhammed tarafından şed bağlanan sahabenin kimler oldukları ve tasavvufta *post-nişîn* olmanın adap ve erkânı konu edinilmiştir.³¹ Risâlenin içeriği özetle şöyledir: Hz. Muhammed leyle-i Kadir'de Ummu Hanî'nin evindeyken Refref adlı bir binekle Hz. Cebrail gözetiminde önce Beytü'l-Makdis'e ardından yedi kat semaya çıkarak Sidretü'l-Müntehâ'ya ulaştı ve Allah'ın cemâlini müşahede edip onunla söyleşti. Geri dönünce yatağı hâlâ sıcaktı. Bu mucize duyulunca müşrikler kendisine inanmayıp çeşitli sıkıntılar verdiler. Bunun üzerine Hz. Muhammed Medine'ye hicret etti. Hicretin ikinci senesinde Hz. Muhammed, miraçta Cennet libasından beline bağladığı şeddi Hz. Ebu Bekir'e giydirdi. Böylece Hz. Ebu Bekir Nakşibendîlerin öncüsü oldu. Ondan sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye şed bağladı. Hz. Ali şeddi bağlayıp Halvetîlerin öncüsü oldu. Ondan sonra Hz. Hamza ve Hz. Halid bin Velid Hz. Peygamber'in tedrisatından mezun olup şed bağladılar. Hz. Ali, Hz. Muhammed'in izniyle kendisinin huzurunda Selmân-ı Farisî ve Amr bin Ümeyye'ye şed bağladı. Daha sonra Selmân da yedi kişiye şed bağladı.³²

2. 16. Risâle-i Evrâd-ı Nakşibendî [127b-129a]

Risâlenin müellifi belli değildir. Eser, Nakşibendiyye virtleri hakkında bilgi veren ve bu virtlerin nasıl okunacağını konu edinen kısa bir risâledir.³³

2. 17. Risâle-i Usûl-ı Telkîn-i Halvetiyye [129a-129b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Halvetiyye tarikâtında telkin adabının ne olduğu ve tarikata yeni girmiş müridin okuyacağı zikirler hakkında bilgiler veren kısa bir risâledir.³⁴

²⁹ Ay, a.g.e., 10.

³⁰ *Tasavvuf Mecmû'ası*, 115b-120a.

³¹ Ay, a.g.e., 10.

³² *Tasavvuf Mecmû'ası*, 120a-127a.

³³ Ay, a.g.e., 10.

³⁴ Ay, a.g.e., 10.

2. 18. Risâle-i Istilâhât-ı Sûfiyye [130a-132b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Eser, bazı tasavvufî istilâhların açıklamalarının yer aldığı kısa bir risâledir.³⁵

2. 19. Risâle-i Şerh-i ‘Ahd-nâme-i Mâlik Eşder [133a-140b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Risâle, Musul valisi olarak görevlendirilen Mâlik Eşter en-Nehâî’ye (ö. 657?) Hz. Ali tarafından görevini ifa ederken uyacağı kuralların anlatıldığı vasiyetnamenin tercümesidir. Risâlede, İslam hukukuna göre devletin ne şekilde yönetileceği ve valinin maiyetindekilere adaletle nasıl muamele edeceğine dair çeşitli nasihatler yer almaktadır.³⁶

2.20. Tercüme-i Eyyühe’l-veled [141a-148a]

Risâlen mütercimi belli değildir. Risâle, İmam Gazzâlî’nin (ö. 111) *Eyyühe’l-veled* adlı Arapça eserinin tercümesidir.³⁷

2.21. Risâle-i Şerh-i Esrâr-ı Nokta [148a-162b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Tasavvufî bir mahiyet taşıyan noktanın sırlarını açıklayan kısa bir risâledir.³⁸

2.22. Risâle-i Ğâlib u Mağlûb [162b-166b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Eser, cifr ilmi hakkında bilgi veren bir risâledir.³⁹

2.23. Risâle Fî Ta’bîri Rüyâ [167b-190b]

Risâlenin müellifi belli değildir. Eser, rüya tabirleriyle ilgili bir risâle olup sonu eksiktir.⁴⁰

3. Manzum Parçalar

Tasavvuf Mecmû’ası’nda mensur metinler içerisinde Türkçe, Arapça, Farsça veya Türkçe-Arapça karışık mülemma tarzında birkaç dizeden oluşan manzum parçalar kullanılmıştır.⁴¹ Bunlar metin bütünlüğünü bozmayacak bir tarzda *beyt*, *nazm* gibi başlıklarla verilmiştir. Manzum parçaların çoğu *Mesnevî-i Ma’nevî*’den olmakla birlikte risâle yazarları tarafından söylenenler de mevcuttur. Eski zamanlardan beri bütün Şark edebiyatlarında nazım hislerin ifadesini vermek için süs olarak kullanıldığından⁴² *Tasavvuf Mecmû’ası*’nda geçen manzum parçaların da anlatılan konuya duygusal bir hava katmak suretiyle inandırıcılığı arttırmak, Arapça ve Farsça terkiplerle oluşturulan mensur metinleri beyitlerle süsleyerek tekdüzelikten kurtarmak amaçlarıyla kullanıldığı söylenebilir.

4. Pendnameler

Tasavvuf Mecmû’ası’nda altı adet uzunca pendname yer almış olup bunlardan ikisi bağımsız risâle şeklinde dördü de mensur risâleler içerisinde yer almaktadır. Pendnameler tasavvufî içerikli olup sade ve anlaşılır bir dille oluşturulmuş; soyut olan dinî kavramlar halk deyişleri, atasözleri ve

³⁵ Ay, *a.g.e.*, 10.

³⁶ Ay, *a.g.e.*, 10-11.

³⁷ Ay, *a.g.e.*, 11.

³⁸ Ay, *a.g.e.*, 11.

³⁹ Ay, *a.g.e.*, 11.

⁴⁰ Ay, *a.g.e.*, 11.

⁴¹ Ay, *a.g.e.*, 11-12.

⁴² Pertev Naili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011), 37.

deyimlerle somutlaştırılmaya çalışılmıştır. 17a-19b varakları arasındaki pendname Nidâî Mehmed Çelebî Ankaravî'ye (ö. 1567?); 23a- 27b varakları arasındaki pendname İbrâhim Gülşenî'ye (ö. 1534) aittir. 67b-69a, 80a-81b, 102b-105a, 114a-115a varakları arasındaki diğer dört pendname ise Bayramî/Melâmî tarikatının Aksaray'daki temsilcisi ve şeyhi olan Somuncu Baba'nın oğlu mutasavvıf şair Yusuf Hakikî'ye (ö.1488) aittir.⁴³

Pendnamelerde genel olarak Allah aşkı, nefsin yedi mertebesi ve her mertebenin özellikleri, bir mürşide bağlanmanın gerekliliği, güzel ahlakın meziyetleri, dünya hayatının aldaticılığı ve geçiciliği, nefis ve şeytanla mücadele yolları gibi çeşitli konular ele alınmıştır.

5. Menkıbeler

Ahlaki olgunluğa erişmiş önemli şahsiyetlerden olan peygamber, sahabe, evliya veya âlimlerin örneklik teşkil eden davranış ve yaşantılarını anlatan yazılı ve sözlü haberler olan menkıbeler⁴⁴ diğer tasavvufî metinlerde olduğu gibi Tasavvuf *Mecmû'ası*'nda da yer almaktadır. Mecmuada geçen menkıbeler anlatılan konunun hayalî olmadığı, günlük hayatta yaşanabilir örnekliğinin olduğunu okura göstermek amacıyla verilmiştir.

Tasavvuf Mecmû'ası'nda İbrahim bin Edhem, Cüneyd-i Bağdadî, Râbi'âtü'l-'Adeviyye, Bayezîd-i Bistâmî, Zünnûn el-Mısrî', Ca'fer-i Şâdık, Necme'ddîn Râzî, Dâvûd et-Tâî, Ma'rûf-i Kerhî, Ebû Osman el-Hîrî, Ebû Hafs el-Haddâd, Yusuf Hüseyin, Seyyid Yahyâ, Şakîk-i Belhî, Muhammed bin Hanek, Hz. Osman, Şemûn, Zeynel'âbidîn, Fazl bin 'Abbâs, Ahmed bin Hanbel, Şeyh Şiblî, Utbetü'l-Gulâm, Şâh-ı Şucâ'-ı Kirmânî, Davud-ı Tâî, Hz. Ebû Bekir, Hasan-ı Basrî, İmâm Alî, Mâlik bin San'am, Fudayl bin 'ÿyâz, Muhammed Hanefî ve Mâlik bin Dinâr'ın yaşantılarından kesitlerin anlatıldığı sahabe ve evliyaya ait 44 menkıbe yer almaktadır.

6. Mecmuanın Dil ve Üslup Özellikleri

Tasavvuf Mecmû'ası'nda geçen mensur metinlerde Arapça ve Farsça uzun terkiplerle yüklü bir üslup tercih edilmiş ancak üslubu tekdüze ve kuru anlatımdan bir nebze de olsa kurtarmak için seci kullanımına çokça yer verilmiştir. Ayrıca anlatıma zenginlik katmak amacıyla Farsça ikileme yapısı ve Arapça-Farsça kökenli sözcüklerle oluşturulmuş çok sayıda ikileme kullanılmıştır. Pendnamelerde ise halk deyişleri, atasözleri ve deyimlerle yüklü sade, anlaşılır ve sohbet edasında bir üslup tercih edilmiştir.

Tasavvuf Mecmû'ası'nda yazarlar tasavvufî görüşlerine şer'î delil getirmek suretiyle inandırıcılığı arttırmak için Kur'ân-ı Kerim, Hadis-i Şerifler, Hadis-i Kutsiler ve Kelâm-ı Kibarlardan müteşekkil çok sayıda alıntı yapmışlardır.

7. Mecmuada Geçen Bazı Peygamber ve Sahabenin Tasavvuftaki Konuları

7.1. Peygamberler

Tasavvuf Mecmû'ası'nda geçtiği üzere bazı peygamberlere atfedilen tasavvufî makamlar ve dereceler şöyledir: Hz. Âdem; ilk taç, hırka ve hülleyi Hz. Cebrail aracılığıyla giyerek meyân-beste olup şed bağlayan ilk insan ve Tayyibân makamının imamıdır. Hz. Şit; insanları tarikata ve zühde davet etmesi nedeniyle mutasavvıflarca tüm tarikatların lideri kabul edilmiştir. Hz. İdris; sufi inancıya göre Hz. Âdem'den sonra meyân-beste olan sekizinci kişi olup âbitler imamı olarak vasıflandırılmıştır. Hz. Nuh; Hz. Âdem'den sonra meyân-beste olan on altı peygamberden ilki olup

⁴³ Ay, a.g.e., 12-13.

⁴⁴ *Dini Terimler Sözlüğü*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 230.

Hız. Âdem'den sonra ikinci şeddi gemi inşası sırasında kuşanmış, tasavvufta şâkirân makamının imamı olmuştur. Hız. Musa, kavmiyle birlikte Tih çölünde kırk yıl dolanırken susuzluk çekmeleri üzerine asasıyla yanındaki taşa vurarak taştan on iki pınar fişkırtmıştır. Bu olaya telmihen dervişler ve abdallar boyunlarına *balgamî* veya *şekil taşı* adı verdikleri bir taş bağlamışlardır. Hız. İbrahim, tarikatın manevi ağırlığını taşıyamayan Allah dostlarına fütüvvet yolunu göstererek tarikatla fütüvveti birbirlerinden ayrı iki menzil hâline getirmiş ve fütüvveti oğlu Hız. İsmail'e miras bırakmıştır. Hız. İsmail, meyân-beste olan yedinci peygamber ve muhipler makamının imamı olmuştur. Hız. Eyüp, başına gelen bela ve musibetlere karşı gösterdiği dirayetli sabrı ve Allaha olan tevekkülüyle süluk yolunda nefsini yenmeye çalışan sâlikin çektiği sıkıntılara ilham kaynağı olmuştur. Hız. İsa, dünyaya değer vermediğinden ve dünyalık namına hiçbir şeye sahip olmayan fakir biri olduğundan mutasavvıflar nezdinde zahitler makamının imamı olmuştur. Hız. Muhammed'in sireti göz önünde bulundurulduğunda lafzen olmasa da yaşantı itibarıyla tasavvufun yer edindiği görülebilir. Bununla birlikte herhangi bir tarikat mürşidi veya pirinin nesebinin silsile yoluyla Hız. Muhammed'e ulaşması tasavvuf erbabınca temel düsturlardan sayılmıştır.⁴⁵

7.2. Sahabe

Hız. Peygamber'in yol arkadaşlığını yapıp onun tedrisatından geçen sahabeler tasavvuf erbabınca yaşantılarının örnek alındığı değerli şahsiyetlerdir. İslam âleminde birbirlerinden farklı tasavvufî tarikatların ortaya çıkmasının temel nedeni dört halifeye atfedilen farklı zikir telkinleridir. Buna göre Bekriyye, Sıdkıyye, Hâcegâniyye, Melâmiyye ve Nakşibendiyye tarikatları Hız. Ebubekir'e isnat edilen *zikr-i havfî*yi dayanak kabul etmiştir. Ömeriyye, Fârukiyye tarikatları Hız. Ömer'e isnatla daha sert ve vurgulu söylenen *zikr-i cehrî*yi; Osmaniyye, Nûrbahşiyye ve Aşkiyye tarikatları Hız. Osman'a isnatla *zikr-i kalbî*yi; Kâdiriyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Mevleviyye, Halvetiyye ve Bayramiyye tarikatları ise Hız. Ali'ye isnat edilen *zikr-i cehrî*yi benimseyerek tarikat mürşidi vasıtasıyla silsilelerini kendilerine dayandırmışlardır.

Sufi inanişaya göre, tarikat ve fütüvvet Hız. Âdem'in toprağında varlık buldu. Hız. Şit'le ortaya çıktı, Hız. İbrahim'le gelişti ve Hız. Muhammed'le tamamen kemale erdi. Hız. Muhammed'den de ashaba geçti. İlk olarak dört halifede ortaya çıktı. Her birisi fütüvvetin bir vasfının timsali oldu. Hız. Ebu Bekir sadâkatın, Hız. Ömer adaletin, Hız. Osman hayânın, Hız. Ali de cömertliğin timsali oldu.

Sonuç

Üzerinde çalışma yaptığımız Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi Dewey 81023'te kayıtlı *Tasavvuf Mecmû'ası* üzerinde İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde doktora tezi hazırlanmış olup mecmuanın transkripsiyonlu metin çevirisi bir incelemeye birlikte yapılmıştır.

Tasavvuf Mecmû'ası, tasavvufun muhtelif konularını farklı yazarların bakış açısıyla ele alan hacimli bir eserdir. Mecmua tasavvufî ıstılahların açıklamaları, bazı peygamber ve sahabenin tasavvuftaki konumları, tasavvuf makamları arasındaki ilişki, rüya tabirleri ve rüyaların nefis mertebeleriyle ilişkileri, çeşitli tasavvufî pendnameler ve menakıpnameler açısından zengin bir içeriğe sahip olduğundan tasavvuf alanında yapılacak çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir.

Tasavvuf Mecmû'ası'nda Yusuf bin İbrâhim el-Halvetî, Kurt Muhammed Efendi, Sofyalı Bâlî Efendi, İbrahim Gülşenî ve Nidâî Mehmed Çelebî Ankaravî'ye ait birer risâle; Bayramî/Melâmî tarikatı şeyhi Somuncu Baba'nın oğlu Mutasavvıf Şair Yusuf Hakikî'ye ait iki risâle yer almaktadır.

⁴⁵ Ay, a.g.e. , 13-34.

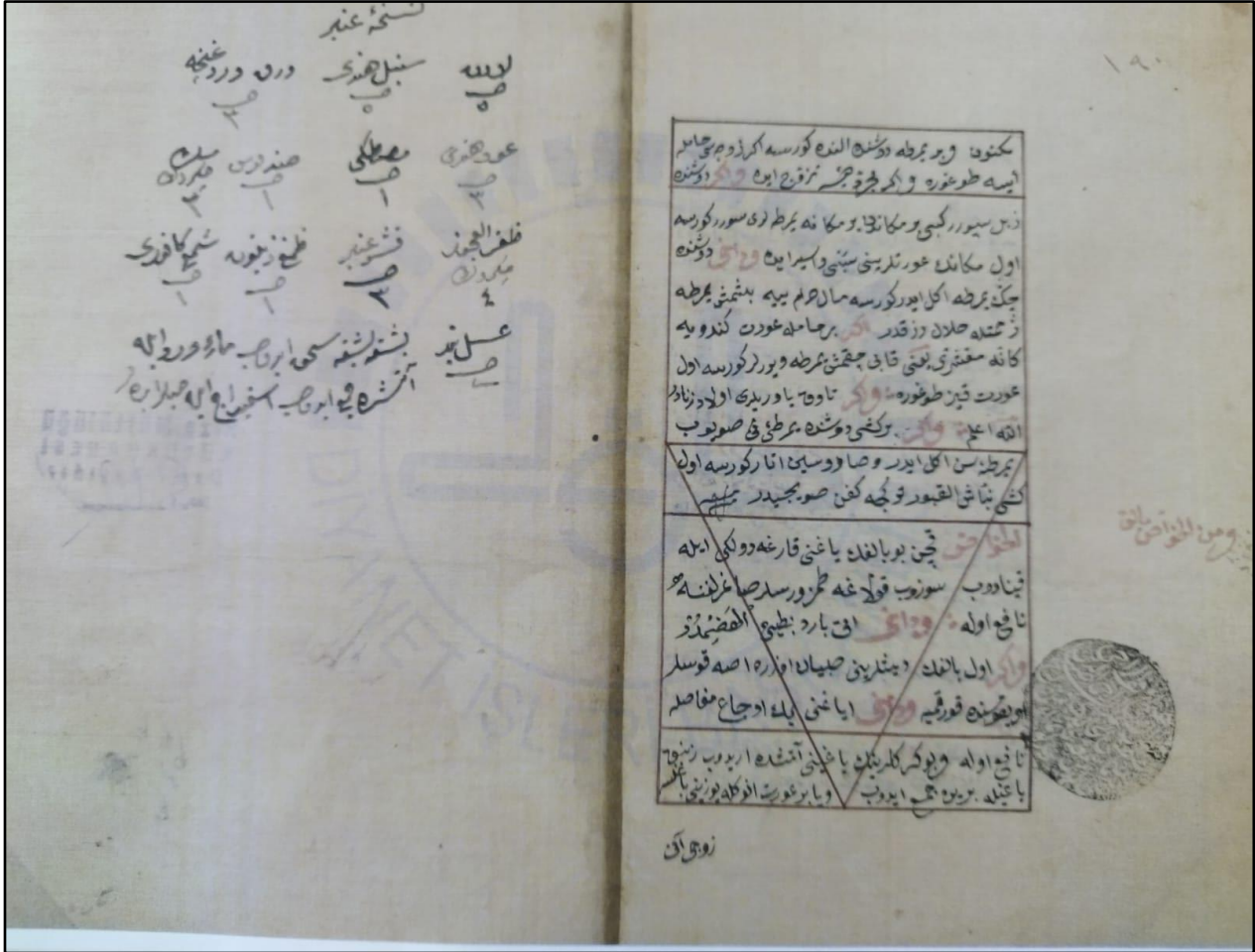
Diğer risâlelerin müellifi belli değildir. Mecmuada yer alan 23 risâlenin 2'si manzum 4'ü manzum-mensur karışık, diğer 17 risâle ise mensur olarak kaleme alınmıştır. Mensur risâlelerde anlatılan konunun bütünlüğüne bağlı olarak duygusal bir atmosfer oluşturmak için yer yer manzum parçacıklar yer almaktadır.

Tasavvuf Mecmû'ası'nda cezbe halinde sema etmenin şeri hükmü ve sema çeşitleri, zahirî ve bâtnî ilimlerin çeşitleri, nefsin yedi mertebesi ve her mertebeye ait *esmâ-yı seba* zikirleri ve Allah'ın vasıflandırılmayan mutlak hakikati anlamına gelen *hazret-i hüviyyet* hakkında bilgi yer almaktadır. Ayrıca tarikat hakikatleri ve ahkâmı, hırka giyme ve giydirmenin adap ve erkânı, çeşitli rüya tabirleri ve sâlikin rüyada görülen nesnelere hareketle hangi nefis mertebesinde yer aldığı, melâmet ehlinin özellikleri, halvetin şartları, şeyhle müridin özellikleri ve birbirlerine karşı sorumlulukları; tarikat, şeriat ve fütüvvet arasındaki ilişki, şed bağlama ve post-nişin olmanın adap ve erkânı gibi tasavvufî konular ele alınmıştır.

Kaynakça

- Ay, Orhan, "*Tasavvuf Risâleleri Mecmû'ası [DİB 81023] (İnceleme-Metin-Sözlük)*", Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2022.
- Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 2011.
- Dini Terimler Sözlüğü*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 2009.
- Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakatu's-Süfiyye*, Çev. Abdurrezak Tek, Bursa: Bursa Akademi Yayınları 2018.
- Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lümâ-İslâm Tasavvufu-*, Çev. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Altınoluk Yayınları 1996.
- Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, Çev. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları 2004.
- Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: İlim ve Kültür Yayınları 1985.
- Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, Çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları 1980.
- Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları*, Çev. H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul: Erkam Yayınları 1993.
- Tasavvuf Mecmû'ası ve Ta'bir-nâme ve Gâlib u Mağlûb Risâlesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Dewey 81023 demirbaş numarasında kayıtlı mecmua.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları 1995.

Belge 3: Tasavvuf Mecmuası Son Varağı

Ayanlıktan Vezirliğe Uzanan Bir Serüven: Karahisar-ı Sahib Ayanı Turunçzâde Süleyman Ağa ve Muhallefâtı

An Adventure from Being a Notable to Viziership: Turunçzâde Süleyman Ağa who was a Notable of Karahisar-ı Sahib and His Inheritance

Mehmet Güneş*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
mgunes@aku.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7611-0968

Başvuru / Submitted :
30 Kasım 2022

Kabul / Accepted :
6 Ocak 2023

DOI: 10.21021/osmed. 1212158

Atıf/Citation:

Güneş, M. "Ayanlıktan Vezirliğe Uzanan Bir Serüven: Karahisar-ı Sahib Ayanı Turunçzâde Süleyman Ağa ve Muhallefâtı". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 118-144.

Benzerlik / Similarity : %11

Öz

Karahisar-ı Sahib’de ayanlık ve mütesellimlik gibi görevleri üzerinde bulunduran yerli hanedan ailelerinden birisi olan Turunçzâdeler, uzun yıllar yerel yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Bu ailenin mensuplarından birisi olan Turunçzâde Süleyman Ağa, memleketi Karahisar-ı Sahib’deki nüfuzu sayesinde elde ettiği ayanlık ve mütesellimlik görevleri esnasında şikâyete konu olan icraatlarına ve rakiplerinin ayanlığı ele geçirme teşebbüsleri çerçevesinde aleyhine faaliyette bulunmalarına rağmen kısa sürede temayüz ederek vezirliğe kadar yükselmiştir.

Bu çalışmada ayanlık tegallübünün zirveye ulaştığı bir dönemde, 18. yüzyılın sonlarında, Karahisar-ı Sahib ayan ve mütesellimliği, Sivas zahire mübayaacılığı ve mütesellimliği yaptıktan sonra vezirlik rütbesine terfi ederek Rakka, Halep, Adana, Karaman eyaleti valiliklerine ve Karahisar-ı Sahib sancağı mutasarrıflığına getirilen Turunçzâde Süleyman Ağa’nın siyasi, askeri faaliyetleri ve muhallefâtı hakkında arşiv belgeleri ışığında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ayrıca Turunçzâde Süleyman Ağa örneğinden hareketle ilgili dönemde Karahisar-ı Sahib’de ayanların birbirleriyle mücadeleleri ile nüfuz ve etki alanlarını genişletme yönündeki gayretleri irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Turunçzâde Süleyman, Karahisar-ı Sahib, Ayan, Mütesellim, Muhallefât.

Abstract

The Turunçzâdes, who were one of the local noble families having the duties of being notables and lieutenant governor in Karahisar-ı Sahib, had a say in the local government for many years. Turunçzâde Süleyman Ağa, who was one of the members of this family, advanced to viziership in a short time despite his activities which were the subject of complaint and his rivals’ activities which were against him within the scope of their attempts to take over being notables during his duties of being a notable and lieutenant governor in his hometown Karahisar-ı Sahib.

This study aimed to inform about political and military activities and wealth of Turunçzâde Süleyman Ağa who was appointed to the governor of Karahisar-ı Sahib sanjak and governorships of Rakka, Halep, Adana, and Karaman provinces by advancing to the rank of viziership after being a notable and lieutenant governor of Karahisar-ı Sahib and grain purchaser and lieutenant governor of Sivas in a period during which the conflicts for being notables peaked during the ends of the 18th century in the light of archive documents. In this sense, with reference to the sample of Turunçzâde Süleyman Ağa, it was also tried to examine the conflicts between the notables in Karahisar-ı Sahib and their efforts towards increasing their power and sphere of influence in that period.

Keywords: Turunçzâde Süleyman, Karahisar-ı Sahib, Notable, Lieutenant Governor, Inheritance

Giriş

Arapça göz anlamına gelen “ayn” kelimesinin çoğulu olan ayân, bir toplumda soy, sop ve itibarca temayüz etmiş kimseler için kullanılmış bir tabirdir¹. Osmanlı şehir toplumunda XVI. yüzyıldan itibaren “eşraf ve a’yân” olarak isimlendirilen bir zümrenin varlığına tesadüf edilmekte olup, bunlar devlet ve reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem reyanın temsilcisi, hem de devlet tarafından yerine getirilmesi istenen emirlerin uygulanmasında resmi görevlilerin yardımcısı pozisyonunda olan bir grubu oluşturmaktaydı². Şehir ve kasabaların ileri gelenleri olarak nitelendirilen bu grup, nüfuzlu ailelere mensup kişilerden, zengin tüccarlardan, yaşlı ve güngörmüş esnaftan, tanınmış din adamları ile tarikat şeyhleri ve şehirlerdeki kapıkullarından oluşmaktaydı³.

XVIII. yüzyıla kadar genel anlamda şehir ve kasabalardaki bazı nüfuzlu aileleri ifade eden eşraf tabiri ile birlikte kullanılan, bu tarihlere kadar devlet işlerinde hiçbir etkinlikleri olmayan ancak, buldukları yerin ileri gelenlerinden oldukları için gerektiğinde kendilerinden istifade edilen bir zümreyi ifade eden ayan⁴, zamanla devlet tarafından resmen görevlendirilmiş yerel yöneticiler için de kullanılan bir tabir olmuştur.

1726’dan önce Anadolu’da çok kuvvetli olmayan fakat bu tarihten sonra hükümet tarafından sancakların derecesine göre buralardaki az veya çok nüfuzlu hanedanlara bazı idari yetkiler tanınmasıyla daha sağlam bir hüviyet kazanan ayanlık müessesesi⁵, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu’nun önce önemli sancak ve kazalarında, bu yüzyılın ikinci yarısında ise bütün Anadolu’da görülmeye başlamıştır⁶.

Bilhassa XVIII. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti’nin taşra hayatının hemen hemen her biriminde yer alan ayanlar halkın mümessilleri olarak devlet tarafından muhatap alınmış ve kendilerine pek çok vazifeler yüklenmiştir. Bu cümleden olarak ayanlar, savaş zamanlarında kaza ve köylerden asker tedarik etmek, gerektiğinde bu askerlerle beraber sefere iştirak etmek, gerek kendi bölgelerinde gerekse başka bölgelerde zuhur eden eşkıyayı bertaraf etmek için görevlendirilen valinin maiyetine belli bir miktar asker ile iştirak etmek, ordunun ve İstanbul halkının ihtiyacı olan araç, gereç, yiyecek ve hayvanların temin edilmesi, vergilerin tahsili, vali, mutasarrıf veya mütesellim için gerekli olan konakların kiralanması gibi görevleri yerine getirmekteydiler. Ayrıca İstanbul Baruthanesi için ihtiyaç duyulan güherçilenin mübayaası, sancak adına alım-satım ve borçlanma işlerinin yürütülmesi, sancak yöneticisinin emri üzerine belediye hizmetlerinin yürütülmesi, bazan çocuk ve emeklilerde olan zeamet ve timarların “cebelü bedeliyyeleri”ni toplamak da bunların görevleri arasında yer almaktaydı⁷.

XVIII. yüzyıldan sonra gerek Anadolu ve gerekse Rumeli’nin muhtelif yerlerinde, buldukları yerlerde hükümet tarafından gönderilen idarecilerin önüne geçen ayanlar, bu sayede sadece ayanlık

¹ Özcan Mert, “Âyan”, TDV İslam Ansiklopedisi, IV (İstanbul 1991), 195.

² Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki “Eşraf ve A’yan” Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982): 106.

³ Vehbi Günay, “Batı Anadolu’da Ayanlık Mücadeleleri ve Bergama Voyvodası Sağancılı Veli”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2 (2006): 94.

⁴ M. Fuad Köprülü ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Âyân”, MEB İslam Ansiklopedisi, II (İstanbul 1993), s. 41.

⁵ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”, *Bellekten*, XLII/168 (1978): 674.

⁶ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 13.

⁷ Özkaya, *a.g.e.*, s.s. 141-168; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 171.

ünvanı elde etmekle kalmamışlar, voyvodalık, mütesellimlik, muhassıllık, hatta valilik gibi önemli görevleri ele geçirmek suretiyle vilayetin siyasi hâkimiyetini de elde etmişlerdir⁸. Ayanlığın resmen tanınması ile taşra idaresinde derebeylik biçimi bir düzen kanunlaştırılırken, toplumun kendi içinden gelen insanları yüksek siyaset hayatına hazırlamak gibi bir yolun da önü açılmıştı. Bu sayede vezirlik rütbesine kadar yükselen bazı ayanlar, kölelikten gelme Enderunlu devlet adamları yanında yüksek idari görevlere iştirak etme imkânına sahip olmuşlardır⁹. Bu imkâna sahip olan ayanlardan birisi de Karahisar-ı Sahib’de uzun süreler ayanlık yapmış ailelerden birisi olan Turunçzâdeler’e mensup Süleyman Ağa’dır.

Bu çalışmanın amacı, ayanlık tegallübünün zirveye ulaştığı bir dönemde, XVIII. yüzyılın sonlarında, bir müddet ayanlık ve mütesellimlik yaptıktan sonra vezirlik rütbesine terfi ederek muhtelif yerlerde valilik ve mutasarrıflık görevine getirilen Turunçzâde Süleyman Ağa’nın siyasi, askeri faaliyetleri ve muhallefâtı hakkında bilgi vermektir. Hem Karahisar-ı Sahib ayanları içerisinde hem de mensubu olduğu ailede önemli bir yere sahip olmasına rağmen Turunçzâde Süleyman Ağa’ya ve muhallefâtına münhasır henüz bir çalışma yapılmamış olup, çalışmanın bu meyanda bir boşluğu dolduracağı muhakkaktır¹⁰.

Çalışma, Süleyman Ağa’nın ayan ve mütesellim kimliği itibarıyla mahalli özellik taşımakla birlikte, aynı zamanda vezirlik ve valilik görevleri itibarıyla da daha genel alana teşmil olunacak bir niteliği haizdir. Bu çerçevede kronolojik bir sıra takip edilerek evvela Süleyman Ağa’nın Karahisar-ı Sahib ayan ve mütesellimi, daha sonra Sivas mübayaacısı ve mütesellimi olarak, daha sonra da vezirlik rütbesine yükseltilerek getirildiği valilik görevi dolayısı ile gerçekleştirdiği faaliyetleri arşiv belgeleri ışığında incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, ölümünden hemen sonra müsadere edilen mal varlığı ve muhallefâtı hakkında yine belgelerin müsaade ettiği ölçüde bilgi verilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın hem bölgesel hem de genel anlamda, daha önce yapılmış benzeri çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Turunçzâde Süleyman Ağa’nın Ayan ve Mütesellim Olarak Karahisar-ı Sahib’deki Faaliyetleri

Turunç Mustafa Ağa oğlu Ali Ağa’nın oğlu olan Turunçzâde Süleyman’ın bir ayan olarak ortaya çıkışına kadar, hayatı ile ilgili maalesef herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sipahi olan dedesi Mustafa Ağa, Afyon-Kütahya sınırında bulunan Kadı Mürsel köyü yakınındaki Alunca Çiftliği zaimi iken 1737 yılında Karahisar-ı Sahib’in Fakih Paşa mahallesine yerleşmiş, daha sonra mültezimlik, sadrazam kethudalığı gibi görevlerde bulunmuştur. Dedesinden babasına intikal eden

⁸ Zamanla taşra yöneticilerinin en önemli yetkilerini ele geçiren ayanlar hakkında pek çok araştırma yapılmıştır. Bunların bir kısmı ayan terekeleri ile ilgili olup, daha ziyade ayanların sosyo ekonomik durumlarını ön plana çıkaran çalışmalardır. Bununla birlikte ayanların siyasi ve askeri faaliyetlerini konu edinen çalışmalar da mevcuttur. Osmanlı Devleti’nde ayanlarla ilgili bir bibliyografya çalışması için bkz. Hamit Karasu, “Osmanlı Ayanları Üzerine Yapılan Çalışmalar (Tanzimat’a Kadar)”, *Turkish Studies History*, 13/16, (2018): 127-150.

⁹ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14, (1963): 54.

¹⁰ Karahisar-ı Sahib ayanları ile ilgili şu ana kadar yapılan çalışmalar, bir yüksek lisans tezi ve birkaç makaleden ibarettir. Bkz. Yalçın Ölmez, “Karahisar-ı Sahib Sancağı’nda Ayanlık Müessesesi (1784-1848)”, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1991); Mehmet Güneş, “Karahisâr-ı Sâhib Ayânı Mollazâde Hacı Ahmed Ağa’ya Ait Bir Tereke Defteri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2 (2006): s.s. 65-91; Mehmet Güneş, “Karahisâr-ı Sâhib Ayânı Turunçzâde Dede Mustafa Bey ve Muhallefâtı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/65 (2019): 204-218.

zeameti daha sonra Turunçzâde Süleyman devralmıştır¹¹. Belgelerde ilk olarak, uzun süre Karahisar-ı Sahib halkına zarar veren, mallarına ve canlarına kast eden Karahisarlı Ali Bölükbaşı isimli levend eşkıyasının yakalanarak cezalandırılması ile görevlendirilmiş bir ayan olarak adı geçen Süleyman Ağa¹², 1776-1777 ile 1785 yıllarında Karahisar-ı Sahib'e mutasarrıf olarak tayin edilen ve arpalık sistemi gereğince görev mahalline gelmeyen pek çok vezir rütbeli paşaya mütesellimlik yapmıştır. Bu cümleden olarak 27 Haziran 1776'da Şehrizor eski valisi Halil Paşa'ya¹³, 19 Kasım 1776'da Adana eski valisi Yusuf Paşa'ya¹⁴, 2 Ocak 1777'de Diyarbakır valisi ve seraskeri Abdullah Paşa'ya¹⁵, 13 Mart 1777'de Karaman eski valisi Mustafa Paşa'ya¹⁶ mütesellim olarak atanmış; 19 Ağustos 1777'de azl edilerek yerine Duhânî Ahmed Ağa getirilmiştir¹⁷. Yaklaşık 7,5 yıl kadar mütesellimlikten uzak kalan Süleyman Ağa, Aralık 1784'te Osman Paşa'ya¹⁸, 10 Haziran 1785'de Rumeli Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya¹⁹ mütesellim tayin edilmiştir.

Mütesellimlikten uzak kalmakla birlikte Süleyman Ağa bu zaman içerisinde boş durmamış ayanlığı ele geçirebilmek için rakipleri ile mücadeleye koyulmuştur. Bu meyanda zarar ve zulme uğrayan halk Süleyman Ağa hakkında pek çok şikâyetlerde bulunarak cezalandırılmasını talep etmiştir²⁰. “*Öteden beru sadâkat ve istikâmeti ve fukarâ ve zu'afâyı her halde himâyet u sıyâneti ile ma'lûm, re'âya-perver bir hânedân-zâde*”²¹ olarak bilinen ve bu vasıfları dolayısı ile yukarıda da bahsedildiği üzere defaatla mütesellimlik görevi tevdi edilen Süleyman Ağa'nın diğer taraftan halkı maruz bıraktığı “*zulm ü ta'addî*” leri dolayısı ile “*eşkıyâ*”²², “*müfsid*”²³, “*zaleme ve mütegalibeden*”²⁴ olarak tavsif edilmesi oldukça dikkat çekicidir. Belgelerden tespit edilebildiği kadarı ile Süleyman Ağa hakkında ortaya atılan bu suçlamalar ve şikâyet edilmesine sebep teşkil eden bazı hususlar şu şekilde sıralanabilir:

Mütesellimlikten azl edildikten kısa bir süre sonra Turunçzâde Süleyman Ağa, kethüdası Kandilcioğlu Mustafa ile beraber Şuhud kazasında ayanlık iddiasında bulunmuş²⁵, bu durum kaza ileri gelenleri ve halkı ile aralarında uzun süre devam eden husumetlerin yaşanmasına sebep

¹¹ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, II (Afyon: İleri Ofset Matbaacılık, 1991), 281.

¹² Afyonkarahisar Şer'iyye Sicili (AŞS), 552/147, 17 Safer 1190 (7 Nisan 1776).

¹³ AŞS, 552/164, 10 Cemâziyelevvel 1190 (27 Haziran 1776).

¹⁴ AŞS, 552/183, 7 Şevval 1190 (19 Kasım 1776).

¹⁵ AŞS, 552/192, 22 Zilkade 1190 (2 Ocak 1777).

¹⁶ AŞS, 552/216, 3 Safer 1191 (13 Mart 1777).

¹⁷ AŞS, 552/248, Evâil-i Receb 1191 (5-14 Ağustos 1777).

¹⁸ AŞS, 555/42-43, Evâsıt-ı Safer 1199 (24 Aralık 1784-2 Ocak 1785).

¹⁹ AŞS, 555/81, 2 Şaban 1199 (10 Haziran 1785).

²⁰ Şuhud kazasında ayanlık iddiasında bulunan bazı kişiler kaza halkını kıskırtarak Turunçzâde Süleyman aleyhine iftiralar atmak suretiyle şikâyetçi olmalarına sebep olmuşlardır. Yazdıkları dilekçelerle Turunçzâde Süleyman Ağa'nın İstanbul'da yargılanmasını talep eden bu kişilerin iddialarına göre Süleyman Ağa 500 asker ile Şuhud kazasını basmış, bu askerler bazılarının mal ve eşyalarını gasp edip, kadınlara dahi tecavüz etmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda bu suçlamaların arkasında ayanlık mücadelesi içerisinde sergiledikleri eşkıyalık faaliyetleri ile halka zarar verdikleri, önemli devlet işlerinin aksamasına sebep oldukları için Süleyman Ağa marifetiyle cezalandırılmış oldukları anlaşılan Şuhud kazası ileri gelenlerinden Oynağanlıoğlu Himmet riyasetindeki Oynağanlıoğlu Hüseyin, Hacı Ali oğlu Mehmed, Sucuoğlu Hüseyin, Deli Ömer ve Çelik Osman isimli şahısların olduğu anlaşılmıştır. BOA, AE.SABH.I., 67/4666, 28 Şaban 1194 (29 Ağustos 1780); BOA, AE.SABH.I., 67/4667 11 Şaban 1194 (12 Ağustos 1780).

²¹ AŞS, 552/216, 3 Safer 1191 (13 Mart 1777); 552/192, 22 Zilkade 1190 (2 Ocak 1777).

²² AŞS, 552/318, Evâil-i Cemâziyelevvel 1193 (17-26 Mayıs 1779).

²³ AŞS, 553/252, Evâil-i Rebiulahir 1197 (6-15 Mart 1783).

²⁴ AŞS, 553/285, Evâsıt-ı Receb 1197 (12-21 Haziran 1783).

²⁵ AŞS, 552/276, Evâsıt-ı Muharrem 1192 (9-18 Şubat 1778).

olmuştur. Öyle ki bu husumetler neticesinde mahkemeye intikal eden davalar yerel mahkemede halledilemeyip İstanbul'a kadar uzanmıştır. Bu sıralarda Dergâh-ı Âlî Gedikli'si²⁶ olan Turunçzâde Süleyman Ağa ve kethüdası Kandilcioğlu Mustafa ile Şuhud kazası ahalilerinden Küçük Halil, Kabakçioğlu Yusuf ve Seyyid Molla Muhammed Efendi isimli kimselerin aralarında tevzi defterlerine fazladan 27.601 kuruş vergi tahsil ettikleri dolayısı ile ortaya çıkan anlaşmazlıkların sona erdirilmesi için padişah emri ile mahkemeye davet edilmiş olmalarına rağmen bunlar (Süleyman Ağa ve kethüdası Mustafa Efendi) mahkemeye katılmadıkları gibi firar ederek Tavashlı Ömer Ağa'nın himayesine girmişlerdir²⁷. Mal ve eşyalarının zapt edilmesi hususunda ferman çıkarılması üzerine Turunçzâde Süleyman ile kethüdası Mustafa ortaya çıkmış, devlet tarafından el konulan eşyalarının kendilerine bırakılması karşılığında devlet hazinesi için 3.000 kuruş alınarak bundan böyle Şuhud kazası ahalilerine zarar vermemek üzere nezre²⁸ bağlanmışlardır. Halil, Yusuf ve Muhammed ise hapsedilerek ellerinde bulunan 7.000 kuruşa el konulmuştur. Turunçzâde Süleyman ile kethüdası Mustafa'dan tahsil edilen 3000 kuruş ile birlikte toplam 10.000 kuruş devlet hazinesine teslim edilmek üzere mübaşir marifetiyle İstanbul'a gönderilmiştir²⁹. Ancak dava burada kapanmamış, bu defa da Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Sandıklı, Nevahi-i Barçınlı kazaları kadı ve naibleri ve Karahisar-ı Sahib halkı İstanbul'a gönderdikleri ilam ve dilekçelerle karara itiraz etmişlerdir. Süleyman Ağa ve kethüdası Mustafa Efendi'den kendilerinin hoşnut ve razı olduklarını, bunlar hakkında isnat edilen suçların iftira olduğunu, buna ilaveten davayı gören Şuhud kazası kadısının taraflı olduğunu, dolayısı ile daha adil bir yargılamanın olabilmesi için davanın yeniden Karahisar-ı Sahib veya Kütahya'da, daha da olmazsa İstanbul'da Rumeli Kadıaskerliği huzurunda görülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine bahis konusu kişilerin davasının İstanbul'da görülmesi padişah tarafından mübaşirlere hitaben emredilmiştir³⁰.

Süleyman Ağa, bir ara Anadolu valisi Yeğen Mehmed Paşa'nın oğlu ve Kütahya mütesellimi Mir Yusuf'un kethüdalığı hizmetinde bulunmuş, bu esnada eyaletin pek çok kazalarını teftiş bahanesiyle buralardan haksız yere vergi tahsil etmek suretiyle halkı zarara soktuğu haber alınarak Limni Adasına sürgün edilmesi hususunda ferman çıkarılmıştır³¹. Ancak sürgün edileceğini öğrenen Süleyman Ağa aleyhinde çıkarılan fermana rağmen firar ederek kayıplara karışmıştır. Bunun üzerine her nerede saklanıyor ise derhal bulundurulacak, görevli mübaşire teslim ettirilip sürgün mahalline gönderilmesi hususunda tekrar ferman sadır olmuştur³². Daha sonra Süleyman Ağa ele geçirilmiş olup tam da adaya sürgüne gönderileceği esnada, Karahisar-ı Sahib'de bulunan "*ulemâ, sulehâ, eimme, meşâyih, sâdât-ı kirâm ve sâir re'âyâ ve berâyâ*" hepsi mahkemeye gelerek,

²⁶ BOA, C.ADL., 77/4657, 18 Ramazan 1192 (10 Ekim 1778). Divan-ı Hümayun'da görevli çavuşlar içerisinde kıdemli ve tecrübeli olanlarından çeşitli görevlerle taşraya gönderilen, timar ve zeamet sahibi olan görevliler için kullanılan bir tabirdir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 408; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 660.

²⁷ BOA, C.DH., 330/16466, 14 Muharrem 1192 (12 Şubat 1778); AŞS, 552/276, Evâsıt-ı Muharrem 1192 (9-18 Şubat 1778).

²⁸ Kamu düzenini sağlamak amacıyla, caydırıcı ve cezalandırıcı bir yöntem olarak geliştirilen bir otokontrol sistemi olarak tanımlanan nezrin Osmanlı Devleti'ndeki uygulanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Çetin, "Kamu Düzeninde Alternatif bir Yöntem: Nezir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36 (2015): 287.

²⁹ BOA, C.DH., 330/16466, 14 Muharrem 1192 (12 Şubat 1778); BOA, C.ML., 274/11297, Evâil-i Rebiulevvel 1192 (30 Mart-8 Nisan 1778).

³⁰ BOA, C.ADL., 77/4657, 18 Ramazan 1192 (10 Ekim 1778).

³¹ AŞS, 552/341, Evâsıt-ı Rebiulevvel 1193 (29 Mart-7 Nisan 1779); AŞS, 552/343, 22 Rebiulevvel 1193 (9 Nisan 1779).

³² AŞS, 552/318, Evâil-i Cemâziyelevvel 1193 (17-26 Mayıs 1779).

Süleyman Ağa'dan memnun olduklarını ifade ederek affını talep etmişlerdir. Karahisar-ı Sahib naibi Ahmet Hulusi Efendi bu talebi bir mektupla İstanbul'a bildirmiş, bunun üzerine Süleyman Ağa, bir daha ayanlık işlerine karışmamak şartıyla affedilmiştir³³.

Yine bir başka iddiaya göre Süleyman Ağa, 29 Temmuz 1779'da yardımcısı Seyyid Esad isimli şaki ve yanlarındaki beş kişi ile beraber akşam üzeri Karahisar-ı Sahib sakinlerinden Süleyman isimli bir şahsın sokak kapısını kırarak evine girip hamile karısını dövmüş, bir küçük oğlunu öldürmüş, bununla da kalmayıp bir kızını da kaçırıp konağında hapsederek ırzına geçmiş, ayrıca bir keresinde 350, bir keresinde de 34 kuruşunu aldirmek için adı geçen şahsın üzerine adamlar göndermiştir. Bu sebepten kendisinden ve avenesi Seyyid Esad'dan davacı olunmuş ve İstanbul'da mahkemeye çıkarılması hususunda ferman sadır olmuştur³⁴.

1-9 Kasım 1779'da Karahisar-ı Sahib ahalisinden bazı kişiler mahkemeye gelerek Turunçzâde Süleyman Ağa'nın vilayet masrafları ismiyle kaza halkından her bir sene 50'şer, 60'ar kese akça olmak üzere üç sene boyunca haksız yere vergi tahsil ettiği yönünde şikayette bulunmuşlardır. Bu şikayetler dikkate alınarak gönderilen mübaşirle meselenin iyice tahkik edilmesi ve eğer Süleyman Ağa'nın zimmetine para geçirdiği vaki ise, mahkeme marifetiyle bu paraların tekrar halka iade edilmesi hususunda padişah tarafından Anadolu valisi ve Karahisar-ı Sahib kadısına hitaben ferman gönderilmiştir³⁵.

Süleyman Ağa, 6-15 Mart 1783'te Kandilcioğlu Mustafa isimli müfsid ve avenesinden 150 kadar adamı başına toplayarak Karahisar-ı Sahib mahkemesini basmış ve halkı korkutarak hakkında "*hüsn-i hâlini*" belirten bir kıt'a i'lam ve mahzar alarak İstanbul'a firar etmiştir³⁶. Halktan gelen yoğun şikayetler doğrultusunda Anadolu valisi Abdi Paşa'nın ihbarı üzerine görevlendirilen mübaşir tarafından yakalanarak İstanbul'da mahkemeye çıkarılması hususunda emir sadır olmuştur³⁷. Kısa sürede ele geçirilen Süleyman Ağa, memleket işlerine karışmamak şartıyla 40.000 kuruş nezr cezasına çarptırılmış, böylece halka daha fazla eziyet etmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır³⁸.

Ancak bu ceza da Süleyman Ağa'yı uslandırmamış Haziran 1783'te Şuhud kasabasını basarak halkın can, mal ve namuslarına hâle getirecek davranışlarda bulunmuştur. Bu defa da kendisinin Karahisar-ı Sahib'e girmesi veya Karahisar'ın idari işlerine karışması ihtimali olursa gerekli cezaya çarptırılması yönünde daha önce İstanbul'da mahkemeye çıkarılması için gönderilen emrin üzerine şerh düşülmüştür³⁹. Daha sonra Kütahya kadısının ve Karahisar-ı Sahib naibinin ilamları ile Kütahya mütesellimi Abbas Ağa'nın tahriri ve Karahisar halkının dilekçelerinde Süleyman Ağa'nın hanedandan bir kişi olarak herkesin kendisinden razı ve hoşnud oldukları ifade edilerek daha önce hakkında çıkarılan fermanın ve Başmuhasebe'ye kayıt edilen nezr kaydının iptal edilerek cezasının affedilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Süleyman Ağa'nın Karahisar'a girmemek ve yönetimine

³³ AŞS, 553/115, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1194 (15-24 Mayıs 1780).

³⁴ AŞS, 553/44, Evâsıt-ı Receb 1193 (25 Temmuz-3 Ağustos 1779).

³⁵ AŞS, 553/69, Evâhir-i Şevval 1193 (1-9 Kasım 1779).

³⁶ AŞS, 553/252, Evâil-i Rebiulahir 1197 (6-15 Mart 1783).

³⁷ AŞS, 553/232, Evâil-i Safer 1197 (6-15 Ocak 1783).

³⁸ AŞS, 553/254, 14 Rebiulahir 1197 (19 Mart 1783).

³⁹ AŞS, 553/285, Evâsıt-ı Receb 1197 (12-21 Haziran 1783).

müdahil olmamak ancak oradaki şahsi işlerini kendi adına takip edecek bir adamını göndermesine izin verilmek suretiyle nezir kaydı iptal edilmiştir⁴⁰.

Hakkındaki bütün bu olumsuzluklara rağmen Süleyman Ağa, yaklaşık 7,5 ay sonra Karahisar-ı Sahib mutasarrıfı Osman Paşa'nın arzı ve ahalinin talepleri ile ikinci kez mütesellim olarak atanmıştır⁴¹. Ancak görev yerine gidebilmesi için daha önce Karahisar-ı Sahib'e girmesi yönündeki yasağın kalkması gerekiyordu. Bunun için Süleyman Ağa kendisi ile ilgili iyi halini beyan eden ilam ve mahzarları delil göstererek padişaha takdim ettiği bir arzuhal ile bu yasağın kalkmasını sağlamıştır⁴². Süleyman Ağa mütesellimlik makamını tekrar ele geçirir geçirmez Karahisar-ı Sahib sakinlerinden olup ayanlık iddiasıyla eşkıyalık yapan Yakalıoğlu Hacı Abdullah, Hacı Mehmed, Tavşan Hacı Ali ve arkadaşlarından ele geçirebildiklerini cezalandırmıştır. Ancak halk, şehrin huzurunun sağlanmasının bu kişilerin yardımlarına bağlı olduğu iddiasıyla affedilmeleri hususunda padişahın ferman talep etmiştir⁴³. Süleyman Ağa, Osman Paşa'nın mütesellimi olarak göreve geldikten yaklaşık 5,5 ay sonra, 10 Haziran 1785'te, Rumeli Beylerbeyiliği payesi ile Karahisar-ı Sahib mutasarrıfı olan İbrahim Paşa'ya mütesellim tayin edilmiştir⁴⁴.

Mart 1786'da Karahisar-ı Sahib ileri gelenlerinden oluşan bir heyet, mahkemeye gelerek Süleyman Ağa'nın on beş seneden beri kâh mütesellim, kâh ayan olarak Karahisar-ı Sahib kazası ve diğer kazalarda olmadık zulümler yaptığını ifade ederek şikayette bulunmuşlardır. Bu şikayetler Karahisar-ı Sahib Naibi Mehmed Zihni Efendi tarafından İstanbul'a bildirilmiş, bunun üzerine Süleyman Ağa'nın İstanbul'da yargılanması hakkında padişah tarafından emir çıkarılmıştır⁴⁵. Ancak Süleyman Ağa, konağına 200'den fazla silahlı adamını toplayarak İstanbul'a gitmemek için direnmiştir. Dergâh-ı Âlî Gedikli si sınıfatını haiz bir devlet adamı olarak kendisine hiç de yakışmayan bu davranışı dolayısıyla üzerinde olan zeamet ve gediğinin elinden alınacağı, gerekli cezaya çarptırılacağı, itaatsizlikte ısrar ederse tevkif edileceği hususunda ferman sadır olmuştur⁴⁶. Nihayetinde İstanbul'da mahkemeye çıkarılan Süleyman Ağa'nın davacıları iddialarını ispat edememişler ancak Süleyman Ağa ile aralarındaki anlaşmazlığı sona erdirmek maksadıyla Karahisar-ı Sahib kazasına bir daha ayak basmamak üzere dava sonlandırılmıştır. Süleyman Ağa'nın Karahisar'da bulunan emlak, eşya ve arazisinin vekili tarafından zapt edilmesi kararlaştırılmıştır. Eğer herhangi bir şekilde izinsiz olarak kazaya girerse daha önceden olduğu gibi 40.000 kuruş nezre çarptırılacağı hükme bağlanmıştır⁴⁷.

2. Turunçzâde Süleyman Ağa'nın Sivas Zahire Mübayaacılığı ve Mütesellimliği

Karahisar-ı Sahib'e ayak basması yasaklanan Süleyman Ağa, kısa bir süre sonra Sivas zahire mübayaacılığı görevine getirilmiştir⁴⁸. Bu meyanda Soğucak ve Anapa taraflarındaki orduya ulaştırılmak üzere Sivas, Bozok ve Amasya sancaklarından 70.000 İstanbul kilesi⁴⁹ un ve 40.000

⁴⁰ AŞS, 555/16, Evâhir-i Cemaziyelahir 1198 (12-20 Mayıs 1784).

⁴¹ AŞS, 555/42, Evâsıt-ı Safer 1199 (24 Aralık 1784-2 Ocak 1785); AŞS, 555/43, (tarihsiz).

⁴² AŞS, 555/38, Evâhir-i Safer 1199 (3-11 Ocak 1785).

⁴³ AŞS, 555/50, Evâsıt-ı Cemaziyevvel 1199 (22-31 Mart 1785).

⁴⁴ AŞS, 555/81, Evâhir-i Muharrem 1200 (24 Kasım-3 Aralık 1785).

⁴⁵ AŞS, 555/88, Evâil-i Cemaziyevvel 1200 (2-11 Mart 1786).

⁴⁶ AŞS, 555/87, Evâil-i Cemaziyelahir 1200 (1-10 Nisan 1786).

⁴⁷ AŞS, 555/96, Evâil-i Şaban 1200 (30 Mayıs-8 Haziran 1786).

⁴⁸ Sivas Şer'iyye Sicili (SSS), 3/s. 13-14, 27 Zilhicce 1201 (10 Ekim 1787).

⁴⁹ 1 İstanbul kilesi yaklaşık 25 kg.'dır. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 281.

İstanbul kilesi arpanın tahsil edilerek Samsun iskelesine nakledilmesi görevini üstlenen Süleyman Ağa⁵⁰, 13 Temmuz 1790 tarihine kadar bu göreve devam etmiştir⁵¹.

Süleyman Ağa, 25 Mayıs 1790'da mübayaacılık görevinden istifasını istemiş, 1787'den 1790 senesine kadar Sivas, Bozok ve Amasya sancaklarından Soğucak ve Anapa tarafına gönderilmek üzere mübayaaya ettiği 110.000 kile un ve arpanın muhasebesinin görülmesi için İstanbul'a gitmesine müsaade buyrulması talebinde bulunmuştur. Yerine de bölge halkı tarafından sevilen Sivas eyaleti eski mütesellimi Hazineदार Mehmed Ağa'nın görevlendirilmesi hususu Sivas kadısı tarafından padişaha arz edilmiştir⁵².

Süleyman Ağa, mübayaacılık görevinde ortaya koyduğu başarılarının da etkisiyle olsa gerek Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşı⁵³ sıfatını haiz olarak mübayaacılık görevine ilaveten birkaç kez Sivas eyaleti mütesellimliğine de getirilmiştir⁵⁴. 20 Haziran 1789'da Sivas valisi tayin edilen ancak Vidin taraflarında seraskerlik görevi dolayısı ile fiilen Sivas'ta bulunamayacak olan Yusuf Paşa tarafından mütesellim olarak görevlendirilmiştir⁵⁵. Daha sonra, 23 Ocak 1790'da zahire mübayaacılığını devam ettirmek şartı ile Sivas eyaleti mütesellimliğine ibkaen atanmış olan Süleyman Ağa⁵⁶, dışarıdan atanmış bir yönetici olarak, zaman zaman yerli hanedandan bazılarının rekabet ve muhalefeti ile de karşılaşmıştır. Nitekim Süleyman Ağa, kendinden önce mütesellim olan Hazineदार Mehmet Ağa ile kethüdası Timurluoğlu'nun mübayaaya tahsiline muhalefet ettiklerinden şikâyetçi olmuştur. Muhtemelen bu kişiler mübayaanın yapılmasına engel olarak Süleyman Ağa'nın mütesellimlikten azl edilmesini ve böylece tekrar mütesellimliği ele geçirmeyi düşünüyorlardı. Ancak Süleyman Ağa'nın bu konuda merkezi bilgilendirmesi neticesinde aleyhindeki bu teşebbüsün akamete uğramış olduğu anlaşılıyor⁵⁷.

Süleyman Ağa, bölge halkı tarafından sevilen bir kişi olmasına rağmen⁵⁸ mübayaacılık görevinde de görev mahalli dâhilindeki bazı yerel yöneticilerin muhalefeti ile karşılaşmıştır. Sivas mütesellimi, Bozok ve Amasya sancakları mutasarrıflarının mübayaaya hususundaki muhtemel olumsuz yaklaşımları, Süleyman Ağa'nın İstanbul'a şikayeti ile bertaraf edilmeye çalışılmıştır⁵⁹. Süleyman Ağa mübayaaya hususunda Tokat halkı ile de karşı karşıya gelmiştir. İstifasını isteyip

⁵⁰ SSS, 3/s. 38, 25 Cemaziyelevvel 1202 (3 Mart 1788).

⁵¹ SSS, 3/s. 215-216, 1 Zilkade 1204 (13 Temmuz 1790).

⁵² BOA, C.A.S., 1059/46579, lef 1, 11 Ramazan 1204 (25 Mayıs 1790).

⁵³ Padişah sarayının dış kapısı ile orta kapısını bekleyen kapıcıların amiri ve büyük zabiti olup, sonradan daimi surette taşra hizmetinde bulunanlara verilmiş bir görevdir. XVIII. yüzyılın son yarısından itibaren bilfiil icra edilen bir görev olmaktan ziyade ayanlara ve bazı önemli görevlere getirilen şahıslara, nüfuz ve itibarlarını artırmak için verilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 406-407; Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 426.

⁵⁴ BOA, AE.SSLM.III., 325/18868, 11 Safer 1204 (31 Ekim 1789).

⁵⁵ SSS, 3/s.134, Evâil-i Zilkade 1203 (24 Temmuz-2 Ağustos 1789).

⁵⁶ SSS, 3/s.179, Evâil-i Cemaziyelevvel 1204 (17-26 Ocak 1790); BOA, C.A.S., 346/14348, Evâil-i Cemaziyelevvel 1204 (17-26 Ocak 1790); BOA, AE.SSLM.III., 73/4411, 7 Cemaziyelevvel 1204 (23 Ocak 1790).

⁵⁷ Serpil Sönmez, "Tanzimat'a Giden Yolda Bir Osmanlı Kenti: Sivas (1777-1839)", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2015), 50.

⁵⁸ "...Sivas ve Bozok ve Amasya sancaklarından dakik ve şa'ir mübâya'âtı tahsiline me'mûr Dergâh-ı Mu'allâ Kapucubaşlarından Turunçzâde Süleyman Ağa kulları fî hadd-ı zata 'a'fîfü'n-nefs ve tam'-ı hâmdan müberrâ olduğundan kat'-ı nazar umûr-ı dîde ve fukarânın suhûlet ve su'ubet-i eyyâmıların fehm ü idrâk idüb vakt-i vus 'atlerinde hâb u râhatı terk ve celb-i kulüb-i nâs iderek ber-vech-i suhûlet te'diyye-i hidemât-ı pâdişâhiye bezli kudret ve sarf-ı makderet itdiğinden cümle hoşnûd ve râzılar iken..." BOA, C.A.S., 1059/46579, lef 1, 11 Ramazan 1204 (25 Mayıs 1790).

⁵⁹ Sönmez, *a.g.t.*, s. 76.

muhasebesinin görülmesi için İstanbul'a gitmeden önce Tokat'tan tahsil edemediği mübayaa bakayasını tahsil için, Receb Bey'i yerine vekil bırakarak 300 kadar süvari ile Sivas'tan hareketle Tokat ve Kazabad taraflarına doğru yola çıkmış⁶⁰ ancak Tokat ahalisinin tepkisi ile karşılaşmıştır. Süleyman Ağa'ya "Tokad'a azîmet ederse (bunun) zevâlini mûcib olacağı" tehdidinde bulunmuşlar⁶¹, kendisinin müdahalesine gerek kalmadan bakaya mübayaalarını tedricen Samsun iskelesine göndereceklerini bildirmişlerdir⁶².

3. Turunçzâde Süleyman Ağa'ya Vezirlik Rütbesinin Verilmesi ve Muhtelif Yerlere Vali Olarak Tayin Edilmesi

10 Temmuz 1790'da vezirlik rütbesine yükseltilen Turunçzâde Süleyman Ağa⁶³, Tokat, Kazabad ve Cabbarzâde tarafından henüz tahsil edemediği 1787-1789 senesinden kalan zahire bakayasının tahsilini Receb Bey'e ve 1790 yılı itibarıyla tahsil edilecek zahirenin mübayaa işini de sabık Sivas mütesellimi Hazineदार Mehmed Ağa'ya devretmiştir. Ancak bu kişiler maiyyetlerindeki askerleri ile beraber sefere katılmaları gerektiği için Sivas bölgesinden bu işi yapabilecek başka kimselerin tespit edilerek görevlendirilmesi icap etmiş, bunun için de padişah nezdinde "her vehile teveccüh ve i'timâd-ı hüsrevâneye layık olan" -tabiri caiz ise- çiçeği burnunda vezir Süleyman Paşa'ya yetki veren bir ferman gönderilmiştir⁶⁴. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın, padişaha bu işi yapabileceğini düşündüğü herhangi bir kimse olmadığını bildirmesi üzerine Dergâh-ı Mualla Kapıcıbaşlarından Abdullah Ağa mübayaacı olarak görevlendirilmiştir⁶⁵.

Turunçzâde Süleyman Paşa, vezarete getirildikten yaklaşık bir ay sonra; 10 Ağustos 1790'da⁶⁶ Millî Aşireti beylerinden olup bu tarihlerde Diyarbakır civarında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Timur'un⁶⁷ bertaraf edilmesi için Rakka eyaleti valiliğine (beylerbeyiliğine) tayin edilmiştir⁶⁸. Bu

⁶⁰ BOA, C.A.S., 1059/46579, lef 4, 29 Şevval 1204 (12 Temmuz 1790).

⁶¹ Konuyla ilgili olarak Tokat voyvodası İbrahim Ağa tarafından Turunçzâde Süleyman Ağa'nın kethüdası Ömer Ağa'ya gönderilen mektup için bkz. BOA, C.A.S., 1059/46579, lef 2, 19 Şevval 1204 (2 Temmuz 1790).

⁶² BOA, C.A.S., 1059/46579, lef 5, 2 Şevval 1204 (15 Haziran 1790).

⁶³ BOA, C.DH., 70/3481, 27 Şevval 1204 (10 Temmuz 1790). Turunçzâde Süleyman Ağa, artık bu tarihten itibaren belgelerde "paşa" ünvanıyla anılmaktadır. Makalenin bundan sonraki kısmında da Turunçzâde Süleyman için paşa ünvanı kullanılacaktır.

⁶⁴ BOA, C.A.S., 1059/46579, lef 6-7, 10-11 Zilkade 1204 (22-23 Temmuz 1790).

⁶⁵ SSS, 3/s. 215-216, 25 Safer 1205 (3 Kasım 1790).

⁶⁶ BOA, C.ZB., 36/1770, 9 Muharrem 1205 (18 Eylül 1790). Bir başka belgeye göre Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Rakka'ya vali olarak görevlendirilme tarihi Evâsıt-ı Zilhicce 1204 (22-31 Ağustos 1790)'tür. Bkz. BOA, C.DH., 40/1991, 19 Safer 1207 (6 Ekim 1792); BOA, C.ML., 108/4770, lef 2, 29 Zilhicce 1206 (18 Ağustos 1792).

⁶⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), s. 112.

⁶⁸ BOA, HAT., 273/16010, 29 Zilhicce 1203 (20 Eylül 1789). Bu sıralarda Osmanlı Devleti savaş halinde olduğu için vezirlerin ekseriyeti cepheye sevk edilmiş olması münasebetiyle Anadolu'da vezir rütbeli paşa bulunmadığından bundan istifade eden Timur, eşkıyalık faaliyetlerini artırmış idi. Timur'un yakalanıp idam edilmesi görevi Bağdad valisi Süleyman Paşa'ya verilmişti. Süleyman Paşa, çöl tarafından Timur'un üzerine adamlar gönderdiğinde, Diyarbakır taraflarına firar edeceği aşikar olduğundan Bağdad valisi ile Rakka ve Diyarbakır valilerinin de bu hususa memur kılınmasını talep etmişti. Rakka valisi Mustafa Paşa sürücülük ile seferde, Diyarbakır valisi Süleyman Paşa da Sinop tarafında görevli olduklarından yerlerine mütesellimleri memur kılınmıştı. Fakat Timur'un ele geçirilerek idam edilmesinde mütesellimlerin o derecede kudretleri olmayacağı bilindiğinden bölgeye bir an önce "rükûb ve nüzûle muktedir, çeri ve cesûr bir vezîr" tayin edilmesi gerekli görülmüştür. Bunun için de bu vasıfları haiz bir kişi olarak henüz vezaret rütbesine yükseltilecek Turunçzâde Süleyman Paşa uygun görülmüş, derhal Sivas'tan ayrılarak Rakka tarafına hareket etmesi ferman buyrulmuştur. Ayrıca Diyarbakır'a da hanedandan ve nüfûz sahibi kişilerden olan Şeyhzâde İbrahim Ağa mütesellim atanarak Timur'un önüne sed çekilmeye çalışılmıştır. Bkz. BOA, HAT., 212/11559, 29 Zilhicce 1205 (29 Ağustos 1791); BOA, C.ZB., 11/541, Evâhir-i Ramazan 1205 (24 Mayıs-2 Haziran 1791).

görevi, Bağdat valisi Süleyman Paşa ile koordineli olarak gerçekleştirecekti⁶⁹. Turunçzâde Süleyman Paşa, 500 kese akça imdad-ı seferiye talep ederek Bağdat valisinin kethüdası ile birlikte Timur'un üzerine gitmek üzere iken⁷⁰ -henüz Sivas'tan ayrılmamıştı ki- bu defa Hama'ya hücum eden ve Timur'un da desteğini alan Muhammed Hırfanzâde'nin Halep taraflarında ortaya çıkan taarruzuna karşı koymak için alelacele 10 Ekim 1790 tarihinde⁷¹ Halep valisi olarak görevlendirilmiştir. Turunçzâde Süleyman Paşa'dan boşalan Rakka valiliğine de Şam eski valisi İbrahim Paşa tayin edilmiştir⁷². Turunçzâde Süleyman Paşa bu defa da Halep valisi olarak, Timur'un ele geçirilmesi hususunda birinci derecede sorumlu olan Bağdat, Basra ve Şehr-i Zor valisi Süleyman Paşa'nın talimatları doğrultusunda bölgenin asayişinin sağlanması görevine devam etmiştir⁷³. Kısa bir süre sonra da 22 Mart 1791'de⁷⁴ Adana valiliğine getirilmiştir⁷⁵. Tam olarak bilinmemekle beraber -ilgili belgelerin tarihlerinden anlaşıldığı kadarı ile- 1792 yılı Mart ayına kadar bu görevi devam ettirmiş olduğu tahmin edilmektedir⁷⁶. Bu tarihlerde Adana valiliği ile birlikte vezirliği de elinden alınarak İstanköy adasında zorunlu ikamete memur edilen Turunçzâde Süleyman Paşa⁷⁷,dan boşalan Adana valiliğine Rakka valisi İbrahim Paşa, Rakka eyaletine de Köse Mustafa Paşa getirilmiştir⁷⁸. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın azl edilmesinin ve bu görev değişikliklerinin Timur'un ve iskanbaşıcılıktan azledilen Aliyyü'l-Mustafa'nın hâlâ ele geçirilememesinden kaynaklandığı anlaşılıyor⁷⁹.

Vezirliği ve Adana valiliği elinden alınarak İstanköy adasına sürgün edilmesi ferman buyurulan Turunçzâde Süleyman Paşa, ferman eline ulaşır ulaşmaz padişahın izni olmaksızın hemen memleketi Karahisar-ı Sahib'e gitmiş, sanki orada ikametine izin verilecekmiş gibi hazırlıklarda bulunmuştur. Bu durum padişahı kızdırmış olmalı ki onun bu emrivaki hareketi ile birlikte Karahisar'a veya Manisa ve Bursa taraflarında bir yere gönderilmesini arz eden tahriratına padişah tarafından yazılan Hatt-ı Hümayun'la *"mukaddemen me'mûr olduğu mahalle (İstanköy'e) gitmesi için şedîd fermân yazasın. Böyle beyhûde tahrîrâtı 'arz edene cevâb vermek lâzım değildir"* şeklinde bir karşılık verilmiştir⁸⁰.

Timur'un ve ele geçirilmesi için görevlendirilen valilerin bölgedeki faaliyetleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Ekinci ve Murat Polat, "XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalın Güç Devşirmesi: Millîlül Timur Paşa", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (2022): 95-118.

⁶⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309), s. 118.

⁷⁰ BOA, C.ZB., 36/1770, 9 Muharrem 1205 (18 Eylül 1790).

⁷¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, (İstanbul: 2019), s. 235.

⁷² BOA, HAT., 195/9746, 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790); BOA, HAT., 1394/55755, 29 Zilhicce 1205 (29 Ağustos 1791); BOA, AE.SSLM.III., 7/312, 1 Safer 1205 (10 Ekim 1790).

⁷³ BOA, C.DH., 50/2459, Evâil-i Receb 1205 (6-15 Mart 1791).

⁷⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁵ SŞS, 5/24, Evâhir-i Şevval 1205 (23 Haziran-1 Temmuz 1791); BOA, AE.SSLM.III., 12/692, 24 Şevval 1205 (26 Haziran 1791); BOA, C.ML., 634/26056, 23 Zilhicce 1205 (23 Ağustos 1791).

⁷⁶ BOA, AE.SSLM.III., 181/10835, 20 Receb 1206 (14 Mart 1792)

⁷⁷ BOA, C.ML., 108/4770, 25 Zilhicce 1206 (14 Ağustos 1792).

⁷⁸ Ancak bu görev değişikliğinin de beklenen neticeyi ortaya koymadığı anlaşılıyor. Nitekim Rakka valisi Mustafa Paşa aynı zamanda Anadolu sürücüsü olarak sefere gitmediği gibi Timur'un ele geçirilmesinde de başarısız olmuş, bu sebepten vezirliği elinden alınarak kalebendlik cezasına çarptırılmıştır. Bu arada Turunçzâde Süleyman Paşa'nın da tuğları alınarak kalebend edilmesi irade buyurulmuştur. BOA, HAT., 273/16025, 29 Zilhicce 1207 (7 Ağustos 1793).

⁷⁹ BOA, HAT., 1387/55132, 29 Zilhicce 1207 (7 Ağustos 1793).

⁸⁰ BOA, HAT., 1414/57727, 29 Zilhicce 1205 (29 Ağustos 1791).

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Turunçzâde Süleyman Paşa'nın böyle bir akıbete maruz kalmasının sebebi Timur'un bertaraf edilmesindeki başarısızlığı olmakla birlikte, Rakka valiliğine getirilmesi dolayısı ile Sadrazam Şerif Hasan Paşa'ya ödemesi gereken 10.000 kuruşluk caize'yi⁸¹ ödememesi de etkili olmuş olmalıdır⁸². Bir buçuk ay gibi kısa bir süre Rakka eyaletinin yönetimini üzerinde bulunduran Turunçzâde Süleyman Paşa, başta Timur galesi olmak üzere bölgedeki isyan ve karışıklıklar dolayısı ile kendisine tahsis edilen gelirleri tahsil edememiştir. Dört ay kadar Halep'te ikamet etmiş ancak bu süre zarfında dairesi halkının ulufelerini ödeyememiş, Adana'da kaldığı süre içerisinde de kâfi miktarda vergi alamadığından caize için yeterli meblağı tedarik edememiştir. Caize ödemek şöyle dursun emlak, eşya ve silahlarını satarak ancak ayakta kalmaya çalıştığını ifade ederek hakkında inayet buyrulmasını talep etmiştir⁸³.

1792 yılı Temmuzunda İstanköy adasına gönderilen Turunçzâde Süleyman Paşa⁸⁴, burada kaldığı uzun süre içerisinde geçimini sağlamakta sıkıntı yaşamış, ailesinin perişan halini ve Karahisar-ı Sahib halkının kendisinden hoşnut olduğunu ilam ve mahzarlar ile belgeleyerek memleketi olan Karahisar-ı Sahib'de ikametine izin verilmesi talebinde bulunmuştur⁸⁵. Böylece kimseye muhtaç olmadan en azından kendi çiftlikleri mahsulüyle geçinebileceğini düşünen Turunçzâde Süleyman Paşa'nın bu talebi vilayet işlerine karışmamak şartıyla kabul edilmiştir. Ancak daha sonra, hem kendisi hem de kardeşleri ayanlık yapmış kişiler olduklarından halktan bazılarının bundan rahatsız olarak sık sık İstanbul'a şikâyetle bulunacakları ve kendisine rahat vermeyecekleri dikkate alınarak, ikametinin Karahisar'dan Isparta'ya nakledilmesi hususunda ferman sadır olmuştur. Böylece, Isparta'da ikamet edecek olan Turunçzâde Süleyman Paşa'nın, çok da uzak olmayan Karahisar'daki çiftliğinin mahsulünü Isparta'ya celb ile geçimini sağlayabilmesi mümkün olacaktı⁸⁶. Turunçzâde Süleyman Paşa, ayrıca ekonomik durumunu gerekçe göstererek, vezareti elinden alınan diğer paşalara uygulanageldiği gibi kendisine de maaş bağlanması talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine kendisine Tekfurdağı gümrüğünden almak üzere aylık 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁸⁷. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Karahisar'a girmesini sakıncalı kılan aslında, hasmı olan Karahisari Ahmed Paşa'nın kendisine karşı halkı kışkırtması neticesinde ortaya çıkacak niza endişesiydi. Kısa bir süre sonra Ahmet Paşa'nın ölmesi üzerine bu endişe ortadan kalktığı için Turunçzâde Süleyman Paşa'nın vilayet işlerine karışmamak şartıyla Karahisar'daki çiftliğinde ikametine izin verilmiştir⁸⁸.

Turunçzâde Süleyman Paşa, Karahisar'daki çiftliğine yerleştikten kısa bir süre sonra 6 Kasım 1795 tarihinde vezareti iade edilerek, İçel sancağı da dâhil edilmek suretiyle Karaman eyaletine vali

⁸¹ Sanat, edebiyat ve Osmanlı idari teşkilatında mükafat, hediye anlamında kullanılan bir terim. Câize tabiri Osmanlı idarî ve malî teşkilâtında, özellikle yüksek makamlara tayin edilen kişiler tarafından verilmesi mütat olan aynî ve nakdî çeşitli hediyeler (gelirler) için kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Uzun, "Câize", TDV İslam Ansiklopedisi, VII (İstanbul 1993), s. 29.

⁸² Daha sonra hayatını kaybeden Hasan Paşa'nın muhalefâtı devlet hazinesine aktarıldığı için, Turunçzâde Süleyman Paşa'nın caize olarak ödemesi icab eden 10.000 kuruşluk borcu devlet hazinesine tahvil edilmiştir.

⁸³ BOA, C.DH., 40/1991, 19 Safer 1207 (6 Ekim 1792).

⁸⁴ BOA, C.ML., 108/4770, 5 Zilhicce 1206 (25 Temmuz 1792).

⁸⁵ BOA, HAT., 256/14704, 29 Zilhicce 1212 (14 Haziran 1798). Belgenin transkripsiyonu için bkz. Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 19 (2006): 319-320.

⁸⁶ BOA, HAT., 1472/45, 29 Zilhicce 1213 (3 Haziran 1799).

⁸⁷ BOA, HAT., 262/15108, 29 Zilhicce 1212 (14 Haziran 1798); BOA, C.ML., 50/2305, 1 Zilkade 1213 (6 Nisan 1799).

⁸⁸ BOA, HAT., 256/14704, 29 Zilhicce 1212 (14 Haziran 1798).

tain edilmiştir⁸⁹. Bu sıralarda İçel sancağında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Gölgelioğlu isimli şakinin bertaraf edilmesinde halka güç kullandığı için azledilen eski vali Seyyid Ali Paşa'nın yerine getirilmiş olan Turunçzâde Süleyman Paşa'nın⁹⁰ da eşkıyaya karşı etkili olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kendisinden idamı istenen Gölgelioğlu'nun bölükbaşısından bir miktar akça alarak affedilmesine aracı olmasına rağmen, eşkıyalık faaliyetleri devam etmiştir⁹¹. Sancaktaki eşkıyalık faaliyetlerinin önlenememesinin sebebi olarak Konya'da ikamet eden Karaman valilerinin mütesellimler marifetiyle İçel sancağının asayişine muktedir olamamaları görülmüş ve bu sebepten sancağın Karaman eyaletinden ayrılarak bir valinin yönetimine verilmesi uygun bulunmuştur. Bunun için de İçel sancağında ikamet etmek üzere sancağın yönetimi Kelleci Osman Paşa'ya verilmiştir. Karaman eyaleti yine Turunçzâde Süleyman Paşa'nın üzerinde kalmıştır⁹². Konya'da ikamet eden Turunçzâde Süleyman Paşa⁹³ da bir müddet sonra, Aladağ vakasını müteakiben, İçel'de ikamet etmiştir⁹⁴.

Turunçzâde Süleyman Paşa, 2 Nisan 1797 tarihinde Karahisar-ı Sahib Sancağı mutasarrıflığına getirilmiş, bizzat görev mahalline gelene kadar kardeşi Hasan Bey mütesellim olarak atanmıştır⁹⁵. Turunçzâde Süleyman Paşa, Nisan ayının ortalarında Konya'dan hareketle birkaç gün içerisinde Karahisar'a geleceğini, dairesi halkı için gerekli olan konakların tertibi ile zahirenin hazır edilmesi ve ikamet edeceği sarayın tefrişatının yapılmasını emreden buyruhdular göndererek gerekli hazırlıkların biran önce yapılmasını yetkililerden istemiştir⁹⁶.

Karahisar-ı Sahib'e geldikten kısa bir süre sonra Turunçzâde Süleyman Paşa, Karahisar halkı ile arasının iyi olmadığı ve kendisinden memnun olunmadığı iddiasıyla Anadolu valisi Seyyid Ali Paşa tarafından İstanbul'a şikâyet edilerek görevden alınması talep edilmiştir⁹⁷. Ali Paşa'nın bu husustaki ısrarını dikkate alan padişah tarafından Turunçzâde Süleyman Paşa hakkında “*Bu âdemin kaç def'adır kangı mansab teveccüh olunsa böyle gavgası çıkar. Tuğları ref' olunsun yerine bir âher âdem nasb oluna*” şeklinde sadır olan Hatt-ı Hümayun⁹⁸ gereğince azl edilerek yerine 26 Haziran

⁸⁹ Hüseyin Sarıkaya, “Ahmed Vâsif Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), s. 66; BOA., C.DH., 41/2016, 29 Cemaziyevvel 1210 (11 Aralık 1795).

⁹⁰ BOA, HAT., 196/9803, 29 Zilhicce 1211 (25 Haziran 1797).

⁹¹ BOA, C.DH., 275/13722, 16 Şevval 1212 (3 Nisan 1798).

⁹² BOA, HAT., 196/9803, 29 Zilhicce 1211 (25 Haziran 1797); Seydi Vakkas Toprak, “Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), s. 276.

⁹³ Bazı kaynaklarda bu tarihlerde Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Konya valisi olarak nitelendirilmesi onun Karaman vilayeti valisi olarak Konya'da ikamet etmesi ile ilgili olmalıdır. Krş. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, 3, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311), s. 91.

⁹⁴ BOA, C.AS., 120/5374, 26 Safer 1211 (31 Ağustos 1796).

⁹⁵ AŞS, 557/120, Evâsıt-ı Şevval 1211 (9-18 Nisan 1797); AŞS, 557/127, Evâsıt-ı Şevval 1211 (9-18 Nisan 1797). Ayrıca bkz. Toprak, a.g.t., s. 449.

⁹⁶ AŞS, 557/128, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797); AŞS, 557/129, 21 Şevval 1211 (19 Nisan 1797).

⁹⁷ Ahmed Vâsif Efendi, Turunçzâde Süleyman Paşa'nın halka “*zulm ü te'addî*”de ne kadar ileri gittiğini “*Veylün li-men kefferehu Fir'avn*” şeklindeki Arapça bir deyimle ifade etmiştir. “*Firavun'un bile tekfir ettiği kişiye yazıklar olsun*” anlamına gelen bu cümle, küfrün lideri Firavun'dan daha kafir, zalimden daha zalim insanlar için kullanılmakta olup Vâsif burada Turunçzâde Süleyman Paşa'nın halka karşı yaptığı zulmün acımasız idarecileri bile çileden çıkaracak boyutlara vardığını îmâ etmektedir. Bkz. Sarıkaya, a.g.t., s. 240.

⁹⁸ BOA, HAT., 1412/57525, 28 Zilhicce 1211 (24 Haziran 1797).

1797 tarihinde Ankara ve Kayseri sancakları mutasarrıfı ve aynı zamanda Anapa Kalesi muhafızı olan Melek Ahmed Paşazâde Osman Paşa getirilmiştir⁹⁹.

Turunçzâde Süleyman Paşa'nın mutasarrıflık görevinden alınmasında, yeni mutasarrıf Osman Paşa tarafından mütesellim olarak atanan Mollazâde Hacı Ahmed Ağa'nın parmağı olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın Anadolu valisi Seyyid Ali Paşa tarafından desteklenen Mollazâde Hacı Ahmed Ağa ile arasındaki ayanlık mücadelesi, hem kendisinin hem de kardeşinin görevden alınmasına sebep olmuştur¹⁰¹. Bu durum, Karahisar-ı Sahib'in yönetiminde bazen ayan, bazen mütesellim olarak hep birbirlerine rakip olan bu iki hanedanın, halkı da yanlarına alarak üst makamlara şikâyet etmek/ettirmek suretiyle yönetimi ele geçirme gayretlerine örnek teşkil edecek bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Üç aydan daha kısa bir süre Karahisar-ı Sahib mutasarrıfı olarak görev yapmış olan Turunçzâde Süleyman Paşa, azledildikten sonra Karahisar-ı Sahib'deki çiftliğine çekilmiştir¹⁰². Bu arada, Bozkır madeninde mevcut kurşun madeninin Darbhane-i Amire'ye nakledilmesi ile görevlendirilmiştir¹⁰³. Bu sıralarda mütekaid bir vezir olarak ekonomik durumu iyi olmayan Turunçzâde Süleyman Paşa, alacaklılarının baskısı ve çoluk çocuğunun perişanlıklarını gündeme getirerek, kendisine maaş tahsis edilmesi talebinde bulunmuştur. “*Bu makûle vezâreti ref' ile ikâmete me'mûr olan vüzerâ-yı 'izâma mâhiye ma'aş ta'yîni şân-ı saltanat-ı seniyye muktezâsından*” ve “*mütêkâ'idîn olan vüzerâ-yı 'izâma mâhiye ta'yîni mu'tad olduğundan*” Paşa'nın bu talebi padişah tarafından uygun bulunmuş, 19 Ekim 1797 tarihinden itibaren -daha önceki İstanköy adasındaki sürgün dönemindeki gibi- Tekfurdağı gümrüğü gelirinden almak üzere aylık 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir¹⁰⁴.

15 Nisan 1799 tarihinde vezareti iade edilen Turunçzâde Süleyman Paşa¹⁰⁵, 20 Nisan 1799'da Kıbrıs Adası muhafızlığı şartı ile tekrar Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına getirilmiştir. Fiilen Karahisar'da bulunamayacağından yerine büyük oğlu Mustafa Bey'i mütesellim tayin etmiştir¹⁰⁶. Daha sonra maiyyetine tahsis edilen 500 piyade askeri ile Kıbrıs adasının muhafazasına görevlendirilmiştir¹⁰⁷. Ancak Turunçzâde Süleyman Paşa bir an önce görev yeri olan Kıbrıs'a gitmesi gerektiği halde buraya gitmediği gibi, bu husustaki padişah emrini gizleyerek ve Karahisar naibine zorla imza ettirdiği belgelerle Karahisar-ı Sahib sancağından tertib edilmesi istenen 500 asker için halktan para toplamak suretiyle yasal olmayan işlere kalkışmıştır¹⁰⁸. Bununla da

⁹⁹ AŞS, 557/151, Evâil-i Muharrem 1212 (26 Haziran-5 Temmuz 1797). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Toprak, a.g.t., s. 459.

¹⁰⁰ AŞS, 557/152, 9 Muharrem 1212 (4 Temmuz 1797).

¹⁰¹ Özer Küpeli, “Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, I (Afyon 2001), s. 142.

¹⁰² AŞS, 557/151, Evâil-i Muharrem 1212 (26 Haziran-5 Temmuz 1797).

¹⁰³ BOA, AE.SSLM.III., 123/7484, 27 Muharrem 1212 (22 Temmuz 1797); BOA, AE.SSLM.III., 123/7485, 21 Rebiulevvel 1211 (24 Eylül 1796); BOA, AE.SSLM.III., 138/8349, 15 Muharrem 1211 (21 Temmuz 1796); BOA, AE.SSLM.III., 138/8346, 21 Rebiulevvel 1211 (24 Eylül 1796); BOA, AE.SSLM.III., 137/8268, 15 Ramazan 1211 (14 Mart 1797); vd. Belgelerde çok net bilgi olmamakla birlikte bu görevin Turunçzâde Süleyman Paşa'ya Karaman valiliği zamandan intikal ettiğini tahmin ediyoruz. Zira bahis konusu maden emniyetinin özellikle Karaman valilerinin uhdesine verildiğine dair bilgiler mevcuttur. Bkz. Hamit Şafakçı, “Bozkır'da Madencilik (1776-1839)”, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2013), s.76.

¹⁰⁴ BOA, C.DH., 29/1420, 27 Rebiulahir 1212 (19 Ekim 1797).

¹⁰⁵ BOA, C.DH., 306/15269, 22 Zilkade 1213 (27 Nisan 1799); BOA, C.DH., 315/15721, 23 Zilkade 1213 (28 Nisan 1799); Sarıkaya, a.g.t., s. 352.

¹⁰⁶ AŞS, 584/40, 27 Muharrem 1214 (1 Temmuz 1799).

¹⁰⁷ Ahmed Cevdet, a.g.e., VII, s. 30; Toprak, a.g.t., s. 796.

¹⁰⁸ AŞS, 584/46, Evâil-i Safer 1214 (5-14 Temmuz 1799).

kalmayarak Karahisar sakinlerinden Yakalıoğlu Abdullah isimli şahsı katletmiş; mal, eşya ve paralarına el koymuştur. Padişaha yapılan şikâyet üzerine, Turunçzâde Süleyman Paşa'nın zimmetine geçirdiği para ve eşyaları Yakalıoğlu Abdullah'ın mirasçılara iade etmesi ve derhal Kıbrıs'a doğru yola çıkması hususunda ferman gönderilmek suretiyle ikaz edilmiştir¹⁰⁹.

1799 Haziranının başlarında Kıbrıs'a giden Turunçzâde Süleyman Paşa, bir müddet sonra 22 Kasım 1799'da burada eceli ile vefat etmiştir¹¹⁰. Lefkoşe'de Turunç Camii avlusuna defnedilmiştir¹¹¹.

4. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı

Turunçzâde Süleyman Paşa'nın ölüm haberi Kıbrıs muhassılı Osman Bey tarafından Ordu-yı Hümayun'a bildirildikten sonra adadaki bütün mal varlığının tespit edilerek mübaşir olarak görevlendirilen sadrazam çuhadarı vasıtasıyla Ordu-yı Hümayun'a gönderilmesi ferman buyrulmuştur¹¹². Bunun üzerine Lefkoşe naibi, Kıbrıs muhassılı Osman Bey, alaybeyi, defterdar, yeniçeri ağası ve ayandan oluşan bir heyet Turunçzâde Süleyman Paşa'nın sarayına giderek mevcut mal ve eşyaları mühürlenip, hayvanlarının sayımı yapılmıştır. Ayrıca Turunçzâde Süleyman Paşa'nın iki aylık eşi ve yanında bulunan birkaç hizmetçisi adada tevkif edilip, ikamet ettikleri evi mühürlenerek, durum Kıbrıs muhassılı Osman Bey tarafından padişaha bildirilmiştir¹¹³.

Turunçzâde Süleyman Paşa, son görev yeri olan Kıbrıs'a giderken yanında fazla eşya götürmediği gibi, mal, eşya ve hayvanlarının bir kısmını Karahisar'daki büyük oğlu Mustafa Bey ve ailesine bırakmıştı. Hem bu sebepten hem de Kıbrıs'a geldikten kısa bir süre sonra vefat etmesi dolayısı ile olsa gerekir ki buradaki mal varlığı yok denecek kadar azdır. Muhallefâtının bir kısmı binek hayvanları ve biniş takımlarından ibaret olup, bunlar Kıbrıs'tan Ordu-yı Hümayun'a getirilerek müzayede ile satışa çıkarılmıştır. Toplam 1841,5 kuruş değerinde olan muhallefâtını oluşturan binek hayvanları ile biniş takımları ve bunların kuruş cinsinden değerleri şu şekilde idi:

Tablo 1. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Kıbrıs Adasındaki Mal Varlığı¹¹⁴

Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Al tay ve bayağı eğer (üzengisiz) ve keçe	1	200	200
Kır at ve eğer	1	180	180
Doru at ve eğer	1	110	110
Kır tay (eğerli) ve keçe	1	200	200
Katırlar ve 1 yağız beygir	13+1	-	910
Kır at (çulu ile beraber)	1	80	80
Saka beygiri (çuka eğerli)	1	44	44
Kır at (eğerli)	1	24	24
Doru at (eğerli)	1	28	28
Köhne eğer ve çul	2	3	6
Köhne at çulu	1	2	2

¹⁰⁹ BOA, C.AS., 94/4319, Evâil-i Muharrem 1214 (5-14 Haziran 1799).

¹¹⁰ BOA, HAT., 40/2053, 25 Cemaziyelahir 1214 (24 Kasım 1799).

¹¹¹ Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, haz., Turan Akkoyun (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997), s. 294.

¹¹² BOA, AE.SSLM. III., 286/16642, 1 Receb 1214 (29 Kasım 1799).

¹¹³ BOA, HAT., 40/2053, 25 Cemaziyelahir 1214 (24 Kasım 1799).

¹¹⁴ BOA, C.ML., 411/16817, 11 Şevval 1214 (8 Mart 1800).

Nühas (bakır) sital*	1	3	3
Simli kargı mızrak	2	27,25	54,5
TOPLAM	-	-	1841,5

Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Kıbrıs'taki muhallefâtı ile ilgili başka bir belgeden anlaşıldığı kadarı ile cenaze masrafları ve görevi dolayısı ile üzerinde bulunan bazı askeri malzeme ve mühimmat¹¹⁵ çıkarıldıktan sonra üzerinde 8.811 kuruşa varan bir miktar nakit ve yukarıdakilere ilaveten 10 baş at ve beygir ile 18 baş katıra sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar da yukarıdakiler gibi Ordu-yı Hümayun'a gönderilerek müzayede ile satışa çıkarılmıştır¹¹⁶.

Kıbrıs'taki mal varlığı belirlendikten sonra Karahisar-ı Sahib ve kazalarındaki bütün malları, eşyaları, akarları, arazileri, hayvanları ve zimmetinde olan her neyi var ise mahkeme marifetiyle tespit edilerek devlet hazinesi için zapt olunması ferman buyurulmuştur. Ferman, Karahisar mahkemesine ulaştıktan sonra merhum Süleyman Paşa'nın evlerine varılıp büyük oğlu Dede Mustafa Bey'den soruşturularak, bu hususa mübaşir tayin edilen Dergâh-ı Âlî Gediklilerinden Hüseyin Ağa'nın mübâşeretini, Karahisar mütesellimi Mollazâde Hacı Ahmed Ağa'nın nezaretini ve mahkeme marifetiyle tek tek tespit edilen muhallefâtı kayıt altına alınmıştır¹¹⁷. Tespit edilen mal ve eşyaların Karahisar-ı Sahib'de satışa çıkarılarak hâsıl olacak 60.556 kuruşun mübaşir vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırılması ferman buyurulmuştur¹¹⁸. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Karahisar-ı Sahib'de kayıt altına alınan 60.556 kuruş değerindeki muhallefâtını oluşturan mal varlığı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 2. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Karahisar-ı Sahib'deki Mal Varlığı¹¹⁹

KÜÇÜKBAŞ HAYVANLARI			
Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Sağmal koyun (Dimitri Kethüda zimmetinde bulunan)	907	5	4535
Kancık toklu	357	4	1428
Koç ve teke	59	8	472
Koçluk toklu ve kancık keçi	83	4	332
Oğlak	9	2	18
Mahlut koyun (Ali Kethüda zimmetinde)	320	3,5	1120
Kancık koyun	866	5	4330
Kancık toklu	296	4	1184
Koç ve teke	61	8	488
Koçluk toklu ve kancık keçi	69	4	276
Kancık oğlak	11	2	22
TOPLAM	3038		14205

* Atlara ahırda su vermeye mahsus büyük bakraç. Kelimenin diğer anlamları için bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), s. 709.

¹¹⁵ Turunçzâde Süleyman Paşa'nın üzerinde bulunan 16 vukiyye siyah barut ile mehterhane takımı ve firar eden askerlerden kalan 96 kuruş değerinde 32 adet yatağan bıçağı, 90 kuruş değerinde 30 adet tabanca, 75 kuruş değerinde 15 adet tüfenk, Lefkoşe dizdarı Zaim Mustafa Ağa vasıtasıyla Lefkoşe kalesi cephanesine teslim edilmiştir.

¹¹⁶ BOA, AE.SSLM.III., 400/23051, 8 Ramazan 1214 (3 Şubat 1800).

¹¹⁷ BOA, AE.SSLM.III., 28/1631, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800); AŞS, 584/96, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

¹¹⁸ AŞS, 584/152, 24 Muharrem 1216 (6 Haziran 1801).

¹¹⁹ BOA, AE.SSLM.III., 28/1631, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800); AŞS, 584/96, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

BÜYÜKBAŞ HAYVANLARI			
Akviran Çiftliğinde Mevcut			
Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Camus ineği	10	50	500
Kara sığır ineği	17	20	340
Kara sığır tosunu	7	20	140
Erkek malak	3	15	45
Kara sığır danası	4	5	20
Kancık malak	1	10	10
Erkek tosun	1	20	20
Kara sığır (bir çift takımı ile beraber)	1 çift	60	60
Çift camızı (takımı ile beraber)	9 çift	150	1350
Elpirek Çiftliğinde Mevcut			
Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Kara sığır ineği	4	20	80
Kara sığır tosunu	2	20	40
Çift camızı (takımı ile beraber)	6 çift	150	900
Camız	1	75	75
Kara sığır çifti	2 çift	100	200
Hallaç Çiftliğinde Mevcut			
Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Camız	1	60	60
Mandıralarda Mevcut			
Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Kara sığır çifti (arabasıyla ve iki çift merkebiyle)	-	-	160
TOPLAM	92		4000
ATLARI			
Cinsi	Miktarı (baş)	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
İri kısrak (Dimitri Kethüda zimmetinde bulunan)	54	50	2700
Ayır	2	100	200
Altışar aylık erkek tay	10	50	500
Altışar aylık kancık tay	15	25	375
Sakat ayır	1	25	25
TOPLAM	82		3800
GAYRİMENKUL VE MAHSUL BEDELLERİ			
Cinsi	Miktarı	Fiyatı (kuruş)	
Arpa tarlası (şehir önünde)	48 dönüm	1200	
Mandıra bedeli	2 adet	200	
Ev hissesi	1/4 hisse	500	
Çiftlik emlak ve arazi bedelleri	3 adet	6000	
Çiftliklerinde ve oğlu Mustafa Bey zimmetinde mevcut buğday ve arpa bedeli	-	5122	
TOPLAM		13022	
EŞYALARI			
Cinsi	Miktarı	Fiyatı (kuruş)	
Bakır kapkacak ve sini	200 kıyye (2564 gr.)	415	

Oda takımı	2 adet	150
Selanik-kârî saf seccade mihrabı (kullanılmış)	5 adet	60
Orta halısı (kullanılmış)	2 adet	50
Yorgan (kullanılmış)	10 adet	100
Döşek ve şilte (kullanılmış)	11 adet	110
Tophanede mevcut büyük ve uzun göçebe çadırları (tozlukları, direkleri ve çuvallarıyla beraber)	73 parça	7000
Taht-ı revân* (eski)	2 adet	60
Kereste hızarından hisse	Yarım hisse	200
TOPLAM	-	8145
ALACAKLARI		
5 aylık mütesellimlik maaşının yarısı	625 kuruş	
Sandıklı kazası ahalilerinden (senetli)	3850 kuruş	
Sandıklılı Cura Bey'den	4500 kuruş	
Şuhud kazası ahalisinden (senetli)	6909 kuruş	
Han kazası ahalisinden (senetli)	1000 kuruş	
TOPLAM	16884 kuruş	
CARİYESİ		
Küçük oğlu Ataullah Bey'e Kıbrıs'tan hediye olarak gönderdiği bir Arab cariyesi: 500 kuruş		
TOPLAM		
60556 kuruş		

Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Karahisar-ı Sahib ve kazalarındaki bütün malları, eşyaları, arazileri, hayvanları vs. oluşan muhalefâtı 60.556 kuruş¹²⁰, Kıbrıs'taki nakit ve muhalefâtından Ordu-yı Hümayun'a gönderilenden başka İstanbul'a gönderilip Bâb-ı Hümayûn Hazinesi'nde satılan muhalefâtının parasal değeri ise 21.479,5 kuruştur. Muhalefâtı toplamı 82.035,5 kuruşa ulaşmaktaydı. Buna mukabil merhumun kapu kethüdası Seyyid Sadık'a 33.875 kuruş, Papasoğlu Sarraf Simon'a 44.691 kuruş¹²¹ ve Karahisar'da bazı şahıslara 42.000 kuruş olmak üzere toplamda 120.566 kuruş gibi çok yüklü miktarda borcu bulunmaktaydı. Yani mevcut muhalefâtı, borucunu kapatmaya dahi kifayet etmemekteydi¹²². Turunçzâde Süleyman Paşa'nın mal varlığına devlet tarafından el konulmasının sebebinin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle ayanların gayrimeşru yollardan servet edindiklerini bilen ve buna inandığı için de çoğu kez vereseşi olup olmadığına bakmaksızın ayan terekelerini zabt etmek eğiliminde olan devletin¹²³, müsadere uygulamasında hassasiyet gösterdiği önemli hususlardan birisi olarak öncelikle borçların terekeden tahsil edilmesi anlayışının¹²⁴ burada ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bazı belgelerde Turunçzâde Süleyman

* Dört kişi ve ekseriya iki katır tarafından taşınan nakil vasıtası. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1992), s. 1223.

¹²⁰ AŞS, 584/96, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

¹²¹ Turunçzâde Süleyman Paşa hayatta iken vezareti elinden alınarak Karahisar'da ikamete tabi tutulduğunda Tekfurdağı gümrüğünden aldığı 500 kuruşluk aylığını, borcuna karşılık Sarraf Simon'a tahvil etmiş idi. Bkz. BOA, C.ML., 50/2305, 1 Zilkade 1213 (6 Nisan 1799).

¹²² AŞS, 584/95, 12 Safer 1215 (5 Temmuz 1800).

¹²³ Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhalefâtı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail Oğlu Hüseyin ", *Belleten*, XLI/161 (1977): 49.

¹²⁴ Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhalefât ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007): 159.

Paşa'nın terekisinin "...eshâb-ı düyûnuna alâ vechi'l-guremâ tevzi' u taksîm olunması..." hususunun özellikle belirtilmesi de bu durumu teyit etmektedir¹²⁵.

Süleyman Paşa'nın muhallefâtını teşkil eden emtianın hem çeşitlilik hem de parasal değeri Karahisar-ı Sahib'de ayanlık yapmış olan diğer bazı ayanlarla mukayese edildiğinde -sahip olduğu nüfuz ile birlikte vezirliğe kadar yükselen kariyerine rağmen- daha düşük seviyede yer aldığı görülmektedir¹²⁶.

4.1. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Hayatta İken Ailesine Bıraktığı Mal ve Hayvanları

Turunçzâde Süleyman Paşa'nın iki karısı¹²⁷; beşi erkek, bir tanesi kız olmak üzere altı çocuğu vardı. Erkek çocuklarından en büyük olanı Dede Mustafa Bey idi¹²⁸. Küçük oğullarının isimleri Ataullah, Cafer, Ömer ve Süleyman idi. Küçük yaştaki kızının adı ise Rabia idi¹²⁹.

Turunçzâde Süleyman Paşa'nın yukarıda belirtilenlerden başka hayatta iken eşleri ve büyük oğlu Mustafa Bey'e devrettiği hayvanları ve gayrimenkulleri de vardı. Hayatta iken yüzden fazla kısrak ve tay ile binden fazla koyun, keçi ve diğer bazı hayvanlarını eşlerinden birisine bırakmıştır. Parasal karşılığı 12.164 kuruş olan bu hayvanlar daha sonra bu eşinin vefatı ile büyük oğlu Mustafa Bey'e intikal etmiştir¹³⁰. Ayrıca sekiz senedir tapusu kendisine ait olan Boyalı Çiftliği'nde bulunan hayvanlar da Mustafa Bey'in üzerinde kalmıştır. Annesinden intikal eden mal ve eşyalarla beraber Mustafa Bey'in üzerinde tahminen 22.500 kuruşa karşılık gelen mal varlığı tespit edilerek, Turunçzâde Süleyman Paşa'nın muhallefât defterine ek olarak kayıt edilmiştir¹³¹.

Turunçzâde Süleyman Paşa hayatta iken Kızılçam Beli isimli mevkide bulunan un değirmeninde sahip olduğu 1500 kuruş değerindeki yarım hissesinin yarısını eşi Necibe Hanım'a 750 kuruşa satmıştır. Ayrıca Şuhud kasabasında İlyaslı isimli yerde bulunan un değirmeninin ¼ hissesini de diğer eşine 700 kuruşa satmıştır¹³².

Turunçzâde Süleyman Paşa, sahip olduğu servetin bir kısmını vakıflar tesis etmek suretiyle çeşitli hayır kurumlarına sarf etmiştir. Yukarıda bahsedilen Kızılçam Beli isimli mevkide Serdaroğlu Değirmeni olarak bilinen un değirmeninde sahip olduğu 1500 kuruş değerindeki hissesinin diğer yarısı olan 750 kuruşunu daha önce Karahisar-ı Sahib'de yaptırdığı medresede

¹²⁵ AŞS, 584/95, 12 Safer 1215 (5 Temmuz 1800).

¹²⁶ Mesela Karahisar-ı Sahib'de ayanlık mücadelesinde Turunçzâdeler'in ezeli rakibi olan Mollazâdeler'den Hacı Ahmed Ağa'nın muhallefâtı 816668 kuruş gibi oldukça büyük bir meblağı oluşturmakta idi ki bu, Süleyman Paşa'nın muhallefâtının yaklaşık on katına tekabül etmektedir. Bkz. Mehmet Güneş, "Karahisâr-ı Sâhib Ayânı Mollazâde Hacı Ahmed Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2 (2006): 74. Karahisar-ı Sahib'de ayanlık yapmış olan Süleyman Paşa'nın oğlu Dede Mustafa Bey'in muhallefâtı ise 120495 kuruş idi. Bkz. Mehmet Güneş, "Karahisâr-ı Sâhib Ayânı Turunçzâde Dede Mustafa Bey ve Muhallefâtı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/65 (2019): 207.

¹²⁷ Eşlerinden birisinin adı Necibe idi. Diğerinin adı tespit edilememiştir.

¹²⁸ Turunçzâde Süleyman Paşa, oğluna dedesi Mustafa Ağa'nın adını vermiş ve bundan dolayı da Dede Bey veya Dede Mustafa Bey olarak tanınmıştır. Babası gibi Karahisar-ı Sahib ayanlığı ve mütesellimliği yapmış olan Dede Mustafa Bey ve muhallefâtı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güneş, a.g.m., s. 204-218.

¹²⁹ BOA, AE.SSLM.III., 28/1631, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

¹³⁰ BOA, AE.SSLM.III., 28/1631, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

¹³¹ BOA, C.ML., 362/14839, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

¹³² BOA, AE.SSLM.III., 28/1631, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

müderis olan Hüseyin Efendi'ye vakfetmiştir¹³³. Ayrıca, Çorca-i Kebir (Fethibey) köyünde bir çeşme yaptırmıştır¹³⁴.

4.2. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın Vefatından Sonra Çocuklarına Bırakılan Malları

Eceliyle veya katledilerek ölen kişilerin malları müsadere edilirken geride bakıma muhtaç çocuk veya kendisinin bakımını sağlamakla görevli olduğu diğer kişiler bırakırsa devlet bunların ekonomik sıkıntıya düşmemeleri için ölen kişinin mallarının bir kısmını "ihsan" olarak geri vermekte veya belirli bir "bedel" olarak terekeyi onlara bırakmakta idi¹³⁵. Bütün mal varlığına devlet tarafından el konulan Turunçzâde Süleyman Paşa'nın geride bıraktığı "eytâmı" da bu uygulamadan faydalanmak için talepte bulunmuşlardır. Turunçzâde Süleyman Paşa'nın beş oğlu, kendilerine miras olarak hiçbir şey kalmadığından en azından geçimlerini sağlayabilmek için "*bu makûle vezîr-zâdelerin emr-i ta'ayyüşde ıztırâb ve ihtiyâçları nâ-revâ olacağt*"nı ifade ederek babalarının Karahisar-ı Sahib'de 2000 kuruş değerindeki Elpirek Çiftliği'nin ve civarındaki 45 dönümlük arazinin kendilerine bırakılmasını padişaha arz etmişlerdir. Bunun üzerine, 2000 kuruş değerindeki bu çiftlik ile beraber, çiftlikte bulunan ve toplam değeri 1295 kuruş olan dört karasığır ineği, iki karasığır tosunu, takımı ile beraber altı çift camız, bir tek camız ve iki çift karasığır, Turunçzâde Süleyman Paşa'nın oğullarına bırakılmıştır. Daha sonra, hazırlanan mülknâmede yanlılık olduğu, 45 dönüm olan arpa tarlasının aslında 48 dönüm olması gerektiği anlaşılacak yeni bir mülknâme hazırlanıp mahsulü ile beraber çocuklara bırakılmıştır¹³⁶.

Sonuç

1776-1786 yılları arasında Karahisar-ı Sahib ayanlığı ve mütesellimliği yapan Turunçzâde Süleyman Ağa, 1787-1790 yılları arasında Sivas zahire mübayaacılığı ve Sivas eyaleti mütesellimliği görevinde bulunmuştur. 1790'da vezirlik rütbesine yükseltilerek, Milli Aşireti beylerinden olup bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Timur'un bertaraf edilmesi için Rakka eyaletine vali tayin edilmiştir. Çok geçmeden Halep ve Adana valiliklerine getirilen Süleyman Paşa, Timur'un ele geçirilmesi görevinde kendisinden beklenen başarıyı gösterememiş, vezirliği elinden alınarak 1792'de İstanköy adasına sürülmüştür. 1795'te vilayet işlerine karışmamak ve çiftliğinde ikamet etmek üzere memleketi Karahisar-ı Sahib'e dönmesine izin verilmiştir. Kısa bir süre sonra da vezirliği iade olunarak Karaman eyaleti valiliği verilmiştir. 1797'de Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına görevlendirilen Süleyman Paşa, Anadolu valisi Seyyid Ali Paşa'nın şikâyeti ile görevden alınmıştır. 1799'da vezareti tekrar iade edilerek Kıbrıs adası muhafızlığı şartı ile tekrar Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına getirilmiştir. Büyük oğlu Dede Mustafa Bey'i yerine mütesellim tayin ederek maiyyetine tahsis edilen 500 piyade askeri ile Kıbrıs adasının muhafazasına gittikten kısa bir süre sonra 22 Kasım 1799'da burada eceli ile vefat etmiştir.

Karahisar-ı Sahib'de ayanlık mücadelesinde ezeli iki rakip olan Turunçzâdeler ve Mollazâdeler arasındaki yarışta Turunçzâdeleri temsilen Süleyman Ağa, nüfuz bölgesindeki diğer ayanlardan farklı olarak adından daha çok bahsettirecek faaliyet ve icraatlarda bulunmuştur. Ancak onu diğerlerinden asıl farklı kılan husus, kendi memleketi sınırları haricinde ayanlık ve mütesellimlik ve nihayetinde kısa sürede temayüz ederek vezirlik rütbesiyle vali ve mutasarrıflık görevlerine

¹³³ AŞS, 553/317, 11 Rebiulevvel 1197 (14 Şubat 1783); BOA, AE.SSLM.III., 28/1631, 17 Şaban 1214 (14 Ocak 1800).

¹³⁴ Gönçer, *a.g.e.*, s. 288.

¹³⁵ Cezar, *a.g.m.*, s. 55.

¹³⁶ AŞS, 584/93, 16 Safer 1215 (9 Temmuz 1800); AŞS, 584/94, 17 Safer 1215 (10 Temmuz 1800); BOA, C.ML., 303/12339, 6 Muharrem 1215 (30 Mayıs 1800).

getirilmiş olmasıdır. Ölümü ile Karahisar-ı Sahib'de kuvvetli bir taraftar kitlesine sahip olan Turunçzâdelerin yönetimdeki etkinliğinin azalması buna mukabil, rakipleri Mollazâdelerin ön plana çıkması onun bahis konusu mücadelede ne kadar büyük bir rol oynadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra, toplam 82.035,5 kuruşluk mal varlığına mukabil 120.566 kuruş gibi çok yüklü miktarda borcu tespit edilmiştir. Borcu terekesinden fazla olduğu için ölümünü müteakip önce Kıbrıs'taki daha sonra da Karahisar-ı Sahib'deki mal varlığına devlet tarafından el konulmuştur.

Süleyman Paşa, son görev yeri olan Kıbrıs'a giderken yanında fazla eşya götürmediği gibi, mal, eşya ve hayvanlarının bir kısmını Karahisar'daki büyük oğlu Mustafa Bey ve ailesine bırakmıştı. Hem bu sebepten hem de Kıbrıs'a geldikten kısa bir süre sonra vefat etmesi dolayısı ile olsa gerektir ki buradaki mal varlığı daha azdır. Kıbrıs'taki nakit ve muhalefâtından Ordu-yı Hümayun'a gönderilenden başka İstanbul'a gönderilip Bâb-ı Hümayûn Hazinesi'nde satılan muhalefâtının parasal değeri 21.479,5 kuruştur. Bu, toplam terekesinin %26'sını oluşturmaktadır. Karahisar-ı Sahib'deki mal varlığının toplam terekesi içerisindeki oranı ise yaklaşık %74'tür. Bunların %27'sini çiftliklerdeki ve mandıralarındaki küçük ve büyük baş hayvanları ile atları; %16'sını gayrimenkulleri ve mahsul bedelleri oluşturmaktaydı. Terekesinin %10'unu ev eşyaları ve %20,5'ini de alacakları oluşturmaktaydı.

Süleyman Paşa, sahip olduğu servetin bir kısmını vakıflar tesis etmek suretiyle çeşitli hayır kurumlarına sarf etmiştir. İki eş, beşi erkek, bir tanesi kız olmak üzere altı çocuk sahibi olan Süleyman Paşa, hayatta iken mallarının bir kısmını eşlerine ve büyük oğlu Mustafa Bey'e bırakmış olmakla birlikte, ölümünden sonra çocuklarının perişan oldukları gerekçesiyle Karahisar'daki çiftliği de kendilerine bırakılmıştır.

Süleyman Paşa'nın mal varlığı, Karahisar-ı Sahib'de ayanlık yapmış olan diğer bazı ayanlarla mukayese edildiğinde daha düşük seviyede yer aldığı görülmektedir. Bu durum diğerlerine göre kendi memleketinde daha kısa süre ayanlık ve mütesellimlik yapması ile izah edilebileceği gibi, vezirlik payesi dolayısı ile farklı bölgelerde kısa süreli görevler tevdi edilmesi ile de ilgili olmalıdır. Vali olarak görev yaptığı bölgelerin bertaraf edilemeyen asayiş sorunları ve bunun bir neticesi olarak vergi tahsilinin muntazam olarak yapılamaması da bunda etkili olmuş olmalıdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.): 67/4666; 67/4667.

Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.): 7/312; 12/692; 28/1631; 73/4411; 123/7484; 123/7485;
137/8268; 138/8346; 138/8349; 181/10835; 286/16642; 325/18868; 400/23051.

Cevdet Adliye (C.ADL.): 77/4657.

Cevdet Askeriye (C.AS.): 94/4319; 120/5374; 346/14348; 1059/46579.

Cevdet Dahiliye (C.DH.): 29/1420; 40/1991; 50/2459; 70/3481; 275/13722; 306/15269; 315/15721;
330/16466.

Cevdet Maliye (C.ML.): 50/2305; 108/4770; 274/11297; 303/12339; 362/14839; 411/16817;
634/26056.

Cevdet Zabtiye (C.ZB.): 11/541; 36/1770.

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 40/2053; 195/9746; 196/9803; 212/11559; 256/14704; 262/15108;
273/16010; 273/16025; 1387/55132; 1394/55755; 1412/57525; 1414/57727; 1472/45.

Şer'iyeye Sicilleri

Afyonkarahisar Şer'iyeye Sicilleri (AŞS):

AŞS, 552/147; 552/164; 552/183; 552/192; 552/216; 552/248; 552/276; 552/318; 552/341; 552/343.

AŞS, 553/44; 553/69; 553/115; 553/232; 553/252; 553/254; 553/285; 553/317.

AŞS, 555/16; 555/38; 555/42; 555/43; 555/50; 555/81; 555/87; 555/88; 555/96.

AŞS, 557/120; 557/127; 557/128; 557/129; 557/151; 557/152.

AŞS, 584/40; 584/46; 584/93; 584/94; 584/95; 584/96; 584/152.

Sivas Şer'iyeye Sicilleri (ŞSS):

ŞSS, 3/s. 13-14; 3/s. 38; 3/s.134; 3/s.179; 3/s. 215-216.

ŞSS, 5/24.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI-VII, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14, (1963): 51-61.

Atabek, Ömer Fevzi, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, haz., Turan Akkoyun, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997.

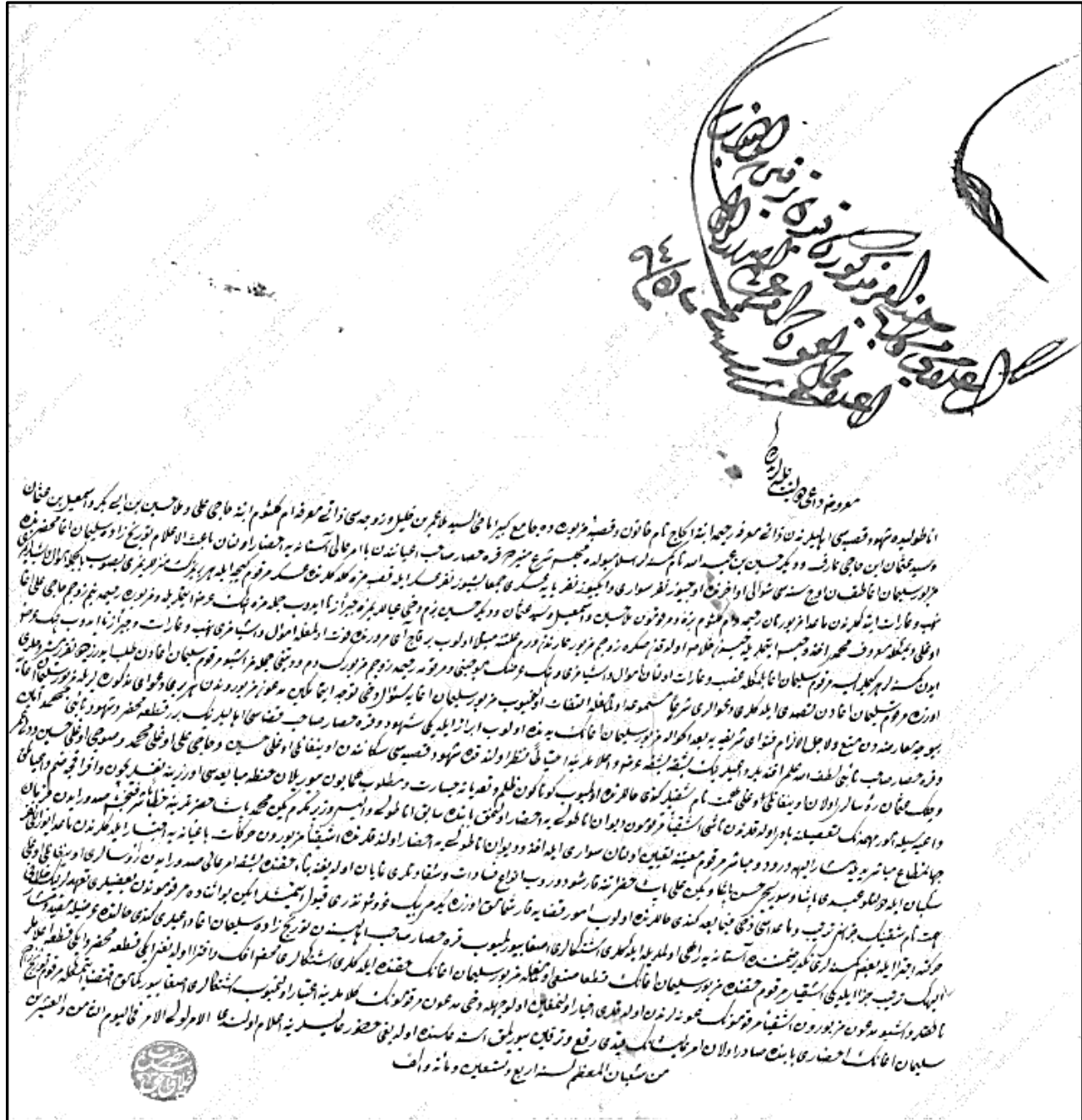
Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefâtı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail Oğlu Hüseyin", *Bellekten*, XLI/161 (1977): 41-78.

- Çetin, Cemal, “Kamu Düzeninde Alternatif bir Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36 (2015): 287-310.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1992.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, İstanbul: 2019.
- Ekinci, Abdullah ve Murat Polat, “XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalin Güç Devşirmesi: Millilü Timur Paşa”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (2022): 95-118.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Klasik Dönemindeki “Eşraf ve A‘yan” Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982): 105-118.
- Gönçer, Süleyman, *Afyon İli Tarihi*, II, Afyon: İleri Ofset Matbaacılık, 1991.
- Günay, Vehbi, “Batı Anadolu’da Ayanlık Mücadeleleri ve Bergama Voyvodası Sağancılı Veli”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2 (2006): 93-118.
- Güneş, Mehmet, “Karahisâr-ı Sâhib Ayânı Mollazâde Hacı Ahmed Ağa’ya Ait Bir Tereke Defteri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2 (2006): 65-91.
- Güneş, Mehmet, “Karahisâr-ı Sâhib Ayânı Turunçzâde Dede Mustafa Bey ve Muhallefâtı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/65 (2019): 204-218.
- Köksal, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 19 (2006): 283-341.
- Köprülü, M. Fuad ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Âyân”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1993), ss. 40-42.
- Küpeli, Özer, “Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, I, (Afyon 2001), ss. 133-147.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, 3, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311.
- Mert, Özcan, “Âyan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1991), ss. 195-198.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”, *Belleten*, XLII/168 (1978): 667-723.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Sarikaya, Hüseyin, “Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)”, *Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, 2013.

- Sönmez, Serpil, “Tanzimat’a Giden Yolda Bir Osmanlı Kenti: Sivas (1777-1839)”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2015.
- Şafakçı, Hamit, “Bozkır’da Madencilik (1776-1839)”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2013.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Telci, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde 18. Yüzyılda Muhallefât ve Müsâdere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007): 145-166.
- Toprak, Seydi Vakkas, “Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Uzun, Mustafa, “Câize”, TDV İslam Ansiklopedisi, VII (İstanbul 1993), ss. 28-29.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

EKLER

Ek 1. 500 askeriyle Şuhud kasabasını basarak halka olmadık zulüm ve eziyetlerde bulunduğu iddia edilen Karahisar-ı Sahib Ayanı Turunçzâde Süleyman Ağa hakkında yapılan şikâyet üzerine İstanbul'da mahkemeye çıkarılması hususunda İstanbul Kadısı İshak Efendi'nin i'âmı. (BOA, AE.SABH.I., 67/4666)

Ek 2. Turunçzâde Süleyman Ağa'nın Sivas zahire mübayaacılığını devam ettirmek şartı ile Sivas Eyaleti mütesellimliğine atandığına dair ferman sureti. (ŞŞS, 3/s.179)

اور چون توغ نام بر محمد امسلکت اوی
افتخار الاماجد والاکام تابع الشاه والنظام المحقق برین عنایت اعلتک الوام درگاه سعادت
بنور پادشاهان حالک سیران مشایخ ترنج د سلیمان دام مجده و نفاخر القضاة و الحکام
سعادون الشاه الامت سیران الامت سیو سوده واقع قضاة و نواب زید قضاة توضع رضع بهایون
وامسل اولیجی سیران اولاد اول باره انابه سیران معیته بخشند و نفع ایدیه یک سیران
مفسوره بقینا لدرجون الامت سیو سوده واقع قضاة لدرجون سیران اسکنه سیران سیران
زخاریت تحصیل و سیران سیران الامت سیران سیران الامت سیران الامت سیران الامت
مستطابم طرفه صدور ایدون ارسینیم نوبت سیران سیران سیران سیران سیران سیران
و تقویت اولنق سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
بما یومنون در فرانسوی اصداری خصوص بود دفعه راجع بهما بودن تا بقای سیران ارسوی
سیران ارسوی عما بودن سیران اولنق سیران سیران سیران سیران سیران سیران
و تدارک و محله تسلیم بذل مقدرت ایتم شرطیه سیران سیران سیران سیران سیران
ابقا و فرما ارسوی سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
ابقا و تقریب سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
طرفه راجع عادات و طیارانه اولیکدیج و بریده اخذ و تبین و اداره و رؤیت و مانور
مبايعه اولونک امور مبايعه بی شرط ایفانک اوزره تا ایدیه و جمع و تحویل زخایر
ایدون محله تسلیم زید سیران و غیرت و مقدار ذره مقور و رفا و تدن و فقرا و سیران
تعدی و قوعدن بغایت اتقا و مجانبت و سیران سیران سیران سیران سیران سیران
قیوم سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
ایقدره سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
مبايعت اولنق با بنده فرمانک ما سیران سیران سیران سیران سیران سیران
قدوة الاماجد والاعیان پیر محمد زید بجه **حک** سیران وصول بولوقده بوبابده
وجه مشروح اوزره سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
نیضیه عمل و حرکت رضع کاشی و مجانبت ایلیک سیران سیران سیران سیران
قیوم سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران سیران
قد وصل اینا **حک**

Ek 3. Turunçzâde Süleyman Ağa'nın vezirlik rütbesine yükseltılarak Millî Aşireti beylerinden Timur'un bertaraf edilmesi için Rakka eyaleti valiliğine tayin edilmesi hakkında Hatt-ı Hümâyün. (BOA, HAT., 273/16010)

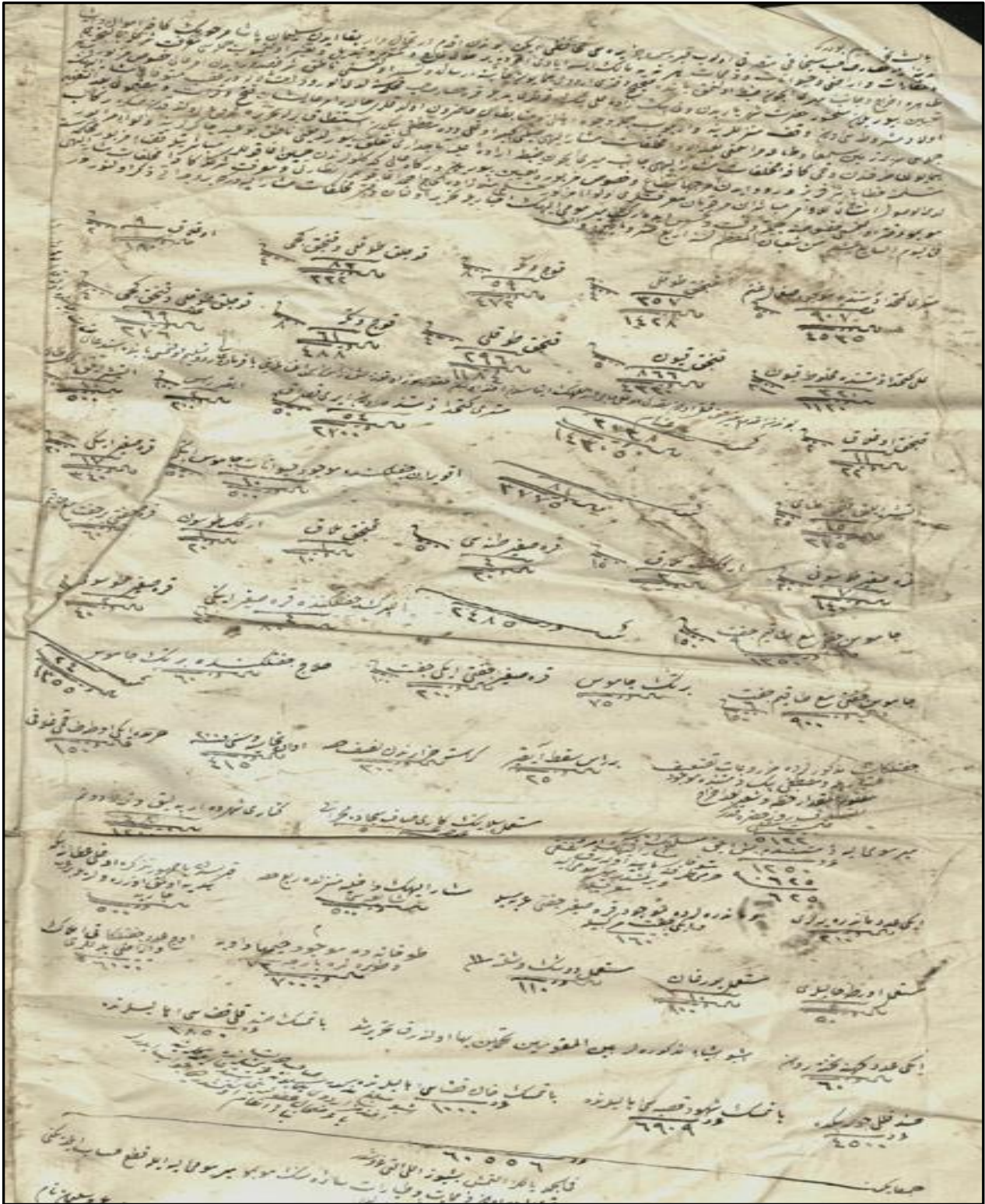
۹

پادشاه

تأیید شد
وزیر اعظم
محمد علی پاشا

شوقلو کرمانلو مهاجر قندلو ولی نعمت افدم
بودم رتبہ والی وزارت احسان اولنان تیغ زاده سلیمان پاشا قوللریه ملو موجود استنبعا لله
فلحق اوزره رقم ابالی توجیه اولمن اراده بیورلجی معلوم هرابونلریدر موجب اوزره اولی اوزره
اردوی هرابونن رقم ابالی توجیه و امرشینی تصدیق بوللریه اولمن خصوصی صدر اعظمی قوللریه رقم جاوید
تخیر اولمغله ماموریت امرشینی و فی بوطرفن اصدار تنظیم اولنور ایمن ساحتلو شیخ الاسلام افدی
داعیلرینک انشته سی کسکین حسین اغا قوللریک برقلع ماه مقدم بالجمه اموال و امیابله خانی محرق اولنور
برمناسب خدمت ایل قایلرلسنی افدی مسأالیه داعیلری نیاز ایدوب شمدی برمناسب خدمت نظر اوزره انتظار
بووقه دلک تاخیر اولمشدی شمدی سالف الذکر رقم ابالی توجیه اولمغله ال دربر خدمت اولمغله امرشینی
مرفوعه اعطای اراده علی لری بیورلجی صدرنه اونور کاب هرابونن اصدار اولنان ماموریت امرشینی خدمت
تسلم و بعد توجیه امرشینی و فی اردوی هرابونن لری الورد اولدی کذلک اغای مرفوعه در استبداد خدمت
مرفوعه مامور قلوب افدی مسأالیه داعیلرینک و جالی و فی بوقریب قرین حصول اولمش اولجی محاط علم
عالی لری بیورلقره فرمان شوقلو کرمانلو مهاجر قندلو ولی نعمت افدم پادشاهم خدمت کیدر

Ek 4. Karahisar-ı Sahib mutasarrıfı olup Kıbrıs adası muhafızı iken vefat eden Turunçzâde Süleyman Paşa'nın kaydedilen muhallefâtı (BOA, AE.SSLM.III., 28/1631)

XVII. Yüzyıl Bursa'sında Halka Yemek Dağıtım Hizmetleri [Vakfiye ve Vasiyetnameler Işığında]*

*Meal Distribution Services to the Public in 17th Century Bursa
[In the light of the Waqfiyyas and the Testaments]*

Samettin Başol*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
sametbasol@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2938-324X

Başvuru / Submitted :
22 Kasım 2022

Kabul / Accepted :
2 Şubat 2023

DOI: 10.21021/osmed.1208802

Atıf/Citation:

Başol, S. "XVII. Yüzyıl
Bursa'sında Halka Yemek
Dağıtım Hizmetleri
[Vakfiye ve Vasiyetnameler
Işığında]". Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi, 16 (2023):
145-172.

Benzerlik / Similarity : %6

Öz

Türklerde yemek dağıtım ve ikramı geleneği köklü bir geçmişe sahiptir. Bu uygulamanın bir ayağı Orta Asya Türk toplumlarındaki töreye diğer ayağı İslam an'anesine kadar uzanır. Meseleye Osmanlı Devleti zamanından bakılacak olursa hükümdarlar ve devlet adamları kurdukları vakıflarla ve imarethanelerle her fırsatta halka yemek dağıtım, yedirmeyi önemli bir iş saydılar. Osmanlı toplumunda birçok kişi de vakıflar veya vasiyetler yoluyla yemek dağıtım ve halkı doyurma geleneğini sürdürdüler.

Makalenin amacı on yedinci yüzyıl Bursa'sında toplumun hayır amaçlı yemek hazırlama ve dağıtım geleneğini belgeler üzerinden ortaya koymak ve değerlendirmektir. Burada ele alınan esas konu imarethanelerden halka sunulan kurumsal yemek servisi işi değil, bireysel olarak yemek dağıtım hizmetidir. Bursa'da o dönemde toplumun hangi tabakasından kişiler yedirip içirme amaçlı vakıf kurmuşlardır? Dağıtılan yemeklerden toplumun hangi kesimleri yararlanabilmiştir? Belgelerde, ikram edilen yiyecek içecek türlerine örnekler var mıdır? Hazırlanan yemeklerin nerede ve ne zaman yeneceğine dair bilgiler mevcut mudur? Çalışmada bu türden sorulara cevaplar aranmıştır. Konu Bursa şehir merkezine ait vakfiye ve vasiyetname türü belgeler üzerinden araştırılmıştır. Söz konusu belgeler doküman analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa Toplum, 17. Yüzyıl, Yemek Dağıtım Hizmeti, Halkı Doyurma, Vakfiye ve Vasiyetnameler.

Abstract

The tradition of food distribution and catering in the Turks has a long history. One leg of this practice extends to the customs in Central Asian Turkish communities and the other to the Islamic moment. Given the time of the Ottoman State, the rulers and statesmen have considered it an important job to distribute food to the public at every opportunity with the foundations and public kitchens they have established. Many people in the Ottoman society continued the tradition of distributing food and feeding people through the waqfs or testaments.

The purpose of the article is to present and evaluate the society's tradition of food preparation and meal distribution for charity, through documents in the seventeenth century Bursa. The main topic covered here is not the business of corporate food service offered to the public from the imarets/soup kitchens, but the food distribution service as an individual. In Bursa, at that time, people from which segments of the society established a foundation to help them eat and drink? Which segments of the society could benefit from the meals distributed? In the documents, are there any examples of the types of food and beverages offered. Is there any information about where and when the prepared meals will be eaten? In the study, answers to such questions are sought. The subject has been researched through the waqfiyya and testaments type documents belonging to the center of Bursa city. These documents have been evaluated by the document analysis method.

Keywords: Bursa Society, Seventeenth Century, Food Delivery Service, Feed the People, Waqfiyya and Testaments.

* Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir. İlgili bölüm yeni belge, bilgi ve yorumlarla genişletilerek yeniden yazılmıştır.

Giriş

Türklerde halkın beslenmesi, giyim kuşamının sağlanması ve refah içinde yaşatılması töreye dayalı bir anlayıştı. Töreden doğan bu anlayışa göre halka yemek yedirmek ve dağıtmak, hakanların yerine getirmesi beklenen önemli bir sorumluluktu. Halk ve görevlileri yedirip doyurmak, hükümdar katında hem kağanlığın şanından hem de meşruiyetinden görülürdü¹. Bu gerekçeyle Hanın başkanlık ettiği, yüksek askeri-idari devlet görevlilerinin katıldığı toplantılar/toylar, çoğunlukla ziyafetli olur ve belirli bir teşrifat düzeninde gerçekleşirdi². Orta Asya Türk töresi ile devlet ve toplum geleneklerinden gelen bu uygulama sonraki dönemlerde de yaşamaya devam etti.

İslamiyet iman esaslarına, kulluğa, ibadet ve adalete önem verdiği gibi aynı zamanda insanlar arasında birlik ve yardımlaşmaya da değer veren bir dindi. Bu minvalde İslam Dini'ne göre kimsesizlere, muhtaçlara yardım etmek, aç olanları doyurmak, susuz kalmışlara su vermek büyük bir hayır, sevap ve erdemdi. Elinde olanı paylaşmak, başkalarına ikram edip yedirip doyurmak da bu daireden sayılırdı³. İslam'ın belirtilen yöndeki buyrukları, Türklerin töreden getirdikleri yedirip doyurma gelenekleriyle bütünleşti. Bu suretle Türk-İslam toplumlarında yemek yedirip dağıtma işi hem hükümdarlarla devlet ricali katında, hem de halk arasında yaygınlaştı.

Osmanlı Devleti'nde, hatırı sayılır kalabalık guruplara yıl boyunca düzenli bir yemek dağıtımı⁴ işini üstlenen kurumlar vakıf imarethanelerdi. İmparatorluk mutfakları ya da halk aşevleri sayılan bu müesseselerde hazırlanan yemekler değişik kesimden insanlara parasız servis edilirdi⁵. Aslında bir imarethane tesis edip burada günde iki üç öğün aş hazırlamak ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmak, o günün koşullarında kolay bir iş değildi, dahası külfetli ve çok yönlü bir meseleydi. Böyle bir faaliyeti sürdürmek geniş ölçekli bir teşkilat ve organizasyonu da gerekli kılıyordu. İmarethanelerde her gün düzenli yiyecek-içecek hazırlığı ve dağıtımı, her şeyden önce bol, çeşitli ve kesintisiz ulaşacak tarım ürünü arzına, nitelikli bir taşıma lojistiğine, mekana, istihdama ve önemli bir mali güce dayalıydı. İşte bu yüzden Osmanlı toplumunda imarethaneleri çoğu zaman başta hükümdarlar, hanedan ve saray mensupları ile yüksek dereceli devlet görevlileri kurdu, gerekli finansman, görevli ve organizasyonu da onlar temin etti⁶. Vakıf sistemi çerçevesinde teşkil edilen ve genellikle bir külliye içinde yer alan bu müesseseler⁷ halkın hizmetine sunuldu. Böylece, Türk ve İslam

¹ Orta Asya Türk devletlerinde Hanın belirli zamanlarda, devlet ileri gelenlerine ve halka törenlerde ziyafet vermesi de hükümdarlık gereği idi. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 257; Aydın Taneri, tarihi süreç içerisinde Türk hükümdarının bir 'baba' gibi telakki edildiğini, bu gerekçeyle de hükümdarın milletini doyurmak ile yükümlü baba olarak tanıdığını ifade eder. Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 157.

² Bk. Abdülkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi". *Makaleler ve İncelemeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 241-254; Kafesoğlu, age., s. 244, 250.

³ Bu ilkelerin 13. yüzyıl Anadolu'sunda Türkler arasında yayılan fütüvvet anlayışı ve ahiliğin temel düsturlarından olduğu da burada hatırlanmalıdır.

⁴ Günde iki öğün yemek dağıtılan büyük imarethanelerde günlük 1000-2000 kişiye yetecek kadar yemek pişirildiği ve dağıtıldığı düşünülmektedir. Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), s. 220.

⁵ Amy Singer, "İmarethaneler", Çev: Alim Yıldız, *Türkler Ansiklopedisi*, X (Ankara: 2002), s. 484. Singer imarethaneleri özgün bir Osmanlı kurumu olarak belirtir. Sosyal bir kurum olarak görülen imarethanelerde vakıf personeline, ayende ve revende denen şehirden gelip geçenlere (yolcu ve misafirler), mektep veya medrese öğrencilerine, dervişlere, yoksul ve düşkünlere ücretsiz olarak yemek dağıtırdı. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 247-248; Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde İmâret", *Osmanlı Ansiklopedisi*, V (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 46; Cl. Huart, "İmaret", *İslam Ansiklopedisi*, 5/2 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), s. 985.

⁶ Singer, agm., s. 484; Cl Huart, agm., s. 985.

⁷ Osmanlı Devleti'nde imarethaneler genelde tekil bir yapı/bina birimi olarak tasarlanıp inşa edilmediler. Çoğu zaman vakıf sahibinin külliye niteliği taşıyan büyük boyutlu inşaat faaliyeti ve yapıları arasında yer aldılar. Singer, agm., s. 487. Ayrıca Cl. Huart, bu türden imarethanelerin Fatih, Bayezid, Süleymaniye, Sultan Selim, Sultan Ahmed vb. selatin camilerinin yanında kurulduğunu vurgular. Agm., s. 985. Osmanlı Devleti'nde vakıf külliyelerin şehir ve toplum üzerindeki etkilerini dile getiren bir çalışma için bk. Bahaeddin Yediyıldız, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü* 219 (1981): 262-271.

anlayışından süregelen ahaliyi yedirip doyurma geleneği, hükümdarlar, saray ve devlet ricali tarafından bu kurumlar sayesinde sürdürüldü⁸.

Osmanlı reayasından kişilerin, -büyük tüccar vb. zengin olanlar hariç- yukarıda zikredildiği üzere önemli bir mali güç ve örgütlenme gerektiren imarethane kuruluşu tesis edememelerine karşın, dikkate şayan bir şekilde Osmanlı toplumunda yemek hazırlatılıp dağıtma işi/geleneği yalnız askerî zümreye mahsus kalmadı, reaya kesiminde de sürdü. Şehir veya kasabalarda değişik meslek sahipleri yukarıda açıklanan tarzda şumullü bir imarethane kurmaksızın başka yollarla daha küçük guruplara/belirli kesimlere yiyecek-içecek ikram etme, yedirme amacı taşıdılar. Bunun sonucunda Osmanlı şehirlerinde imarethanelerin yanı sıra -onlar gibi kurumsal olmayan-, ferdi ve görece küçük ölçekli yemek dağıtma faaliyetleri ortaya çıktı. Bu tür girişimlerin çoğu dönemin anlayışına uygun olarak vakıf hukuku ve vasiyetnameler çerçevesinde düzenlendi, uygulandı.

İşte yukarıda açıklanan yönde kurulan ve ifade edilen amaç etrafında oluşturulan vakıflar *it'âm-ı taâm* (yemek pişirme-dağıtma) hizmeti sunardı. Böyle bir vakfın kuruluş belgesinde (vakfiye) veya vasiyetnamelerde genellikle yemeğin nerede pişirileceği, hangi aralıklarla veya ne zaman, nerede dağıtılacağı, kimlerin bu yiyeceklerden yiyebileceği gibi maddeler açıkça yazılırdı⁹. Elbette bu türden vakıfların ve hayır şartlarının çoğu, az önce yukarıda bahsedilen kurumsal nitelikteki bir imarethaneye dayanak olan vakıflara göre mali yapı ve nicelik bakımından oldukça küçük ölçekli sayılırdı. Bununla birlikte kişilerin sahip olduğu maddi güç ve imkanla da doğru orantılı bir şekilde ikinci uygulamanın da toplumda yer bulduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devirlerinden itibaren töre, dini düşünce, hayır ve yardımlaşma yönleriyle kişiler üzerinde etkisi olan yemek yedirme-dağıtma geleneği reaya arasında şöyle uygulanırdı:

Reaya kesiminden hayır gayesiyle yemek dağıtmaya karar veren bir kişi önce maddi durumu ölçüsünde bir vakıf kurardı. Söz konusu vakıf bazen vasiyet yoluyla da kurulabilirdi¹⁰. Vakfın kuruluş ve hizmet amaçları arasında belli bir mekanda ve zamanda, belirli bir zümreye yemek dağıtımını yapılması şart koşulurdu. Gerekli tüm masraf, malzeme ve personel ilgili vakıf tarafından karşılanırdı. Bazen yemeğin nerede pişirileceği, ne zaman ve kim/kimler tarafından dağıtılacağı gibi detaylı hususlar da vakfiyede belirtilirdi. Belgelere yansıyan şartlar, vâkıf hayatta ise vakfiyenin kadı huzurunda mahkemede onaylanmasından hemen sonra uygulanmaya başlardı. Vâkıf veya seçtiği mütevellî bu işleri yürütürdü. Vasiyet yoluyla kurulmuş bir vakıf ise vasiyet sahibinin ölümünden sonra vasiyetinde belirttiği şartlar yürürlüğe konurdu.

⁸ Yediyıldız, halka parasız yemek dağıtan imaret vakıflarının Türklerde çok yaygın olmasının Türklerdeki şölen âdetinin bir devamı olarak değerlendirilebileceğini belirtir. Bahaeddin Yediyıldız, agm., s. 263; aynı yazar, "Müessesese Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumuna Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi* 15 (1982): 44. Singer ise Osmanlı sultanlarının yiyecek işleriyle uğraşmalarını, siyasal ve askeri kapasitelerinin doğal ve halkına hizmet etmenin genel bir sonucu olarak değerlendirir. Singer, agm., s. 488.

⁹ Ankara'daki Seyyid Hüseyin Gazi Tekkesi'nde vakıf şartı olarak dervişlere, ayende ve revendeye yemek hizmeti sunulmaktaydı. XVII. yüzyılın başlarına ait vakıf terekesine bakıldığında, tekkedeki mutfak eşyası tek seferde ancak 50 kişinin yemek yiyebileceği kadardı. Ekmek ihtiyacının karşılanması için vakıf arazilerinde hasat edilen buğday kullanılıyor, pişirilecek yemekler için et ihtiyacı da yine zaviye ahırlarında bulunan hayvanlardan karşılanıyordu. Tekkeyle ilgili bir sicil kaydında da mescitte, türbede ve mutfakta bulunan eşyanın yanı sıra, kiler ve anbarlarda bulunan gıdanın ve ahırdaki hayvanların dökümü de belirtilmişti. Ahmet Köç, "İdari ve Mali Açılardan XVII. Yüzyılda Seyyid Hüseyin Gazi Tekkesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 72 (2014): 21.

¹⁰ Vasiyet yoluyla vakıf kurulabileceğine dair geniş bilgi için bk. Şakir Berki, "Vakıflar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 38/1 (1981): 143-145. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013), 142-143. Ayrıca vasiyet yoluyla oluşturulan hayır ve vakıfları Konya özelinde ele alıp inceleyen örnek bir çalışma için bk. İzzet Sak, *Şeri'ye Sicillerine Göre Konya'da Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar (1700-1750)* (Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2008).

Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere Osmanlı şehirlerinde, imarethanelerin yanı sıra yemek dağıtma işlevi yürüten görece küçük ölçekli başka uygulamalar -vakıf ve vasiyet şartları- mevcuttu. Kentlerde, kurumsal olmayan ferdi yemek dağıtma çabalarını ve bu yöndeki uygulamaları öncelikle vakfiyelerden ve vasiyetnamelerden tespit etmek mümkündür. Çalışmada, vakfiyeler ve vasiyet belgeleri tabanında XVII. yüzyılda Bursa’da tesis edilmiş yemek dağıtım hizmetleri ele alınmış ve çeşitli yönleriyle incelenmiştir.

Osmanlı Devleti’nde mali-kurumsal bir kimliğe bürünmüş, padişah veya devlet görevlilerine ait yapılar olan imarethaneler görece daha fazla araştırma konusu olmuştur¹¹. Ancak, şehirlerde, mahallelerde küçük ölçekli yemek dağıtma işi üstlenen vakıflar ile bu yöndeki vasiyetname şartları aynı ilgiyi görmemiştir. İşte bu durum tespiti aynı zamanda hazırlanan makalenin ortaya çıkış nedenlerinden birisidir.

Çalışmanın konusu, örnek ve karşılaştırılabilir bir durumda olması açısından belli bir dönem ve mekânla sınırlı tutulmuştur. Buna göre araştırma, XVII. yüzyıldaki verileri, Bursa kent merkezi ölçeğinde ele almıştır¹². Tespit edilen vakfiyeler ve vasiyet belgeleri doküman analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

1. Erken Osmanlı Devrinde Bursa’da Padişah İmarethaneleri ve Diğerleri

Bursa, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ve teşkilatlanması açısından önemli bir şehirdir. Erken Osmanlı döneminde devlet teşkilatına ait uygulamalar, kurumlar ve ilk kanunlar payitaht şehri olan Bursa’da tesis edildi. On dördüncü, on beşinci yüzyıllarda, padişahlar ve devlet adamları

¹¹ Bu yönde örnek araştırmalar için şu çalışmalara bakılabilir: Cengiz Gürbıyık, “Osmanlı İmaretleri (Aşevleri)”, (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2013); Ayşe Budak, “Gücü Besleyen Mimarlık: Osmanlı İmaretleri”, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015); aynı yazar, “İmaret Kavramı Üzerinden Erken Osmanlı Ters T Planlı Zaviyeleri İle Aşhanelerin İlişkisi: Osmanlı Aşhanelerinin Kökenine Dair Düşünceler”, *METU JFA*, 33/1 (2016/1): 21-36; Azize Gelir Çelebi, “Somut Olmayan Kültür Mirası ‘İmaret Geleneği’ ve Osmanlı İmaretleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2017); Habibe Kazancıoğlu, “16. Yüzyıla Ait Bazı Vakfiyeler Işığında Osmanlı Dönemi İmaretleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017): 283-301; Ahmet Güneş, “Bir İmar Düzeni ve Hayır Kurumu Olarak Osmanlılarda İmaret” *Milli Folklor* 9/66 (2005): 26-33; Yusuf Küçükdağ, “Konya Sultan Selim İmaret, Vakfiyesi ve Vakıfları”, *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi Konya Kitabı VII*, Özel Sayı (2004): 263-279; aynı yazar, “Karatay İlçesindeki İmaretler”, *Karatay Tarih-Kültür-Sanat*, haz., Yusuf Küçükdağ, Yaşar Erdemir, Bekir Şahin (Konya: Karatay Belediyesi Kültür Yayınları, 2012): 812-815; Amy Singer, *Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmaret*, çev., Dilek Şendil, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004); Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer, ed., *Feeding People, Feeding Power; Imarets in the Ottoman Empire*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007); Ahmet Köç, “Chapter 1: Free Food Distribution in Ottoman Imarets or the Social Aspects of Power of Nutrition,” *Turkey at the Beginning of 21st Century: Past and Present*, ed., R. Efe-M. Ayışığı, Ö. Düzbakar- M. Arslan (Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2015), 11-30; Ömer Lütfi Barkan, “Süleymaniye Cami ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)”, *Vakıflar Dergisi* 9 (1971): 109-161; Ömer Lütfi Barkan, “Fatih Cami ve İmaret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-63): 297-341; Ö. Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-63): 239-296; Ö. Lütfi Barkan, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/2 (1964): 235-377.

Özelde Bursa imarethaneleriyle ilgili şu tetkikler örnek gösterilebilir: Mefail Hızlı, “Bursa’da Selâtin İmaretleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001): 33-62; M. Tayyib Gökbilgin, “Murad I. Tesisleri ve Bursa İmaret Vakfiyesi”, *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 217-234; Kayhan Orbay, “16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret’in Mali Tarihi (1553-1650)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 0/22 (2007): 125-158.

Bu gerekçeyle Bursa’daki imarethane kurumlarının yemek dağıtım hizmetleri bu araştırmanın konusu ve kapsamı dışında bırakılmıştır.

¹² Yediyıldız, vakıf çalışmalarında uygulanabilecek üç yöntem önermiştir. Bunlar kronolojik ve yatay yaklaşım, coğrafi ve dikey yaklaşım son olarak da külliyeler üzerine derinlemesine ve bütüncül tahliller yapılması yaklaşımıdır. Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları”, *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) Konuşmalar ve Tebliğler* (Ankara, 1985): 16-18. Hazırladığımız bu çalışma, Yediyıldız’ın kronolojik ve yatay tarzda incelenmesini önerdiği dönemlerden biri olan 17. yüzyıla, coğrafi ve dikey tarzda incelenmesini önerdiği şehirlerden de Bursa’ya aittir. Bu yönüyle vakıf çalışmalarına mütevazı bir katkı sunması umut edilir.

öncülüğünde gelişip halka yayılan vakıf ve imar-inşa faaliyetleri, kısa sürede Bursa'nın fiziki çehresini, ticaret imkanlarını ve sosyo-kültürel yapısını değiştirdi. Şehrin farklı yönlerinde ve semtlerinde büyük ölçekli vakıf külliyele kuruldu. Bu külliyele içerisinde halkın ve şehrin ihtiyaç duyabileceği hemen her türden yapı mevcuttu. Camiler, mescitler, mektepler, medreseler, darüşşifalar, imarethaneler, çeşmeler, hanlar, hamamlar...¹³ Padişahlar ve ricali, tez elden şehri imar, halkı ihya çabasına giriştiler. Selatin külliyelerinin hemen hepsinin ortak yönü, imarethanelerinde halka parasız yemek dağıtılmasıydı. Dönemin devlet adamları ve zenginleri de aynı yolu izlediler. On beşinci yüzyıl sonuna gelindiğinde ise şehirde dokuz büyük imarethane faal durumdaydı. Bunlar, Orhan Gazi, Çandarlızade Ali Paşa, I. Murad (Gazi Hüdevendigar), Yıldırım, Yeşil, Emir Sultan, Muradiye, İsa Bey ve Selçuk Hatun imarethaneleriydi¹⁴. Hepsi de ayende ve revendeye, yoksul şehir halkına, mektep-medrese öğrencilerine ve aynı zamanda kendi vakıf kurumlarında çalışan personele açtı. Zengin gelirlerle desteklenen bu kurumlar, uzun bir dönem şehir halkına ve misafirlere hizmet etmeyi sürdürdü¹⁵.

Uzun bir tarihi süreç ve tecrübeden geçerek Osmanlılara ulaşan vakıf kurma anlayışı, on yedinci yüzyıl Bursa toplumunda da oldukça yaygındı. Şehirde, halktan hemen her kesim insan tarafından yeni vakıflar tesis edildi. Bu vakıfların mali gücü, sermaye büyüklüğü, hizmet alanları ve amaçları birbirinden farklıydı¹⁶. İşte ilgili yüzyılda Bursa ahalisinden bazı kimselerce oluşturulan bir vakıf türü de burada açıklanacak olan yemek pişirilmesi ve dağıtım hizmetlerine (*it'âm-ı taâm*) yönelik kurulan vakıflardır.

2. Vakfiye ve Vasiyetnamelere Yansıyan Yemek Dağıtma, Halkı Doyma Şartları

Bursa'da bazı hayır sahiplerinin, diğer vakıflarının yanında, yemek pişirip dağıtmayı amaçlayan doğrudan ya da vasiyet yoluyla vakıflar kurduklarına, bu yönde hayır şartları belirlediklerine yukarıda değinilmişti. Burada analiz edilen belgeler ışığında şehirde kimlerin yemek dağıtma/yedirip içirme faaliyetine katıldıkları, bu iş için kadı huzurunda düzenlettikleri vakfiye veya vasiyetname türü belgelerde hangi şartları belirledikleri üzerinde durulmuştur. Meselenin tetkikine başlarken konuyla ilgili belgelerde çokça geçen bazı terimlerin açıklanması uygun

¹³ Filiz Yenişehirlioğlu, "XIV-XV. Yüzyıl Mimari Örneklerine Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri III* (Ankara 1989): 1345-1353.

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa'da padişahlar, hanedan mensubu kadınlar, devlet adamları ve tasavvuf erbabının kurduğu külliyele neredeyse her biri ya da geneli ayrı bir çalışmaya konu olmuştur. Bursa'da kurulmuş külliyele hakkında bk. Mustafa Asım Yediyıldız, "Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulu Cami", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1995); Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi* (Bursa 1996); Salih Pay, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi* (Bursa 2010); Murat Albayrak, "Şehirlerin Gelişimi Açısından Külliye ve Hanların Önemi Osmanlı Devri Bursa Külliyele ve Hanları" (Araştırma Projesi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2015); Nilüfer Ateş, "Emir Sultan Külliyesi (XV.-XVII. Yüzyıllar)" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017); Nur Gül Aydın, "Bursa Orhan Gazi Külliyesi" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017); Faruk Taylan Çekiç, "Bursa Hançerli Fatma Sultan Külliyesi" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2019); Nimet Özdoğan, "Hamza Bey ve Külliyesi", (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010); Zeynep Altıntaş, "Muradiye Külliyesi ve Haziyesindeki Türbeler" (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2008); Salim Tayfun Yıldız, "Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi" (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2001).

¹⁴ Samettin Başol, "Vakfiyelerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2000), 110-116; Hızlı, agm., s. 33.

¹⁵ Bursa dışındaki diğer Osmanlı şehirlerinde de imarethaneli külliyele benzer işlevleri yerine getirmekteydi. Bu konuda birçok örnekten Amasya ve Edirne şehirleri için bk. Kayhan Orbay, "Edirne Muradiye Vakfı'nın Mali Yapısı ve Gelişimi (1598-1647)", *Bellefen* 78/23 (2014): 983-1031; Kayhan Orbay, "Edirne II. Bayezid Vakfı'nın Mali Tarihi (1597-1640)", *Ankara Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi (Gamer)* I/1 (2012): 113-141; Kayhan Orbay, "The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A case Study of Bayezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)", (Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2001).

¹⁶ Bk. Hale Demirel, "Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları", (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2006); Fatma Kırçıl Akkoç, "Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında (1550-1565) Bursa Vakıfları" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010); Samettin Başol, "Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008), 109-135.

görülmüştür. Bunlar; yemek pişirilmesini, hazırlanmasını ifade eden “tabh-ı taâm¹⁷”, yemek verme, yedirip içirmeyi anlatan “it’âm-ı taâm” ve fakirlerin, halkın yedirilip doyurulması anlamına gelen “it’âm-ı fukara” terimleridir.

Sicillerde 17. yüzyıla ait en erken tarihli belgede 1609 yılının hemen başlarında Emine Hatun adlı bir kadın Bursa’da Araplar Mahallesi’ndeki evini sükna şartıyla vakfeder. Vakıf şartları gereği evde öncelikle müteveli de olan Şeyh Hayreddin Efendi b. Mehmed oturacak, vefatından sonra onun çocukları ikamet edeceklerdir. Şeyh Hayreddin Efendi’nin nesli son bulursa bahsi geçen ev kiraya verilecektir, kirası Ahmet Paşa Mahallesi’ndeki zaviyenin masraflarına harcanacaktır. Şartlar daha yakından incelendiğinde vâkıf, kira gelirinin özelde zaviyede kalan dervişlerin (zaviye fukarasının) yeme-içme (taâm) giderlerine harcanmasını belirtmiştir. Zaviyelerin birçoğunun hem dervişlere, hem de ayende ve revendeye konaklama, yemek vb. hizmetler sundukları bilinmektedir. Emine Hanım da evini yakın mahallede bulunan zaviyenin özellikle yemek giderlerine katkı sunması için vakfetmiştir¹⁸.

1613 yılı sonlarında Mustafa b. Mehmed ve İlyas b. Ahmed adlı kişiler Bursa’da kadı huzurunda ortak bir vakıf kurdular. Ahmet Paşa Mahallesi’nde Mera Yeri denilen mevkideki bahçeyi de vakıf olarak bağışladılar. Vakfiye şartlarına göre belirtilen bahçe kiraya verilecek, kira geliri önce kendilerine, kendilerinin vefatından sonra da oğullarına verilecektir. Oğullarından sonra bahsi geçen bahçenin kirası Ahmet Paşa Mahallesi fakirlerine ve miskinlerine yemek pişirilip dağıtılması işi için harcanacaktır. Bunun yanında Ahmet Paşa Mahallesi mescidi imam ve müezzini, her gün cüz tilavet edecekler, cüzhanlık ücreti de kira gelirinden ayrılıp ödecektir. Belgeye göre zikredilen kişiler, tilavetle birlikte kendi mahallelerinde yemek pişirilmesi ve dağıtım hizmeti için vakıf kurmuşlar ve bu yönde hayır şartı belirtmişlerdir¹⁹.

Bursa’da Şhreküstü Mahallesi’nde yaşayan Osman Çavuş, 1614 yılı sonlarında vakfının vakfiyesini mahkeme kayıtlarına yazdırıyor. Belgede Osman Çavuş Bursa şehri bitişiğinde Mera Yeri olarak bilinen yerdeki bahçesini çeşitli şartlarla vakfediyor. Belirtilen şartlara göre bahçe kiraya verilecek, elde edilecek kira bedeli öncelikle vâkıfın Manavgat’ta Salur Kasabası’nda yaptırdığı mescit imamına, müezzinine ve hatibine, mescidin masraflarına harcanacaktır. Bunun yanında vakıf bahçeye her sene yirmi ağaç dikilecek, bahçenin bakımı yapılacak, sair masrafları da karşılanacaktır. Vakfın gelir fazlası hayatta oldukça vâkıfın kendisine, sonra evlatlarına verilecektir. Evladının nesli kesilir ise söz konusu fazla meblağ, Salur Kasabası fakirlerine/ikamet edenlerine yemek pişirilmesi için meşruttur²⁰. Salur Kasabası muhtemelen Osman Çavuş’un doğup büyüdüğü yer olmalıdır. Görev gereği Bursa’ya gelen veya bir şekilde bu şehre yerleşen Osman Çavuş doğup büyüdüğü memleketini unutmamış, orada kendi adına bir mescit inşa ettirmiş, görevlilerine maaş tahsis etmiş, vakfının gelir fazlasını da memleketinin insanlarına yemek dağıtmak için kullanmıştır. Böylece vâkıf Bursa’da kurduğu vakfının gelirlerini kendi memleketine yönlendirmiştir.

¹⁷ Tabh kelimesi pişirme, kaynatma, yemek pişirme anlamlarına gelmektedir. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 875. Taâm: aş, yemek demektir. Şemseddin Sami, age., s. 884. İt’âm kelimesi ise taâmdan türetilmiş bir masdardır ve anlamı yemek yedirmedi. Şemseddin Sami, age., s. 126.

¹⁸ Emine Hatun bnt. Mehmed Vakfiyesi, Bursa Şeriye Sicilleri, B 26/90 b. (25 Ramazan 1017/ 2 Ocak 1609). Bundan sonra Bursa Şeriye Sicilleri için BŞS kısaltması kullanılacaktır. Künyelerdeki A, B veya C harfleri defterin ait olduğu seriyi, ilk sayı sicil defteri numarasını, ikinci sayı ise sayfayı göstermektedir.

¹⁹ Mustafa b. Mehmed-İlyas b. Ahmed Vakfiyesi, BŞS, B 30/64 ab. (25 Ramazan 1022/8 Kasım 1613). Vakıf kurucular, yemeğin nerede pişirileceği veya hangi zamanlarda mahalle fukarasına dağıtılacağı bilgilerini vakfiyede belirtmemişlerdir.

²⁰ Osman Çavuş b. el-merhum İvaz Efendi Vakfiyesi, BŞS, B 33/80 a. (5 Zilkade 1023/7 Aralık 1614). Vakfiyede bahçenin ne bahçesi olduğu belirtilmiyor, ancak vâkıfın bahçeye her yıl yirmi ağaç dikilmesi şartına bakılırsa bu bir meyve ağacı bahçesi veya ipek böceği için yetiştirilen dut ağacı bahçesi olmalıdır. Zira ilgili dönemlerde Bursa’da en fazla meyve, dut ve kestane bahçeleri yaygındır.

Bursa'da Reyhan Paşa Mahallesi'nde yaşayan El-hac Emin b. Şerif adlı kişi, 1620 yılı Ocak ayında bir vasiyet düzenlettirdi. Vasiyetnamesinde 30.000 dirhem nakit para bıraktığını, bu paranın 1/3 [10.000 dirhem] ünün ölümünde techiz ve tekfinine harcanmasını istedi. Geri kalan paranın [20.000 dirhem] tamamının ise yer belirtmeden fakirlerin yeme-içmesine (taâmına) harcanmasını şart koştu²¹.

Maksem Mahallesi'nden Mehmet b. Abdullah'ın 1620 yılı Mart'ında kurduğu vakıf, Üftade Camii cemaatine yemek pişirilmesi ve dağıtılmasıyla ilgiliydi. Vâkıf bu iş için öncelikle Gökdere vadisinde üzerinde bir su değirmeni bulunan arsayı vakfetmişti. Vâkıf, arsanın kiraya verilmesiyle elde edilecek gelirden Üftade Camii görevlilerine maaş bağlanmasını, ayrıca Rebiülevvel ayında her gün ikinci namazı vaktinde aynı camide mevlit kıraat edilmesini, sonra da mevlidi dinleyen cemaate yemek yedirilmesini istemişti. Yemek hazırlığı ve dağıtımını işini kayyım organize edecekti²². Buradan hareketle, Bursa'da bir ay boyunca düzenli olarak her gün belirtilen camide yemek dağıtma işi bu vakıf tarafından üstlenilmiştir.

Bursa mahallelerinden Mecnun Dede Mahallesi'nde sakin olan Ayşe Hanım bnt. Pir Mehmed, sağlığında vasiyetnamesini yazdırmıştı. 1621 yılına ait vasiyet belgesinde 8800 akçe para bıraktığını ve bu paranın usulünce belirttiği yerlere harcanmasını vasiyet etti. Vasiyeti gereği 8800 akçenin 4000 akçesi yüzde on murabaha oranıyla işletilecek yani istekli olanlara borç/kredi olarak verilecekti²³. Bin akçesinin yıllık geliriyle (100 akçe) Doğan Bey Mahallesi'ndeki mescide mum alınacaktı. Diğer bin akçenin geliri aynı mescidin kandillerinin ihtiyacına harcanacaktı. Muhtemelen kandil yağı alımı için tahsis edilmişti. Bir diğer bin akçenin neması da yine Doğan Bey Mahallesi mescidi imamına verilecekti. Ana paradan geriye kalan 4800 akçe ise vasiyet sahibinin ölümünde, ıskat-ı salah, techiz ve tekfinine, ayrıca ölüm gününde yemek pişirilmesi ve halkın/fakirlerin doyurulmasına harcanacaktı²⁴. Ayşe Hanım kurduğu vasiyet vakfında hem Doğan Bey Mahallesi'ndeki mescidin ihtiyaç ve görevlilerine para ayırmış, hem de ölümünün ardından yapılacak iş ve işlemlere, özellikle de yemek pişirilip dağıtımına yönelik şartlar bildirmiştir. Söz konusu belgeyle Ayşe Hanım'ın kendi devrinde geçerli olan vakıf kurma ve vasiyet bildirme gibi iki yaygın uygulamayı/geleneği yerine getirdiği görülmektedir.

1621 yılı Eylül'ünde Bursa'da Kanberler Mahallesi'nde yaşayan Rıdvan Halife b. Abdullah adlı kişi, çeşitli yerlerdeki mülklerini vakfa dönüştürmüştür. Vakfın hayır ve hizmet şartları iki ayrı zaviye ile ilgilidir. Vakfın akarlarına bakılırsa, bunlar Baba Sultan Köyü'nde bulunan bir ev, Papuççuoğlu Bahçesi diye bilinen bahçe ile yine aynı köyde Küçük Bahçe adıyla tanımlanan bir başka bahçedir. Vakıf şartlarına göre Baba Sultan Köyü'ndeki ev muhtemelen kiraya verilecek, icar geliri Bursa'da İncirlice Mahallesi'ndeki zaviye fukarasına/dervişlerine verilecektir. Bahsi geçen Pabuççuoğlu Bahçesinin tasarrufu öncelikle vâkıfın nesilden nesile çocuklarına bırakılmıştır. Evladın inkırazından sonra bahçe müteveli eliyle icara verilecek, gelirden günlük iki akçe, zaviyede

²¹ El-hac Emin Efendi b. Şerif Vasiyetnamesi, BŞS, B 39/17 a. (5 Safer 1029/11 Ocak 1620). Emin Efendi yemeğin ne zaman, nerede ve kimlere dağıtılacağı hususunda detay belirtmemiştir. Lakin bu gibi durumlarda gelenek olan uygulama, ya ölüm gününde defin törenine katılanlara yemek dağıtımını işidir ya da kendi mahallesi sakinlerine yemek pişirilip dağıtılmasıdır. Biz de bu genel uygulamadan dolayı vasiyette geçen yemek dağıtımının mutad olan defin günü cenaze törenine katılanlara yemek dağıtılması vasiyeti olarak anlıyoruz.

²² Mehmed b. Abdullah Vakfiyesi, BŞS, B 37/85 a. (5 Rebiülahir 1029/10 Mart 1620). Vakıf gelirinden arsanın Çoban Bey vakfına yıllık 50 akçe olan mukataası ödenecek, Üftade Camii imam-hatibine günlük 2, müezzine günlük 2 ve kayyımına günlük 2 akçe maaş verilecekti

²³ Vakfiyede bu işlem, *onu on bir hesabı üzere istirbah edilecek* biçiminde geçmektedir. Özellikle para vakıflarında istirbah yöntemi çok yaygın bir gelir elde etme yöntemi idi. Vakıf paralar, onu on bir (%10) veya onu on bir buçuk (%15) hesabı üzere taliplerine borç/kredi olarak verilir, paranın neması vakıf iş ve hizmetlerin ifası için kullanılırdı. Böylece vakfın ana sermayesi kaybolmaz, vakıf hizmetlerinin yürütülebilmesi için her yıl düzenli bir gelir elde edilmiş olurdu.

²⁴ Ayşe Hanım bnt. Pir Mehmed Vasiyetnamesi, BŞS, B 151/7 a. (20 Cemaziyevvel 1030/12 Nisan 1621).

zikir gününde zikrin arkasından birer Mülk suresi okumaları şartıyla İznik Eşrefzade zaviyesi dervişlerine tahsis edilmiştir. Bahçenin bakım ve tımarından sonra artan para ile aynı zaviyede mübarek gecelerde²⁵ yemek pişirilecek ve dervişlere ikram edilecektir. Küçük Bahçe'nin geliri ise İznik Eşrefzade Camii'nin kandil, aydınlatma giderlerine harcanacaktır²⁶. Vâkıfın muhtelemen Eşrefiye adıyla bilinen tasavvuf ekolüne mensup olduğu²⁷, bu okula bağlı iki ayrı zaviyeye ve dervişlerine tasaddukta bulunduğu anlaşılmaktadır. Tasaddukun önemli bir parçasını zaviyede yemek dağıtımını hizmeti oluşturmuştur.

1622 yılı Haziran'ında Bursa kalesi dahilindeki Şeyh Paşa Mahallesi sakinlerinden Seyfullah Çelebi b. Abdülhalim bir nukud vakfı kurmuştu. Vakfı ve vakıf yoluyla yürütmeyi planladığı hayır işleri için 50.000 akçe para bağışladı. Söz konusu paranın onu on bir hesabı üzere (%10'dan) işletilmesini ve bu yolla vakfa düzenli gelir elde edilmesini istedi. Vâkıfın şartı gereği mevkuf meblağ yıllık %10'dan nemalandırılacak, Timurtaşpaşa Mahallesi'nde vâkıfın atalarının yaptırdığı zaviyede her Cuma gecesi yemek pişirilecek ve dağıtılacak, paranın geliri de bu taâm tabhı masrafına harcanacaktı. Detaylara bakılırsa yemek pişirilmesi için gelirin 20 akçesiyle et, 20 akçesiyle merh²⁸, 10 akçesiyle ekmek, 5 akçesiyle tuz alınacaktı. 1 akçe de yemek pişiren aşçıya maaş olarak ödenecekti²⁹. Kabaca hesap yapıldığında zaviyede yemek pişirilmesi ve dağıtımını için haftalık 56, yıllık yaklaşık 2912 akçe ödenek ayrılmıştı. Vakfın yıllık ortalama gelirinin 5000 akçe olacağı düşünülürse, vakfın yemek pişirme ve dağıtım masrafını rahatlıkla karşılayabildiği söylenebilir. Burada önemli olan husus, Timurtaşpaşa Mahallesi'ndeki zaviyede her hafta Cuma geceleri düzenli olarak orada hazır bulunanlara yemek dağıtım işinin sürdürülmesidir³⁰.

Bursa'da Hacılar Mahallesi sakinlerinden Abdulmuti Çelebi b. Mehmed, 1623 yılı Mart'ında bir para vakfı kurmuş ve vakfını Arapça olarak sicile kaydettirmişti. İlgili kayda göre Abdulmuti Çelebi 150 kuruş para vakfetmiş, bu paranın onu on hesabıyla işletilmesini, vakfa gelir sağlanmasını şart koşmuş. Elde edilecek gelirin bir bölümünü Mevleviye zaviyesinde mevlit okunması gideri için ayırmış, kalan kısmıyla her yıl Hacılar Mahallesi fakirlerine pilav, zerde ve aşure pişirilip dağıtılmasını istemiştir³¹. Vâkıfın Çelebi unvanına bakılırsa o bir Mevleviye müntesibi olmalıdır, hem bağlı bulunduğu zaviye hem de kendi mahallesi sakinleri için hayır şartları dile getirmiştir. Vakfın, her yıl düzenli olarak mahalle sakinlerine yemek dağıtım amacı dikkat çekmektedir.

Bursa'da Sivasiler Mahallesi'nde yaşamış Sefer b. Musa da çağdaşları ve akranları gibi vakıf kuran kişilerdendi. O, 1623 yılında kurduğu vakıfla çeşitli hayır şartları dile getirmiş, bunlar arasında

²⁵ Mübarek gecelerin, öncelikle Ramazan ve Kandil geceleri olarak anlaşılması yerinde olur.

²⁶ Rıdvan Halife b. Abdullah Vakfiyesi, BŞS, B 40/150 b. [Tarih: 5 Zilkaade 1030/21 Eylül 1621]. Vakfiyede bahçelerin büyüklüğü veya icar getirisi hakkında bir bilgi verilmemiştir.

²⁷ Osmanlılar döneminde Anadolu'da kurulan tarikatların en eskilerden biri olan Eşrefiye ekolü, Kadiriye tarikatının bir koludur. Bu kolun Anadolu'daki kurucusu Eşrefoğlu Abdullah-ı Rumi'dir. O, İznik'te ilk tekkesini kurmakla Eşrefiye'nin temelini atmıştır. Mustafa Kara, "Eşrefiye", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (İstanbul 1995), s. 477. Kadiriye'nin bir şubesi olarak kurulan Eşrefiye'nin İznik'teki Eşrefoğlu Rumi'nin kurduğu ilk tekleden sonra ikinci derecede önemli olanı Bursa'da kurulan Eşrefzade Dergahı'dır. Bu dergah Bursa'da İncirlice Mahallesi'nde kurulmuştur. Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)* (Bursa: Gaye Kitabevi, 2000), 126.

²⁸ Merh, un yoğurmak, yağ ile ovmak anlamlarına gelmektedir. <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>. (erişim 15.08.2022).

²⁹ Seyfullah Çelebi b. Abdülhalim Vakfiyesi, BŞS, B 41/104 b. (15 Şaban 1031/25 Haziran 1622).

³⁰ Vakfiyedeki bu şartın ne zamana kadar sürdürüldüğünü, yerine getirildiğini şimdilik bilemiyoruz. Ancak şunu söylemek mümkündür, Cuma geceleri/ İslami gelenekte Perşembe gününün akşamları diğer gecelere nazaran görece daha kutsal sayıldığından zaviyeye çevreden daha yoğun bir katılımın olduğu düşünülebilir. Vâkıf da bu yoğun katılımı düşünerek zaviyede yemek dağıtmaya yönelik bir vakıf kurmuş olmalıdır.

³¹ Abdulmuti Çelebi b. Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 63/134 b. (26 Cemaziyelevvel 1032/28 Mart 1623). Bu çalışmada da örnekleri görüldüğü gibi Halveti, Mevlevi ve Nakşi dergahlarına halkın ve devlet adamlarının çok sayıda bu türden tahsisatı vardı. Örnekler için bk. Ahmet Köç, "Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâli Efendi ve Vakıfları", *Belleten* 80/289 (2016): 797-822; Öcalan, age., s. 79-125, 134-149.

yemek pişirme-dağıtma hizmetini de eklemiştir. Vâkıf hayır şartlarının ve hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla öncelikle 10.000 dirhem para bağışladı. Para yüzde onluk bir gelire (onu on bir hesabı) yıllık olarak nemalandırılacaktı. Gelirin 100 dirhemi Sivasiler Mahallesi mescidinin hasır masrafına, 100 dirhemi de İbn-i Kaygan Camii tuvaletlerinin su yollarının tamir ve bakımına harcanacaktı. Yemek dağıtımıyla ilgili şartlar da şöyleydi: Gelirden 200 dirhem mütevelliyeye verilecek, mütevellî aşure günü yemek hazırlatıp -muhtemelen vâkıfın mahallesinde- fukaraya dağıtacaktır. Gelirden yine 200 dirhem de Ramazan ayında Kadir gecesinde helva pişirilmesi ve Hoca Alioğlu Mahallesi fakirlerine ikramı için harcanacaktır³².

1625 yılı başlarında Duhter-i Şeref Mahallesi'nden Kerime bnt. Abdullah vakfı, it'âm-ı taâma yardımcı olmak için kurulan ilginç bir vakıftır. Kerime Hanım, vakfı için çeşitli türde ve değişik sayıda mutfak eşyası³³ vakfetmişti. Eşyalar el-hac Sinan ve evlatlarına daha önce vakfettiği evde muhafaza edilecekti. Bu gereçler aşure günüyle iki bayram gününde bahsi geçen evde önceden beridir yapılagelen yemek pişirme ve müslümanlara ikram etme hizmeti sırasında kullanılacaktı³⁴. Öyle anlaşılıyor ki Kerime Hanım vakfını, yemek pişirme, dağıtma sırasında gerekli olan çeşitli türde araç-gereç ve mutfak eşyasını temin için tesis etmişti.

Sarı Abdullah Mahallesi'nden İsmihan bnt. Abdullah adlı kadın, malının 1/3'ünü ayırıp bu parayla yapılmasını istediği işleri şöyle sıralıyor: Öncelikle 4000 dirhem ölüm günü techiz, tekfin ve defin masraflarına harcanmasını istiyor. Ayrıca 8000 dirhem ile ölümünün birinci günü, yedinci günü ve sene-i devriyesinde yemek pişirilerek fakirlere dağıtılmasını vasiyet ediyor. Bundan sonra kocası Mehmet Bey b. Celal için de 4000 dirhem verilmesini vasiyetine ekliyor. Vasiyetin gereği için kocasını vasi olarak seçiyor³⁵.

Bursa'da Havz Mahallesi'nde yaşayan Aynî Hatun bnt. Hasan, 1627 yılında bir nukud vakfı kuruyor³⁶. Arapça olarak yazdırıp tescil ettirdiği vakfiyesinde 3000 dirhem nakit para bağışladığını ve bunun onu on bir hesabı üzere işletilmesini istiyor. Vakfiyedeki şartlarda her yıl gelen nemanın³⁷ 100 dirhemiyle Havz Mahallesi'nde yemek pişirilmesi ve mahalle fakirlerine ikram edilmesi yazılıdır. Yine gelirden 200 dirhem de mahalle fakirlerinin avarızına sarf edileceği bildirilmiştir³⁸. Aynî Hatun'un kurduğu vakıf yoluyla her yıl kendi mahallesi ahalisine yemek dağıtma ve mahalle avarız vakfını destekleme isteğine bakılırsa, onun yaşadığı mahalleyi, buradaki insanları sevdiği, sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya açık birisi olduğu söylenebilir.

Kiremitçiöğlü Mahallesi sakinlerinden Ali b. İsmail, sağlığında bir vasiyetname yazdırmış, belgesinde 1000 dirhem para ayırdığını, bu parayla ölünce techiz, tekfin, ıskat-ı salat vb. defin işlemlerinin gerçekleştirilmesini istemiştir. Ardından da defin günü, ölümünün yedisinde, kırkında

³² Sefer b. Musa Vakfiyesi, BŞS, B 42/123 a. (5 Zilkaade 1032/31 Ağustos 1623). Helvanın tam olarak nerede dağıtılacağı vakfiyede yazılı değildir. Ancak birçok vakıfta ve uygulamada kandil gecesini akşam veya yatsı namazından çıkan cemaate cami önünde dağıtıldığı bilinmektedir.

³³ Vakfedilen mutfak ve sergi malzemeleri şunlardır: iki büyük kazan, büyük ve küçük birer tencere, iki bakraç, ayaklı sahan, bir tepsi, bir maşrapa, iki sahtiyan sofa, iki peşkir, iki haliçe, bir alaca zîlidir.

³⁴ Kerime bnt. Abdullah Vakfiyesi, BŞS, B 44/38 b. (5 Rebiülahir 1034/15 Ocak 1625).

³⁵ İsmihan bnt. Ali Bey Vasiyetnamesi, BŞS, B 45/66 b. (Evail-i Rebiülahir 1035/4 Ocak 1626). İsmihan Hanım, vasiyetinde yazdığı yemek pişirme ve dağıtma işinin nerede yapılacağını belirtmiyor, ancak yaygın olan uygulamaya bakılırsa bu yemek kendi mahallesinde mahalle halkına dağıtılmış olmalıdır.

³⁶ Cafer Çiftçi'nin kitabında Havz Mahallesi'nde mühimmat ve avarız için bir para vakfı kurulu olduğu kayıtlıdır. Bu vakfın muhasebe kayıtlarına 1668 yılı ve devamında ulaşılmıştır. Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri* (Bursa: Gayet Kitabevi 2004), 249 (Tablo 4). Bir başka kayıta aynı mahalle Havuz Mahallesi olarak açıklanmıştır. Bursa'nın eski mahallelerinden biri olduğu ve tahrir defterlerinde 1573 yılından sonra adına rastlandığı belirtilmiştir. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)* (Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları 2001), 137.

³⁷ Hesaba göre vakfın yıllık ortalama 300 dirhem geliri olacağı varsayılmaktadır.

³⁸ Aynî Hatun bnt. Hasan Vakfiyesi, BŞS, B 48/26 a. (5 Safer 1037/16 Ekim 1627).

ve senesinde fakirler için yemek pişirilip dağıtılmasını vasiyet etmiştir³⁹. Böylece Ali Efendi, kendi çağında mutad olan ölümün ardından yapılacak işleri ve yemek dağıtımını vasiyete bağlamıştır.

Bursa'da 1629 yılı Ağustos ayında Hafsa Hatun bnt. Üveys, şartlarında taâm it'âmı da bulunan bir vakıf kuruyor. Şeyh Konevî Mahallesi'nde ikamet eden vâkıf, oturduğu evin süknasını önce kendine vakfediyor. Ölüncü ev ve içindeki bakır veya bakır olmayan tüm eşyanın satılmasını şart kılıyor. Böylece vakfına ana para/sermaye temin etmiş oluyor. Şartlara göre ev ve eşyaların satışından elde edilecek paranın 2000 akçesi vâkıfın oturduğu mahallenin (Şeyh Konevî) avarız akçesi vakfına ilhak edilecekti⁴⁰. Paranın geri kalanı ise aynı şehirde Ahmet Paşa Mahallesi'nde merhum Hayreddin Efendi zaviyesinde yemek pişirilip dağıtılmasına harcanacaktı. Bu işin nasıl yapılacağı da vakfiyede detaylandırılmıştır. Hayreddin Efendi zaviyesi seccadenişini Şeyh Süleyman Efendi kendisine ulaşan meblağı istirbah yoluyla işletecek, elde edilecek nema ile her yıl Aşure günü yemek pişirilecek, zaviyede kalanlara ve zaviyenin kurulu olduğu Ahmet Paşa Mahallesi fakirlerine dağıtılacaktı⁴¹. Böylelikle vâkıf Hafsa Hatun, hem kendi mahallesine hem de hem de Ahmet Paşa Mahallesi'ndeki derviş ve fakirlere yardım etmiş görünüyor.

Bursa şehrinde Mahmut Paşa Mahallesi'nde yaşayan Abdurrahman b. Mehmed Efendi 1629 yılında kendi mülkiyetindeki çeşitli dükkan ve iş yerlerini vakfetmişti. Vakfedilen akarlar Uzurçarşı'da bir kahvehane ile Tacirler çarşısında altı adet dükkan idi. Kahvehane ve dükkanlar mütevellî eliyle icara verilecek, gelir çeşitli hayır işlerine harcanacaktı⁴². Bu hayır şartlarından biri de yemek ikramıydı. Vakfı ve yemek işini yürütmesi için vakfın mütevellisi olan kişiye yevmi dört akçe maaş verilecek ayrıca da yemek masrafı için 1600 akçe sarf olunacaktı. Belirtilen parayla her sene aşure gününde yemek pişirilip -muhtemelen diğer şartların geçtiği Ulucami'de- fakirlere dağıtılacaktı⁴³.

1630 yılı ortalarında Hamza Bey Mahallesi sakinlerinden Kerime Hatun bnt. Kurt'un uzun ve detaylı bir vasiyeti sicil kayıtlarına geçmişti. Kerime Hanım, ölüncü terekesinden 9780 akçe ayrılmasını, bu parayla çeşitli iş ve görevlerin yapılmasını vasiyet etmişti. Teçhiz, tekfin, ıskat-ı salat, gasil, defin, telkin ve kabir hizmetleriyle ilgili şartlardan sonra yemek dağıtımını vasiyeti de mevcuttu. Vefat gününde dane, zerde ve et pişirilmesi, nohut ve ekmekle birlikte bunların malzemeleri alımına 920 akçe sarfedilecek, hazırlanan yiyecekler cenaze törenine katılanlara dağıtılacaktı. Keza vefatının yedinci gecesini aynı minval üzere dane, zerde ve et hazırlanması ve dağıtımını işi için de 500 akçe ayrılacaktı. Musî'nin ölümünün kırkıncı gecesini ve senesinde de ortalama benzer birimlerde aynı yemekler hazırlanıp dağıtılacaktı⁴⁴. Böylece Kerime Hanım vasiyetiyle toplumda gelenek olduğu üzere her sene ölüm gününde kendi mahallesinde yemek pişirme dağıtımını işini organize etmiş bulunmaktaydı.

³⁹ Ali b. İsmail Vasiyetnamesi, BŞS, B 48/19 a. (14 Muharrem 1037/25 Eylül 1627).

⁴⁰ Şeyh Konevî Mahallesi avarız vakfı mütevellisi -belirtilmemiş ki bu kişi çoğu zaman mahallenin imamı veya müezzini olmaktadır- bu 2000 akçeyi istirbah yoluyla işletecek, talep edenlere borç/kredi olarak verecek, elde edilen yıllık 200 kuruş hasıl, mahallenin avarız vergisi ödemesine sarf edilecektir.

⁴¹ Hafsa Hatun bnt. Üveys Vakfiyesi, BŞS, B 50/54 a. (15 Zilhicce 1038/5 Ağustos 1629).

⁴² Vakfiyede, Ulucami'de her gün cüz okunmasına, hatim tamam oldukça hatim duası yapılmasına, her sene Mevlid-i Şerif ve Muhammediye okunmasına, Ulucami'de ders verilmesi için ders-i amme müderrise, kahvehane ve dükkanların tamirine, nazırlık ve vakfın muhasebesini görmesi için Bursa kadısına belirlenen maaşların verilmesi şartları da mevcuttur.

⁴³ Abdurrahman b. Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 110/8 a. (15 Safer 1039/4 Ekim 1629). Vakfın mütevellisi, Müderris Mehmed b. Çelebi olacaktır.

⁴⁴ Kerime Hatun bnt. Kurd Vasiyetnamesi, BŞS, B 51/40 a. (25 Zilhicce 1039/5 Ağustos 1630). Söz konusu vasiyetnamede Hamzabey Mahallesi mescidine iki adet berat mumu alınmasına, daha önce aynı mahallede vakfeylediği evin her sene avarız vergisinin ödenmesine, aynı evin su yollarının tamir, bakım ve ıslahına, her gece Yasin-i Şerif okuyacak bir kişiye çeşitli tahsisler de mevcuttur.

Bursa’da Ebubekir Çelebi b. Mehmed’in 1631 tarihli vasiyeti onun ölümü ardından yapılmasını istediklerini içermektedir. Bu işler için musî, vasiyetinde 6000 dirhem nakit ayırmıştır. Söz konusu paranın 1300 dirhemi techiz ve tekfîne, 700 dirhemi ıskat-ı salata harcanacak, 1000 dirhemi de cenaze törenine katılanlara elden dağıtılacaktır. Vasiyet gereği Ebubekir Çelebi’nin ölümünün ardından yedinci, kırkinci ve yıl dönümü günlerinde yemek pişirilecek fakirlere dağıtılacaktır. Her bir yemeğe harcanacak masraf 1000 dirhem olarak düşünülmüştür⁴⁵. Ebubekir Efendi, ölüm sonrası yapılacak işlerde kendisi adına halka yemek dağıtma işini, geleneğini unutmamıştır.

Bursa’da Şehâbeddin Paşa Mahallesi’nde yaşamış olan Emine Hatun bnt. Mustafa, 1634 yılı başlarında aynı mahalledeki evini vakfetmiş, bildirdiği şartlarla vakfiyesi tescil edilmiştir. Belge içeriğine göre evde hayatta oldukça Emine Hanım ikamet edecek, ölünce Mehmed b. Mustafa adlı kişi⁴⁶ oturacak, evin süknâ hakkı sırasıyla oğullarına ve torunlarına geçecektir. Çocukların nesli kesilince ev kiraya verilecektir. Gelirden her gün bir dirhem mahalle mescidi (Şehâbeddin Paşa Mahallesi) imamına ayrılacak⁴⁷, evin yıllık mukataa vergisi ödenecek, ardından tamir ve onarımı yapılacaktır. Taâm şartına gelince her sene yılda bir defa aynı mahallede yemek pişirilecek ve mahalle fukarasına dağıtılacaktır⁴⁸. Emine Hatun, kurduğu zürri vakıf son bulursa, hayır şartlarının kendi mahallesi sakinlerine dönmesini ummuştur.

Bursa’da ilmiye zümresinden, Yıldırım Medresesi müderrisi olan ve seyyid, mevlana unvanlarını taşıyan Ahmed Efendi b. Hızır, şehir yakınlarında/çevresinde iki parça bahçe⁴⁹ vakfederek vakfını kurmuştur. Bahçeler kiraya verilerek vakfa gelir sağlanacaktır. Vakıftan İbrahim Paşa mescidinde görev yapacak cüzhanlara⁵⁰, Ulu Cami’de hadis ilmi öğretecek müderrise⁵¹ görevleri karşılığında ücret bağlanmıştır. Müderrise ihtiyaç sahibi öğrencilerine giyecek⁵² alması için yılda 2000 akçe, bahariyelik⁵³ olmak üzere 2000 akçe daha para verilecektir. Müderris ve talebeleri bahar ve güz dönemlerinde mesire alanlarına gidecekler, burada vakıf parasıyla pişen yemekler hep birlikte yenecektir⁵⁴. Kendisi de müderris olan Ahmed Efendi, vakfında çoğunlukla öğrencileri düşünmüş, onların elbise ve yılda iki defa gidilecek mesiredeki taamları için para ayırmıştır.

⁴⁵ Ebubekir Çelebi b. Mehmed Vasiyetnamesi, BŞS, B 55/131 b. (13 Ramazan 1040/15 Nisan 1631). Yemeğin nerede dağıtılacağı tam olarak açık değildir, ancak bu tür vasiyetlerde gelenek olan -aksi belirtilmediği sürece- ölen kişinin kendi mahallesinde pişirilip dağıtılmasıdır. Ebubekir Çelebi ise Bursa’da Tefsirhan Mahallesi’nde yaşamıştır. Yemekler, büyük bir ihtimalle bu mahallede sunulmuştur.

⁴⁶ Mehmed b. Mustafa Emine Hanım’ın eşi olmalıdır. Ancak bu yönde kesin bir bilgi yoktur. Emine Hanım ve Mehmed’in baba adları bir olduğu düşünülürse Mehmed’in muhtemelen vâkıfın erkek kardeşi olma ihtimali de vardır.

⁴⁷ İmam Efendi vâkıfın ruhuna her gün bir Yasin-i Şerif okuyacaktır. Bu Yasinhanlık görevi için ona yıllık 360 akçe ödenecektir.

⁴⁸ Emine Hatun bnt. Mustafa Vakfiyesi, BŞS, B 54/28 a. (15 Şaban 1043/14 Şubat 1634).

⁴⁹ Bahçelerden biri Bursa bitişiğindeki bir mahalde, diğeri ise Bursa yakınlarında Mera Yeri diye bilinen mevzidedir. Ne bahçesi olduğu kayıtlı değildir.

⁵⁰ İbrahim Paşa mescidinde 6 cüzhan her gün cüz okuyacak, her birine günlük 2 akçe maaş verilecektir.

⁵¹ Müderris Efendi hadis alimi olacak, bu ilmi tedris edebilecek, akli ve nakli ilimleri okutabilecek yeterlikte bulunacaktır. Bu kişiye günlük 15 akçe yevmiye tahsis edilmiştir.

⁵² Öğrencilere kaftan, don ve gömlek alınacaktır.

⁵³ Osmanlı klasik döneminde medreselerde öğrenciler, müderrisleriyle birlikte bazen bahar mevsiminde bir tür piknik/gezi yapmakta, yaz aylarında da yaylağa çıkmaktaydılar. Bunun için müderris ve öğrencilere vakıftan belli bir miktar ücret ödenmekteydi. Bahar gezisi ve yaylaya çıkma için buralarda yemek pişirilip yenmesi amacıyla görevlilere ve öğrencilere verilen bu yardımlara “bahariye” ve “yaylakiye” denirdi. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, (Bursa: Esra Fakülte Kitabevi, 1997), 162-163.

⁵⁴ Ahmed Efendi b. Hızır Vakfiyesi, VGM. VKA, defter nu: 594/129/114. (15 Rebiülevvel 1044/8 Eylül 1634). Müderris Ahmed Efendi’nin tescil ettirdiği bu vakfiye, on gün sonra hemen hemen aynı şartlarla Bursa şeriye sicillerine de geçirilmiştir. Bu kayıttaki vâkıfın kimliği Ahmed Efendi b. Hızır b. Yusuf olarak kaydedilmiştir. Vakıf akarları arasında yukarıda zikredilen bahçelerden birinin Oruç Bey Çiftliği mevkiinde olduğu belirtilmiştir. Vakfın mütevellisi ise yine kendisi gibi müderris olan İsa Bey Medresesi müderrisi Mevlâna Mahmud Efendi’dir. Bk. BŞS, B 59/33 ab-34 a. (25 Rebiülevvel 1044/18 Eylül 1634).

Alacamescit Mahallesi sakinlerinden Mümine Hatun bnt. Keyvan'ın kurduğu vakıfta mahalle fakirleri için yemek pişirilip yedirilmesi öncelikli amaçtı. Vâkıf, 1634 yılında Bursa'ya bağlı Dereköy'de bir bahçe ve 2000 akçe nakit para⁵⁵ vakfetmişti. Şartlara göre bahçenin her yıl mahsulü satılacak, gelirle her sene âdet olduğu üzere mahalle fakirlerine yemek pişirilip yedirilecekti. Nakit paranın gelirinden 100 akçe ise mahallede bu yemek pişirme-dağıtma işini organize edecek kişi olan mahalle [vakfi] kayyımına verilecekti⁵⁶. Bu kayda göre vâkıf Mümine Hatun kurduğu vakıfla her yıl kendi mahallesinde düzenli olarak yemek pişirme-yedirme faaliyetini ve söz konusu hayrın mali yükünü üstlenmiş oluyordu.

Bursa'da İbni Hoca Ali Mahallesi'nden Mustafa Çelebi b. el-merhum Mehmed'in kurduğu vakfın özelliği yemek ve helva dağıtımını da kapsamasıydı. Diğer şartların yanında bu işlerin de yürütmesi için iki ayrı seferde çeşitli akarlar bağışladı ve bunları iki ayrı vakfiye ile kayıt altına aldırdı. İlk vakfiyesinde 900 kuruşluk bir nakit vakfetti ve paranın %10 hesabıyla irtirbah edilmesini istedi. Vakfın gelirinin 300 dirhemle her sene pilav ve zerde pişirilecek, Recep ve Şaban aylarında İbni Hoca Ali Mahallesi fakirlerine dağıtılarak ikram edilecekti. Bundan başka, yine vakfın parasından 100 dirhemle helva pişirilecek, İbrahim Paşa mescidinde teravih namazından sonra hazır olan cemaate dağıtılacaktı⁵⁷. Vâkıfın ikinci vakfiyesinde bağışladığı akar Hoca İlyas Mahallesi'nde bulunan bir menzil⁵⁸ ile 3000 akçe nakitti⁵⁹. Vakfın gelirinden önce müteveli maaşı olan 100 akçe ödenecekti. Geri kalan 200 akçeyle has un, sade yağ ve bal satın alınacak, bu malzemeye her yıl Berat gecesinde helva pişirilecekti. Helva Hoca İlyas Mahallesi mescidi sofasında mahalle ahalisine ikram edilecekti⁶⁰. Vakfın yemek it'amı ve helva ikramı uygulamalarına bakılırsa üç aylara ve kandil gecelerine özel bir önem verdiği, bunlarla ilgili bazı gelenekleri sürdürdüğü söylenebilir.

1635 yılı ortalarında Simkeş Mahallesi sakinlerinden el-hac Mehmed b. Alaeddin 35350 akçe sermayeli⁶¹ bir para vakfi kurmuştu. Onun vakıf yoluyla gerçekleştirmeyi umduğu hayırlardan birisi de fakirlere yemek dağıtımındı. Vakfiyede bu alandaki şartlara bakıldığında⁶² vakıf sermayesinin on bin akçesinin geliri ile her sene başında⁶³ yemek pişirilecek ve fukaraya dağıtılacaktı. Bu iş büyük bir ihtimalle Simkeş Mahallesi'nde gerçekleştirilecekti⁶⁴.

Hoşkadem Makramevi Mahallesi'nden Emine Hatun bnt. Ahmed 1636 yılı başlarında yazıya geçirilen vakfiyesinde Ramazan ayına özgü yiyecek/helva dağıtımıyla ilgili şartlar koydurmuştu. Emine Hanım aynı mahalledeki oturduğu evini vakfetmişti. Hayatta iken evde kendisi oturacak, o ölünce evi kiraya verilecekti. Kira gelirinden önce evin tamir ve onarımı gerçekleştirilecek bu işe 160 dirhem ayrılacaktı. Ardından 100 dirhem evin su yollarının tamir ve bakımına harcanacaktı.

⁵⁵ 2000 akçe, her yıl %10 hesabı üzerinden işleme verilecek, elde edilecek gelirden 100 akçesi vâkıfın ikamet ettiği mahalle olan Alaca Mescit Mahallesi camisine mum alınıp yakılmasına ve caminin sair ihtiyaçlarına harcanacaktı. Kalan 100 akçe de mahalle kayyımına ödenecekti.

⁵⁶ Mümine Hatun bnt. Keyvan Vakfiyesi, BŞS, B 57/60 b. (5 Ramazan 1043/5 Mart 1634).

⁵⁷ Mustafa Çelebi b. El-merhum Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 56/35 b-36 a. (5 Zilhicce 1044/22 Mayıs 1635).

⁵⁸ Menzilde oturma şartı sırasıyla vâkıfın kendi, eşi ve daha sonra da mahalle vakfi kayyımı üzerine idi.

⁵⁹ Bu meblağ, ilgili dönemde nukud vakıflarında yaygın olduğu üzere onu on bir (%10) hesabı üzere talep edenlere borç/kredi olarak dağıtılıp işletecekti ki bu hesaba göre vakfın ortalama yıllık geliri 300 akçe oluyordu.

⁶⁰ Mustafa Çelebi b. El-merhum Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 56/81 ab. (1 Recep 1046/29 Kasım 1636). Vâkıfın bu vakfiyesi ilk vakfiye ile aynı defterde yer almakta ve öncekinden bir buçuk yıl sonra düzenlenmiş görünmektedir.

⁶¹ Bu para onu on bir akçe iki pula irtirbah olunacaktı. El-hac Mehmed b. eş-Şeyh Alaeddin Vakfiyesi, BŞS B 54/110 b. (7 Muharrem 1045/23 Haziran 1635).

⁶² Vakfiyedeki diğer şartlar şöyleydi: 3000 akçenin geliri görevi için müteveliye, diğer 3000 akçenin ribhı mahalle ahalisinin avarız vergisi ödemelerine, 1000 akçenin neması Simkeş Mahallesi'ndeki mescidin müezzinine, yine diğer 1000 akçenin getirisi aynı mescit için mum yağı alınıp Şaban ayında yakılmasına tahsis edilmişti. 14350 akçenin getirisi ise Manavgat kazasına tabi Serd karyesi mektep muallimine verilecekti.

⁶³ Hicri takvimde senenin ilk ayı Muharrem ayıdır. Kastedilen zaman dilimi Muharrem ayının başlarıdır.

⁶⁴ El-hac Mehmed b. eş-Şeyh Alaeddin Vakfiyesi, BŞS, B 54/110 b. (7 Muharrem 1045/23 Haziran 1635).

100 dirhem ile de Ramazan helvası adıyla bilinen helva satın alınacak ve Kadir gecesinde mahalle fakirlerine dağıtılacaktı⁶⁵. Muhtemelen evin kira getirisi yıllık 360 dirhem olarak hesaplanmıştı.

Bursa'nın Alacamescit Mahallesi'nden Aişe bnt. Hakan 1636 yılı Mart'ında Dereköy'de bir bahçe vakfetti. Şartlara göre yıllık gelirden öncelikle her sene bahçenin mukataa vergisi ödenecekti. Ardından kalan meblağ ile her yıl adı geçen köyde yemek pişirilecek ve karye ahalisine dağıtılacaktı⁶⁶.

1636 yılı Ağustos'unda Filiboz Mahallesi'nde imaket eden Hacı Abdullah Çavuş b. Sultan Ali, 500 riyali kuruşluk⁶⁷ bir para vakfı tesis etmişti. Para onu on bir hesabı üzere (%10) işletilecek, elde edilecek gelir vâkıfın belirttiği yer ve işler için⁶⁸ harcanacaktı. Gelirin 800 akçesiyle Bursa keyli ile 7 keyl⁶⁹ pirinç, 5 vukiyye⁷⁰ sade yağ, 5 vukiyye bal ve 5 vukiyye de et satın alınacaktı. Bu malzemeyle dane ve zerde hazırlanıp Kadir gecesinde Filiboz Mahallesi fakirlerine ikram edilip dağıtılacaktı⁷¹.

1637 yılı başlarında Bursa'da Çakır Mahallesi sakinlerinden Ali b. Abdi, 1000 dirhem nakit bağışlayarak bir nukud vakfı kurmuştu. Bu para o dönemde Ahi Tekkesi olarak da bilinen Ahi zaviyesi mütevellisi olan Ahmed b. Ali'ye teslim edilecek, o da bu parayı %10 hesasıyla işleterek gelir sağlayacaktı. Elde edilecek 100 dirhemlik gelir her sene yılda bir kere yemek pişirilmesi ihtiyaç ve masraflarına harcanacak, pişen yemekler Ahi zaviyesi fukarasına dağıtılarak ikram edilecekti⁷². Böylece Ahi tekkesinde derviş ve misafirlere düzenli olarak her yıl bir defa yemek dağıtılmış olacaktı.

Bursa'nın Nakkaş Ali Mahallesi'nden Süleyman Bey b. Abdülcelal 1637 yılı ortalarında ölümünün ardından yapılmasını istediği çeşitli işler için bir vasiyetname hazırlatmıştı. O, defin ve hayır işleri için terekesinden 15000 akçe nakit ayırmıştı. Bu paranın bir bölümüyle gasil, teçhiz, tekfin, telkin, ıskat-ı salat, kabir kazımı ve imarı, tabut ve defin işlemleri gerçekleştirilecekti. Ölümü senesinde pirinç ve zerde pişirilip dağıtılması için 2500 akçe tahsis etmişti. Tüm bu iş ve harcamalardan sonra kalan paradan -ki geriye 3600 akçe kalıyordu- vasiyet sahibinin ruhuna Kur'an okuyanlara verilecek, ayrıca mahalleliye yemek pişirilip dağıtılacaktı⁷³. Süleyman Bey kendi mahallesinde iki defa yemek dağıtılması için vasiyetnamesine şart belirtmişti.

⁶⁵ Emine Hatun bnt. Ahmed Vakfıyesi, BŞS, B 59/151 a. (25 Şaban 1045/3 Şubat 1636).

⁶⁶ Aişe bnt. Hakan Vakfıyesi, BŞS, B 54/158 a. (Evahir-i Ramazan 1045/7 Mart 1636).

⁶⁷ Riyal gurusu: Osmanlı Devleti'nde yaygın bir biçimde kullanılan sikkelerden biri 'riyal gurusu' olarak adlandırılan İspanyolların 8 reallik parçasıydı. Yaklaşık 24 gram gümüş içeriğe sahip bu sikke 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya kadar eski Dünya'nın en yaygın ödeme araçlarından biriydi. 17. yüzyıl başlarında riyal gurusunun kur değeri 80 tam akçeye eşitti. Şevket Pamuk, "Kuruş", TDV İslam Ansiklopedisi, 26 (İstanbul 2002), s. 458.

⁶⁸ Vakıfla ilgili bazı şartlar şöyleydi: Gelirden günlük 1 akçe mahalle mescidi imamına, 1 akçe müezzine, 1 akçe Cami-i Kebir'de (Ulu Cami) bir aşır okuyan kişiye, 1 akçe babasının kabrinde okuyana, 1 akçe de kendi huzurunda bir cüz tilavet edecek kişiye verilecekti. Ayrıca her sene 1000 akçe Medine fakirlerine dağıtılacaktı. Yine her yıl kendi mahallesi olan Filiboz Mahallesi camisinde koydurduğu çeragların birine 200 akçelik bal mumu alınacak, diğeri için ise 100 akçelik zeytin yağı alınacaktı. Bunlardan başka 500 akçe tutarında kaftan alınıp Kadir gecesinde mahalle yetimlerine dağıtılacaktı. Elhac Abdullah Çavuş b. Sultan Ali Vakfıyesi, BŞS, B 56/72 ab. (25 Rebiülevvel 1046/27 Ağustos 1636).

⁶⁹ Osmanlı kanunnamelerine göre on altıncı yüzyılda 1 Bursa kilesi 10,2635-11,2257 kg. arasında değişirdi. Cengiz Kallek, "Kile", TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), s. 567.

⁷⁰ Vukiyye: Osmanlı dünyasında okka olarak bilinen ağırlık ölçüsünün diğeri bir adıdır. Okka/vukiyye temelde 400 dirhemdir. Ortamala 1228,8-1282,8 gr ağırlığına eşittir. Ünal Taşkın, "Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri" (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2005), 97.

⁷¹ Elhac Abdullah Çavuş b. Sultan Ali Vakfıyesi, BŞS, B 56/72 ab. (25 Rebiülevvel 1046/27 Ağustos 1636).

⁷² Ali b. Abdi Vakfıyesi, BŞS, A 160/44 a. (5 Ramazan 1046/10 Şubat 1637).

⁷³ Elhac Süleyman Bey b. Abdülcelal Vasiyetnamesi, BŞS, B 61/14 a. (Evahir-i Muharrem 1047/19 Haziran 1637).

Nalbantoğlu Mahallesi sakinlerinden Ümmügülsüm Hatun bnt. Elhac Kurd'un vakfı ve vakfiyesi⁷⁴ yemek tevzi ile ilgiliydi. Bahsi geçen hatun öncelikle 250 adet riyali kuruş vakfetmiş bu paranın yıllık istirbah edilmesini istemişti⁷⁵. 25 kuruş gelmesi beklenen yıllık gelirin 10 kuruşu ile Miraç Gecesi'nde yemek hazırlanacak ve Nalbantoğlu Mahallesi ahalisine dağıtılacaktı⁷⁶.

Enarlu Mahallesi'nden Mustafa b. İbrahim, Bursa bitişiğinde Kanlıca Köyü yakınlarındaki bir bahçeyi ve üzerindeki ağaçları vakfetmişti. Her yıl ağaçların⁷⁷ gelirinden mahalle fakirlerine yemek it'amını da şart koşmuştu. Vakfiyeye göre diğer şartlar yanında⁷⁸ gelirden 600 akçe ayrılıp her yıl Regaip Gecesi'nde dane ve zerde pişirilecek daha sonra da Enarlu Mahallesi fakirlerine dağıtılacaktı⁷⁹.

Bursa esnaflarından ve debbağlık/dericilik işiyle uğraşan Mehmed b. Ali, ana sermayesi 2000 dirhem olan bir nukud vakfı kurmuştu. Vâkıf söz konusu meblağı mütevellî tayin ettiği ve aynı zamanda El-merhum Ahi Evran Mescid-i Şerif'i Vakfı mütevellisi Ahmed b. Ali'ye teslim etti. Bu para her yıl mütevellî eliyle işletilecek, gelir ile her sene bayramlarda yemek pişirilecek ve fakirlere yedirilecekti⁸⁰. Kendisi de derici esnafı olan Mehmed Bey, muhtemelen kendi loncası üyelerine yemek ikramı için bir vakıf oluşturmuştu.

Bursa'da kale dahilindeki Hacılar Mahallesi'nde yaşayan tüccar tairesinden Abdülmuti Çelebi b. Mehmed 200 esedi kuruşunu istirbah edilmek üzere vakfetmişti. Elde edilecek yıllık gelirin 10 kuruşunu, Pınarbaşı mevkindeki Hz. Mevlana dergahında sakin olan Mevlevî fukarasının yemek giderlerine harcanmasını şart koşmuştu⁸¹. Böylece muhtemelen kendisi de bir Mevlevîye müntesibi veya muhibbanı olan vâkıf, Mevlevî dervişlerin günlük yemek harcamalarına küçük de olsa bir katkı sunmak istemişti.

Karakadı/Karakedi Mahallesi'nden Ayşe Hatun bnt. Elhac Sinan 1639 yılı Mayıs'ında sermayesi menzil⁸² ve paradan oluşan bir vakıf tesis etti. Vakfedilen 15000 akçe nakit onu on bir (%10) hesabı üzere işletilip vakfa gelir sağlanacaktı. 500 akçeyle Karakedi zaviyesinde yemek pişirilmesi ve mahalle halkına dağıtılması vâkıfın isteğiydi. Ayrıca yine 500 akçe mahalle avarızına ve nüzül bedeline harcanacaktı. 500 akçe de Karakedi Camisi hatibine verilecekti⁸³.

Huri Hatun bnt. Abdullah adlı kadın İbrahim Paşa Mahallesi'ndendi. Onun 1639 yılı ortalarında kurduğu vakıf cüz tilaveti, yemek dağıtımı ve avarız tedariki gibi hayır şartlarını içeriyordu. Bu işler için 236 riyali kuruş bağışlamıştı. Para işletilerek vakfa yıllık gelir sağlanacaktı. Gelirden İbrahim Paşa Mahallesi camisinde cüz okuyacak iki kişiye yevmiye ikişer akçe ödenecek,

⁷⁴ Ümmügülsüm Hatun bnt. Elhac Kurd Vakfiyesi, BŞS, B 61/55 a. (15 Safer 1047/9 Temmuz 1637).

⁷⁵ Onu on bir hesabı üzere (%10) istirbah edilecekti.

⁷⁶ Diğer şartlara gelince, gelirin 12 kuruşu her gün bir Yasin-i Şerif okuması göreviyle mahalle imamına verilecekti. Ayrıca 3 kuruş ile her sene mahalle mescidi mihrabı için Berat mumu alınacak ve Şaban ayının on beşinci gecesi yerine konulacaktı.

⁷⁷ Ağaçların ne ağacı olduğu vakfiyede açıkça yazılmamıştır ancak bunların meyve ağacı olması kuvvetle muhtemeldir.

⁷⁸ Diğer şartlar şöyledi: Hasıl olan gelirden önce bahçenin 120 akçelik mukataası ödenecekti. Kalandan yevmi 1 akçe Attar Hüsâm Mahallesi mescidi imamına, 1 akçe de Simidçi Mahallesi mescidi müezzine verilecekti. Vakıf bahçeye ise her sene 20 fidan dikilecek, bahçe tımarı için 500 akçe ayrılacaktı. Harcamalardan sonra gelir fazlası kalırsa evlada şart olacaktı.

⁷⁹ Mustafa b. İbrahim Vakfiyesi, A 160/108 b. (15 Rebiülâhir 1047/6 Eylül 1637).

⁸⁰ Debbağ Mehmed b. Ali Vakfiyesi, BŞS, A 160/135 b. (20 Şaban 1047/7 Ocak 1638). Mütevellî olan Ahmed b. Ali'nin baba adına bakılırsa vâkıf Mehmed b. Ali'nin kardeşi olabilir. Ayrıca yukarıda açıklanan ve 10 Şubat 1637 tarihli vakfiye sahibi Ali b. Abdi de yine Ahi Evran Tekkesi'ne benzer bir vakıf yapmıştı. Buradaki Ali, son belgede adları geçen Debbağ Mehmed ve Mütevellî Ahmed'in babası olma ihtimali çok yüksek görünüyor.

⁸¹ Abdülmuti Çelebi b. Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 61/145 a. (15 Ramazan 1048/20 Ocak 1639).

⁸² Vakfiyeye göre evin oturma hakkı vâkıf hayatta iken önce kendine, sonra eşi Mahmud Dede'ye, sonra Halvetiye tarikatının Karakedi zaviyesi şeyhi Şeyh Mustafa Dede'nin evlatlarından olan şeyhe, Mustafa Dede'nin çocuğu yok ise her kim şeyh olur ise ona ait olacaktır.

⁸³ Ayşe Hatun bnt. Elhac Sinan Vakfiyesi, BŞS B 146/29 a-b. (10 Muharrem 1049/13 Mayıs 1639).

artan para ile pilav ve zerde pişirilip mahalle fakirlerine dağıtılacaktı⁸⁴. Böylece adı geçen mahallede en az yılda bir defa vakıf sofrası kurulacaktı.

Sultan Mehmed Han Mahallesi'nden Şerife Fatma Hatun bnt. Sunullah'ın kurduğu vakıf için bağışladığı şey aynı mahallede bahçeli bir evdi⁸⁵. Bahçedeki dut yapraklarının satılmasıyla elde edilecek gelirden önce 360 akçe evin tamir ve bakımına harcanacak, Kaygan Camisi için bir berat kandil mumu alınacak, artan para ise mahalle fakirlerine yemek yedirilmesi için tahsis edilecekti⁸⁶.

1641 yılında Emir Sultan Mahallesi'nde kurulan vakfın esas hizmet alanı aynı mahallede yemek dağıtımdı. Vâkıf Kerime Hatun bnt. Elhac İsa it'âm-ı taâm hizmeti için 5000 dirhem nakit para bağışlamış ve bu paranın rıbh üzere işletilmesini istemişti. Paranın tüm geliriyle her sene başında mahalle fakirleri için yemek pişirilecek ve dağıtılacaktı⁸⁷.

1641 yılı Eylül'ünde Bursa'da vakıf kuran isimlerden biri de Hacı Hasan b. Abdullah idi. Çakır Mahallesi'nden Hacı Hasan Efendi aynı mahalledeki evini çeşitli hayır işleri için vakfetmişti. Belirtilen evde sağlığında kendisi, ölünce çocukları oturabilecekti. Çocuklarından sonra ev kiraya verilip gelir sağlanacaktı. Kira gelirinden 200 dirhem mahalle avarızına, 200 dirhem de mahalle fakirlerinin yedirilip doyurulmasına sarfedilecekti⁸⁸.

1646 yılı sonlarında Mantıcı Mahallesi'nden Safiye Hanım bir vasiyetname yazdırmıştı. Vasiyetinde, ölünce muhalefatından 26000 akçe ayrılmasını istemişti. Bu paradan ıskat-ı salat, techiz ve tekfin işlemleri için ayrıca ölümünün üçüncü, yedinci ve kırkıncı günlerinde harcanmak üzere değişen miktarlarda nakit ayırmıştı. Geriye kalan 15000 akçe müteveli eliyle istirbah edilecekti. Gelirin 100 akçesiyle Kadir Gecesinde Enbiyaoğlu Mahallesi mescidinde helva pişirilip ahaliye ikram edilecekti. Yine gelirden yemiş zamanı 100 akçelik yemiş satın alınarak Kazzazoğlu Mahallesi'ndeki mektepte okuyan öğrencilere dağıtılması da şartlar arasındaydı⁸⁹.

1647 yılı Mart ayında Veledisaray Mahallesi'nden Ayşe Hatun bnt. Cihan, Şehâbeddin Paşa Mahallesi'ndeki bir menzilin vakfetmişti. Ev süknâ şartlarından sonra Muhyiddin Efendi zaviyesine vakıf olacaktı. Bu zaviye Ahmet Paşa Mahallesi'nde idi. Menzil müteveli eliyle kiraya verilecek, geliriyle on vukiyye bal, beş vukiyye yağ alınıp zaviyede helva pişirilecekti. Tabh olunan helva zaviye fukarasına ikram edilip dağıtılacaktı⁹⁰.

1652 yılı Temmuz'unda Bursalı muhtemelen baba-oğul olan Mehmed Efendi b. Maksud ile Hüseyin b. Mehmed adlı kişiler ortak bir vasiyet kaleme aldirmişlardı. Vasiyetlerinde 3500 dirhem para ayırmışlar, bu para ile techiz ve tekfin işlemlerinin yapılmasını ayrıca 'leyale-i mu'tade' de dediği ölümünün üçüncü, yedinci, kırkıncı ve senesi gecelerinde mahalleli için yemek pişirilmesi ve dağıtılmasını belirtmişlerdi⁹¹.

⁸⁴ Huri Hatun bnt. Abdullah Vakfıyesi, BŞS, B 146/36 a-b. (1 Safer 1049/3 Haziran 1639). Vakıf sermayesinin 36 kuruşunun yıllık getirisi ise Sivasiler Mahallesi fukarasının avarız vergisi için harcanacaktı. Vakfın tevliyeti vakıf kurucu üzerinde olacaktı.

⁸⁵ Evin süknâsı önce vâkıfın kendine, sonra kardeşinin oğluna, sonra onun evlatlarına, sonra akrabalarından Şemsperi ve Badısaba cariyele, en son mahalle imamlarına şart koşulmuştu.

⁸⁶ Şerife Fatma Hatun bnt. Sunullah Efendi Vakfıyesi, BŞS, B 8/164 a. (15 Rebiülevvel 1050/5 Temmuz 1640).

⁸⁷ Kerime Hatun bnt. Elhac İsa Vakfıyesi, BŞS, B 66/63 b. (24 Muharrem 1051/5 Mayıs 1641).

⁸⁸ Şartların devamında vakıf evin tamir ve onarımı için 200 dirhem, müteveli ücreti olarak da 200 dirhem ayrılmıştı. Elhac Hasan b. Abdullah Vakfıyesi, BŞS, B 66/86 b. (7 Cemaziyelahir 1051/13 Eylül 1641).

⁸⁹ Safiye bnt. Himmet Vasiyetnamesi, BŞS, B 64/186 b. (25 Şevval 1056/4 Aralık 1646). Vasiyet-vakfiyenin devamında da mektep muallimine, halifesine, vakıf mütevellisine ve bal mumu alımına sarflar mevcuttur.

⁹⁰ Aişe Hatun bnt. Cihan Vakfıyesi, BŞS, B 69/6 b-7 a. (5 Safer 1057/12 Mart 1647). Gelirden fazla kalan miktar olursa vakıf evin tamerine harcanacaktı.

⁹¹ Mehmed Efendi b. Maksud ve Hüseyin b. Mehmed Vasiyetnamesi, BŞS, B 129/138 b-139 a. (2 Şaban 1062/9 Temmuz 1652).

Bursa'nın Mantıcı Mahallesi'nden Belkis bnt. Mehmed hayır şartlarını 1658 tarihli bir vakfiyede dile getirmişti. Buna göre Belkis Hanım Mantıcı Mahallesi'nde bir ev bağışlamış, evin süknâ şartlarını belirttikten sonra icara verilmesini istemişti. Kira geliriyle önce evin tamir ve onarımı yapılacaktı. Gelir fazlası ise Mevleviye fukarasının yemeklerine harcanacaktı⁹².

Bursa'da Hz. Emir [Sultan] Mahallesi'nde yaşayan Elhac Sefer Efendi b. Bayezid 1662 yılı başlarında 370 riyali kuruş vakfetmişti. Bu paranın onu onbir hesabı üzere nemalandırılmasını istedi. Şartların çoğu Hz. Emir Sultan Camisi görevlileriyle ilgiliydi. Hayır şartlarından birisi 10 kuruşun geliriyle her sene Ramazan ayının 15. gecesinde teravih namazından sonra 'Ramazan Helvası' tabir olunan helvadan satın alınması ve cami müezzinlerine ikram edilip yedirilmesiydi⁹³.

On yedinci yüzyıl ortalarında -muhtemelen kendisi de emekli bir saray görevlisi olan- İbrahim Ağa'nın vakfiye kaydı Bursa sicilleri arasındaydı ancak vakıf şartları ise İstanbul'a aitti. Kendisi, Yeni Saray içindeki Hassa-i Harc fodula fırınında hizmet eden kişilere Ramazan ayı boyunca geceleri yemek pişirilmesi ve yemeleri için 2000 akçe bağışlamıştı. Yine Has Saraçhane hizmetlilerinin Ramazan yemekleri için de 1500 akçe nakit vakfetmişti⁹⁴.

Fatma bnt. Derviş Mehmed adlı kadın Bursa'da oturma şartını önce kendine, sonra azatlı kölesine, sonra da onun evlatlarına bağışladığı bir ev vakfetti. Kölesinin çocuklarının nesli kesilince ev mahalle mütevellisi tarafından kiraya verilecekti. Kira geliri ile her sene Berat gecesinde yemek pişirilip fakirlere dağıtılabırdı⁹⁵.

Ahmet Paşa Mahallesi'nden Fatma Hatun bnt. Mustafa, 100 esedi kuruş bağışlayarak bir para vakfı kurmuş, vakıf sermayesinin onu on bir buçuk hesabı üzere işletilmesini şart koşmuştu. Gelirden mahalle camisi hatibine bir, kayyımına bir ve kendi vakfı mütevellisine bir akçe yevmiye tahsis etti. Artan para ile ise her yıl adı geçen mahallede yemek pişirilip mahalle fukarasına, sakinlerine yedirilmesini şart kıldı⁹⁶.

Hüseyin Erzincani Mahallesi'nden Ayşe Hatun bnt. Mehmed'in 1671 yılı Mayıs'ına tarihlenen vasiyetnamesinde yemek dağıtım şartı da mevcuttu. O, önce terekesinden 100 esedi kuruş ayrılmasını, ölümünde bu parayla techiz, tekfin gibi işlemlerin yerine getirilmesini istemiş, ardından da ölüm sonrasında yemek dağıtımının gelenek olduğu günlerde⁹⁷ yemek pişirilip fakirlerin doyurulması vasiyet etmişti⁹⁸.

Ali Efendi b. İbrahim Efendi hem şeyh hem de Yıldırım Medresesi müderrisi idi. Kendisi çeşitli bölgelerde bahçeler⁹⁹ ve 300 kuruş nakit bağışlayarak bir vakıf tesis etmişti. Müderris Efendi hocalık yaptığı Yıldırım Bayezid Han Medresesi öğrencileri ile Molla Yegan Medresesi öğrencilerinin, aynı zamanda Tatarlar çarşısından beş altı kişinin daha Yıldırım medresesinde merhum Ebu's-suud Efendi odasında veya Yıldırım Cami'sinde zaman zaman toplanıp bir hatim okumalarını ister. Hatim okunmazdan önce müteveli vakıf geliriyle imkanlar ölçüğünde pirinç, yağ

⁹² Belkis bnt. Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 132/6 a. (16 Şevval 1068/17 Temmuz 1658).

⁹³ Elhac Sefer Efendi b. Bayezid Vakfiyesi, BŞS, B 185/27 ab. (1 Recep 1072/20 Şubat 1662).

⁹⁴ İbrahim Ağa b. Abdurrauf Vakfiyesi, BŞS, B 186/18 ab. (11 Şevval 1073/19 Mayıs 1663).

⁹⁵ Fatma bnt. Derviş Mehmed Vakfiyesi, BŞS, B 109/193 a. (15 Recep 1076/21 Ocak 1666). Vakıfın oturduğu ve aynı zamanda vakıf evin bulunduğu sokak belgede silik olduğu için okunamamaktadır.

⁹⁶ Fatma Hatun bnt. Mustafa Vakfiyesi, BŞS, B 96/58 b. (10 Şevval 1080/3 Mart 1670).

⁹⁷ Vasiyetnamede "eyyam-ı mu'tadede" ibaresi geçmektedir. Bu tabir ise cenaze merasimi günü, ardından ölümün üçüncü, yedinci, kırkıncı ve sene-yi devriyesi günlerine işaret etmektedir.

⁹⁸ Ayşe Hanım'ın vasiyetindeki diğer bir şart da kendisi yerine Hac görevini yerine getirecek bir kişiye 400 kuruş verilmesiydi. Ayşe Hatun bnt. Mehmed Vasiyetnamesi, BŞS, B 90/65 a. (27 Zilhicce 1081/7 Mayıs 1671).

⁹⁹ Baba Sultan Köyü'nde, Cumalıkızık Köyü'nde, Bursa'da Kuruçay mevkinde kestane bahçeleri, dut bahçeleri ve daha başka bahçeler akar olarak vakfedilmişti.

vb. malzeme satın alıp pilav hazırlatacaktır. Hatim için toplanan guruba bu pilav ikram edilecektir¹⁰⁰. Vakfiyeye göre kurucusu müderris olan bu vakıf, çoğunlukla medrese öğrencilerine belli aralıklarla pilav dağıtma işini üstlenmiş görünmektedir.

Şehâbeddin Paşa Mahallesi sakinlerinden İsmihan Hatun'un kurduğu vakıf, aynı mahallede bir menzil ve 30 esedi kuruş nakitten ibaretti. Şartlara göre ev kiraya verilecek, nakit para onu on bir hesabıyla işletilerek gelir elde edilecekti. Vakfın tüm geliriyle mübarek sayılan gecelerde mahalle sakinleri için yemek pişirilecek ve dağıtılacaktı¹⁰¹. İsmihan Hatun yukarıda bahsedilen vakfından yaklaşık bir buçuk yıl sonra 1676 tarihinde çok detaylı bir vasiyetname yazdırdı. Bu vasiyetnamede ölümünün ardından yapılacak işleri teker teker açıkladıktan sonra belirttiği işlerin gerçekleştirilebilmesi için elli miskal¹⁰² ağırlığında bir çift altın bilezik bıraktı. Ölümü halinde bilezik vasi eliyle satılacak ve parası istirbah edilecekti. Elde edilen gelire ilgili dönemde ölümden sonra mutad olan işlemler yerine getirilecek ayrıca yemek pişirilip dağıtılacaktı. Vasiyete göre cenaze merasiminde helva dağıtılacak, vefatın üçüncü, yedinci, kırkıncı ve senesi günlerinde fakara için yemek pişirilecekti. Yemekleri, vasi Hüseyin Bey ile eşi Belkıs Hanım kendi evlerinde hazırlayıp mahalleliye ve fakirlere ikram edeceklerdi¹⁰³.

Bursa'da Hoca Mehmed Karamanî Mahallesi'nden Ayşe Hatun'un 200 kuruşluk bir sermayeyle kurduğu vakıf hem Şeyh Üftade¹⁰⁴ Dergahı'yla hem de yemek dağıtımıyla ilgiliydi. Şartlara göre parayı Üftade Dergahı'nın şeyhi ve aynı zamanda mütevellisi olan kişi¹⁰⁵ onu on bir hesabı üzere işletecekti. Gelirin yarısı ile Rebiülevvel ayında o dönemde Kızılcabayır semtinde olduğu belirtilen Üftade Camii'nde yemek pişirilip fukaraya yedirilecekti¹⁰⁶.

Ahmet Paşa Mahallesi'nde yaşayan Raziye Hanım, aynı mahalledeki evini hayır amaçlı vakfetmişti. Vakfiye şartına göre ev mütevelli eliyle kiraya verilecekti. Mütevelli her ay gelecek kira geliri ile Cuma geceleri yemek hazırlatacak, bu yemek mahallede bulunan Ahmet Paşa zaviyesi şeyhi ve dervişlerine ikram edilecekti¹⁰⁷.

Karaca Muhyiddin Mahallesi'nden Mehmed Ali b. Hasan, kurduğu vakıfla her yıl Rebiülevvel ayının on ikinci gecesini (Mevlid Kandili akşamı) Bağlar Zaviyesi'nde yemek pişirilip hazirunla yenmesini istemişti¹⁰⁸.

Bursa Alacamescit Mahallesi sakinlerinden Fatma Hatun, vefatı sonrasındaki techiz, tekfin, ıskat-ı salat gibi genel işlemler, vasi ücreti, mescit kayımı, mahalle avarız sandığı, mahalledeki bir kaç kişi ve görevliye verilmesi için terekesinden toplam 400 kuruş bir meblağ ayrılmasını vasiyet

¹⁰⁰ Ali Efendi b. İbrahim Efendi Vakfiyesi, BŞS, B 93/90 ab-91 ab. (15 Cemaziyelahir 1084/27 Eylül 1673).

¹⁰¹ İsmihan Hatun bnt. Sefer Vakfiyesi, BŞS, B 83/44 a2. (20 Cemaziyelahir 1085/21 Eylül 1674).

¹⁰² Miskal: İslam devletleri ile Osmanlı Devleti'nde kullanılan ağırlık ölçü birimidir. Miskalin Osmanlı çağında Anadolu coğrafyasında 1650 yılına kadar 4,608 grama, bu tarihten sonra ise 4,81 grama denk düştüğü belirtilir. Taşkın, agt. s. 87-89.

¹⁰³ İsmihan Hatun bnt. Sefer Vasiyetnamesi, BŞS, B 103/80 a. (28 Zilkade 1086/13 Şubat 1676).

¹⁰⁴ Dönemin ünlü mutasavvıflarındandır. Bursa'nın Araplar Mahallesi'nde doğdu. Doğum tarihi kaynaklarda 895 (1490) olarak verilmekteyse de müridi Aziz Mahmud Hüdayî'nin *Vâkı'ât*'ında geçen bir ibareden 900 (1495) yılı civarında dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Adı Mehmed, lakabı Muhyiddin'dir. Bursa'da tekkesi, Yerkapı semtinde camisi bulunmaktadır. Ölümü 1580 yılındadır. Nihat Azamat, "Üftade", TDV İslam Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), s. 282-283. Türbesi de cami yanındadır.

¹⁰⁵ İlgili dönemde Şeyh Üftade Dergahı'nda seccadenişin, aynı zamanda evkafa evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevelli olan kişi Şeyh İbrahim Efendi ibnel-merhum Şeyh Mustafa Efendi'dir.

¹⁰⁶ Gelirin diğer yarısıyla yine aynı camide Rebiülevvel ayında Mevlit okutulacak, bu işin masrafları karşılanacaktı. Ayşe Hatun bnt. Merhum İsa Vakfiyesi, BŞS, B 88/149 b. (1 Zilhicce 1085/26 Şubat 1675).

¹⁰⁷ Raziye bnt. Abdullah Vakfiyesi, BŞS, B 103/12 b. (18 Zilhicce 1085/15 Mart 1675).

¹⁰⁸ Vâkıf bu vakıf için 50 esedi kuruş bağışlamıştı. Vakfın mütevellisi ise zaviyenin mütevellisi her kim olursa o kimse olacaktı. Mehmed Ali b. Hasan Vakfiyesi, BŞS, B 103/91 a. (2 Rebiülevvel 1087/15 Mayıs 1676).

etmişti. Bu paranın 105 kuruşuyla da musinin vefatının üçüncü, yedinci, kırkıncı ve sene-yi devriyesi günlerinde yemek hazırlanıp fukaraya dağıtılacaktı¹⁰⁹.

Hacı Yakup Mahallesi'nden Gülsüm bnt. Abdullah, çağdaşı ve akranları gibi vasiyetname yazdıran Bursa'lı kadınlardan biriydi. Ölümünden sonra harcanmak üzere 4000 akçe para bırakmıştı. Bu para ile techiz ve tekfin işlemleri yerine getirilecek, ayrıca vefat günü, üçüncü, yedinci, kırkıncı ve her sene sene-yi devriyesinde yemek pişirilecek ve fukaraya yedirilecekti. Artan meblağ mahalle avarız vakfına teslim edilecekti¹¹⁰.

Bursa'da Babızemin Mahallesi'nde ikamet eden Ahmed Ağa b. Abdülmümin 1500 kuruşluk bir nukud vakfı kurmuş, paranın onu on bir (%10) hesabıyla işletilmesini istemişti. Vâkıf, elde edilecek gelirin çoğunu Hz. Üftade Zaviyesi ile camisi görevlileri ve çeşitli ihtiyaçlarına ayırmıştı¹¹¹. 12,5 kuruşla her sene Rebiülevvel ayında yemek pişirilip fukaraya dağıtılmasını şart koşmuştu. Ayrıca vâkıfın başka bir isteği de diğer 12,5 kuruşla yine Rebiülevvel ayında Mevlit okutulması ve masraflarının karşılanmasıydı¹¹².

Hacı Seyfeddin Mahallesi'nden İsmihan Hatun da aynı mahalledeki evini hayır işleri için vakfetmişti. Adı geçen hanım ölünce ev satılacak, parası nemaya verilerek işletilecekti. Paranın geliriyle her sene Zeyniyye Camii'nde Mevlid kıraat ettirilecek, o gün yemek pişirilecek, camiye gelen fukara-yı müslimine dağıtılacaktı¹¹³.

Kale içinde Manastır Mahallesi'nde yaşayan İbrahim Efendi ulemadan bir zattı. Onun kurduğu vakfın bir yönü yemek tabhı ve dağıtımıyla ilgiliydi. Vakıf şartı gereğince her yıl Rebiülevvel ayının on ikinci gününde Hz. Üftade Camii'nde Mevlid tilavet olunacak, ayan ve ileri gelenler davet edilip onlara şerbet ikram edilecekti. Bundan başka her iki bayramda yemek hazırlanıp Hz. Üftade Zaviyesi'nde Bayram namazından sonra zaviyede kalan dervişlere ikram edilecekti. Yine Ramazan ayı boyunca Hz. Üftade Zaviyesi'nde sakin olan dervişlerin yemek masrafları için 60 kuruş sarf olunacak, her Ramazan akşamı zaviye fukarası doyurulacaktı¹¹⁴. Her Ramazan ayında bu işin böyle sürdürülmesi de vakıf şartları arasındaydı.

Şeker Hoca Mahallesi'nden Rabia Hatun'un vasiyetinde fakirlere yemek yedirilmesi de vardı. Adı geçen kadın malından 1000 kuruş ayırmış, bu paradan techiz, tekfin, telkin, ıskat-ı salat, yedisi, kırkı ve senesi günlerindeki masrafların karşılanmasını istemişti. Ayrıca buradan kalan 350 kuruş vasiye teslim edilecek, vasi parayı işletecekti. 250 akçenin geliri ise fakirlerin doyurulmasına harcanacaktı¹¹⁵.

¹⁰⁹ Fatma Hatun bnt. Mehmed Vasiyetnamesi, BŞS, B 285/7 a. (10 Rebiülahir 1087/22 Haziran 1676). Vasiyet sahibi ayrıca aynı mahallede kendi oturduğu evini de vakfetmişti. Evde önce kendisi, sonra oğlunun cariyesi daha sonra da muhtaç bir kimse oturabilecekti.

¹¹⁰ Gülsüm bnt. Abdullah Vasiyetnamesi, BŞS, B 142/81 a. (1 Ramazan 1088/28 Ekim 1677).

¹¹¹ Her sene 15 kuruş Hz. Üftade Zaviyesi şeyhine tevliyet hakkı olarak verilecek, 6 kuruş vakıf cabisine, 6 kuruş Hz. Üftade Cami imamına, 6 kuruş hatibe, iki müezzine 6'şar kuruş, 4 devirhanın her birine 1,5 kuruş verilecek, 3 kuruş minarenin kandilini yakan kayyıma, 6 kuruş cami-i şerifin aydınlatma/mum giderlerine, 1,5 kuruş su yolcusuna, 1,5 kuruş tuvaletleri temizleyen ferraşa verilecek, yine Üftade Hazretlerinin Kızılcabayır'da inşa ettirdiği cami imamı ve hatibine 6'şar kuruş, müezzinine 6 kuruş, 3 kuruş kayyıma verilecek, 4 devirhanın her birine 1,5 kuruş verilecek, 2 kuruş caminin aydınlatma/mum giderlerine, 3 kuruş minarede kandilleri yakan kayyıma verilecektir.

¹¹² Ahmed Ağa b. Abdülmümin Vakfiyesi, BŞS, B 112/28 b. (15 Şaban 1089/2 Ekim 1678).

¹¹³ Kurulan vakfın mütevellisi mahalle cami imamı Mehmed Efendi b. Alaüddin idi. İsmihan Hatun bnt. Ömer Dede Vakfiyesi, BŞS, B 112/32 b. (7 Ramazan 1089/23 Ekim 1678).

¹¹⁴ İbrahim Efendi, yukarıda zikredilen vakfı için 4000 esedi kuruş nakit bağışlamıştı. İbrahim Efendi b. Abdurrahman Vakfiyesi, BŞS, B 112/73 ab. (1 Muharrem 1090/12 Şubat 1679). İbrahim Efendi vakfiyesinin aynı tarihli ve aynı içerikli başka bir kaydı da şuradadır: Bk. BŞS, B 142/23 b-24 a.

¹¹⁵ Rabia bnt. Hüseyin Vasiyetnamesi, BŞS, B 144/34 b. (1 Cemaziyelevvel 1095/16 Nisan 1684).

1684 yılı ortalarında İshakşah Mahallesi'nden Hanım Hatun bağış, infak düşüncelerini bir vasiyet-vakfiye tarzında kaleme almış, ölümü sonrası yapılmasını istediği işler için 600 kuruş bırakmıştı. Bu işlerden¹¹⁶ biri de ölüm gününden bir yıl sonrasına kadar kutsal gecelerde yemek pişirilmesi ve fukaranın yedirilip doyurulması idi¹¹⁷.

Hızır Emir [Sultan] Mahallesi sakinlerinden Hasan b. Recep'in vasiyeti dönemin yaygın anlayışına uygundu. Onun vasiyetindeki şartları, terekesinden 73 kuruş ayrılması, ölümü sonrası mutlak işlerin yerine getirilmesi, bu arada ölümünden bir yıl sonra mübarek gecelerde yemek pişirilip fakirlere dağıtılmasıydı¹¹⁸.

Hacı İskender Mahallesi'nden Ümmühan Hatun, ölümünden sonra yapılacakları bir vasiyet-vakfiye tarzında yazdıran kadınlardan biriydi. O, ölümü halinde bir çift altın bileziğinin satılmasını, parasıyla teçhiz, tekfin gibi işlemlerin yapılmasının ardından ölümünün birinci yılı içinde mübarek gecelerde yemek pişirilip fakirlere dağıtılmasını/yedirilmesini kayıt altına almıştı¹¹⁹.

Arap Mehmed Mahallesi'nden Hacı İlyas b. Hızır hem vasiyetname şartlarını yazdırmış hem de vasiyeti içeriğinde bir vakıf tesis etmişti. Vasiyete göre 154 kuruş nakit ayırmış, bunun 50 akçesini teçhiz, tekfin ve ıskat-ı salat işlerine bırakmıştı. 78 kuruşun ise seçtiği vasiye teslim edilmesini, vasiyin bu parayla istediği bir zamanda yemek hazırlatıp fakirleri doyurmasını istemiştir¹²⁰.

On yedinci yüzyılın sonlarına doğru vasiyet sahibi kadınlardan biri Katibe Hanım'dı. O tüm malının üçte birine denk gelen 3000 akçeyi terekesinden ayırıp çeşitli işler için bağışladı. Bu para, ölümünde teçhiz, tekfin ve ıskat-ı salat işleri için kullanılacaktı. Ayrıca âdet üzere belirli günlerde yemek hazırlanması ve fukaraya sunulması içindi¹²¹.

1694 yılı Martı'nda Elvan Bey Mahallesi'nden Meryem Hatun vasiyet-vakfiyesini sicile kaydettirmiş durumdaydı. Kaydın vasiyet bölümünde ölümü sonrasında teçhiz, tekfin, ıskat-ı salat işleri, vefatının üçüncü, yedinci, kırkıncı gibi belirli günlerde de yemek hazırlanması ve fakirlere dağıtımını masrafları için 3000 kuruş nakit bırakmıştı¹²².

Bursa'lı vasiyet sahiplerinden biri de kale içindeki Cami-i Kale Mahallesi'nden el-Hac Halil Ağa b. Mehmed idi. Vasiyetindeki işler için 200 kuruşluk bir meblağ ayırmıştı. Paranın yarısı vefatında teçhiz, tekfin, ıskat-ı salat işlemlerine, oruç ve yemin kefaretlere sarf olunacaktı. Diğer yarısıyla vefat gününde, yedisinde, kırkında, senesinde ve mübarek gecelerde yemek pişirilecek fukaraya ikram edilecekti¹²³.

¹¹⁶ Hanım Hatun, teçhiz, tekfin, ıskat-ı salat ve hac şartlarından sonra 50 kuruşun kendi oturduğu İshakşah Mahallesi avarız akçesi vakfına vakfedilmesini, diğer 50 akçenin Hacı Baba Mahallesi avarız akçesi vakfına bırakılmasını, yine 50 kuruşun Balıklı Köyü'nün avarız akçesi vakfına verilmesini istemişti.

¹¹⁷ Hanım bnt. Nuh Çelebi Vasiyetnamesi, BŞS, B 142/101 b. (3 Recep 1095/16 Haziran 1684).

¹¹⁸ Hasan b. Recep Vasiyetnamesi, BŞS, B 210/1 ab. (Evasıt-ı Cemaziyelahir 1096/19 Mayıs 1685).

¹¹⁹ Vasiyetin devamında terekeden 13500 akçe ayrılacağı, bunun 5000 akçesinin mahalle mescidi kayımine verileceği, 3500 akçesinin mahalle mescidinin tamirine harcanacağı, 5000 akçesinin dahi Selçuk Gazi Köyü fakirlerinin avarızına harcanacağı kayıtlıydı. Ümmühan Hatun bnt. Ömer Vasiyetnamesi, BŞS, B 210/5 a. (13 Recep 1096/15 Haziran 1685).

¹²⁰ Vasiyet yoluyla kurulan vakıf bölümünde ise 20 kuruşun -muhtemelen mahalle vakfi için- vakfedilmesini, bu paranın işletilerek elde edilen gelirle Arap Mehmed Mahallesi mescidine bal mumu alınıp yakılmasını şart kılmişti. Elhac İlyas b. Hızır Vasiyetnamesi, BŞS, B 149/97 b. (25 Zilhicce 1100/10 Ekim 1689).

¹²¹ Kâtibe bnt. Abdullah Vasiyetnamesi, BŞS, B 151/19 b. (19 Zilhicce 1103/1 Eylül 1692).

¹²² Vasiyet sahibi ayrıca mahalle avarız vakfi için 1000 kuruş vakıf yapmıştı. Paranın mahalle vakfi mütevellisi eliyle işletilmesini, gelirinin yine mahalle avarızına sarf edilmesini istemişti. Meryem Hatun bnt. Yusuf Vasiyetnamesi, BŞS, B 151/85 a. (25 Recep 1105/22 Mart 1694).

¹²³ Elhac Halil Ağa b. Mehmed Vasiyetnamesi, BŞS, B 152/71 b. (9 Zilhicce 1106/21 Temmuz 1695).

Bursa’da Ramazan Baba Zaviyesi zaviyedarı olan Seyyid Derviş Ali b. es-Seyyid Mehmed’in vakfı hem dergahla hem de buradaki dervişlerin iâşesiyle ilgiliydi. Tekke için bağışlanan bahçelerin geliri, yine Ramazan Baba Zaviyesinde mukim ve misafir olan Bektaşî dervişlerinin yemek giderlerine harcanaktı¹²⁴.

Sonuç

Araştırmada 17. yüzyılda Bursa merkezde yemek dağıtım hizmetine yönelmiş, bu yönde şart belirtmiş vasiyet veya vakıf sahibi 70 kişiye ait belgeye ulaşılmıştır. Değerlendirmeler bu belgeler üzerinden yürütülmüştür. Elde edilen vesikalardan 48’i vakfiye, 22’si ise vasiyet/vasiyet-vakfiye türündedir. Bu bize göstermektedir ki çalışmaya konu olan yetmiş kişi, ilgili dönemde hayır amaçlı yemek pişirme, halka dağıtım amaçlarını birbirine yakın ancak farklı yollarla yerine getirebilmişlerdir. Bu yollar; bazen doğrudan bu yönde bir vakıf kurma, bazen vasiyet-vakfiye oluşturma, bazen de doğrudan meseleye yer veren vasiyetname şartları bildirmektir. Meseleye daha geniş bir açıdan bakılacak olursa 17. yüzyıl Bursa’ında imarethanelerin dışında halkın çeşitli vesilelerle yemek dağıtım geleneğini yaşattığı, parasız yemek ikramını sürdürdüğü söylenebilir. Yediyıldız’ın da vakıf kurmada belirttiği gibi¹²⁵ yemek ikramı hususunda da ruhi amillerin, dini, sosyal, kültürel sebeplerin ve bu yöndeki geleneğin etkili olduğu düşünülebilir. Zaten vasiyet ve vakıf sahiplerinin birçoğu bu işin “mu’tad olduğu üzere” yapılmasını istemişler, yani geleneğe ve geçmiş uygulamalara atıf yapmışlardır.

Belgelere göre Bursa’da yemek dağıtım hizmetine katılan yetmiş kişiden 35’i erkek, 35’i ise kadındır. Konuya bu açıdan bakıldığında, hem kadınların hem de erkeklerin yedirip içirme faaliyetine bir vakıf veya vasiyet yoluyla katıldıkları, uygulamada aralarında önemli bir fark olmadığı ve bu sorumluluğu erkekler kadar kadınların da üstlendiği anlaşılmaktadır. Belki bu durumu ilgili yüzyılda Bursa şehir halkına teşmil etmek yanlış olmaz. Durumun başka şehirlerde ya da farklı dönemlerde böyle olup olmadığını ileride yapılacak çalışmalar gösterebilir. Ancak şurası kesindir ki Osmanlı toplumunda kadınların vakıf, hayır ve vasiyet işlerine katılımı bu çalışmayla bir kez daha kanıtlanmıştır¹²⁶.

Bursa’da belgesine ulaşılan yetmiş kişiden 14’ü kadın, 8’i erkek olmak üzere 22 kişi yemek dağıtım hizmetine ilişkin şartları vasiyetname veya vasiyet-vakfiyelerinde belirtmişlerdir. Bu şartların çoğu birbirine oldukça benzemektedir. Şart sahiplerinin çoğu, vefatlarının ardından gerçekleştirilmek üzere öncelikle techiz, tekfin, iskât-ı salât, cenaze ve kabir işlemleri için mallarından/terekelerinden belirli meblağlar ayırıyorlardı. Ardından belgelerde vurgulandığı gibi

¹²⁴ Vâkıf, Bursa’da bahsi geçen zaviye bitişğinde bir bağ ile yine aynı bölgede içinde ağaçlar olan 17 dönümlük bir bahçe vakfetmişti. Es-Seyyid Derviş Ali b. es-Seyyid Mehmed Vakfiyesi, VGM. VKA, 734/37/12. (7 Zilhicce 1110/6 Haziran 1699).

¹²⁵ Yediyıldız, kişileri vakıf kurmaya yönelten sebepler arasında gelenek, muhafazakarlık ve taklit gibi olguları sıralar ve açıklar. Yediyıldız, age., s. 58-66.

¹²⁶ 18. yüzyılın ikinci yarısında Bursa’da kadınların çeşitli amaçlar için hem para vakfı kurma hem de mevcut vakıflardan kredi/borç alma faaliyetlerine katıldığı ve bu şekilde ekonomik ve sosyal hayatın içinde oldukları ortaya konmuştur. Buna göre ilgili dönemde 232 para vakfından 26’sını kadınlar kurmuştur. Para vakıflarından kredi çekenlerin %24’ü kadındır ve bu kadınların çektiği kredi miktarı %21’e yakındır. Miyase Koyuncu Kaya, “Osmanlı Kadını ve Para Vakıfları, 18. Yüzyıl İkinci Yarısı Bursa Örneği”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar Değişim ve Güçlenme Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi (13-16 Ekim 2009) Bildiri Kitabı, 5 (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2010): 126-127. Cafer Çiftçi, vakıfların muhasebe defterleri üzerinden yaptığı incelemede Bursa’da 16. yüzyılda 46, 18. yüzyılda da 74 adet vakıf kurucusunun kadın olduğunu bildirir. Bu rakamların toplam şahıs vakıf kurucuları içerisindeki yeri 16. yüzyıl için %14, 18. yüzyıl için %24’tür. Çalışmada vakıf kurucu kadınlar yanında vakıflardan kredi çeken kadınların da sayısı, oranları ve çektikleri kredik miktarları açıklanmıştır. Örneğin 1783-1784 senesinde para vakıflarından kredi alan 3912 kişiden 884’ü kadındır ve bu rakamla Bursa’daki kadınlar kredi çeken toplam fertlerin sayısı içerisinde %23’lük bir paya sahiptir. Çiftçi, age., s. 50, 217. Bursa ekonomisinde ve çalışma hayatında kadınların yeri hakkında bk. Haim Gerber, “Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa’da Kadın’ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)”, Çev. Hayri Erten, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/8 (1998): 327-343.

“mu’tad olduğu üzere” cenaze defin gününde, vefatın üçüncü, yedinci, kırkıncı günleri ile sene devrinde yemekler hazırlanmasını ve cenaze törenine katılanlara, mahalle halkına, fakirlere dağıtılmasını istiyorlardı. Bu anlayış ve uygulamanın o dönemde çok güçlü bir gelenek olduğu anlaşılıyor. Bazen vasiyet sahipleri, bu yemeğin, kendisinin ölümünden bir yıl geçene kadar mübarek sayılan kandil gecelerinde pişirilip dağıtılmaya devam etmesini istemişlerdi.

Değerlendirmeye tabi tutulan belgelerden ikisi Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi vakfiye defterlerinden¹²⁷, 68 tanesi de Bursa şeriyet sicillerinden elde edilmiştir.¹²⁸ Anılan belgelerin beldenin kadısı tarafından düzenlendiği, yazıldığı/yazdırıldığı ve onaylandığı bilinmektedir. Çalışmaya konu olan belgelerden 11’i Arapça olarak kayda geçmiştir. Kadınlardan da erkeklerden de vakfiye veya vasiyetnamesini Arapça olarak yazdıranlar olmuştur. Belgeyi bu dilde düzenlemek, beldenin kadısının veya yazan katibin tasarrufu da olabilir. Ancak vâkıf ya da musiler belkide onların ahfadı belgede yazılanları bilmek ve uygulamak isteyeceklerinden bu kişilerin Arapça bildikleri de düşünülebilir. Konuya dair ilk belge 1609 yılı başlarına, son tarihli belge ise 6 Haziran 1699 tarihine aittir. Bursa’da yaşayanlar, yılın hemen her ayı kadı huzuruna gitmişler, istedikleri belgeleri düzenletip yazdırtabilmişlerdir. Yemek dağıtımını işini resmi bir hüviyete büründürmek için on kişi Zilhicce, dokuz kişi Ramazan, yedi kişi Muharrem, yedi kişi de Şaban ayını seçmiştir. Diğerleri diğer aylarda belgelerini kayıt ettirmişlerdir. Bursa’da halkın bir kısmı yemek pişirilmesi ve dağıtımını işinin özellikle kandil gecelerinde, Cuma gecelerinde, Ramazan akşamlarında, iki bayram gününde yapılmasını istemişlerdir. Aşure gününde de aşure veya yemek pişirilip dağıtılmasını isteyenler mevcuttur. Bu açıdan bakıldığında yukarıda verilen hicri aylarda niçin bir yoğunlaşmanın olduğu daha rahat anlaşılmaktadır.

17. yüzyılda Bursa’lı hayır sahipleri, belgelerde belirttikleri hayır işlerinin yerine getirilmesi için para, ev, bağ-bahçe, dükkan/işyeri, ev eşyası, altın gibi menkul veya gayrimenkul bir takım akarlar bağışlamışlardı. İncelenen 70 kişinin akar bağışı türleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Bağışlanan Akar Türleri, Bağışlayan Kişi Sayısı ve Oranı

Akar Türü	Bağışlayan Kişi Sayısı	Kişi Oranı
Para	40	%57
Para ve Bahçe	2	%3
Para ve Ev	2	%3
Ev	14	%20
Bağ-Bahçe, Arsa	8	%11
Dükkan/İşyeri	1	%1,5
Altın	2	%3
Ev Eşyası	1	%1,5
Toplam	70	%100

Bursa’lı hayırseverler, içlerinde yedirip içirme, yemek dağıtımını vb. şartları da taşıyan bir takım hayır işlerinin gerçekleşmesi için çeşitli gelir kaynakları bırakmıştı. Tablo 1’e göre hayır sahiplerinin %57’si, bahçe ve evle birlikte para ayıranlar da katılırsa %63’ü gelir kaynağı olarak para bağışlamıştı. Bu paraların isteklilere borç/kredi olarak verilme yoluyla işletilmesi istenmiş, gelecek kârla da vakıf veya vasiyet sahibinin belgesinde işaret ettiği hayırların yerine getirilmesi amaçlanmıştır. Yine 70 kişiden 14’ü (%20’si) hayır işleri için sadece ev bırakmış, evin önce süknası yani otuma şartı belirtilmiş, daha sonra bu evler kiraya verilerek geliri hayır amaçlarına yönlendirilmiştir. Hayır sahiplerinden 8 kişi (%11’i) gelir kaynağı olarak yalnızca bağ, bahçe, arsa

¹²⁷ VGM. VKA, Defter Nu: 594/129/114; 734/37/12.

¹²⁸ Mahkeme defterlerinden alınan 3 belge A serisi sicil defterlerinde, 65 adedi ise B serisinde yer almaktadır.

türünde akar bırakırken, 2 kişi de nakit ile birlikte bahçe bağışlamıştır. Bursa’lı iki kadın ise kendilerine ait altın bileziklerini hayır işleri için bağışlamışlardır. Öyle ki Ümmühan Hatun bnt. Ömer bir çift altın bileziğini, İsmihan Hatun bnt. Sefer Hanım ise 50 miskal ağırlığındaki bir çift altın bileziğini belirttikleri hayır işlerine harcanması için vasiyet etmiştir. Son olarak yemek hazırlanması ve dağıtımı için gerekli olan ev eşyasını bağışlayan bir hayırsever de mevcuttur. Bağışlanan ev eşyası arasında iki büyük kazan, 1 büyük, 1 küçük tencere, 2 bakraç, ayaklı sahan, 1 tepsi, 1 maşrapa, 2 deri sofralık, 2 peşkir, 2 haliçe, 1 alaca zili yaygı vardı. Genel duruma bakıldığında hayır sahipleri gelirinden yararlanılması için en çok para, ev ve bağ-bağçe bağışlamışlardı.

Vakıf veya vasiyet şartı olarak hazırlanması ve dağıtılması istenen yemekleri kim hazırlardı? Belgelerin %80’inde (56 tanesinde) bu işi kimin yapacağı açık olarak belirtilmemiş. Ancak %20’sinde açık veya kapalı olarak yemek hazırlıklarını kimin yürüteceğine dair bilgiler mevcuttur. Bu belgelerde de vakıf mütevellisi, vasi tayin edilen kişi, hayır sahibinin belirttiği kimseler, mahalle kayyımı veya mahalle (avarız vakfı) mütevellisi bu işi yürütmekle sorumlu tutulmuştur.

Tablo 2: Yiyecek İçecek Hazırlama ve Dağıtma İşinden Sorumlu Olan Görevliler

Sorumlu Görevli	Görev Veren Kişi Sayısı	Oranı
Vakıf Mütevellisi	6	%8,6
Vasi Tayin Edilen Kişi	2	%2,8
Mahalle Vakfı Mütevellisi	1	%1,5
Mahalle Mescidi/Vakfı Kayyımı	2	%2,8
Müderris	1	%1,5
Görevlendirilen Kişiler	2	%2,8
Belirtilmeyen	56	%80

Birkaç belgede yemek hazırlığı ve dağıtımı işinin vakıf mütevellisine verildiği şöyle ifade edilmiştir “...menzil, mütevellisi eliyle mâh be mâh kiraya verilecekti. Kira geliri ile mütevellî Cuma geceleri taâm tabh idüb...”. “...yed-i mütevellî ile kadrül-kişaye pirinc ve yağ ve sair malmeme işтира olunub pilav tabh oluna...”. Vasiyet sahiplerinden bir kişi vasi olarak seçtiği damadını, diğer bir kişi de “vasi-yi muhtarım rey itdüğü üzere tabh-ı taâm ve it’âm-ı fukaraya harc...” diyerek seçmiş olduğu vasiyi yemek hazırlama ve dağıtma işiyle görevlendirmişti. Hayır sahiplerinden iki kişi mahalle mescidi/vakfı kayyımını yemek işine memur etmişti. Bu kişilerden birisi Hacı İskender Mahallesi mahalle mescidi kayyımı idi. Diğerinde ise söz konusu görev “...100 akçe dahi mahallede yemek pişirib dağıtan mahalle kayyımına verile...” denilerek yine kayyıma bırakılmıştı. Bir vakıfta tüm yemek işleri mahalle mütevellisi eliyle yürütülecekti. İki hayır sahibi, yemek hazırlığı ve dağıtımı için doğrudan isim belirterek kişiler görevlendirmişti. Bu kayıtlardan birinde “...mahalle-yi mezburede [Şehâbeddin Paşa Mahallesi] mescid-i şerifde fukara it’âm olunmak için tabh olunan taâm mezbur Hüseyin Bey ile zevce-i menkûhesi olub mu’tekidim Belkıs dahi kendi menzinde tabh idüb fukaraya it’âm ideler...” denilerek yemeğin kimler tarafından ve nerede hazırlanacağı açıkça belirtilmişti. Yemek hazırlama/hazırlatma ve dağıtma işinin kim tarafından yapılacağı konusunda herhangi bir bilgi verilmeyen belgelere gelince, bu konuda şunlar söylenebilir. Öncelike vakıfların her türlü mali, idari ve yürütme işlerinden sorumlu görevliler mütevellilerdi. Vasiyet sahiplerinin vasiyetlerini yerine getirmekle sorumlu olanlar da vasilerdi. Eğer belgelerde farklı bir durum dile getirilmediği sürece hayır sahiplerinin amaçlarını yerine getirme işi -ki buna yemek hazırlığı ve dağıtımı, bunların organizasyonu da dahildir- bu görevlilere ait olduğu düşünülebilir.

Belgelere göre çok az sayıda insan yemeklerin nerede pişireceğini/hazırlanacağını şartlar arasında açıkça beyan etmişti. Yemekler muhtemelen ya şart sahibi kişinin evinde ya yakınlarına ait belirtilen bir evde ya da daha genel ölçekte mahallede pişiriliyordu. Tekke veya zaviyede dağıtılan yemeklerin tekke mutfağında hazırlandığı düşünülebilir. Birçoğu, yemeklerin tam olarak nerede hazırlanacağına dair kesin bir bilgi vermemiştir. Ancak yemeklerin, servis ve ikram edildiği mekanlara gelince bu konudaki bilgiler tablodaki gibi çeşitlilik arz etmektedir.

Tablo 3: Yemeklerin Halka Dağıtım Mekânları, Sayı ve Oranları

Yemek Dağıtılan Yer	Yemek İkramı Sayısı	Oranı
Mahalle	27	%38,6
Tekke, Zaviye, Hangâh	15	%21,5
Cami ve Mescit	8	%11,5
Mektep, Medrese	2	%2,8
Ev	2	%2,8
Kasaba, Köy	2	%2,8
Mesire Yeri	1	%1,4
Has Fırın ve Saraçhane	1	%1,4
Yer Belirtilmeyen	12	%17,2

Belgelerden ve tablo 3'ten anlaşıldığı kadarıyla yemek dağıtımını çoğu zaman mahalle ölçeğinde gerçekleştiriyordu. Çünkü en çok mahalle ahalisinin, mahalle fakirlerinin bu yemekleri yeme hakkı vardı. Bunun yanında cami veya mescitler, tekke ve zaviyeler, mektep veya medreseler, mesire yerleri, kasaba ve köyler, evler yemek dağıtımını yapılan diğer mekanlardı. 70 kişiden 27 kişi yedirip içirme faaliyetinin tam olarak nerede gerçekleştirileceğini açıkça yazmasalarda belgelerinde “mahalle fukarası it'âm edile” gibi sözlerle bu işin mahallelerinde icra edileceğine işaret etmişlerdi. Cami veya mescitlerdeki yemek sunma işinin birkaçı da yine hayır sahibinin mahallesindeki mescit veya camisinde gerçekleştiriliyordu. Buraya tabloda son satırdaki yer belirtilmeyenleri de eklemek yerinde olacaktır. Zira bu grup, ölüm gününde ve daha sonrasında yani ölümünün üç, yedi, kırk ve sene devriyesi gibi günlerde fukaraya yemek dağıtılmasını istemişlerdi. Dolayısıyla bu cenaze merasimi ve anma günlerine en çok mahalle halkının katılacağı düşünülürse, yine dağıtılan yemeklerin mahalle ölçeğinde ya cenaze evinde ya da mahalle mescidinde verileceği akla yatkın geliyor. Hayır sahiplerinden 15 kişi, yedirip içirme faaliyetini adlarını belgelerinde açıkça zikrettikleri tekke, zaviyelerde gerçekleştirmek istemişlerdir. Bursa'da 17. yüzyılda çeşitli tasavvuf ekollerine bağlı çok sayıda tekke, zaviye olduğu bilinmektedir. Hayır sahipleri de yemek dağıtım işi için tekke ve zaviyeleri seçmişler, buradaki tekke mensuplarına, tekkeye dışarıdan gelen misafirlere yemek ikramı için şartlar belirtmişlerdir. Yemek dağıtımını yapıldığı belirlenen tekkeler arasında; İznik'teki Eşrefzade Zaviyesi, Ahmet Paşa Mahallesi'ndeki Muhyiddin Efendi Zaviyesi, Timurtaş Paşa Mahallesi'nde adı zikredilmeyen bir zaviye, Pınarbaşı mevkiinde Mevlana Hangâhı (Mevlevihane), Ahi Tekyesi Zaviyesi, Ramazan Baba Zaviyesi (Bektaş Zaviyesi), Ahmet Paşa Mahallesi'nde Hayrettin Efendi Zaviyesi, Hz. Üftade Zaviyesi, Halvetiye'ye bağlı Karakedi Zaviyesi, Bağlar Zaviyesi, Ahmet Paşa Zaviyesi bulunuyordu. Yemek dağıtımını yapılan diğer bir mekân ise cami ve mescitler idi. Hayır sahiplerinden 8 kişi, mahalleliye, cemaate, halka cami veya mescitlerde yemek ikramı yapılmasını istemişti. Hz. Emir (Sultan) Camii, Zeyniye Camii, Üftade Camii, Yıldırım Han Camii, Enbiyaoğlu Mahallesi Mescidi, Hoca İlyas Mahallesi Mescidi, İbrahim Paşa Mescidi, Ulucami, içinde parasız yemek dağıtılan dini kurumlardı. Özellikle aşure günü, kandil, Ramazan gibi kutsal sayılan gün veya gecelerde bu kurumlarda halka çeşitli türde yiyecekler ikram edilmişti. Belgelerde mektep veya medreselerde de yemek ikramı örneklerine rastlanmıştır. Buna göre Bursa'da bir kişi Kazzazoğlu Mektebi'nde öğrencilere yemiş dağıtılmasını istemiş, bir

kişi de Yıldırım Han Medresesi'nde toplanacak medrese öğrencilerine pilav pişirilip dağıtılmasını şart koşmuştur. Böylece mektep ve medrese öğrencilerinin bu yedirip içirme hizmetinden yararlandıkları anlaşılıyor. Öğrencilere sadece belirtilen mekânlarda değil, gittikleri mesire yerlerinde de masrafı hayır sahipleri tarafından karşılanan yemek ikramı yapılıyordu. Örneğin Ulucami'de hadis okuyan öğrenciler müderrisleriyle beraber bahar ve güz aylarında yılda iki defa mesireye gittiklerinde, hazırlanan yemekler onlara sunuluyordu. Bunların dışında bir hayır sahibi Dereköy'de köy ahalisi için, bir başka kişi de Manavgat'ta Salur Kasababı'nda kasaba sakinleri için yemek dağıtılmasını istemişti. Muhtemelen önceki görev yerlerinden biri İstanbul'daki saray olan İbrahim Ağa b. Abdurrauf, saray fırını ve saraçhanesinde çalışan görevlilere yemek dağıtılması için vakfiyesinde şart belirtmişti. İki hayır sahibi, hazırlanan yemeğin misafirlere evde sunulacağını açıkça beyan etmişti. Bu beyanlardan biri Duhter-i Şeref Mahallesi'nden Kerime Hatun b. Abdullah'a aitti. O, bir takım mutfak ve ev gereçleri vakfettikten sonra bunların Elhâc Sinan ve evlatlarına vakfettiği eve konulmasını, aşure günü ve iki bayramda bu evde yemek hazırlanmasını, daha sonra yere halı ve kilimler serilip üzerinde misafirlere yemek servisi yapılmasını şart koşmuştu.

Hazırlanan yemekler, yukarıda zikredildiği gibi başta mahalle ahalisine, fakirlere, cami, mescit cemaatine, tekkelerdeki dervişlere ve zaviyeye gelenlere, müderrisle birlikte medrese öğrencilerine ikram ediliyordu. Öyle ki bu yemek dağıtımı, her yıl Ramazan ayı, kandiller, aşure günü veya ölüm günü gibi belirli günlerde tekrar edilebildiği için mahalle halkının ve fakirlerin çoğu ya da derviş ve öğrenciler gibi daha özel gruplar yılın birçok gününde parasız yemek yeme imkanı elde etmiş oluyorlardı.

Dağıtılan yiyeceklere bakılacak olursa bunların başında pirinç yani pilav ve et gelmekteydi. Tatlı türlerinden Ramazan helvası adıyla bilinen helva, zerde ve aşureyi de buraya eklemek gerekir. Bazen mevsim meyvelerinin ikramı da söz konusuydu.

Tablo 4: İkrâm Edilen Yiyecek Türleri

Yiyecek Türü	Dağıtan Kişi Sayısı	Oranı
Pilav	1	%1,4
Pilav, Zerde	4	%5,7
Pilav, Et, Zerde	1	%1,4
Pilav, Zerde, Aşure	1	%1,4
Helva	7	%10
Helva, Meyve	1	%1,4
Belirtilmeyen	55	%78,6

Tablo 4'te görüldüğü üzere hayır sahiplerinden en az 7'si (%10'u) pilav veya yanında bir tatlının pişirilip ikram edilmesini istemişti. Helva da vakıf ve vasiyet sahiplerince dağıtılması istenen yiyeceklerdendi. 8 kişi helva dağıtımı için şart bildirmişti. Belgelerde Ramazan Helvası adıyla bilinen bir helva türünden bahsedilmektedir. Bu helva özellikle Ramazan ayında, Kadir gecesinde dağıtılıyordu. Bir kayıta Ramazan helvasının has un, sade yağ ve bal ile pişirileceği yazılıdır. Bu tür bilgilerden hareketle yiyecek içecek hizmeti içeren vakfiye veya vasiyetnamelerin yemek kültürü, gastronomi ve yemeğin törenlerle ilişkisi açısından da değerlendirilmeleri yerinde olacaktır. Hayır sahiplerinin %78,6'sı belgelerde, sunulacak yiyecek türünü belirtmemiş, bunun yerine "taâm pişiriliüb" veya "tabh-ı taâm" gibi genel ifadeler kullanmışlardır. Böyle bir durumda halka sunulan yiyecek türlerini tam olarak belirlemek mümkün olmasa da geleneğe ve tablodaki diğer örneklere bakılarak bu konuda bir fikir sahibi olunabilmektedir. Söz konusu yiyeceklerin hazırlanması, pişirilmesi ve servis edilmesi amacıyla gerekli mutfak ve el eşyalarının da vakfedildiği önceki paragraflarda açıklanmıştır.

Sonuç olarak bakılacak olursa 17. yüzyılda Bursa’da imarethanelerin dışında başta mahalleli ve fakirler olmak üzere değişik kesimlere yemek dağıtımını işi büyük ölçekte bir gelenek halinde sürdürülmüştür. Bu yöndeki birçok şart vakfiye ve vasiyetname türü belgelere yansımıştır. Bahsedilen belgeler, yemek dağıtımını hizmetiyle ilgili şartlar içermenin yanında dinî inanç ve ritüeller, mahalle kültürü, yemek kültürü, döneme ve topluma yansıyan gelenekler, yardımlaşma, toplumsal kesimler arasındaki ilişkiler vb. birçok yönden aydınlatıcı örnek ve bilgiler içermektedir. Bu türden çalışmaların Osmanlı Devleti’nin değişik bölge veya şehirleri ölçeğinde yapılması, Osmanlı toplumunda yedirip içirmenin ne denli önemli bir olgu olduğunu göstermesine önemli katkı sağlayabilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

a-Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa Şeriye Sicilleri (BŞS), A 160/44; 160/108; 160/135.

BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa Şeriye Sicilleri (BŞS), B 8/164; 26/90; 30/64; 33/80; 39/17; 37/85; 40/150; 41/104; 42/123; 44/38; 45/66; 48/26; 48/19; 50/54; 51/40; 55/131; 54/28; 59/33-34; 57/60; 56/35-36; 56/81; 54/110; 59/151; 54/158; 56/72; 61/14; 61/55; 61/145; 63/134; 66/63; 66/86; 64/186; 69/6-7; 83/44; 88/149; 90/65; 93/90-91; 96/58; 103/12; 103/80; 103/91; 109/193; 110/8; 112/28; 112/32; 112/73; 129/138-139; 132/6; 142/23-24; 142/81; 144/34; 142/101; 146/29; 146/36; 149/97; 151/7; 151/19; 151/85; 152/71; 185/27; 186/18; 210/1; 210/5; 285/7.

b-Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

VGM. VKA, Defter Nu: 594/129/114.

VGM. VKA, Defter Nu: 734/37/12.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013.

Akkoç, Fatma Kırçıl. “Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında (1550-1565) Bursa Vakıfları.” Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010.

Albayrak, Murat. “Şehirlerin Gelişimi Açısından Külliye ve Hanların Önemi Osmanlı Devri Bursa Külliyesi ve Hanları.” Araştırma projesi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2015.

Altıntaş, Zeynep. “Muradiye Külliyesi ve Haziresindeki Türbeler.” Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2008.

Ateş, Nilüfer. “Emir Sultan Külliyesi (XV.-XVII. Yüzyıllar).” Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.

Aydın, Nur Gül. “Bursa Orhan Gazi Külliyesi.” Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.

Azamat, Nihat. “Üftade”, TDV İslam Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 282-283.

Barkan, Ömer Lütfi. “Süleymaniye Camive İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586).” *Vakıflar Dergisi* 9 (1971): 109-161.

- Barkan, Ömer Lütfi. “Fatih Cami ve İmareti Tesislerin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-63): 297-341.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-63): 239-296.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları.” *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/2 (1964): 235-377.
- Başol, Samettin. “Vakfiyelerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları.” Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2000.
- Başol, Samettin. “Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları.” (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.
- Berki, Şakir. “Vakıflar.”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 38/1 (1981): 133-164.
- Budak, Ayşe. “Gücü Besleyen Mimarlık: Osmanlı İmaretleri.” Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Budak, Ayşe. “İmaret Kavramı Üzerinden Erken Osmanlı Ters T Planlı Zaviyeleri İle Aşhanelerin İlişkisi: Osmanlı Aşhanelerinin Kökekine Dair Düşünceler.”, *METU JFA*, 2016/1, (33:1): 21-36.
- Çekiç, Faruk Taylan. “Bursa Hançerli Fatma Sultan Külliyesi.” Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2019. Özdoğan, Nimet. “Hamza Bey ve Külliyesi.” Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010.
- Çelebi, Azize Gelir. “Somut Olmayan Kültür Mirası ‘İmaret Geleneği’ ve Osmanlı İmaretleri.” Yüksek lisans tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2017.
- Çiftçi, Çiftçi. *Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gayet Kitabevi, 2004.
- Demirel, Hale. “Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları.” Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2006.
- Ergin, Nina, Christoph K. Neumann, Amy Singer, Ed. *Feeding People, Feeding Power; Imarets in the Ottoman Empire*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007.
- Ertuğ, Zeynep Tarım. “İmaret”, TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), s. 219-220.
- Gerber, Haim. “Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa’da Kadın’ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)”. Çev. Hayri Erten, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1998): 327-343.
- Gökbilgin, M. Tayyib. “Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi.” *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 217-234.
- Güneş, Ahmet. “Bir İmar Düzeni ve Hayır Kurumu Olarak Osmanlılarda İmaret.” *Milli Folklor* 9/66 (2005): 26-33.
- Gürbıyık, Cengiz. “Osmanlı İmaretleri (Aşevleri).” Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2013.
- Hızlı, Mefail. “Bursa’da Selâtin İmaretleri.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001): 33-62.

- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. Bursa: Esra Fakülte Kitabevi, 1997.
- Huart, Cl. “İmaret”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/2 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), ss. 985.
- İnan, Abdülkadir. “Orun ve Ülüş Meselesi.” *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, ss. 241-254.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Kallek, Cengiz. “Kile”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25 (Ankara 2022), ss. 567-570.
- Kaplanoğlu, Raif. *Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)*. Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2001.
- Kara, Mustafa. “Eşrefiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11 (İstanbul 1995), ss. 477-479.
- Kaya, Miyase Koyuncu. “Osmanlı Kadını ve Para Vakıfları, 18. Yüzyıl İkinci Yarısı Bursa Örneği.” *21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar Değişim ve Güçlenme Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi (13-16 Ekim 2009) Bildiri Kitabı*, 5 (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2010): 122-129.
- Kazancıoğlu, Habibe. “16. Yüzyıla Ait Bazı Vakfiyeler Işığında Osmanlı Dönemi İmaretleri.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017): 283-301.
- Kazıcı, Ziya. “Osmanlı Devleti’nde İmâret”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, V (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), ss. 44-48.
- Köç, Ahmet. “Chapter 1: Free Food Distribution in Ottoman Imarets or the Social Aspects of Power of Nutrition.” *Turkey at the Beginning of 21st Century: Past and Present*, ed., R. Efe-M. Ayışığı, Ö. Düzbakar- M. Arslan. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2015.
- Köç, Ahmet. “İdari ve Mali Açılardan XVII. Yüzyılda Seyyid Hüseyin Gazi Tekkesi.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 72 (2014): 15-42.
- Köç, Ahmet. “Osmanlı Devleti’nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi ve Vakıfları.” *Belleten* 80/289 (2016): 797-822.
- Küçükdağ, Yusuf. “Karatay İlçesindeki İmaretler.” *Karatay Tarih-Kültür-Sanat*, haz., Yusuf Küçükdağ, Yaşar Erdemir, Bekir Şahin (Konya: Karatay Belediyesi Kültür Yayınları, 2012): 812-815.
- Küçükdağ, Yusuf. “Konya Sultan Selim İmareti, Vakfiyesi ve Vakıfları.” *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi Konya Kitabı VII, Özel Sayı* (2004): 263-279.
- Orbay, Kayhan. “16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmareti’nin Mali Tarihi (1553-1650).” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 0/22, (2007): 125-158.
- Öcalan, Hasan Basri. *Bursa’da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*. Bursa: Gaye Kitabevi, 2000.
- Pamuk, Şevket. “Kuruş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26 (İstanbul 2002), ss. 458-459.
- Pay, Salih. *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*. Bursa: Eğitsan Yayınları, 1996.
- Pay, Salih. *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.

- Sak, İzzet. *Şeri'ye Sicillerine Göre Konya'da Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar (1700-1750)*. Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.
- Singer, Amy. "İmarethaneler", Çev: Alim Yıldız, *Türkler Ansiklopedisi*, X (Ankara: 2002), ss. 483-490.
- Singer, Amy. *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*. Çev., Dilek Şendil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Taşkın, Ünal. "Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri." Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2005.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi." *Türk Kültürü* 219 (1981): 262-271.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Müessese Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumuna Vakıf Müessesesi." *Vakıflar Dergisi* 15 (1982): 23-53.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Yediyıldız, Mustafa Asım. "Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulu Cami." Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1995.
- Yenişehirlioğlu, Filiz. "XIV-XV. Yüzyıl Mimari Örneklerine Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi." *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri III* (Ankara 1989): 1345-1353.
- Yıldız, Salim Tayfun "Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi." Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2001).
- <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>. (erişim 15.08.2022)

Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak [1918-1921]

Politics Under a Sandstorm: Making Sense of the Positions and Orientations of Shiites in the Process Leading up to the Establishment of the Iraqi State under the British Mandate [1918-1921]

Ramazan Sonat*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Osmaniye Korkut Ata
Üniversitesi
Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler
Fakültesi
ramazansonat@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7189-5783

Başvuru / Submitted :
8 Aralık 2022

Kabul / Accepted :
30 Ocak 2023

DOI: 10.21021/osmed.1216110

Atıf/Citation:

Sonat, R. "Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak [1918-1921]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 173-196.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Osmanlı devlet otoritesinin Irak'ta etkisizleşmesi neticesinde bu alanda ortaya çıkan güç boşluğunun önemli adaylarından birisi şeklinde ortaya çıkan Şii toplumu ile buranın bir diğer güç formasyonu İngilizler arasındaki münasebetlere odaklanmıştır. Bu çerçevede Şii toplumunun, 1918 yılının sonbaharından Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Irak tahtına oturtulduğu Ağustos 1921 tarihine kadar İngilizlere sahada üstünlük kurabilmek amacıyla hangi enstrümanları kullandığı ve İngilizlerin bu enstrümanları devre dışı bırakabilmek için hangi kartları piyasaya sürdüğü çalışmanın ana odak noktalarını oluşturmuştur. Çalışma bu odak noktalarını açığa kavuşturabilmek hedefiyle hem İngilizlerin hem Şiiilerin sahadaki önemli figürlerinin faaliyetlerini merkeze almış ve onların aksiyonlarının Irak'taki güç dengesini İngilizler lehine mi yoksa Şiiiler lehine mi kaydırıldığını anlamlandırmak istemiştir. Mesele bu şekilde ele alındığında, Şii toplumunu temsilen Seyyid Muhammed Kazım Yezdi ve Seyyid Mirza Muhammed Taki Şirazi bu çalışmanın içerisinde kendilerine fazlasıyla yer bulmuşlardır. İngilizlerin cephesinden konuya yaklaşıldığında, özellikle Sir Percy Cox ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Irak Devleti'nin kuruluşunda nasıl bir misyon üstlendiklerine çalışmada geniş bir parantez açılmıştır. Ayrıca çalışma, Irak Şii toplumunun Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa ile kurduğu temaslara, Mustafa Kemal Paşa figürünün sahadaki gruplar için ne anlam ifade ettiğine ve Millî Mücadele Hareketi'nin Irak'taki gelişmeler karşısında kendisini nasıl konumlandığına yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Şii, Mustafa Kemal Paşa, Seyyid Muhammed Kazım Yezdi, Seyyid Mirza Muhammed Taki Şirazi.

Abstract

This study focuses on the relations established by the Shiite community with the British, another power formation, which appears as the biggest sign of the power vacuum that has arisen in this area as a result of the inactivation of the Ottoman State in Iraq after the end of the First World War. In this context, from the autumn of 1918 until August 1921, when Sharif Hussein's son Faisal was installed on the Iraqi throne, which instruments the Shiite community used to dispose of the British in the field and which cards the British released to disable these instruments were the main focuses of the study. In order to clarify these focal points, the study focused on the activities of important figures of both the British and the Shiites in the field and wanted to understand whether their actions shifted the balance of power in Iraq in favor of the British or in favor of the Shiites. Considering the issue in this way, the teachings of Sayyid Muhammad Kazim Yazdi and Sayyid Mirza Muhammad Taqi Shirazi, representing the Shiite community, have found a lot of space in this work. When the issue is approached from the British front, a wide bracket is opened, especially in the study of how Sir Percy Cox and Sharif Hussein's son Faisal undertook a mission in the establishment of the Iraqi State. In addition, the study focuses on the contacts established by the Iraqi Shiite community with Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle Movement in Anatolia, what the figure of Mustafa Kemal Pasha means to the groups on the ground, and how the National Struggle Movement positions itself in the face of developments in Iraq.

Keywords: Iraq, Shiite, Mustafa Kemal Pasha, Sayyid Muhammad Kazim Yazdi, Sayyid Mirza Muhammad Taqi Shirazi.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, -nihai anlamda- kaderine yön vereceğini düşündüğü Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılması çok uzun bir süredir hükmettiği -bilhassa Arap coğrafyasındaki¹- yerlerde -doğal olarak- bir otorite boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Bu süreçte, devletin güç kaybına uğraması neticesinde farklı farklı yerlerde değişik biçimlerde ortaya çıkan otorite boşlukları, birbirlerinden bağımsız veyahut birbirleriyle ilişkili güç odakları tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Bu düzlemde Osmanlı Devleti'nin hasım güç olarak addettiği ve savaş sırasında kendilerine karşı hemen hemen her cephede büyük bir hezimete uğradığı İngilizler; Irak, Filistin ve Ürdün gibi yerlerde birtakım toplumsal gruplar² ile yeni yönetim sistemleri oluşturmaya çalışırken Fransızlar ise Lübnan, Suriye ve Anadolu'nun güney kısımlarında (bilhassa İskenderun, Urfa, Antep, Maraş, Osmaniye gibi yerlerde) aynı yöntemle işe koyulmuşlardır³. Ancak İngilizlerin ve Fransızların -ortaklarıyla beraber- ifade edilen yerlerde var olan gelenekselleşmiş yönetim anlayışlarını ortadan kaldırıp yerlerine yenilerini ikame etme çabaları -onlar adına tam manasıyla beklenildiği gibi gelişmeyip- birtakım sancılı hadiselerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Şüphesiz böyle bir durumun ortaya çıkmasında da İngilizlerin ve Fransızların Birinci Dünya Savaşı sırasında iş birliği içerisinde olduğu veya stabil ilişkiler kurduğu toplumsal gruplarla münasebetlerinin savaşın bitimini müteakip değişkenlik göstermeye başlaması önemli bir rol oynamıştır.

İngilizlerin ve Fransızların Birinci Dünya Savaşı sırasında daha dengeli ve ılımlı ilişkiler geliştirdiği toplumsal gruplarla savaşın sonlanmasından sonra farklı münasebetler tesis etme arzuları başka bir tabirle onlar içerisinde bazılarını öne çıkarıp bazılarını tecrit etme politikaları faydacı anlayışın ete kemiğe bürünmüş halini temsil etmiştir. Şöyle ki savaşın en ateşli günlerinde kendilerinden ciddi anlamda istifade edilen ve İstanbul'un aldığı aksiyonların dengelenmesi çerçevesinde kullanılan Şerif Hüseyin'in liderliğini üstlendiği isyancı Arap kabilelerinden Irak'ta

¹Burada bir parantez açmak gerekir ki bu makalenin konusunu teşkil etmesinin haricinde Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesini müteakip Osmanlı Arap coğrafyasında oluşan güç boşluğu günümüzde dahi doldurulabilmiş değildir. Nitekim savaşın üzerinden yüz yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen Arap coğrafyasında tam anlamıyla tesis edilemeyen siyasi bütünlük ve buna bağlı olarak güvensizlik duygusu bu coğrafyanın içerisinde kurulan irili ufaklı devletlerin geçmişten günümüze sık sık siyasi, askerî, iktisadi, sosyal ve hatta dinî açıdan türbülansa girmelerine sebebiyet vermiştir.

²Bu kavramdan kasıt bölgesel dinamizmi sembolize eden aşiret yapılanmalarıdır. Bu aşiret yapılanmaları, daha önce de mevcudiyetlerini ciddi manada hissettirmelerine karşın özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin otoritesinin kaybolmaya başlaması ile birlikte meskün oldukları yerlerde birer güç istasyonuna dönüşerek Batılı devletlerin dikkatini çeker hale gelmişlerdir. Bu aşiret yapılanmalarından birkaçı hakkında metnin ilerleyen kısımlarında detaylı bilgi verilmiştir.

³Esasında yukarıda dile getirilen alanların paylaşımı 1916 yılında İngiltere, Rusya ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması çerçevesinde gerçekleşmiştir. Genel anlamda Osmanlı'nın Ortadoğu'daki topraklarının dağıtımına gelen bu antlaşma ile -Rusya'ya Doğu Anadolu'da söz söyleme hakkı verilmesinin haricinde- İngilizler ve Fransızlar, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yukarıda dile getirilen alanlarda kendi gözetimleri altında bir çeşit manda yönetimleri kurmaya başlamışlardır. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Sykes-Picot Antlaşması çerçevesinde Osmanlı coğrafyasında elde ettiği kazanımları derinlemesine bir şekilde irdeleyen -bu konuda çok fazla materyal olmakla birlikte- bazı önemli çalışmalar için bkz: James Barr, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi)*, çev., Ekin Can Göksoy, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016); Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, (2010), 204-206. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni Türk devletinin elitleri kendisini Osmanlı'dan soyutlamak maksadıyla -ki bu durum esasında Osmanlı Devleti'nin bakiyyesi üzerine kurulan bütün devletler için geçerlidir- Arap coğrafyası ile arasına bir psikolojik uzaklık (Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992), 10.) inşa ettiği için çok uzun süre İngilizlerin ve Fransızların önderliğinde ifade edilen alanlarda kurulan manda yönetimleri hakkındaki bilgiler Türk akademik sisteminin içerisinde yer bulamamıştır. Ancak 1980'li yıllardan itibaren Türk devletinin yeni elitlerinin daha dışa dönük bir anlayışla hareket etmeleri, Türk akademisyenlerin/araştırmacıların daha fazla Arap coğrafyası ile haşır neşir olmalarını beraberinde getirmiş ve Irak, Suriye, Mısır, Suudi Arabistan vb. ülkelerin XX. yüzyılda geçirdiği değişim ve dönüşümle alakalı bilgiler Türkiye'de belirgin bir şekilde yayılmıştır. Nitekim 2000'li yıllarda Türkiye'nin başta komşuları Suriye ve Irak olmak üzere Arap coğrafyasındaki diğer ülkelerle ilişkiler geliştirmeye başlaması ile birlikte de Türk-Arap ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır.

ciddi bir mevcudiyeti ve gücü bulunan Şiilere kadar toplumsal gruplardan bazıları⁴ yeni süreçte değerlendirilmek istenmemiştir. Filhakika toplumsal gruplardan bazılarının ön plana çıkarılıp bazılarının tecrit edilmesinde ise İngilizlerin ve Fransızların manda yönetimleri kuracakları alanlarda kendi menfaatlerini en fazla koruyacak/kendilerine sorun çıkartmayacak kullanılışlı grupları tercih etmeleri etkili olmuştur. İngilizlerin ve Fransızların işte bu çerçevedeki aksiyonları da 1918 yılından sonra bilhassa Suriye⁵ ve Irak'ta⁶ onlara karşı büyük muhalif hareketlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir⁷.

Yukarıda dile getirilen ifadelerin ışığında, Suriye'deki manda yönetiminin inşasında Fransızların ön plana çıktığı süreçte⁸ Irak'ta İngilizler arzuladıkları yeni yönetim tasavvurunu hayata geçirmeye çalışırken birçok sorunla karşılaşmışlardır. Bu sorunlardan birisini ve en önemlisini oluşturması bakımından Atebât-ı Aliye'nin⁹ Şii sakinlerinin konum ve yönelişleri, İngilizlerin yeni yönetim anlayışının Irak'ta vücut bulmasının önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır. Bu cümleyi biraz açmak gerekir ise Kerbela, Necef, Samarra ve Kazimiye'de meskûn Şiiler ile İngilizler, 1918 yılından sonra yeni Irak'ın oluşumunda büyük bir siyasî çıkar çatışmasına girmişlerdir. Bu çıkar çatışması içerisinde yeni Irak'ın oluşumunda siyasî bir enstrüman olarak düşünülmeyen Şiiler sık sık başkaldırı hareketleri tertip ederek veyahut Osmanlı'yı yeniden canlandırmaya çalışarak İngilizlerin karşısında yer almışlardır. Nitekim Şii toplumu ve İngilizlerin birbirlerinin karşısına dikilmelerini, daha net bir ifade ile yeni Irak'ın oluşumunda birbirlerinden rol çalmaya çalıştıkları süreci konu edinen çalışmalar -niceliksel olarak yeterli olmamakla birlikte- Türkiye ve dışında şu ana kadar kaleme alınmıştır. Lakin kaleme alınan bu çalışmaların genellikle sadece birtakım -Arapça-Farsça-İngilizce- telif ve tetkik eserlerden/ikincil kaynaklardan oluşmaları, en önemlisi konuyla yakından ilgili devletlerin -bilhassa İran (Kaçar Hanedanı) ve Osmanlı-arşivlerinden istifade etmemeleri ve birbirleriyle yeterince iç içe geç(e)memeleri¹⁰ bu alanda yeni

⁴Bu durumun en çarpıcı örneklerinden birisini teşkil etmesi bakımından; Mekke Şerifi Hüseyin ile İngilizler arasında savaş sırasında Osmanlı halifesinin ilan ettiği Cihâd-ı Ekber'in devre dışı bırakılması amacıyla kurulan ittifak, 1918 yılından sonra farklı bir boyut kazanmıştır. İngilizlerin Arapları -Şerif Hüseyin veya oğullarının yönetimi altında- yekpare görmek yerine parçalara ayırma/bölüp yönetme arzularının neticesinde Osmanlı'dan sonra Arap coğrafyasında birden fazla teşekküller oluşmuştur. Nitekim bu durum Şerif Hüseyin'in oğlu -Kral- Abdullah'ın anılarında fazlasıyla işlenmiş ve Abdullah İngilizleri sözlerini tutmayıp Arapları parçalara ayırmakla suçlamıştır. Bu konuda bkz: Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, ter., Halit Özkan, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 145-154, 170-175.

⁵Bu kavram çalışmada, günümüzdeki Suriye Arap Cumhuriyeti'nin alanını tanımlamaktan ziyade çoğunlukla Şam merkezli alanı ve onun çevresini tanımlamak için kullanılmıştır.

⁶Bu kavram çalışmada, çoğunlukla Bağdat merkezli alanı ve onun çevresini tanımlamak için kullanılmıştır. Çalışmada Kerbela, Necef, Samarra, Kazimiye, Kufe, Hille vb. noktalar Bağdat'ın çevresini oluşturan yerler şeklinde takdim edilmiştir.

⁷Bu çalışma ifade edilen alanlarda ortaya çıkan muhalif hareketlerden birisini resmetmesi ve ileride aynı düzlemde tecessüm etmesi muhtemel eserlere ilham kaynağı olması açısından önemli bir misyon edinmiştir.

⁸Bu konuyu Türkiye'de en ciddi işleyen kişi Ömer Osman Umar olmuştur. Onun kaleme aldığı (Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004) isimli çalışma Suriye'nin Osmanlı yönetimi altında geçirdiği değişimi ve dönüşümü irdelediği gibi onun Fransız manda dönemi altındaki durumuna da odaklanmıştır. Yine Ü. Gülsüm Polat'ın kaleme aldığı ve son dönemde oldukça popülerlik kazanan eserinde (Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri -Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)-*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 215-vd) konuyla alakalı kısmi de olsa değerli bilgiler yer almıştır.

⁹Irak'ta Şiiler tarafından mukaddes olarak adlandırılan bazı ziyaret yerlerine (Kerbela, Necef, Kazimiye ve Samarra) verilen genel isimdir. Bu konuda bkz: Avni İlhan, "Atebât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, (1991), 49-50.

¹⁰Bu kaynaklar tetkik edildiğinde; konuyla alakalı en önemli çalışma Yitzhak Nakash tarafından (Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev., Metin Saltoğlu, (Ankara: Elips Kitap, 2005) kaleme alınmıştır. Nakash kaleme aldığı çalışmada, Irak'ta Şiiliğin oluşumunu, gelişimini ve bilhassa 1918 yılından sonraki serencamını İngiliz ve Amerikan arşiv belgelerine ek olarak birçok Arapça, Farsça ve İngilizce telif tetkik eserin ışığında ortaya koymaya çalışmıştır. Lakin bu çalışma dönemin Osmanlı ve İran arşiv vesikalarını haiz olmaması ve yine güncel Türkçe kaynakları bünyesinde barındır(a)maması sebebiyle -ki bu çalışmanın çıkış noktası buradan kaynaklanmıştır- yeni çalışmalarla desteklenmeye ihtiyaç duymuştur. Bu konu çerçevesinde; Ziya Abbas'ın hazırladığı (Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013), 126-vd) isimli önemli çalışmada Irak Şii toplumunun 1918 yılından sonra İngilizler ile geliştirdiği münasebetler özellikle Arapça telif tetkik eserler ışığında açığa

bir çalışmanın ortaya çıkmasını doğurmuştur. İşte bu çerçevede kaleme alınan çalışma yeni Irak'ın tesis edilmesinde Şiilerin konum ve yönelimlerinin İngilizlerin arzularıyla ne oranda örtüşüp örtüşmediğini açığa çıkarmaya kendisini adanmış ve bunun için Osmanlı Arşivinde yer alan belgelere müracaat etmiştir. Pek tabii ki bu belgelere ek olarak çalışma, Irak Şii toplumu ile İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki münasebetlerini konu edinen çok sayıda -yukarıda bahsedilen- eseri değerlendirerek, onlarda yer alan bilgileri sentezleyerek bir anlamda konunun farklı bir boyut kazanmasını arzulamıştır. Böylece çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Irak'ta beliren kum fırtınasının/kaotik ortamın altında İngilizlerin -başta Şii toplumu olmak üzere- toplumsal gruplarla hangi siyasî pazarlıkları gerçekleştirdiklerini ve bu pazarlıkların Irak Devleti'nin kuruluşuna ne şekilde etki ettiğini anlamlandırma isteği ile vücut bulmuştur.

1. Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadeleleri Altında Şiiliğin Irak Coğrafyasında Yükselişini Sorgulamak

İslamiyet'in içerisindeki varlığı her daim tartışma götüren Şîa¹¹ için Irak her daim özel bir konumda olmuştur. En başta Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in -Muaviye'nin oğlu- Yezid'e karşı giriştiği hilafet yarışı içerisinde kendisine destek vereceğini ilan eden Kufe sakinlerini ziyaret etmek maksadıyla buraya hareket etmesi fakat Kerbela'da şehit edilmesi ile Şiilik oluşum süreci içerisinde girmiştir. Ardından on iki Şii imamının çoğunluğunun hayatlarının önemli bir kısmını Irak'ta geçirmeleri, onlara ait türbelerin Kerbela, Necef, Samarra ve Kazimiye gibi noktalarda bulunması, Şiilik ile ilgili birçok organizasyonun buralarda gerçekleştirilmesi ve hatta Şii anlayışa sahip Büveyhilerin¹² Irak'ta hüküm sürmesiyle zaman zaman -özellikle Şah İsmail yönetimindeki-Safevilerin burada yoğunlaşma arzusundan ötürü adı geçen alan Şiilerin tam anlamıyla kutsiyetine mazhar olmaya başlamıştır¹³.

Ne var ki Şiiliğin Irak'ta hâkim anlayış olarak ortaya çıkmaya -bunun kaynağını sorgulayan akademik çalışmalar olmakla beraber¹⁴- başlamasının tarihi XVIII. yüzyıla kadar uzanmıştır. Nitekim böyle bir olgunun bu sürecin içerisinde kendisini göstermesinde de birden fazla faktör etkili

çıkartılmak istenmiştir. Bu iki çalışmaya ek olarak Atebât-ı Aliye'nin Şii sakinlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip İngilizlerle münasebetlerini konu edinen başka bir çalışma için bkz: Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şii Varlığı", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013), 396-vd. Ayrıca Cemil Hakyemez tarafından vücuda getirilen (Cemil Hakyemez, *Osmanlı-Iran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 158-176) çalışmada ve Ramazan Sonat tarafından ortaya konan (Ramazan Sonat, *İşgal Kıskaçı Altında Bağdat (1914-1918)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), 59-60, 70-78) ile (Ramazan Sonat, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Irak Misyonu (1908-1914)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022), 192, 200-203) eserlerde Irak Şii toplumu ile İngilizler arasında 1918 yılından sonra gelişen münasebetler hakkında bilgi bulunmamakla birlikte onun hemen öncesi ile ilgili -1908-1918 dönemi kapsayan- faydalı bilgiler yer almıştır. Ayrıca bu çerçevede hazırlanan diğer çalışmalardan bu alanda bahsedilmemekle birlikte onlardan -kişisel tercihten ötürü- "*Irak Devleti'nin kuruluşunda Şiilerin konum ve yönelimlerini anlamlandırmak veyahut yeni Irak'ın oluşumunda Şii toplumuna ihtiyaç var mıydı*" başlığı altında fazlasıyla istifade edilmiştir.

¹¹Burada bir parantez açmak gerekir ki bu çalışma Şiiliğinin İslamiyet içindeki/dışındaki konumuna odaklanmaktan azade bir amaç doğrultusunda kaleme alındığı için bu çerçevede ortaya çıkan tartışmaları bünyesinde barındırmamıştır.

¹²Bu hanedan, 932-1062 yılları arasında hem Irak hem de İran coğrafyasında etkin bir güç olarak bulunmuştur. Bu konuda bkz: Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, (1992), 496-500.

¹³Mustafa Öz, "Şîa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, (2010), 112; Abbas Kadhim, "Efforts at Cross-Ethic Cooperation: The 1920 Revolution and Sectarian Identities in Iraq", *International Journal of Contemporary Iraq Studies*, 4/3, (2010), 277; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 13; İlhan, "Atebât", 49-50; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 47-52.

¹⁴Yitzhak Nakash çalışmasının önemli bir kısmını bu meseleye ayırmıştır. Nakash'e göre Irak'ın XX. yüzyıldaki -bilindik Şii yapısının- kökleri çok eskiye dayanmakla birlikte Şiiliğe doğru asıl yöneliş -iç/dış faktörlerin etkisiyle- XVIII. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 13-18. Yitzhak Nakash'in aksine Ziya Abbas çalışmasında Irak coğrafyasının Şiiliğe evrilmesinin anlaşılabilmesi için İslam tarihinin derinlerine inilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Filhakika bunun için de Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali etrafında şekillenen/şekillendirilen halifelik müessesesinin Irak'a nasıl yansıtıldığı/yansıtıldığına ortaya çıkarılması Abbas'a göre büyük bir önem teşkil etmiştir. Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 47-vd.

olmuştur. Birincisi, İngiltere'nin dışa dönük politikalarının/dünyaya açılma planının¹⁵ neticesinde Hindistan'da nüfuzunu iyiden iyiye hissettirmesi burada yaşayan Şiiilerin¹⁶ kendilerince kutsiyet atfettiği Irak'taki kutsal Şii şehirlerine 'İngiliz şemsiyesi' altında daha fazla seyahat etmelerine olanak sağlamış ve bölgedeki Şii yayılmacılığının fitilini ateşlemiştir. İkincisi, İran'daki siyasî kaosu etkisiyle¹⁷ buradaki Şii ulemanın kitleler halinde Irak'taki kutsal Şii şehirlerine akın etmeleri, önemli müesseselerini bu noktalara taşımaları ve hatta buraları Şiiiliğin yeni merkezleri olarak ilan etmeleri bu anlayışın bölgedeki popülaritesini arttırmıştır. Üçüncüsü, İngiltere ve İran'dan kaynaklanan bütün bu faktörlerin etkisiyle Irak coğrafyası Şiiiliğe doğru yavaş yavaş evrilirken Osmanlı Devleti'nin bu durumu bir türlü engelleyememesi bilakis yine bu süreçte Orta Arabistan'da palazlanan Vehhâbilik anlayışına¹⁸ mensup grupların -XIX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru gidilen süreçte- Atebât-ı Aliye'ye yönelik saldırılarını önleyememesi/önleme noktasında yetersiz kalması Sünnilik anlayışının Irak'ta erozyona uğramasına yetmiştir¹⁹.

Şiiiliğin Irak'ta hâkim anlayış şeklinde belirmesi XIX. yüzyıl içerisinde söz konusu olmuştur. Hakikaten bu dönemde -Sünni ekolü temsil eden- Osmanlı Devleti'nin varlığının Irak'ta ortadan kalkması buna karşılık İngiltere'nin Hintli hacıları kullanarak kutsal Şii şehirlerine iyice yerleşmesi ve İran'daki Kaçar Hanedanı'nın²⁰ bünyesindeki Şii ulemayı kullanarak Atebât-ı Aliye'ye iyice nüfuz etmeye başlaması neticesinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki Şiiiler Sünnilere karşı nüfus üstünlüğünü ele geçirmişlerdir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken İstanbul'un bölgede yaşayan aşiretlerin Şiiiliği tercih etmelerini engellemek için başta Bağdat ve çevresinde Sünni ekole dayalı okullar açması, aşiretlere toprak dağıtımı ve birtakım ek imtiyazlar sunması netice vermemiştir.

¹⁵Esasında bu politikanın temelini 1558 yılında tahta çıkan Kraliçe I. Elizabeth atmıştır. Nitekim onun döneminde İngiltere'nin deniz aşırı seferlere ve keşiflere önem vermesi başka bir tabirle dünyayı anlamlandırma arayışı içerisinde olması onu -ilerleyen yüzyıllarda- dünyanın en önemli emperyal gücüne dönüştürecek sürecin kapısını aralamıştır. Yine I. Kraliçe Elizabeth döneminde kurulan Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company) ilerleyen süreçlerde İngiltere'nin Asya ve Uzakdoğu'daki ticari trafiğini düzenlemede kilit bir rol üstlenmiştir. Azmi Özcan, "İngiltere", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, (2000), 297-298.

¹⁶Son yapılan çalışmalar -yeterli olmamakla birlikte- çok eski dönemlerden beri Şiiiliğin Hindistan'da var olmaya çalıştığını ortaya koymuştur. Bu çalışmalardan bazıları için bkz: Bilal Koç, "Şia'nın Hindistan'da Varolma Mücadelesinin Delhi Türk Sultanlığı Safhası", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, (Ankara 2018), 75-90; Göktuğ Çalışkan, "Hindistan Şiiiliği ve Hindistan Şiiiliğinin İran-Hindistan İlişkilerindeki Yerinin Yumuşak Güç Çerçevesinde İncelenmesi: Konstrüktivist Bir Bakış", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2020), 54-64.

¹⁷Safevilerin XVIII. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla İran'daki nüfuzlarının bilhassa -daha Doğu'dan gelen- Afgan kabilelerinin saldırılarıyla ortadan kalkması ifade edilen alanda bir güç boşluğunun doğmasına sebebiyet vermiş ve bu hadise birçok Şii din adamının Irak'taki Şii kentlerine hicret edip Şiiiliği burada kurumsallaştırmasının önünü açmıştır. Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 15-16.

¹⁸Bu konuyu Türkiye'de en derli toplu inceleyen sima Zekeriya Kurşun olmuştur. Zekeriya Kurşun tarafından kaleme alınan (Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998) künyeli eser kendisinden sonra bu alanda ortaya çıkan çalışmalara ışık tutmuştur. Bu meseleyi Türkiye'de en derli toplu inceleyen ikinci kişi Selda Güner olmuştur. Güner, kaleme aldığı (Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhâbi-Suudîler (1744-1819)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 63, 121, 136-139) künyeli -doktora tezinden hazırlanmış- eserinde Vehhâbiliğin ortaya çıkışını, gelişimini ve İstanbul'un bu anlayışa bakışını tetkik etmekle beraber Vehhâbiliğe mensup grupların Irak'taki Kerbelâ ve Necef gibi kutsal Şii şehirlerine yönelik saldırılarını da konu edinmiştir.

¹⁹Yitzhak Nakash, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şiiiliğe Dönüşümü", ter., Zeki Tekin, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15/3, (2002), 387-397; Faruk Yalçımen, "Osmanlı Devleti'nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi", *Gelenek ve Modernite Arasında Bilgi ve Toplum*, edit., M. Hüseyin Ercan, (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2013), 305; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 15-16; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 5.

²⁰1795-1925 yılları arasında İran coğrafyasında hâkim güç olarak beliren Kaçar Hanedanı hakkında Türkiye'de en ciddi çalışmalar Yılmaz Karadeniz tarafından gerçekleştirilmiştir. Karadeniz, ağırlıklı olarak Farsça kaynaklar doğrultusunda hazırladığı (Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 47, 108, 114) künyeli eser ile son dönem İran tarihinin önemli aşamalarını/hadiselerini Türk akademik sistemine başarı ile taşımıştır. Nitekim onun çalışmasında Kaçar Hanedanı'nın yönetimi altındaki İran'ın XIX. yüzyıldan itibaren Kerbelâ, Necef ve Kazimiye gibi noktalara çeşitli konsolosluklar kurduğu, buralara yeni kutsal mabetler inşa ettiği ve yine buralardaki -çeşitli sebeplerden zarar gören- yapıları tamir ettiği belirtilmiştir.

Nihayetinde XX. yüzyıla girilirken İngiltere ve İran (Kaçar Hanedanı) kendi hazırladıkları planlar doğrultusunda Irak'ta Şiiğin hamisi sıfatını elde etmeye başlayarak Sünni ekole dayalı Osmanlı Devleti'ne karşı dinî açıdan yeni bir cephe açmışlardır. Böylece onlar gerçekleştirdikleri bu faaliyetler ile Şiiğin gelişimine katkı sağlamakla birlikte Yakındoğu'da kendisini önemli bir güç şeklinde konumlandıran Osmanlı Devleti'ni kuşatmışlardır²¹.

Şiiilik, XX. yüzyılda egemen güçlerin Irak'ta hakimiyetlerini pekiştirmelerinde/ yeni bir misyon üstlenmelerinde önemli bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Bu durumu biraz açmak gerekir ise kâğıt üstünde Irak'ı hâlâ bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin yeni elitlerinin -İttihat ve Terakki Cemiyeti kadrolarının- zaman zaman iktidardan düşmekle birlikte genel anlamda II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Atebât-ı Aliye'ye yönelik izlenen geleneksel -tecrit²²- politika(sın)dan vazgeçip buraların sakinlerini kazanma ve Devlet-i Aliyye'nin menfaatleri çerçevesinde kullanma stratejisi kısa sürede sonuç vermiştir. Nitekim Irak'ın Şii sakinleri önce Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında Devlet-i Aliyye'yi yayınladıkları fetva metinleri ve gönüllü askerlerle ciddi anlamda desteklemişlerdir. Ancak bilhassa 1916 yılından sonra İngilizlerin Irak'ta Osmanlı kuvvetlerini mağlup edip burada kökleşmeye başlamaları aynı süreçte İstanbul'un Atebât'a yönelik izlediği çelişkili birtakım politikalar ile birleşince Şii toplumu ya tamamen İngilizlerle iş birliği kurmaya başlamış ya da kendi halinde hareket eder duruma gelmiştir. Bu durumu biraz açmak gerekir ise nüfuzunu devreye sokarak savaşın ilk yıllarında Cihâd-ı Ekber'i Irak ve İran'a ek olarak Hindistan gibi Şiiilerin yoğun bir şekilde yaşadığı alanlara yaymaya çalışan, onlardan maddi ve manevi destekler talep eden Atebât, bu teşebbüsü karşılığında İstanbul'un kendisinden fazladan vergi toplamak istemesi, zorunlu askerlik uygulamasına katılmasını talep etmesi ve birtakım dinî hassasiyetlerine kulak tıkaması ile karşılaşınca hayal kırıklığına uğramış ve bütün bu gerekçeleri öne sürerek Devlet-i Aliyye'ye başkaldırmıştır. Nitekim 1915 yılının bahar aylarında alevlenen ve 1916 yılı boyunca yoğunluğu tartışılmakla birlikte devam eden bu başkaldırı hareketi İngilizlerin Bağdat'a doğru ilerlemeleri ile birleşince Atebât ile İstanbul arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiş ve taraflar arasındaki münasebet sağlıklı bir şekilde tesis edilememeye başlamıştır. Ayrıca İstanbul'u temsilen Kerbela ve Nəcəf gibi noktalarda görev yapan birtakım kamu görevlilerinin vazifelerini tam manasıyla yerine getirememeleri veya kötüye kullanmaları tarafların birbirlerine olan güven duygusunu iyice zedelemiştir. Ancak Atebât-ı Aliye'nin sakinleri, 1917 yılından sonra İngilizlerin Irak'ta en etkin parametre olarak belirmesi ve Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetinin ilgili alandan

²¹Faruk Yashçimen, "Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against the Spread of Shiism in Iraq During the Time of Abdülhamid II", *Dîvân*, 21/41, (2016/2), 63-108; İsmail Safa Üstün, "The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi'a in The 19th Century Province of Baghdad", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (2007/2), 69-86; Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams*, XXX, (1990), 45-62; Gökhan Çetinsaya, "The Caliph and Mujtahids: Ottoman Policy Towards The Shiite Community of Iraq in The Late Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 41(4), (July 2005), 561-774; Faruk Yashçimen, "Sunnism versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq", (Bilkent University Master Thesis), (2008), 103-121, 153-157; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 9-13; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 32-41; Hakyemez, *Osmanlı-Iran İlişkileri*, 128-141.

²²Sünni ekole dayalı Osmanlı Devleti, Atebât-ı Aliye'yi oluşturan Kerbela, Nəcəf, Samarra ve Kazımiye'yi Bağdat Vilayeti'ne bağlı idari birimler olarak tanımlamakla birlikte mezhep farklılığından ötürü buraların -yani ulema ve sakinlerinin- iç işlerine pek fazla müdahil olmamıştır. Bu çerçevede Atebât-ı Aliye'nin dikkatini/tepkisini çekmemek amacıyla -zorunlu haller dışında- Osmanlı ordu birliklerinin bu noktaların içerisinde değil dışında konuşlandırılmasına önem verilmiştir. İzlenen bu politika ile Atebât-ı Aliye'yi kendisinin karşısında/farklı bir şekilde konumlandıran Osmanlı devlet aklı onu her daim gözetim altında tutmayı hedeflemiştir. Nitekim İngilizler de Bağdat ve çevresini işgal ettikten sonra Atebât-ı Aliye'ye yönelik izlenecek ilk siyaseti Osmanlı ekseninde/Osmanlı'nın devamı niteliğinde oluşturmuşlardır. Ancak onların izledikleri bu politika -mevcut çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından- fazlasıyla başlarının ağrımasına neden olmuştur. Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *The Journal of Strategic Studies*, 30/2, (April 2007), 371.

yavaş yavaş ortadan kalkması üzerine kendi nüfuz alanının daralacağını düşünerek bu kez yeni arayışlar içerisine girmeyi yeğlemiştir. Bu çerçevede Irak Şii toplumu, bir taraftan Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini simgeleyen 1918 yılından sonra bölgenin yeni ve tek hâkimi İngilizler ile birtakım ilişkiler geliştirmek mecburiyetinde kalırken diğer yandan yüzünü 'kurtarıcı' olarak gördüğü Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ne dönmüştür. Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi ise bu süreçte Irak'ta yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamak ve kendisine bu alandan taraftar kazandırmak arzusu ile Atebât-ı Aliye ile pozitif ilişkiler geliştirmekten geri durmamıştır²³.

2. Irak Devleti'nin Kuruluşunda Şiiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak veyahut Yeni Irak'ın Oluşumunda Şii Toplumuna İhtiyaç Var mıydı?

Irak Şii toplumu, XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti, İran (Kaçar Hanedanı) ve İngiltere ile çeşitli ilişkiler geliştirip harekât alanını genişletmesinin meyvesini 1918 yılından sonra çok daha farklı bir senaryonun objesi haline gelerek almaya başlamıştır. Bu sürece kadar, adı geçen devletlerle pragmatizm çerçevesinde ilişkiler geliştiren ve bir şekilde hayatını idame ettiren/kendisini önemli bir güç parametresi olarak kabul ettiren Şii toplumu, artık Irak'ta -yerel-hâkim unsur şeklinde politikayı yönlendirebilecek/vitrinde yer alabilecek güce erişmiştir. Şii toplumunun, Irak'ın yeni hükümrani şeklinde beliren İngilizler ile kendisini ön plana çıkaracak şekilde uzun yıllardır ciddi ilişkiler içerisinde bulunması ve Osmanlı sonrası adı geçen alanda kendisine önemli bir misyon yükleneneğine inanması şüphesiz böyle bir güce erişmesinde etkili olmuştur. Bu cümleyi biraz açmak gerekir ise Atebât-ı Aliye'nin sakinleri, Osmanlı sonrasında Irak'ta ortaya çıkan siyasî güç boşluğunun kendileri tarafından doldurulacağına önemli oranda inandıkları için bu çerçevede aksiyonlar geliştirmişlerdir. Ancak şunun altı çizilmesi gerekir ki Şii toplumunun beklentilerine karşın İngilizler yeni Irak'ın oluşumunda Şiiileri önemli bir parametre olarak görmemiş ve ilgili alanda onlarsız -Şiiiler ile karşılaştırıldığında demografik açıdan dezavantajlı bir grup olan Sünniler üzerinden- bir siyasî teşekkülün oluşumu için çaba sarf etmişlerdir. Nitekim bu durum kısa süre içerisinde İngilizler ile Şii toplumu arasında kamplaşmaya sebebiyet vermiş ve taraflar ellerinde bulunan bütün enstrümanlarla birbirlerine karşı üstünlük kurma arayışı içerisine girmişlerdir²⁴.

²³Emir Bostancı, "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019), 20-vd; Sonat, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Irak*, 186-203; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 50-60, 70-78; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 112-118; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 52-61; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri*, 123-124, 164.

²⁴İngilizler ile Şii toplumu arasında 1918 yılından sonra gelişen ilişkileri konu edinen çalışmalar tarafların beklentilerini/düşünsel yoğunluklarını farklı şekillerde ele almışlardır. Örneğin – yakın dönem Arap coğrafyasının siyasî, askerî, dini vb. gelişimi/değişimi üzerine gerçekleştirdiği çalışmalar ile öne çıkan- Zekeriya Kurşun bu ekseninde hazırladığı eserlerde en başta 'Irak' kavramının mahiyeti üzerine değerli açıklamalarda bulunmuştur. Kurşun'a göre 'Irak' kavramı ilgili alanda yaşayan insanlara sunulan zorunlu, suni ve tarihsel dayanağı olmayan bir kimlikleştirme politikasının tezahürü şeklinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kurşun, bu kimlikleştirme politikasının bir ayağını simgelemesi açısından Irak'ta yaşayan grupların öncelikle Türk, Kürt Arap vb. etnik aidiyetlerle birbirlerinden soyutlandığını ve en nihayetinde ilgili süreçten sonra onları bir arada tutabilmek/kontrol altında tutabilmek için İngilizler tarafından Sünni merkezli din anlayışının devreye sokulduğunu vurgulamıştır. Bu konuda bkz: Zekeriya Kurşun, "Irak'ta 'Kim' Savaşıyor", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2/7, (Ekim-Aralık 2006), 61-65; Zekeriya Kurşun, "Kimlik ve Savaş: Osmanlıdan Günümüze Irak Örneği", *Onuncu Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri: Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Savaş Tarihi Sonuçlarının Türkiye'nin Güvenliğine Stratejik Etkileri*, (İstanbul 20-22 Nisan 2005), 229-236; Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", *Irak Dosyası I*, yay. hz., Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, (2003), 9-14. Kristian Coates Ulrichsen hazırladığı çalışmada, Şiiiler ile karşılaştırıldığında demografik açıdan dezavantajlı grup olmalarına karşın Sünnilerin 1918 yılından sonra Irak'ta İngilizler ile daha dengeli ilişkiler kurduklarını ve bu durumun onları İngilizler tarafından daha tercih edilebilir hale getirdiğinden bahsetmiştir. Yine Ulrichsen, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle bilhassa Bağdat ve çevresinde baş gösteren yiyecek sıkıntısının ve tarım alanlarında çalıştırılacak zorunlu eleman talebinin İngilizlere karşı Şii merkezli bir hoşnutsuzluğun doğmasına sebebiyet verdiğini çalışmasında vurgulamıştır. Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia", 352, 364-371. Peter Sluglett ise hazırladığı çalışmada İngilizlerin Irak'ta inşa

Irak'ın yeni hükümrani şeklinde beliren İngilizlere karşı bayrak açan Şii toplumunun bu süreçte kullandığı güç enstrümanlarının en önemlisini, Osmanlı'yı temsil etmek maksadıyla vücuda getirilen cemiyetler ve onların aksiyonları oluşturmuştur. Şiiler bu çerçevede Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samarra'da -Osmanlı yanlısı/onu anımsatan- birtakım cemiyetler teşekkül ettirerek seslerini duyurmaya çalışmışlar ve Osmanlı sonrasında yaşadıkları alanda ortaya çıkan güç boşluğunun en büyük namzeti olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak şu bir gerçek ki aynı dönemde onların cemiyetler vasıtasıyla kendilerini bir güç istasyonuna dönüştürme çabaları İngilizler tarafından hoş karşılanmamış hatta birtakım yerel unsurların dahi onların karşısında yer almalarına sebebiyet vermiştir. Nitekim bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 2 Eylül 1334 (2 Eylül 1918) tarihli yazıda Ane'den²⁵ Musul'a gelen ve Necef'te müteşekkil Osmanlı Cemiyeti'ne mensup olan iki zatın Şii toplumu ile İngilizler arasında inşa edilen ilişkiler hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nin kaleme aldığı yazının ilk kısmında, Necef ahalisinin emlakını bırakıp hicret etmeye karar vermişken -Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz yanlısı bir siyaset izlediği iddia edilen²⁶- Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'nin²⁷ riyaseti altında burada bir Osmanlı Cemiyeti kurulmasının sahadaki havayı büsbütün değiştirdiği ve buna paralel bir şekilde Devlet-i Aliyye'den tamamen ümidi kesmemek ve İngilizleri Irak'tan çıkarmak için başta Şammar Aşireti'nin²⁸ önde gelenleri olmak üzere Beni Hasan ve Cubur aşiretlerinin reisleri ile

edecekleri Arap devletinin siyasî ve askerî yapılanmasının oluşumunda soylu Sünni Arapları ve yine bu çerçevede Osmanlı ordusunda görev almış subayları kullandığını belirtmiştir. Sluglett'e göre o dönem içerisinde Irak'taki Sünni Arapların liderliğini Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'dan daha iyi yapabilecek çok az kişi bulunuyordu ve Faysal, Sünni Arapları İngilizler için daha kullanışlı hale getirebilecek yegâne şahsiyet olarak belirlemiştir. Son olarak Sluglett, İngilizlerin Irak'taki Sünni grupları tercihinin kısa sürede hoşnutsuzluğa sebebiyet verip özellikle Bağdat ve çevresinde Şii merkezli ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden olduğunu belirttikten sonra bu durumun da Şiilerin Irak siyasetinden tecrit edilmesine sebebiyet verdiğini açıklamıştır. Peter Sluglett, "The British, the Sunnis and the Shi'is: Social hierarchies of identity under the British mandate", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 4/3, (2010), 37-38. Yine bu çerçevede hazırlanan eserlerden -tercihen- bundan sonraki dipnotlarda ve metin içerisinde fazlasıyla istifade edilmiştir.

²⁵1918 yılına kadar Bağdat Vilayetine bağlı bir nahiye iken bu süreç itibarıyla Zor Sancağına bağlanmıştır. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Yayın No: 26, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 36, 40.

²⁶Her ne kadar Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'nin son dönemde (1908-1919) Şii toplumu içerisinde üstlendiği misyon hakkında bir sonraki dipnotta ve metnin ilerleyen kısımlarında detaylı bilgiler verilecek olsa da onun özellikle savaş sırasında İngilizlerin Irak'taki işgal hareketini manevi/dinsel anlamda kolaylaştırdığı iddiası hakkında burada bir parantez açılması gerekmektedir. Nitekim -özellikle- İngiliz arşiv kaynakları ekseninde hazırlanan önemli bir çalışmaya göre İngilizler ilgili süreçte onun -kendi lehlerine- üstlendiği misyonu "*Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'nin tavrı son derece tatminkârdır*" şeklinde diye tanımlamışlardır. *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 (İngiltere Devlet Arşivi Raporu)*, der., Ali Satan, çev., Nilgün Engin, (İstanbul: Tarihiç Kitabevi, 2016), 36.

²⁷Atebât-ı Aliye'nin en önemli figürlerinden birisi olan Seyyid Muhammed Kazım Yezdi, tutum ve davranışları ile son dönemde (1908-1919) Şii toplumunun konum ve yönelişini derinden etkilemeyi başarmıştır. Nitekim onu doğrudan veya dolaylı yönden konu edinen çalışmalar Kazım Yezdi'nin, Şii toplumunun II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti, İngiltere ve İran üçgeninde gerçekleştirildiği kimlik arayışı içerisinde kendisini önemli bir noktaya konumlandığını ortaya çıkarmışlardır. Bu eksende birtakım örnekler verilmesi gerekir ise Ramazan Sonat tarafından hazırlanan çalışmada Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı sırasında ilan ettiği Cihad-ı Ekber'i etkisiz hale getirmeye kalkışan hasım güçlere karşı -birçok Şii ulemadan olduğu gibi- Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'den birtakım fetva metinleri talep ettiği ve bu metinler vasıtasıyla Şiileri Osmanlı safında -her ne kadar bir önceki dipnotta aksi iddia edilse de- savaşa dahil etmeyi arzuladığı açıklanmıştır. Sonat, *İşgal Kısıkcı Altında Bağdat*, 59. Yine Ziya Abbas farklı kaynaklara dayanarak hazırladığı çalışmada, Kazım Yezdi'nin ilgili dönemde Osmanlı adına Cihad fetvaları hazırlanmasına ek olarak Hz. Ali Türbesi'nde yaptığı konuşma ile de bedensel engelliler dahil herkesi İslam adına savaşmaya çağırdığını aktarmıştır. Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 120.

²⁸Her ne kadar kökleri Necid adı verilen noktaya dayansa da Şammar Aşireti'ne bağlı bazı gruplar, -bilhassa ekonomik sebeplere binaen- Aneze Aşireti gibi XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Suriye, Irak ve Anadolu coğrafyasına dağılarak Osmanlı devlet aygıtının etkisizleşmesinde ve aşiret kavramının hâkim öge olarak belirmesinde başat rol oynamışlardır. Ayrıca Şammar Aşireti, Aneze gibi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu coğrafyasının şekillenmesinde önemli rol üstlenmiş ve hatta günümüzde dahi Irak, Suriye, Katar ve Suudi Arabistan'da iç siyaseti yönlendirecek güce erişmiştir. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu

ulemadan pek çok şahsın bu cemiyete üye oldukları belirtilmiştir. Yazının ikinci kısmında, başlangıçta Ebu Kemal Aşireti reisinin İngilizlere bağlılık yemini etmiş olsa da sonradan tutumunu değiştirip Osmanlı yanlısı bir eksende hareket etmeye başladığı lakin Aneze Aşireti'nin²⁹ İngilizlerle sıkı ilişkiler içerisine girip birtakım aşiretlere erzak tedariki sağlamak maksadıyla Necef'e geldikleri vakit onlara yardımcı olduğu açıklanmıştır. Yazının üçüncü kısmında ise Aneze Aşireti'nin izlediği İngiliz yanlısı siyaset nedeniyle başta Necef olmak üzere diğer kutsal Şii şehirlerinde birtakım aşiretler tarafından tecrit edilmeye başlandığı, akabinde İngilizlerin Kerbela'daki elemanları vasıtasıyla ulemayı toplayıp bu tecrit anlayışını ortadan kaldırma yolunda birtakım adımlar attıkları buna mukabil onların teşebbüslerinde başarılı olamamalarının ardından Kufe ve Necef'e bir fırka asker sevk edip buralarda tahkimat icrasına giriştikleri vurgulanmıştır. Yazının son kısmında da İngilizlerin Atebât-ı Aliye'de askerî faaliyetler gerçekleştirmelerine ulemanın tepki vermesinden ötürü onların askerlerini kısa süre içerisinde Şii şehirlerinden çekmeye başladıkları ancak bu geri çekiliş sırasında kendilerinin özellikle Hindiye civarında bazı aşiretlerin saldırıları neticesinde seksen beş nefer kaybettikleri ve Osmanlı Cemiyeti'nin Irak ahalisini İngilizlerin aleyhine kıyam ettirebilmek amacıyla bir miktar süvari kuvveti ile mali yardım talep ettiği önemle belirtilmiştir³⁰.

Atebât-ı Aliye'nin sakinlerinin, Osmanlı sonrası ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak ve İngilizlere karşı bayrak açmak maksadıyla kurduğu cemiyet bu süreçte yalnızca Osmanlı Cemiyeti ile sınırlı kalmamıştır. Bu kapsamda; Kerbela, Necef ve hatta Bağdat'ta kurulan ve ardından Hille ile Kut gibi Irak'ın farklı noktalarına dağılan al-Nahda al-İslamiye, al-Vataniye al-İslamiye ve al-İstiklal gibi birçok dini figürü, gazeteciyi ve farklı toplumsal kesimlerden insanları bünyesinde toplayan yapılanmalar ortaya çıkmış ve bunlar Irak'ın bağımsızlığının kazanılması için ciddi gayret sarfetmişlerdir. Ağırlıklı olarak 1918 ve 1919 yıllarında kurulan bu yapılanmalar yalnızca Şiileri değil aynı zamanda Sünni gruplara da kapılarını açarak ortak bir amaç uğrunda Irak toplumunu mobilize etmeye çalışmışlardır³¹.

Şii toplumunun, özellikle Seyyid Muhammed Kazım Yezdi önderliğinde kendisine bayrak açtığı farkına varan İngilizler için bu durum çok fazla şaşırtıcı olmamakla birlikte onlar temelde Atebât-ı Aliye'nin bu aksiyonu ile ne tür bir amaca ulaşmak istediğini kestirmeye çalışmışlardır. Buna mukabil İngilizler yaptıkları saha araştırmaları neticesinde Şiilerin Osmanlı'yı canlandırmayı arzulamakla birlikte o olmazsa diğer taraftan kendilerinin Irak'tan silinmesini sağlayıp Mekke Emiri Hüseyin'in oğullarından birisinin yönetimi altında yaşamak istediklerini ve bu uğurda birtakım faaliyetler icra ettiklerini kısa süre içerisinde anlamışlardır. Ayrıca İngilizlerin gözlemlerine göre

Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihani Üzerine Bir Çalışma'', *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, edit., Mutlu Adak, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 351-378.

²⁹Suud Hanedanı'nın atası olarak kabul edilen El Aneze Aşireti'nin bazı kolları XVII. yüzyıl itibarıyla -Orta Arabistan'dan- önce Suriye ardından Irak coğrafyasına dağılarak Osmanlı Devleti'nin adı geçen alanlarda etkisizleşmesinde başat rol oynamışlardır. Aneze Aşireti, İstanbul'un karşı salvolarına rağmen bilhassa XIX. yüzyılda bir diğer yayılmacı Şammar Aşireti ile birlikte meskûn olduğu alanlarda Osmanlı Devleti'nin yerini almaya başlamış ve kendisini Batılı devletler özelinde bir çekim merkezi haline getirmiştir. Nitekim Anezelilerin gayretleri Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte iyice onlar adına pozitif neticeler vermeye başlamış ve aşiret mensupları her ne kadar savaşın ilk yıllarında Osmanlı yanlısı/tarafsız bir eksende pozisyon alsalar da 1917 yılından sonra çoğunlukla İngilizler lehine hareket eder hale gelmişlerdir. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği", *History Studies*, 10/4, (June 2018), 167-187.

³⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2457/63. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

³¹Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", *International Journal of Middle East Studies*, 3/2, (1972), 133-134.

Şii toplumu, eğer Şerif Hüseyin'in oğullarından birisi yönetime geçmezse bu durumda Irak toplumunun farklı katmanlarından oluşan bir meclisin idaresinde yaşamayı düşünmüşlerdir³².

Şii toplumunun, başta Seyyid Muhammed Kazım Yazdi önderliğinde kurulan Osmanlı Cemiyeti üzerinden Osmanlı'yı yeniden canlandırmayı/yaşatmayı arzularıp İngilizleri Irak'tan çıkarma düşüncesi Devlet-i Aliyye tarafından karşılıksız bırakılmamıştır. Nitekim bu durumu desteklemesi bakımından Devlet-i Aliyye'yi temsil eden farklı birimler arasında kısa süre içerisinde birtakım -strateji ve faaliyet merkezli- yazışmalar gerçekleştirilerek Irak Şii toplumunun konum ve yöneliminin tamamen İstanbul'un arzuları ekseninde vücut bulması hedeflenmiştir. Hiç kuşku yok ki bunun için Şii toplumunun önde gelen isimlerine maddi ve manevi destekler sunulmaya başlanmış ve onlar üzerinden Atebât-ı Aliyye'ye nüfuz edilmek istenmiştir. Bu çerçevede de özellikle İngilizlerin baskıları nedeniyle Şii şehirlerinden ayrılıp Mardin, Nusaybin ve Diyarbakır gibi noktalara sığınan Şii din adamları üzerinde/Şii şehirleriyle imtizaç eden kişilerle irtibat kurularak onlar üzerinden Şii topluma mesajlar verilmeye çalışılmıştır. Örneğin Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey Dahiliye Nezareti'ne hitaben kaleme aldığı 16 Mart 1335 (16 Mart 1919) tarihli yazıda, 2. Ordu'nun³³ hizmetinde bulunarak onunla birlikte Nusaybin'e kadar gelen Samarra nakibinin vilayete gelerek kendisinin ve aşiretinin şimdiye kadar İngilizlerin düşmanlıklarını kazanmak pahasına Osmanlı Devleti'ni güçlü bir şekilde desteklediğini ifade ettiğini ve şu an sefalet içerisinde bırakılması noktasında beyanatta bulunduğunu açıklamıştır. Vali Vekili Mustafa Nadir Bey ilaveten aynı yazıda, yaptığı hizmetlere karşın sefaletle terk edildiğini iddia eden Samarra nakibinin durumu için Harbiye Nezareti ile muhabere edilmesinin önemli olduğu üzerinde durmuştur. Diyarbakır Vali Vekilinin Samarra nakibini konu edinen ilgili yazısı çok geçmeden birimler arasında hareketliliği beraberinde getirmiş ve adı geçen şahısla alakalı detaylı bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim Daire-i Sadaret Umur-ı Mühimme Kalemi konuyla alakalı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 23 Mart 1335 (23 Mart 1919) tarihli yazıda, evvelce 2. Ordu tarafından tahsis edilen yedi bin kuruş maaşının kesilmesinden ötürü zor durumda kaldığını belirten Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed'in yeniden kendisine maaş bağlanması ve ihtiyaçlarının giderilmesi için Harb-i Umûmî'de aşiretiyle beraber Osmanlı lehine gerçekleştirdiği faaliyetleri öne çıkaran bir dilekçeyi kaleme aldığını beyan etmiştir³⁴.

Diyarbakır Valiliği'nin, Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed ile ilgili -birtakım talepleri içeren- yazısı önce Dahiliye Nezareti'nin ardından Daire-i Sadaret Umur-ı Mühimme Kalemi'nin Harbiye Nezareti'ni sorumluluk üstlenmeye davet etmesine neden olmuştur. Şüphesiz Harbiye Nezareti farklı birimlerin ilgili konu nezdinde kendisine başvurularını geri çevirmemiş ve Seyyid Mehmed noktasında kendisinin hangi davranış kodunu benimsediğini kısa süre içerisinde ilan etmiştir. Bu eksende Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti için vücuda getirdiği 15 Nisan 1335 (15 Nisan 1919) tarihli yazıda Bağdat'a bağlı Samarra'ya artık nakip gönderilmesinin imkân dahilinde olmadığını açıklamıştır. Onun bu ifadesi de Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey

³²Ghassan R. Atiyah, "Iraq: A Study in Political Consciouness 1908-1921", (Unpublished Doctoral Thesis, Edinburgh University, 1968), 398.

³³Harb-i Umûmî'nin başında Trakya'da konuşlandırılan bu ordu, Enver Paşa'nın emriyle 1916 yılında 3. Ordu'yu Kafkasya'da Ruslara karşı desteklemek amacıyla Diyarbakır'a kaydırılmıştır. Yine bu orduya bağlı bazı birlikler -on dördüncü piyade tümeni gibi- zamanla Irak'a sevk edilmiştir. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev., Mehmet Tanju Akad, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 70, 172, 182-183.

³⁴Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 621/14. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Bâb-ı Âli Evrak Odası, 4560/341983. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. BEO.) olarak kısaltılmıştır.

tarafından Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey'e 5 Nisan 1335 (5 Nisan 1919) tarihinde aktarılmıştır. Ancak Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed konusu bir türlü kapanmamıştır. Şöyle ki bu sefer Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, Dahiliye Nezareti'ne 30 Nisan 1335 (30 Nisan 1919) tarihinde başka bir yazı yazarak Samarra Nakibi Seyyid Mehmed'in çok zor koşullar altında yaşadığını belirtip ona ya muhacirin tahsisatından ya da maliye veznesinden maaş bağlanmasının önemine işaret etmiştir. Yine bununla yetinmeyen Nadir Bey 5 Mayıs 1335 (5 Mayıs 1919) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yeniden yazarak şu ana kadar ihtiyaçları karşılanmayan ve Harb-i Umûmi'de büyük yararları görülen Samarra nakibinin artık Diyarbakır'a gelen Amerika İaşe Cemiyeti ile temasta bulunduğunu ve böyle bir kişiyi kaybetmenin/İngilizlerin tarafına itmenin açıklanamayacağını belirtmiştir³⁵.

Diyarbakır Valiliği'nin, Devlet-i Aliyye'nin uzun vadede istifade edebileceğini düşündüğü Samarra Nakibi ve Ebu Abbas Aşireti Reisi Seyyid Mehmed hakkında İstanbul'u defalarca uyarması sonunda meyvelerini vermiştir. Hakikaten Dahiliye Nezareti bünyesinde tesis edilen Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinden³⁶ Diyarbakır Valiliği'ne çekilen 11 Mayıs 1335 (11 Mayıs 1919) tarihli şifreli telgrafta Seyyid Mehmed ve rüfekasına -efrad-ı aile reisi itibariyle- eşraf maaşı şeklinde muhacirin tahsisatı iaşe maddesinden bin beş yüz kuruş tesviye tensip buyrulduğu açıklanmıştır. Ardından Diyarbakır Valiliği, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 12 Mayıs 1335 (12 Mayıs 1919) ve 14 Mayıs 1335 (14 Mayıs 1919) tarihli yazılarda aylık maaşın haricinde Samarra nakibine bir hane ayarlandığını belirtip Irak'ta izlenecek siyaset için Şammar gibi aşiretlerin önderleri ile münasebet kurmanın önemine atıfta bulunmuştur³⁷.

Devlet-i Aliyye'yi simgeleyen -Harbiye ve Dahiliye nezaretleri ile Diyarbakır Valiliği gibi- birimler arasında ilk etapta Nəcəf'te kurulan Osmanlı Cemiyeti sonrasında Nusaybin'e sığınan Samarralı Seyyid Mehmed ekseninde yazışmalar yapıldığı süreçte Irak coğrafyası adeta kaynayan kazan halini almıştır. Şöyle ki Osmanlı'nın tamamen Irak'tan soyutlanmasının akabinde İngilizlerle baş başa kalan Şii toplumu Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın/bir Arap prensinin yönetimi altında yeni Irak'ın önemli bir parçası olmayı arzulamış ve bu ekseninde İngilizlerin denetimi olmaksızın yaşamayı hedeflemiştir. Nitekim Şii toplumu bu çerçevede İngilizlerin 1918 yılının -1919 yılına sarkan- son ayları itibariyle Irak'ta hayata geçirmeye çalıştığı referandumu türlü türlü enstrümanları kullanarak engellemeye çalışmış/boycot etmiş ve zaman zaman kendi gerçekleştirdiği saha araştırmaları ile Irak'ta hâkim unsur olarak belirmeye gayret etmiştir. Şüphesiz bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin etkinliğini Irak'ta ortadan kaldırdıktan sonra bu alanda otorite inşa etmek isteyen İngilizler ile bu teşebbüsün karşısında yer alan Şii toplumu arasındaki ilişkilerin gerilmesine hatta zamanla çatışmaya dönmesine sebebiyet vermiştir³⁸.

Osmanlı devlet formasyonunu simgeleyen birimlerin etkisiz hale gelmesi ile Irak'ta en önemli güç parametresi şeklinde ortaya çıkmaya çalışan Şii toplumu, İngilizlerle farklı münasebetler

³⁵Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri, 50/82. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. İ. UM. EK.) olarak kısaltılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye, 19/1. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. İ. UM.) olarak kısaltılmıştır. BOA. DH. ŞFR., 627/129; BOA. DH. ŞFR., 628/91.

³⁶Osmanlı Devleti'nin son döneminde meydana gelen nüfus hareketliliğini sistematize etmek için kurulmuştur. Kurumun böyle bir amaç ekseninde tesis edilmesi ve bu çerçevede hareket etmesi ona yönelik -İttihatçıların Türkleştirme politikasının en önemli enstrümanı gibi- birtakım suçlamalara maruz kalmasını beraberinde getirmiştir. Bu konuda hazırlanan -doktora tezinden hazırlanmış- en ciddi çalışma için bkz: Volkan Martin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019).

³⁷BOA. DH. ŞFR., 99/131; BOA. DH. ŞFR., 629/76; BOA. DH. ŞFR., 630/23; BOA. DH. ŞFR., 99/311.

³⁸Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 131-134; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 61-65.

kurduğu esnada önderi/sözcüsü olarak kabul ettiği Şeyh Muhammed Kazım Yazdi'nin Nisan 1919 tarihinde vefatı ile sarsılmıştır. Buna mukabil Muhammed Kazım Yazdi'nin vefatından sonra Atebât-ı Aliye'de tek otorite olarak ortaya çıkan Şeyh Muhammed Taki Şirazi stratejileri ve faaliyetleri ile Şii toplumunun İngilizlerle kurduğu münasebetlerde köprü vazifesi görmeye başlamıştır. Ancak Kazım Yazdi'den sonra Şii toplumun sözcülüğünü üstlenen Muhammed Taki Şirazi döneminde dahi Atebât-ı Aliye ile İngilizler arasındaki ilişkiler hiçbir şekilde yumuşamamış hatta Âyetullah Kâşânî gibi Şiiiler arasında sözüne kıymet verilen isimlerin faaliyetleri ile iyice gerilmiş³⁹ ve Haziran 1920'de başta Şii kentleri olmak üzere Irak'ın tamamında⁴⁰ ortaya çıkan isyan hareketi İngilizlerin başını ağrıtır hale gelmiştir. Bununla birlikte Şii toplumunun aksine Sünni gruplarla sıcak ilişkiler kuran⁴¹ ve onları Irak siyaseti için daha faydalı addeden İngilizler, Sünnilerin de desteğini alarak Kerbela, Necef, Samarra ve Kazımiye gibi Şii kentlerinde yüksek yoğunlukta seyreden isyan dalgasını bertaraf etmiş ve Şiiiliğin bu alanda politikayı şekillendirecek ideolojik bir araç olmasını engellemişlerdir. Böylece 1918 yılının sonbaharından itibaren Irak'ta etkin bir parametre olarak gözükmeye çalışan Şii toplumu, İngilizlerle girdiği mücadelede büyük bir yara alıp saf dışı kalmıştır⁴².

1920 yılının ilk aylarından itibaren Muhammed Kazım Yazdi ve Muhammed Taki Şirazi'nin önderliklerinde İngilizlere karşı bayrak açan Şii toplumu bu süreçte Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketinin lideri konumunda bulunan Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçmekten asla geri durmamıştır. Bu dönemde Anadolu'da emperyal güçlere karşı gösterilen mukavemet Irak Şii toplumunu İngilizlere karşı koyma noktasında cesaretlendirmiş ve Millî Mücadele Hareketi'nin/liderinin örnek alınmasını sağlayıp⁴³, ondan maddi ve manevi destek talep edilmesini sağlamıştır. Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından -Harbiye Nezareti'ne bağlı- Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Dairesi, Hariciye Nezareti'ne çektiği 26 Şubat 1336 (26 Şubat 1920) tarihli yazının ekine -On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan⁴⁴ 12-13 Şubat 1336 (12-13 Şubat 1920)

³⁹Kendisi 1920 isyanında aktif bir rol üstlendiği için isyanın bastırılmasından sonra Irak'ta daha fazla kalamamış ve İran'a hicret etmek mecburiyetinde kalmıştır. Hamid Algar, "Âyetullah Kâşânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, (2022), 6.

⁴⁰Özellikle günümüzde Kuzey Irak adı verilen alanda -Osmanlı döneminde Musul Vilayeti'nin sınırları içerisinde- bulunan Erbil, Süleymaniye, Kerkük vb. noktalarda yaşayan başta -oranı tam manasıyla bilinmemekle birlikte- Kürtler ve Türkmenler/Türkler olmak üzere diğer unsurlar da 1920 isyanına ciddi katkı sunmuşlardır. Bu konuda bazı kaynaklar için bkz: Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2003), 158-164; Asra Sayhood, "1917-1932 Dönemi Irak Yönetimi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009), 42-53; Usame Kemali-Ammar M. S. Sinjar, *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 28-33; Davut Hut, "İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri", *Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, edit., Refik Arkan-Halim Demiryürek, (Antalya: Lotus Yayınevi, 2016), 727-728.

⁴¹Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki bazı kaynaklara göre Irak'taki birtakım Sünni gruplar İngiliz işgaline baştan beri karşı oldukları için bu süreçte Şii gruplar ile birlikte hareket etmişlerdir. Kadhim, "Efforts at Cross-Ethic", 279-282.

⁴²Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 136-157; Nakash, *Irak'ta Pandora'nun Kutusu*, 66-72; Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 55-61; Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq", 136-139.

⁴³Bu durumu/çalışmada kullanılan ilgili arşiv vesikasını doğrulaması açısından; Qassam KH. AL Jumaily tarafından hazırlanan (Qassam KH. AL-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 29-vd) künyeli çalışmada, Anadolu'daki Kemalizm Hareketinin başta Şii toplumu olmak üzere Irak'ta yaşayan insanlarda büyük bir heyecan yarattığı İngilizlerde ise büyük bir tedirginliğe sebebiyet verdiği detaylıca izah edilmiştir.

⁴⁴1911 yılında Bağdat'ta kurulan bu kolordu Birinci Dünya Savaşı sırasında farklı alanlarda kullanılması ile ön plana çıkmıştır. Alman etkisi altındaki Osmanlı Genelkurmayının belirlediği öncelikli savaş alanlarına göre harbin başında bu kolordu 3. Ordu'ya katılmak üzere yola çıkarılmıştır. Ancak Irak'taki harp yoğunluğunun günden güne artmasından ötürü bir süre sonra yeniden bu alana kaydırılmış lakin Türk-Alman ittifakının İran'a yönelik stratejilerinin ve faaliyetlerinin tatbik edilebilmesi amacıyla yeni bir yer değişikliği ile İran'a hareket etmiştir. Son olarak On Üçüncü Kolordu, Kut kuşatması sonrasında kendisini yenileyerek yeniden Bağdat'ı zorlayan İngiliz güçlerini engellemesi için 6. Ordu Komutanı Halil Paşa tarafından geri çağırılmış fakat Bağdat'ın düşmesine mâni olamamıştır. Bağdat'ın düşmesinden sonra ise İngiliz birliklerinin kuzey yönüne doğru ilerlemeleri karşısında Irak'ta tutunmaya çalışan bu kolordu Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Nusaybin'e hareket edip orada konuşlanmıştır. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, 40, 62, 95, 275; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat*, 62, 92, 111, 125-128, 172. Ayrıca bu kolordu, savaşın bitimini

tarhinde kendisine ulaşan- Irak şeyhlerinden Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben kaleme aldığı mektubun bir suretini koymuştur. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi'nce Hariciye Nezareti'ne gönderilen bu mektupta Irak Şii toplumunun Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ne bakışı, ondan beklentisi ve nihayetinde onun destekleri ile İngilizleri Irak'tan çıkarma planları yer almıştır. Bu çerçevede ilk olarak Bağdat'la Felluce arasında yaşayan bir aşiretin reisi sıfatı ile Mardin'e gelen Şeyh Mansur Efendi'nin, Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya⁴⁵ hitaben kaleme aldığı mektubu getirdiği ifade edilmiştir. Mektubun ikinci kısmında Irak ahalsinin Osmanlı bayrağı altında yaşamak ve ölmek istediği, harekete geçmek için doğru zamanın geldiği, özellikle bunun için on kişiden müteşekkil bir heyetin çeşitli beyannameler neşrettiği ve Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin önderliğinde Irak ve İran'daki Şiiilerin harekete geçmeğe hazır oldukları açıklanmıştır⁴⁶.

Atebât-ı Aliye'nin önde gelen Şii din adamlarının ve genel anlamda Irak'ta ismi ön plana çıkan simaların Anadolu'daki Millî Mücadele hareketinin lideri Mustafa Kemal ile temas kurma arzusu Kemalizm hareketinin Irak'a kadar uzanmasına kapı aralamıştır. Bu minvalde Kemalizm hareketi - 1921 yılının bahar aylarında yoğunluk kazanmakla birlikte- özellikle 1920 yılının sonbaharından itibaren Türk Millî İstiklal Hareketi'ni manevi anlamda destekleyen Şeyh Ahmet Eş-Şerif Es-Senûsî⁴⁷ yoluyla Irak'ta dolaşıma sokulmuş ve kendisine taraftar kazanmaya başlamıştır. Hiç kuşku yok ki Kemalizm hareketinin Irak'ta popülerlik kazanması İngilizleri ciddi anlamda rahatsız etmiş ve bu alanda kuracakları manda yönetiminin işlevsiz kalması tehlikesini doğurmuştur⁴⁸.

İngilizler, Kemalizm Hareketi'nin Irak'ta dolaşıma sokulmasından rahatsızlık duymakla beraber alandaki birimleri vasıtasıyla onu her daim gözetim altında tutmaktan asla vazgeçmemişlerdir. Nitekim bunun için Bağdat'taki haber alma kanallarını aktif olarak kullanmışlar ve Mustafa Kemal'in başta Şii toplumu olmak üzere Irak'ta meskûn gruplar üzerinde ne anlam ifade ettiğini anlamlandırıp Londra'ya raporlamışlardır. Bu konuya örnek teşkil etmesi bakımından 11 Ocak 1920 tarihinde *Times* gazetesinde yayımlanan Bağdat kaynaklı bir haber küpüründe Mustafa Kemal'in yalnızca Irak değil aynı zamanda Suriye'deki adamları vasıtasıyla Arapları İngilizlere karşı ayaklandırma ve onları Ankara'nın belirlediği istikamet çerçevesinde konumlandırmaya çalıştığı ifade edilmiştir⁴⁹.

1920 yılının yaz aylarında başlayan ve neredeyse Irak'ın tamamına sıçrayan isyan dalgasını güç kullanarak bastıran İngilizler, sahadaki durumun gittikçe -Şiiilerin konum ve yönelimlerinin- kendi aleyhlerinde seyrettiğini düşünerek Irak'ın yeni siyâsî yapısını bir an önce oluşturmak istemişlerdir.

müteakip Nusaybin'de konuşlanmakla birlikte Irak'taki istihbari bilgileri toplayıp bunları dolaşıma sokmaya devam etmiştir. Bu kapsamda Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen 6 Teşrin-i Sani 1335 (6 Kasım 1919) tarihli telgrafta, On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan elde edilen istihbarat kaynaklı bazı metinlerin muhafaza altına alındığı vurgulanmıştır. Şüphesiz bu telgraf ile Irak'taki gelişmelerin takip edildiği ve bunlara karşı bir pozisyon alınması yönünde birtakım hazırlıkların icra edildiği ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş Kalemi, 25/55. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BOA. DH. EUM. AYŞ*) olarak kısaltılmıştır.

⁴⁵Irak Şii toplumu ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki münasebetleri doğrulaması bakımından konuyla alakalı bir çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın Şii din adamlarına İngilizlere karşı koyulması için 7000 lira gönderdiğinden bahsedilmiştir. Bu konuda bkz: Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 52.

⁴⁶*BOA. HR. SYS., 2464/6.*

⁴⁷Libyalı tarikat şeyhi Senûsî, Millî Mücadele Hareketi'nin Anadolu'da zafer kazanmasına ve yine onun Irak ve Suriye'de örnek teşkil etmesine manevi anlamda çok büyük destek vermiştir. Hem onun hayat hikayesi hem de faaliyetlerini konu edinen bir çalışma için bkz: Sadık Erdaş, "Şeyh Ahmed Eş-Şerif Es-Senûsî (1873-1933)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-ahmed-es-serif-es-senusi-1873-1933> Erişim Tarihi: 05.06. 2022.

⁴⁸Murat Güztoklusu, *Musul Özdemir Harekâtı*, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006), 64-68.

⁴⁹*BOA. HR. SYS., 2637/64.*

Nitekim bu doğrultuda en başta Tahran büyükelçiliği görevini yürüten Sir Percy Cox, Irak Yüksek Komiserliği görevine getirilmiş ve ardından kendisi Ekim 1920 tarihi itibarıyla Irak'ta geçici bir hükümet kurma işine girişmiştir. Nihayetinde ekim ayının sonlarına doğru geçici hükümet şekillenmiş ve eski Bağdat Nakibüleşrafi Abdurrahman Nakib/El-Geylani Irak Başbakanlığı'na, yine eski Osmanlı subaylarından Cafer el Askeri Savunma Bakanlığı'na kardeşi Nuri Said de Genelkurmay Başkanlığı'na atanmıştır. Bunlara ilaveten geçici hükümette yer alan bakanların çoğunluğunu Sünniler birkaçını ise Şiiiler ve Irak'ın diğer unsurları oluşturmuştur. Nihayetinde İngilizler Irak'ta Şiiilerle karşılaştırıldığında -son isyan hareketi de düşünüldüğünde- daha yararlı addettiği Sünni topluluk üzerinden geçici hükümeti şekillendirmiş ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak tahtına çıkarmak için önemli bir zaman kazanmıştır⁵⁰.

İngilizlerin, Irak'ın siyasî yapısını bir an evvel oluşturmak istemesinde 1920 isyanının sadece İngiltere'de değil aynı zamanda Avrupa'nın önemli ülkelerinde yankılanmaya başlaması etkili olmuştur. Bu cümleyi biraz açmak gerekir ise Irak'taki İngiliz etkinliğinin azaldığı/azalacağı şeklinde dünya kamuoyunda herhangi bir düşünce ortaya çıkmaması için İngilizler bu süreçte bir an önce işe koyulmuşlardır. Hakikaten Osmanlı Hariciye Nezareti'nin dikkatini çeken İtalya merkezli *Corriere della Serra* gazetesinin 16 Haziran 1920 tarihli Irak'ta isyan başlıklı nüshasında konuyla alakalı yer alan bilgiler de İngilizlerin bu konuda neden acele ettiğini gözler önüne sermeye yetmiştir. Nitekim gazeteye göre -Atebât-ı Aliye üzerinde ciddi bir etkisi olan- Şammar Aşireti sahadaki birçok İngiliz memuruna ve onlarla bağlantılı olduğu iddia edilen kişilere saldırırken Musul'da ise durum kaotik bir hâl almış ve çok sayıda telefata meydana gelmiştir. Hatta gazete Musul'daki olayları tanımlama noktasında iyice ileri giderek güç boşluğundan faydalanan ve altı bin kişiden oluşan Arap takımının şehirdeki birtakım mahalleleri topa tuttuğunu belirtmiş ve bütün bunlar karşısında İngilizlerin Dicle Nehri üzerindeki sefineleri vasıtasıyla savaş pozisyonu aldıklarından dem vurmıştır. Bu iddiaların doğruluğu tartışılmakla birlikte şunun altı çizilmesi gerekir ki 1920 isyanının akisleri İtalya özelinde Avrupa'da duyulmaya başlanmıştır⁵¹.

Şii toplumunun 1920 isyan hareketi neticesinde devre dışı kalması ile eli güçlenen ve bu durumu kurduğu geçici hükümet ile taçlandıran İngilizler yeni süreçte – Mezopotamya'da Mustafa Kemal Paşa karşısında önemli bir güç odağı şeklinde beliren⁵²- Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak tahtına oturtabilmek için çalışmalarına başlamışlardır. Bunun için Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip -eski- Osmanlı Arap coğrafyasında/Ortadoğu'da oluşturulacak yeni idari mekanizmaları/anlayışları belirlemek amacıyla Sir Percy Cox, Winston Churchill, Gertrude Bell ve Abdurrahman Nakib gibi üst düzey isimlerin katılımı çerçevesinde Mart 1921 tarihinde Kahire'de bir konferans tertip edilmiştir. Konferans neticesinde bir ara Suriye'de kurulacak manda yönetiminin başına düşünülen Şerif Hüseyin'in oğullarından -her ne kadar geçici hükümetin başkanı

⁵⁰Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, çev., Kadri Yıldırım, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2005), 120-121; Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya", 11-12; Kurşun, "Kimlik ve Savaş:", 233-234; Kurşun, "Irak'ta 'Kim' ", 64-65; Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 62-64; Kemali-Sinjar, *Irak Yönetimi Altında*, 33-35.

⁵¹BOA. HR. SYS., 2718/2.

⁵²Bu ifadeden kasıt şudur ki 1920 yılından itibaren Suriye ve Irak'ta Mustafa Kemal Paşa ile Faysal'ın popülaritelerinin artması onların buralarda ciddi taraftar kazanmalarını ve birbirlerinin rakibi haline gelmelerini sağlamıştır. Hatta bu durum birtakım basın-yayın organlarına dahi yansımıştır. Örneğin *Daily Mail* gazetesinin 14 Temmuz 1920 tarihli nüshasında yer alan habere göre Halep şehri ikiye ayrılmıştır. Buradaki Türklerin bir kısmı Mustafa Kemal Paşa taraftarlığı ile ön plana çıkarken yine burada meskün Suriyeli Araplar Emir Faysal lehinde hareket eder hale gelmişlerdir. Böylece Mustafa Kemal Paşa ve Emir Faysal'ın popülariteleri birbirlerini etkileme seviyesine ulaşarak birtakım bölünmelerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. BOA. HR. SYS., 2718/6.

Abdurrahman Nakib/El-Geylani bu durumun aleyhinde pozisyon almasına karşın⁵³- Faysal'ın⁵⁴ Irak tahtına oturtulmasına Abdullah'ın ise Ürdün krallığına getirilmesine karar verilmiştir. Irak ve Ürdün'de ifade edilen kişilerin önderliklerinde manda yönetimleri tesis edilirken Suriye ve Lübnan'da Fransızların yönlendirmeleri ile çeşitli yönetim anlayışlarının benimsenmesine ise ses çıkarılmamıştır. Böylece Arap coğrafyasında/Ortadoğu'da kartların yeniden karılması ile Faysal'ın Irak tahtına oturtulma süreci resmen başlamıştır⁵⁵.

Kahire Konferansı neticesinde Irak tahtı için ön plana çıkan Faysal kısa süre içerisinde buraya hareket ederek temayül yoklaması yapmaya başlamıştır. Esasında konferansta alınan en önemli kararlardan birisini teşkil etmesi bakımından kısa süre içerisinde Irak'ın tamamında Faysal'ın devlet başkanı olarak kabul edilip edilmemesini içeren bir referandum yapılmıştır. Şii toplumunun 1920 isyanı ile etkisiz hale gelmesinin gölgesinde gerçekleşen bu göstermelik referanduma Musul Vilayeti'nin içerisinde bulunan Kerkük, Erbil ve Süleymaniye gibi noktalarda meskûn Türkmenler/Türkler ve Kürtler ya katılmamışlar ya da Faysal aleyhine⁵⁶ oy kullanmışlardır. Lakin Irak'ın diğer noktalarında -Bağdat ve Basra'nın hinterlandında- yaşayan kitle ise -her ne kadar mevcut şartlardan ötürü kullanılan reyin meşruiyeti sorgulanmakla beraber- Faysal lehine⁵⁷ oy kullanmışlardır. Böylece Mart 1921 tarihinde Kahire Konferansı'nda alınan karar çerçevesinde icra edilen referandum ile Şerif Hüseyin'in oğullarından Faysal Ağustos 1921 tarihinde İngilizler tarafından kral sıfatıyla Irak tahtına⁵⁸ oturtulmuştur. En nihayetinde 1918 yılının sonbaharından sonra Irak'ta beliren güç boşluğunu kimin dolduracağı sorusu cevaplandırılmış ve Atebât-ı Aliye'nin devre dışı kalması ile İngilizler Sünni merkezli Faysal üzerinden bu alanı idare etmeye başlamışlardır. Ayrıca Faysal'ın Irak tahtına oturtulması Şii toplumunun önde gelen isimlerinin artık

⁵³Abdurrahman Nakib'in/El Geylani'nin haricinde ilgili süreçte Irak tahtına birden fazla aday çıkmıştır. Bunlar içerisinde son dönemde Irak'ta yıldızı parlayan Seyyid Talip, Muhammara Hâkimi Şeyh Hazal ve hatta Sultan Vahdettin'in oğlu Burhanettin Efendi dahi yer almıştır. Abdurrahman Nakip ise geçici hükümetin reisi olması ve ilgili süreçte Irak isimli yapının hali hazırda yöneticiliğini üstlenmesi hasebiyle başka bir idareciye gerek duyulamayacağını düşünerek konferansta kendi lehine/Faysal aleyhine propagandada bulunmuştur. Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 69-70; Kemali-Sinjar, *Irak Yönetimi Altında*, 36-37; Kurşun, "Kimlik ve Savaş:", 233; Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya", 12; Kurşun, "Irak'ta 'Kim' ", 72.

⁵⁴Burada bir parantez açmak gerekir ki her ne kadar Sykes-Picot Antlaşması ve onun devamı niteliğindeki İngiliz-Fransız görüşmelerinde Faysal'ın Suriye'de kurulacak manda yönetiminin başına geçmesi tasarlanmışken-bu yönde adımlar atılırken 1920 yılının bahar aylarından sonra durum tersine dönmüş ve kendisi Irak'ta kurulacak manda yönetiminin liderliğine yönlendirilmiştir. Ancak Faysal 1918 yılının sonbaharından itibaren Suriye'de etkin bir parametre olarak bulunmuş ve alanın hâkimi sıfatıyla birçok aksiyonun içerisinde yer almıştır. Bu konuda bkz: Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda*, 378-382, 387-vd.

⁵⁵Sara Reguer, *Winston S. Churchill and the Shaping of the Middle East, 1919-1922*, Academic Studies Press, (2020), 74, 80-81; Yusuf Turan Çetiner, "Yüzyıl Önce: 'Büyük Güç' Kurguları ve 1921 Kahire Konferansı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 69, (2021), 190-193; Barr, *Kırmızı Çizgi*, 130-133; Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden*, 171-177; Polat, *Türk-Arap İlişkileri*, 185-186; Ahmed, *Kerkük*, 123-137; Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 68-72.

⁵⁶Kemal Mazhar Ahmed, Suphi Saatçi ve Mahir Nakip gibi isimler farklı kaynaklardan istifade ederek hazırladıkları çalışmalarda Kürtlerin ve Türkmenlerin/Türklerin Faysal'ın Irak tahtına oturtulmasına şiddetle muhalefet ettiklerini ve onun Irak'ta kabul görmemesi için ellerinden geleni yaptıklarını vurgulamışlardır. Bu konuda bkz: Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 51-52; Ahmed, *Kerkük*, 137-142; Saatçi, *Irak Türkmenleri*, 161-165.

⁵⁷Burada kast edilen çoğunluğunu Şiiilerin oluşturduğu nüfus kitlesinin tercihidir. 1920 isyanı neticesinde etkisiz hale gelen/getirilen Şii toplumu gelinen süreçte çoğunlukla Faysal'ın Irak tahtına oturtulmasına -birtakım koşullar doğrultusunda- ses çıkarmamışlardır. Pek tabii ki Şiiilerin mevcut konularının 1918 yılının sonbaharındaki gibi olmayışı başka bir tabirle artık onların Irak siyasetini etkileyebilecek/yönlendirebilecek güce sahip olmamaları ve Faysal'ın mensup olduğu ailenin nüfuzu onun ismi üzerinde uzlaşmalarına kapı aralamıştır. Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 75-78; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 161-164.

⁵⁸Ayrıca bütün bu gelişmeler yaşanırken Faysal'ın kral sıfatı ile Irak tahtına geçmesinde Gertrude L. Bell'in faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Bu konuda dikkat çekici bir çalışma için bkz: Davut Hut, "Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 35, (İstanbul 2016), 117-166.

bu alandaki varlığını tartışmaya açmış ve ilerleyen süreçte onların Şiiliğin bir diğer merkezi İran'a sürgün edilmelerine veya hicret etmelerine sebebiyet vermiştir⁵⁹.

İngilizlerin, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal üzerinden Irak'ta Sünni merkezli bir devlet anlayışını hayata geçirmeleri uzun bir süredir Kemalizm Hareketi'ni bu alanda dolaşıma sokan Ankara Hükümeti'ni hayal kırıklığına uğratmıştır. Şiiler üzerinden Irak'ta varlığını hissettirmeye çalışan ve İngilizlerin buradaki etkinliğini azaltabilmek için Necef ve Kerbela gibi noktalarda çeşitli stratejiler ve faaliyetler yürüten, hatta birtakım hükümetler tesis etme arayışı içerisinde olan Ankara Hükümeti, Faysal'ın Irak Devlet Başkanı sıfatını elde etmesi sonrasında sahada güç kaybına uğramıştır. Nitekim Sabık (Eski) Elcezire Cephesi Kumandanı Mirliva Nihad'ın⁶⁰ 5 Nisan 1338 (5 Nisan 1922) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı müdafaada sarf ettiği şu sözler⁶¹ de bu durumu doğrulaması açısından büyük bir önem teşkil etmiştir⁶²:

Elcezirede Osmanlı Hükümetinin tecellisine şâhid olan Irak Heyet-i ihtilâliyelerinin bundan kuvvet alarak Necef'te bir hükümet-i muvakkatesi teşkiline kadar ileri gittikleri görüldü. Gerek bu hükümet-i muvakkate ve gerek Musul cemiyet-i ihtilâliyelerinden gelen heyât ve murahhasların hükümet-i milliyemize olan maruzatnameleri tarafından Meclis-i âli riyasetine şifre ile mealen ve asılları posta ile mükerreren takdim olunmuştu. Diyarıbekir'e gelen bu heyet ve murahhâslar ikna ve ırzâ edilerek Irak ve Musul'a şâmil ve hükümet-i Osmaniye irtibatında teşekkül edecek bir Irak Hükümet-i islâmiyesinin başına bir Osmanlı şehzadesinin getirilmesi ve onun vüruduna intizaren niyabet tariki ile Şeyh Sünusi Hazretlerinin izâmı karargir olarak hükümet-i milliyeye tarafımdan ledelarz, Sünusi Hazretleri Diyarıbekir'e celbolundu. Fakat müşarünileyhin muvasalatları dört ay kadar teahhur ettiği ve tarafımızdan maddi kuvveti ile Irak ihtilâli beslenemediği cihetle, âkibet İngiliz vesâyâsına zebûn düşerek Necef Hükümet-i muvakkatesi dağıldı ve teşebbüs akîm kaldı ise de Irak'ın merbutiyet-i Osmaniyesi bugün Faysal hükümetinin teşekkülüne rağmen, urban ve aşâir âfâkında elân her fırsat zuhurunda kendini göstermekten hâlî kalmadığı veçhile, esaslı bir mevcudiyet halindedir.

Ankara Hükümeti'nin, Faysal'ın Irak tahtına geçmesi karşısında çok fazla ses çıkar(a)mamasında Anadolu'da işgal kuvvetlerine karşı kazandığı askerî zaferi aynı süreçte diploması ile taçlandırmak istemesi ve bunun için sınırlı gücünü ana hedef alanında kullanma arzusu önemli rol oynamıştır. Nitekim bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Selanik merkezli *Yeni Asır* gazetesinde çıkan 31 Aralık 1921 tarihli bir habere göre İstanbul İngiliz Kuvvetleri Başkumandanı General Harington Ankara Hükümeti'nin İstanbul Mümessili Hamid Bey ile çoktan müzakerelere başlamış ve ona hükümetinin Ankara İtilafnamesi'ni Emir Faysal'ın Irak tahtına geçmesinin onaylanması ve Hindistan'daki Türk propagandasından feragat edilmesi karşılığında kabul edebileceğini belirtmiştir. Hiç kuşku yok ki *Yeni Asır* gazetesinde çıkan bu haber, Ankara Hükümeti'nin Irak'taki gelişmeleri yakından takip ettiğini ancak burayla bağlantısının sınırlı olmasından ve Anadolu'da İtilaf kuvvetleri ile yoğun bir askerî mücadele içerisinde yer almasından ötürü İngilizlerin Irak konusunda attığı adımları engelleyemediğini ortaya koymuştur⁶³.

⁵⁹Sayhood, "1917-1932 Dönemi", 72-73; Kemali-Sinjar, *Irak Yönetimi Altında*, 40; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu*, 82-83; Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin*, 172.

⁶⁰Onun hayat hikayesi ve bilhassa Elcezire Kumandanlığı sırasındaki faaliyetleri hakkında bkz: Sadık Erdaş, "Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (Güz 2018), 3-36.

⁶¹Ömer Osman Umar daha önce hazırladığı bir çalışmada (Ömer Osman Umar, "Milli Mücadele Dönemi Atatürk'ün Ortadoğu Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1, (Elazığ 2010), 454.) bu sözleri yorumlayarak aktarmıştır.

⁶²T. B. M. M. *Gizli Celse Zabıt Cerideleri*, Devre: 1, Cilt 3, İçtima Senesi: III, 22 Temmuz 1338 (1922), 563.

⁶³Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı, 59/33. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BOA. HR. İM.*) olarak kısaltılmıştır.

Faysal'ın, İngilizler tarafından Irak krallığına oturtulmasından yalnızca Atebât-ı Aliye'nin sakinleri ve Ankara Hükümeti değil aynı zamanda bazı devletler de pek hoşnut kalmamıştır. Şöyle ki Osmanlı Hariciye Nezareti'nin sefaretler vasıtasıyla elde ettiği -istihbari- bilgiler içerisinde Irak'ta Faysal önderliğinde yeni bir sürecin başlamasının özellikle Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kaygı verici bir durum olarak algılandığı yer almıştır. Bu çerçevede Paris Osmanlı Sefareti'nin 2 Eylül 1921 tarihli telgrafına göre Fransızlar, Faysal'ın Irak'ta yeni bir süreci başlatmasını İngilizlerin Mezopotamya'daki yayılcı anlayışının tezahürü ve kendi hinterlandı içerisinde bulunan Suriye'nin güvenliğine bir tehdit şeklinde tanımlamışlardır. Buna mukabil Paris Osmanlı Sefareti'nin 7 Nisan 1921 tarihli bir başka yazısına binaen Amerika Birleşik Devletleri ise İngilizlerin Faysal üzerinden Irak'ta öne çıkmasının/manda yönetimi kurmak isteyişinin Cemiyet-i Akvam tarafından kabul edilmesini Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da oluşturulmaya başlanan yeni düzende kendi menfaatlerinin dikkate alınmaması üzerinden eleştirmiştir⁶⁴.

Faysal'ın Irak tahtına geçmesinden Ankara Hükümeti, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri pek hoşnut kalmasa da İngilizler Asya'daki emellerinin tatbiki açısından bu durumu büyük bir zafer olarak addetmişlerdir. Nitekim özellikle 1921 yılında İngiliz basını mevcut konunun önemine dair birçok haber yaparak İngilizlerin Asya'daki emellerinin gerçekleşebilmesi adına Faysal figürünün sahada ne anlam ifade ettiğini okuyucularına duyurmaya çalışmıştır. Örneğin *Daily Telegraph* gazetesinin 6 Mayıs 1921 tarihli nüshasında geçen "*Asya'yı Vusta'da İngiliz Siyaseti Irak'ın İstikbali*" isimli makalede konuya dair önemli bilgiler yer almıştır. Gazeteye göre jeopolitik ve jeostratejik konumundan ötürü en başta Irak, İngiltere'nin Avustralya'ya kadar uzanan sömürgelerine ulaş(a)bilmesi için Asya'da kontrol altında tutması gereken en önemli hava merkezi şeklinde ortaya çıkmıştır. Dünya'nın bundan sonraki gelişiminde havacılığın çok fazla öne çıkacağı belli olduğundan Londra'dan Avustralya'ya tayyare ile sekiz günde varılabildiği bir dönemde gazeteye göre Irak, Londra ile Avustralya arasında kalan kısmın kesişiminde bulunmasından dolayı kıymeti iyice artan bir alan haline gelmiştir. Yine gazete, Irak'ın İngiliz siyaseti çerçevesinde kullanılabilmesi için en önemli ismin yerlilerin dahi itiraz etmediği Emir Faysal olduğunu belirttikten sonra Irak'ta bundan sonra demiryolu, ordu ve mali konularda hayata geçirilmesi düşünülen yeni adımları onun idaresi altında gerçekleştirmenin İngiliz menfaatine hizmet ettiğini açıklamıştır. Böylece Şiiilerin dahi 1920 isyanından sonra ismine onay verdikleri Faysal üzerinden İngilizler yeni Irak'ı şekillendirmeye başlamışlardır⁶⁵.

⁶⁴BOA. HR. SYS., 2468/13; BOA. HR. SYS., 2466/21.

⁶⁵BOA. HR. SYS., 2466/53.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, başta Irak olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki/Arap coğrafyasındaki -eski- topraklarında bir güç boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Bu güç boşluğu, 1918 yılının sonbaharından itibaren Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki/Arap coğrafyasındaki en büyük hasmı İngiltere ile bölgesel dinamizmi simgeleyen yerel unsurlar arasında zaman zaman çatışma zaman zaman uzlaşmayı beraberinde getirmiş lakin en nihayetinde Osmanlı sonrasında adı geçen alan farklı değişimler ve gelişmeler çerçevesinde yoğrulmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından, Ortadoğu'daki/Arap coğrafyasındaki en önemli -jeopolitik ve jeostratejik açıdan- alanlardan birisi olan Irak'ta 1918 yılının sonbahar aylarından itibaren Atebât-ı Aliye'nin sakinleri/Şii toplumu ile İngilizler farklı ilişkiler geliştirmek mecburiyetinde kalmış ve bu durum zamanla değişik bir noktaya doğru evirilmiştir. Osmanlı sonrasında Irak'ta etkin bir parametre olarak ortaya çıkan Şii toplumu bu üstünlüğünü bu alanın bir diğer güç formasyonu İngilizlere kabul ettirmeye çalışsa da bunda başarılı olamamış ve Irak'ta Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın liderliğinde Sünni merkezli bir devlet anlayışının doğmasına kapı aralamıştır. Ayrıca Şii toplumunun Irak'ta İngilizlere karşı başarısız olması onunla iyi ilişkiler içerisinde yer alan Kemalizm Hareketi'nin buradaki etkinliğini kırmış ve ilerleyen süreçte Musul meselesi dahil olmak üzere Irak'tan kaynaklanan birçok sorunun Ankara Hükümeti'nin başını ağrımasına sebebiyet vermiştir. Son olarak 1920'li yılların başında Irak'ta oluşturulan devlet formasyonu o günden günümüze kadar Şiiler ile Sünniler arasında birçok kronik sorunun tecessüm etmesini sağlamıştır. Hiç kuşku yok ki bu durum, ülkenin yaşadığı siyasî, sosyal ve ekonomik istikrarsızlıklar ile birleşerek Iraklıların gerçek anlamda uluslaşması önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 4560/341983.

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ) 25/55.

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye (DH. İ. UM) 19/1.

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK) 50/82.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR) 621/14, 627/129, 628/91, 99/131, 99/311, 629/76, 630/23.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM) 59/33.

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım (HR. SYS) 2457/63, 2464/6, 2466/21, 2466/53, 2468/13, 2637/64, 2718/2, 2718/6.

2. TBMM Zabıt Cerideleri

T. B. M. M. Gizli Celse Zabıt Cerideleri, Devre: 1, Cilt 3, İctima Senesi: III, 22 Temmuz 1338 (1922).

3. Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Abbas, Ziya. *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.

Ahmed, Kemal Mazhar. *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, çev., Kadri Yıldırım, İstanbul: Avesta Yayınları, 2005.

Akoğlu, Muharrem. "Irak'ta Şîî Varlığı", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013): 391-428.

Algar, Hamid. "Âyetullah Kâşânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, (2022): 6-7.

Al-Jumaily-Qassam, KH., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Atiyah, Ghassan R., Iraq. "A Study in Political Consciouness 1908-1921", Unpublished Doctoral Thesis, Edinburgh University, 1968.

Barr, James. *Kırmızı Çizgi (Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi)*, çev., Ekin Can Göksoy, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Bostancı, Emir. "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Çalışkan, Gökтуğ. "Hindistan Şiiliği ve Hindistan Şiiliğinin İran-Hindistan İlişkilerindeki Yerinin Yumuşak Güç Çerçevesinde İncelenmesi: Konstrüktivist Bir Bakış", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2020.

Çetiner, Yusuf Turan. "Yüzyıl Önce: 'Büyük Güç' Kurguları ve 1921 Kahire Konferansı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 69, (2021): 181-198.

- Çetinsaya, Gökhan. “The Caliph and Muftahids: Ottoman Policy Towards The Shiite Community of Iraq in The Late Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, 41(4), (July 2005): 561-774.
- Deringil, Selim. “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda”, *Die Welt des Islams*, XXX, (1990): 45-62.
- Erickson, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı 'nda Osmanlı Ordusu*, çev., Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Erdaş, Sadık. “Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, (Güz 2018): 3-36.
- Güner, Selda. “Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)”, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Güztoklusu, Murat. *Musul Özdemir Harekâtı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.
- Hakyemez, Cemil. *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Hut, Davut. “İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri”, *Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, edit., Refik Arıkan-Halim Demiryürek, Antalya: Lotus Yayınevi, (2016): 717-739.
- Hut, Davut.”Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 35, (İstanbul 2016): 117-166.
- Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 (İngiltere Devlet Arşivi Raporu)*. der., Ali Satan, çev., Nilgün Engin, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2016.
- İlhan, Avni. “Atebât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, (1991): 49-50.
- Kadhim, Abbas. “Efforts at Cross-Ethic Cooperation: The 1920 Revolution and Sectarian Identities in Iraq”, *International Journal of Contemporary Iraq Studies*, 4/3, (2010): 275-294.
- Karadeniz, Yılmaz. *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Kemali, Usame-Sinjar, Ammar M. S., *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.
- Kral Abdullah. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, ter., Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Koç, Bilal. “Şia'nın Hindistan'da Varolma Mücadelesinin Delhi Türk Sultanlığı Safhası”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, (Ankara 2018): 175-190.
- Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.
- Kurşun, Zekeriya. *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Kurşun, Zekeriya. “Irak'ta ‘Kim’ Savaşıyor”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2/7, (Ekim-Aralık 2006): 61-72.

- Kurşun, Zekeriya. “Kimlik ve Savaş: Osmanlıdan Günümüze Irak Örneği”, *Onuncu Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri: Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Savaş Tarihi Sonuçlarının Türkiye'nin Güvenliğine Stratejik Etkileri*, (İstanbul 20-22 Nisan 2005): 229-236.
- Kurşun, Zekeriya. “Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak”, *Irak Dosyası I*, yay. hz., Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, (2003): 1-31.
- Küçük, Cevdet. “Sykes-Picot Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, (2010): 204-206.
- Martin, Volkan. *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, (1992): 496-500.
- Nakash, Yitzhak. *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev., Metin Saltoğlu, Ankara: Elips Kitap, 2005.
- Nakash, Yitzhak. “Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü”, ter., Zeki Tekin, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15/3, (2002): 387-397.
- Nakip, Mahir. *Kerkük'ün Kimliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Öz, Mustafa. “Şîa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, (2010): 111-114.
- Özcan, Azmi. “İngiltere”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, (2000): 296-299.
- Polat, Ü. Gülsüm. *Türk-Arap İlişkileri -Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)-*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Reguer, Sara. *Winston S. Churchill and the Shaping of the Middle East, 1919-1922*, Academic Studies Press, (2020).
- Saatçi, Suphi. *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Sayhood, Asra. “1917-1932 Dönemi Irak Yönetimi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*, Yayın No: 26, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Sluglett, Peter. “The British, the Sunnis and the Shi'is: Social hierarchies of identity under the British mandate”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 4/3, (2010): 257-273.
- Sonat, Ramazan. *İşgal Kıskaçı Altında Bağdat (1914-1918)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2021.
- Sonat, Ramazan. *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Irak Misyonu (1908-1914)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.
- Sonat, Ramazan. “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies*, 10/4, (June 2018): 167-187.
- Sonat, Ramazan. “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, edit., Mutlu Adak, Ankara: Gazi Kitabevi, (2020): 351-378.

Ulrichsen, Kristian Coates. “The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922”, *The Journal of Strategic Studies*, 30/2, (April 2007): 349-377.

Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Umar, Ömer Osman. “Milli Mücadele Dönemi Atatürk’ün Ortadoğu Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1, (Elazığ 2010): 443-470.

Üstün, İsmail Safa. “The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi’a in The 19th Century Province of Baghdad”, *M.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (2007/2): 69-86.

Vinogradov, Amal. “The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics”, *International Journal of Middle East Studies*, 3/2, (1972): 123-139.

Yaslıçimen, Faruk. “Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against the Spread of Shiism in Iraq During the Time of Abdülhamid II”, *Dîvân*, 21/41, (2016/2): 63-108.

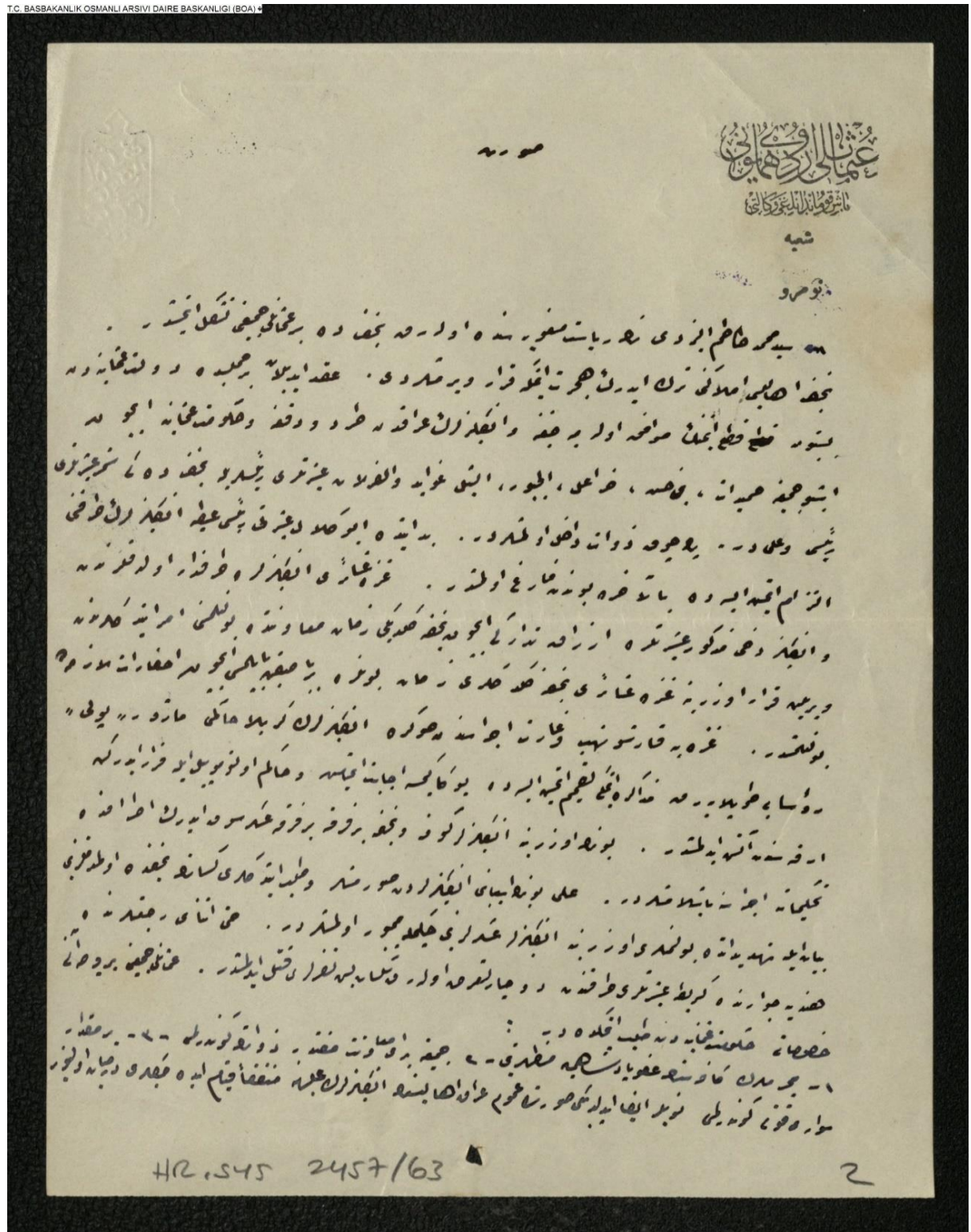
Yaslıçimen, Faruk. “Sunnism versus Shi’ism? Rise of the Shi’i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq”, Unpublished Master Thesis, Bilkent University, Ankara 2008.

Yaslıçimen, Faruk. “Osmanlı Devleti’nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi”, *Gelenek ve Modernite Arasında Bilgi ve Toplum*, edit., M. Hüseyin Ercan, İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2013.

3. İnteraktif Kaynaklar

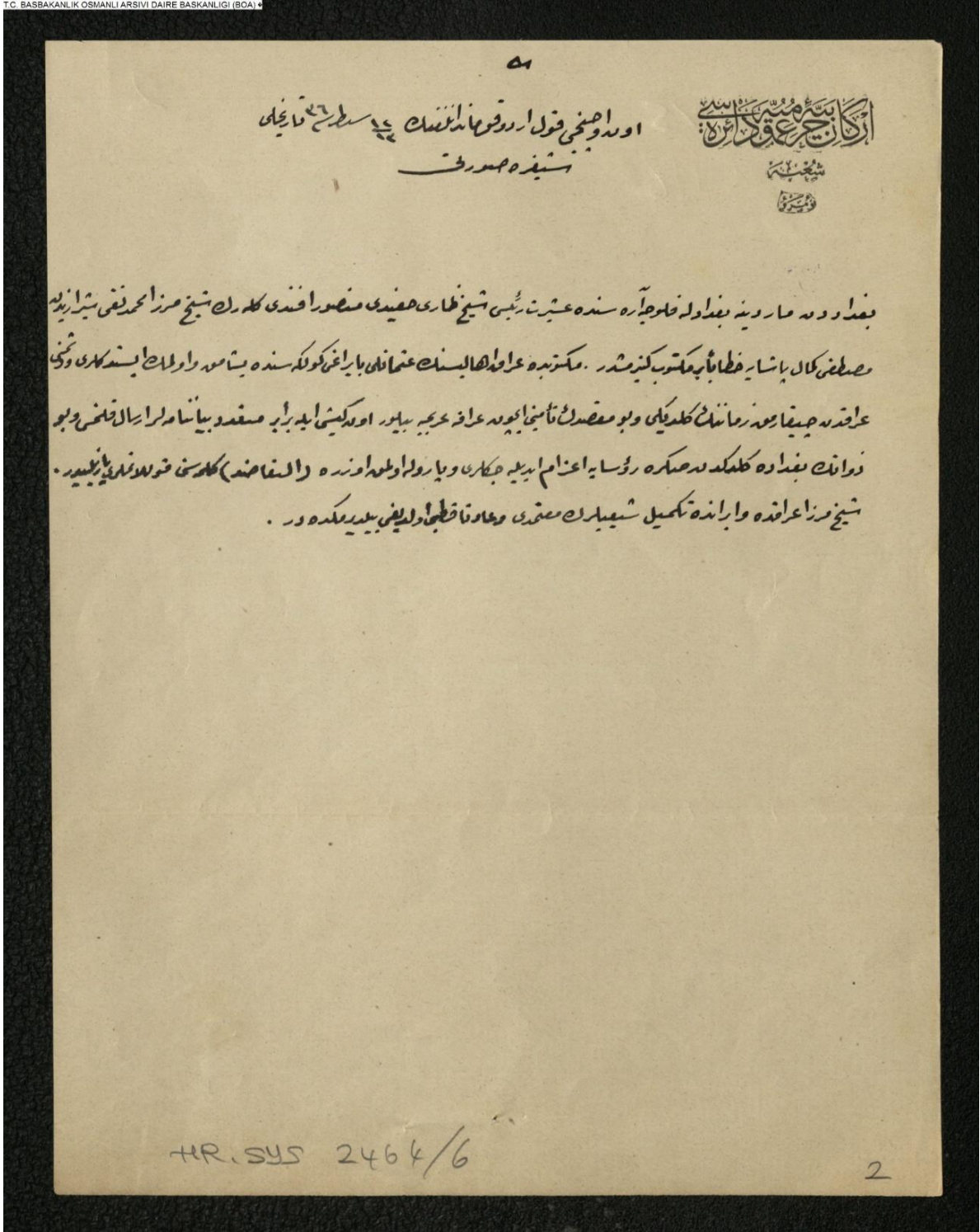
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-ahmed-es-serif-es-senusi-1873-1933> Erişim Tarihi: 05.06. 2022.

Ek 1. Necef'te Şeyh Muhammed Kazım Yazdi'nin Riyaseti Altında Kurulan Osmanlı Cemiyeti'nin Faaliyetlerine Dair Evrak [BOA, HR. SYS., 2457/63]

HR.SYS.02457.00063.002

Ek 2. Atebât-ı Aliye'nin önemli simalarından Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirazi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben kaleme aldığı mektubun tercümesini içeren evrak [BOA, HR. SYS., 2464/6]

HR.SYS.02464.00006.002

Hürriyet Gazetesi'ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu Bulgarian Issue According to Newspaper "Hürriyet" [1868-1870]

Kevser Değirmenci*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
kevser.degirmenci@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4464-7928

Başvuru / Submitted :
22 Ocak 2023

Kabul / Accepted :
1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1240429

Atıf/Citation:

Değirmenci, K. "Hürriyet Gazetesi'ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 197-225.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Osmanlı yenileşme hareketleri, Lale devri ile başlamış, III. Selim ve II. Mahmud ile hızlanmış ve 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile zirveye çıkmıştır. Her ne kadar öncelikle hukukî bir metin olsa da Gülhane Hattı'nın siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda birçok sonuçları ortaya çıkmıştır. Yenileşme, bu ferman ile âdeta hukukî bir nitelik kazanmış, bundan sonra devletin resmi politikası haline gelmiştir. Her biri devlet adamı ya da asker kimliğine de sahip olan Tanzimat aydınlarına düşen ise yenilikleri halka ulaştırmak ve böylece meşru bir zemin meydana getirmek olmuştur. Bu noktada en etkili unsur gazeteler ile piyes, roman ve şiir gibi edebî eserler olmuştur.

Resmi bir devlet gazetesi olarak yayın hayatına başlayan Takvîm-i Vekâyi'den sonra Türk gazeteciliği, Ceride-i Havâdis ile yarı özel bir nitelik kazanmış ve ardından gelen diğer hususî gazeteler ile çeşitliliğini arttırmıştır. Bir kısmı sürgünde yaşayan Yeni Osmanlılar eliyle Londra, Cenevre ve Paris gibi Avrupa şehirlerinde neşredilen gazetelerin en etkili olanı hiç kuşkusuz Hürriyet gazetesidir. 1868 ile 1870 seneleri arasında 100 sayı olarak çıkarılan ve yazarları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Âli Suavi gibi önemli isimlerin bulunduğu Hürriyet'te en yoğun işlenen konulardan birisi de Şark Meselesi ve Devlet-i Âli'nin bu konuda izlediği dış politika olmuştur. Bu çalışmada Şark Meselesi'nin içinde telakki edilen Bulgar meselesinin Hürriyet'in sütunlarına nasıl yansıdığı ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Hürriyet Gazetesi, Namık Kemal, Bulgaristan, Osmanlı Devleti.

Abstract

Ottoman renewal movements started with the Lale Era, with III. Selim and II. Mahmud and reached its peak with the Gülhane Hatt-ı Hümâyunu in 1839. Although it is primarily a legal text, the Gülhane Hattı has many consequences in political, social and cultural areas. Innovation, gained a legal character with this edict, and after that it became the official policy of the state. The task of the Tanzimat intellectuals, each of whom had the identity of a statesman or a soldier, was to convey the innovations to the public and thus to create a legitimate ground. At this point, the most influential factor has been newspapers and literary works such as plays, novels and poetry.

After Takvîm-i Vekâyi, which started its publication life as an official state newspaper, Turkish journalism gained a semi-private character with Ceride-i Havâdis. Diversity increased with other special newspapers that followed. The most influential of the newspapers published in European cities such as London, Geneva and Paris by the New Ottomans, some of whom lived in exile, is undoubtedly Hürriyet. There are important names such as Namık Kemal, Ziya Pasha and Âli Suavi among the authors of the newspaper, which was published in 100 issues between 1868 and 1870. One of the most intensely covered topics in Hürriyet was the issue of the Orient and the foreign policy pursued by the State of Âli in this sense. In this study, it will be discussed how the Bulgarian issue, which is considered within the Eastern issue, is reflected in the columns of Hürriyet.

Keywords: Hürriyet Newspaper, Namık Kemal, Bulgaria, Ottoman Empire.

Giriş

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın¹ ilânıyla bir tür devlet politikası hâline getirilen Osmanlı yenileşme hareketleri, bu tarihten sonra aşama aşama uygulamaya konulmuştur. Ülke yönetimi, vergi, askerlik ve hukuk alanlarında köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Uygulamalarda devlet denetiminin tam olarak sağlandığı yerlere öncelik verilmiş, başarı sağlandıkça uygulama alanı genişletilmiştir.² Bununla birlikte uygulama aşamasında birtakım güçlükler ile karşılaşmıştır.³

Yenilikleri halka ulaştırma görevini Tanzimat aydınları üstlenmiştir. Bu anlamda en etkili araç olan gazeteler, Türk toplumunun modernleşme serüveninde oldukça önemlidir. Bu devirde gazete hemen hemen tek başına yeniliği ifade eder.⁴ Osmanlı coğrafyasında yayınlanmış olan ilk Türkçe gazete Mehmet Ali Paşa tarafından 1828'de Kahire'de basılmış olan *Vakâyi-i Mısriye*'dir. Hemen ardından yine kendi idaresinde bulunan Girit'te (Hanya'da) 1830 yılında *Vakâyi-i Giridiye* adlı gazeteyi yayımlatmıştır.⁵

Türk gazetecilik tarihinin ilk resmi yayın organı ise 1 Kasım 1831'de yayımlanmaya başlanan *Takvîm-i Vekâyi*'dir. Bugünkü resmî gazetenin öncüsü olarak görebileceğimiz bu gazete 1860 yılından sonra yalnızca resmi ilanlara, iç ve dış gelişmelere yer vermiş, Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça, Fransızca, Ermenice ve Rumca olarak da neşredilmiştir.⁶ Takvîm-i Vekâyi'yi 1 Ağustos 1840'ta kurulan *Ceride-i Havâdis* takip eder. Tanzimat'ın hemen başında kurulan bu gazetenin imtiyaz sahibi William Churchill'dir. Yarı resmi bir gazete olan Ceride-i Havâdis'te ilim, eğitim, ahlâk, edebiyat gibi son derece geniş bir yelpazede yayınlar yapılmıştır. Türk halkının okuma alışkanlığının oluşmasını ve dünyayı merak edip takip etmesini sağlayan bu gazete, Tanpınar'ın tespitiyle, zaman içinde topladığı yazar ve şairler ile Jön Türk hareketinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁷ Ceride-i Havâdis, Osmanlı basınında birçok yeniliği uygulayan ilk Türkçe gazetedir.⁸

22 Ekim 1860'ta yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Ahvâl*, ilk özel Türk gazetesidir. Ağâh Efendi tarafından çıkarılan gazetenin başmuharriri olan Şinasi, en baştan itibaren gazetenin rotasını oluşturan kişi olmuştur. Dönemin ruhuna uygun olarak Osmanlılık fikrinin müdafaa edildiği gazetede herkesin anlayacağı sade bir dil ile halkın eğitimine önem verilmiştir. Türk gazetecilik hayatının ilk tefrikası olan *Şair Evlenmesi* buna örnek verilebilir.⁹

¹ Sözlük anlamı düzenlemek, sıraya koymak olan tanzim kelimesinin çoğulu olan tanzimat, mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etme anlamında kullanılan bir tabirdir. Esasen bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), s. 1; Ferman hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Haz., Alişan Akpınar (İstanbul: Derin Yayınları, 2007); Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015); Édouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat*, çev. Ayda Düz (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976); Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021)

² Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten* 52/203 (1988): 601.

³ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler* (1987): 97-104.

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997), 249.

⁵ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 15.

⁶ Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 490; Nesimi Yazıcı, *Takvîm-i Vekâyi: Belgeler* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983); Cengiz Orhonlu, "Türkçe Yayınlanan İlk Gazete: Takvîm-i Vekâyi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1/6 (1968): 35-39.

⁷ Tanpınar, *age*, 146-148.

⁸ Ziyad Ebuzziya, "Ceride-i Havadis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), s. 407.

⁹ Koloğlu, *age*, 31-32.

27 Haziran 1862’te *Tasvir-i Efkâr*, yayın hayatına başlayan altıncı Türkçe gazete olmuştur. Namık Kemal gazeteci olarak ilk kez *Tasvir-i Efkâr*’da karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar gazetecilik Şinasi ile başlayan bir gelişme olsa da yükselmesi ve bir güç hâline gelmesi Kemal Bey ile olmuştur. Yirmi üç yaşında iken Şinasi’nin gözetimi altında gazeteciliğe başlayan genç Namık Kemal¹⁰, Şinasi’nin 30 Ağustos 1865’te Paris’e gitmesi üzerine gazetenin başyazarlığına getirilir. O sırada henüz yirmi yedi yaşındadır ve “Kanun-i Esâsi ilân olunmadıkça vatanı kurtarmanın kâbil olmayacağı” fikrindedir.¹¹ Gazeteyi “haber veren bir yayın organı” olmaktan çok, okuyucularına “bilgi ve fikir kazandıran bir mektep” hâline getiren Namık Kemal, burada Yeni Osmanlılar’ın¹² sözcülüğünü yapmaya başlamıştır. 17 Mayıs 1867’te Namık Kemal ile Ziya Paşa Avrupa’ya kaçmış, daha sonra İtalya’nın Messina şehrinde kendilerine katılan Ali Suavi ile Londra’ya ulaşmışlardır.¹³ Kemal Bey Avrupa’ya gidince *Tasvir-i Efkâr*’ın yönetimi Recaizade Ekrem’e kalmıştır.

Mustafa Fâzıl Paşa’nın sağladığı imkânla Ali Suâvi -yurt dışında yayımlanan ilk Türkçe gazete olarak- 31 Ağustos 1867’te Londra’da *Muhbir*’i yayımlamaya başlamıştır. Ali Suâvi’nin gazetede tutumundan hoşlanmayan Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa, yine Mustafa Fazıl Paşa’nın desteğiyle 29 Haziran 1868’te Londra’da *Hürriyet*’i çıkarmışlardır. *Hürriyet*, Avrupa’da yayımlanan ikinci Türk gazetesidir. *Hürriyet*’in ilk beş sayısı “Reşad” imzası ile çıkmıştır. 6. sayıdan 13 Eylül 1869 tarihli 64. sayısına kadar gazete Namık Kemal’in kontrolündedir. Bu tarihten itibaren Arif¹⁴ isimli bir gazetecinin yönetiminde olan *Hürriyet*, 22 Haziran 1870’te çıkan 100. sayıyla birlikte yayın hayatını tamamlamıştır. Dergi boyutlarında ve ilk olarak haftada bir yayımlanan gazete neşir hayatı boyunca üç defa sayfa adedini değiştirmiştir. 1-10. sayılar dörder sayfa, 11-63. sayılar sekizer sayfa, 64-100. sayılar tekrar dörder sayfa olarak çıkarılmıştır.¹⁵ 20 Aralık 1869’ta gazetede Ali Suavi’nin Âli Paşa aleyhinde yazdığı bir mektubu yayımlanmıştır. Londra’daki Osmanlı elçiliğinden yapılan şikâyet üzerine Ziya Paşa, 88. sayıdan itibaren gazeteyi kapatarak İsviçre’ye kaçmak zorunda kalmış, dolayısıyla gazetenin kalan son on iki sayısı Cenevre’de yayımlanmıştır.

¹⁰ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 9.

¹¹ Ali Ekrem, *Namık Kemal*, (Ankara: MEB Yayınları, 1992), 71.

¹² Yeni Osmanlılar adlı cemiyetin ne zaman, nerede ve kimler tarafından kurulduğu konusu tartışmalı olmakla beraber Osmanlı Devleti’nde ilk muhalifler oldukları bilinmektedir. *Hürriyet*, anayasa ve parlamentonun açılmasının devletin kurtuluşu için zorunlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu anlamda hedefledikleri başarı, 1876 Anayasası’nın ilanı ile halefleri tarafından kazanılmıştır. Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 431-432; Yeni Osmanlılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Enver Koray, “Yeni Osmanlılar” *Bellekten*, XLVII/186 (1984): 563-582; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz., Şemsettin Kutlu (İstanbul: *Hürriyet* Yayınları, 1973).

¹³ Ali Suavi’nin “Belgrad Kalesi’nin Sırbistan’a terkedilmesini” eleştiren ve “toplumun cemiyetsiz yaşayamayacağını, cemiyetsiz toplumların tesbih taneleri gibi dağılacığını” konu alan bir yazı yayımlamasından sonra, Ocak 1867’de İstanbul’da Filip Efendi’nin sahipliğinde ve Ali Suâvi’nin başyazarlığında yayımlanmaya başlayan *Muhbir* 10 Mart 1867’de 32. sayısında kapatılır. (*Muhbir* hakkında geniş bilgi için bkz. Necati Çavdar, *Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili*, İstanbul: Kriter Yayınevi, 2017). Namık Kemal, kapatma kararı ile ilgili ve Girit üzerine bir başka yazıyı daha neşredince *Tasvir-i Efkâr*’ın da yayın hayatına zorunlu bir ara verilir. Ali Suavi Kastamonu’ya, Namık Kemal Erzurum vali yardımcılığına ve Ziya Paşa Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilince, üçü birden memuriyetten istifa ederek Avrupa’ya giderler. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993); Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), s. 365.

¹⁴ Buradaki “Arif” isimli kişinin kimliği edebiyat ve basın tarihçileri tarafından daima bir tartışma konusu olagelmıştır. Tanpınar, “Kasap Arif” olarak tanıdığı bir şahsın Ziya Paşa’nın dostu olduğunu belirtir, ancak bu kişinin bizzat Ziya Paşa olabileceği ihtimalini de göz ardı etmez. Nihayetinde Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz’den çekindiği için böyle bir müstear isim kullanmıştır. Bazı rivayetlere göre de Arif, gerçek bir şahsiyettir. Tanpınar, *age*, 227; Orhan Koloğlu ise, gazeteyi 64. sayıdan sonra Ziya Paşa’nın yönettiğini belirtmiştir. Koloğlu, *age*, 36.

¹⁵ Hüseyin Çelik, “*Hürriyet*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), s. 506.

Gazetenin ilk sayfasında yer alan logonun altında “Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından haftada bir kez çıkarılır. İçerdiği konular millet ve Devlet-i Osmaniye’nin selamet menfaatlerine dair olup Doğu memleketleri ahalisine ücretsiz olarak, yalnız posta masrafı alınmak suretiyle verilir” açıklaması yer almıştır.

Hürriyet Gazetesi’nin birinci sayısında yer alan ilk makalenin başlığı “Hubbü’l-vatan mine’l-iman”¹⁶ (Vatan sevgisi imandan gelir) adını taşımaktadır. “Herkesin vatani, ki mensub olduğu cemiyetin meskenidir, dünyada her şeyden ziyade muhabbetine mazhar olmasın mı?” sorusu ile başlayan yazıda Osmanlı tarihindeki “ilk örgütlü entelektüel muhalefet” hareketi olan Yeni Osmanlılar’ın kim oldukları, neyi amaçladıkları açık bir şekilde dile getirilmiş ve gazetenin ne amaçla kurulduğundan bahsedilmiştir. Her ne kadar yaşam şekilleri farklı olsa da gazetede yazırlar, sıkça dinî referans ve kavramlara atıfta bulunmuşlardır. İstedikleri şey, özetle, otuz sene kadar evvel Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile devletin halka verdiği sözlerin gerçekleşmesidir. Bu anlamda gazetede eğitimden, iktisada ve ahlâka kadar geniş bir çerçevede yazılar neşredilmiştir. Dış politikada ise Avrupa ve Şark Meselesi’ne, Mısır ve başta Girit olmak üzere Adalar meselelerine, Bulgar sorununa ve Paris Konferansı’na dair değerlendirmeler oldukça geniş bir yer tutmuştur. Özellikle ilk sayılar Girit üzerine yoğunlaşmıştır. Bu yazılarda Babîâli kıyasıya eleştirilirken Abdülaziz övülmüştür. Başta Sultan Abdülaziz olmak üzere bazı Osmanlı padişahları, dönemin kudretli devlet adamları Âli Paşa, Fuad Paşa, Midhat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve o sırada çoktan vefat etmiş bulunan Mustafa Reşit Paşa gazetede isimleri sıkça zikredilen devlet adamlarıdır. Yeni Osmanlılar, özellikle dönemin padişahı Abdülaziz’den sitayişle söz etmiş, “suçlunun padişah değil, Bâbîâli olduğu” hususu, her fırsatta vurgulanmıştır. Yeni Osmanlılar’ın amacı meclis-i meşveretin kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrılığı sağlamaktır.¹⁷ Kuvvetler ayrılığı tesis edildiğinde meclis, yasama organı; Babîâli ise yürütme organı olarak işlev görecektir. Hürriyet’teki bütün sayılarda bu husus tekrarlanmak suretiyle mevzu sürekli gündemde tutulmuş ancak padişahın yeri ve konumuna riayet edilmiştir.

Gazete’nin 7 Aralık 1868 tarihli 24. sayısında Namık Kemal tarafından meşhur “Hasta Adam” makalesi neşredilmiştir. İlk olarak Fransızların ortaya attığı ve daha sonra herkesin dilinden düşürmediği bu tabir “başı Avrupa dediğimiz devlethane-i medeniyetin en güzel bir noktasına yaslanmış ve kendi üç kıtanın en mühim mevkilerine uzanmış, genç, dinç, güzel, dünya durdukça yaşamaya müstaid bir koçak yiğit iken”¹⁸ can çekişip yatan Osmanlı Devleti’ni temsil etmektedir. Oysa İbn-i Haldun dediği gibi “devletlerin ömr-ü tabiisi yoktur”; “hasta” denilen Osmanlı, yalnız “muktezâ-yı tabiata” göre hareket etse hem sağlık bulacak hem kuvvetlenecek hem de ömrü dünya döndükçe devam edecektir. Bu noktada Kemal Bey, Osmanlı Devleti’nin yakalandığı hastalıkla ilgili üç kritik soru sormuştur: Bu hastalık nedir, niçin defedilemiyor ve nasıl defedilebilir? Ardından muharrir cevabı kendi vermiştir: “Hastalığın hakikati killet-i rical, killet-i mal, killet-i asker, killet-i esbâb ve’l-hasıl killet, killet killet. Her şeyde killet. Onun menşei ise istibdâd-ı hükümettir.”¹⁹ “Killet” kavramıyla yokluk ve kıtlığı kasteden yazar, adam kıtlığı, servet kıtlığı ve asker kıtlığına vurgu yaparken her şeyin sorumlusunun Babîâli, oraya hükmeden Fuad ve Âli

¹⁶ Şerif Mardin’in de altını çizdiği üzere, Namık Kemal’in siyasi görüşleri, çalışmalarının tamamına yayılmış durumdadır ancak siyaset teorisinin özü Hürriyet ve İbret’te yazdığı makalelerde bulunur. Hürriyet’te neşrolunan makalelerden bu anlamda öne çıkanlar “Hubbü’l-vatan mine’l- iman” ve “Hasta adam” makaleleridir. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 318.

¹⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 33.

¹⁸ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.1, stn.1.

¹⁹ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.1, stn.1-2.

paşalar ve onların çevresindekiler olduğuna işaret etmiştir. Son derece karamsar bir tablo çizen Namık Kemal, aynı makalede çözüm için önerilerini de sıralar. Her ne kadar “vaktiyle küçük bir aşiretten bir hilafet-i kübra teşkil eden ve sademât-ı celâdetiyle dünyayı titreten” Devlet-i Âliyye, kendine nispetle “bir ufak fare” hükmünde olan Karadağ’dan bile tiril tiril titrese de şimdi “meyyit olmadığımızı” ispatlamanın zamanıdır²⁰ ifadelerini kullanan Kemal Bey’in önerisi gazetenin çok önceki sayılarında şöyle yer almıştır: “Ey Osmanlılar gözünüzü açınız, uyku vakti değil. İş işten geçiyor. Sonraki nedamet fayda vermez. Ahvâl-i âleme nazar-ı ibretle bakıp kendi hâlimizi düzeltmeye çalışalım. Sâir milletler ne yolda ileri gitmişler ise biz de o yola girelim. Bize nazar-ı hakaretle bakanlara meyyit olmadığımızı bildirelim.”²¹ Namık Kemal’e göre tek çözüm şekli, ahvâl-i âleme bakıp başka milletler ne yoldan gitmişse oradan gitmektir. Bu da *meşveret*, *ittihat*, *hürriyet* ve *kanun* yoludur. Şark Meselesi ve Bulgar meselesinin halli başta olmak üzere, Devlet-i Âliyye’nin içinde bulunduğu bütün belaların defî ancak böyle mümkündür. Nitekim Kemal Bey ve arkadaşları, hülâsa Yeni Osmanlılar’ın tamamı gazete yazılarında, şiir, roman ve tiyatro metinlerinde “Hasta adam” a bir reçete olarak bu kavramları yazmışlardır.

Gazete’de yayımlanan yazılardan Hürriyet’in kapalı zarflar hâlinde gizlice İstanbul’a da getirilip dağıtıldığı, bazen abonelik sistemiyle çalışıldığı, bazı durumlarda da ecnebi tüccarlar elinden dağıtım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu yazılarda zaptiye memurlarının ve hafiyelerin gazetenin dağıtımını engellemek için gayret sarf ettiklerine dair bilgiler de yer almaktadır.²²

Hürriyet’te yayımlanan makale ve mektuplar, birkaçı müstesna imzasız neşredilmiştir. Dolayısıyla bu yazılardan hangisinin kesin olarak kime ait olduğunu bilmek mümkün görünmemektedir. İhsan Sungu bu makalelerin bir kısmı daha sonraki tarihlerde çeşitli vesilelerle zikredilen ve Nâmık Kemal ile Ziya Paşa’ya ait olduğu kesinleşenlerin bir listesini vermiştir.²³ Namık Kemal ile Ziya Paşa’nın yazılarını ayırmakta kullanılabilecek önemli kıstaslardan biri, Ziya Paşa’nın bir süre hizmetinde bulunduğu Sultan Abdülaziz’e gayet açık bir şekilde hürmet göstermesidir. Aynı şekilde Âli ve Fuad paşalara her ikisi de öfke duysa da Ziya Paşa bunu kaleme almakta daha cevvaldir. Yazıları ayırma konusunda Namık Kemal’in oğlu Ali Ekrem’in İstanbul

²⁰ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.2, stn.1.

²¹ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin yeni mukâsesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.5, stn.1.

²² Ebuzziya Tefvik, ilk iki sayıda yer alan hürriyet vurgusu ile Sultan Abdülaziz’in nutkunda tasdik olunan hürriyet kavramının denk gelmesini bir tesadüf olarak görür ve buradan hareketle halkın bu gazeteyi kendilerine verileceği ilân edilen hürriyetin bir belgesi gibi anladığını belirtir. Bu nedenle ilk iki sayı İstanbul’a rahatça girmiş, kahvehane ve vapur gibi umumi yerlerde çekince görülmeden okunmuştur. Durum, bir zaptiye erinin nazırı haberdar etmesiyle anlaşılmış ve gazete görüldüğü yerde toplanmaya başlamıştır. bkz: Ebuzziya Tefvik, *age*, 230.

²³ Sungu’nun hareket noktası Namık Kemal ile Ziya Paşa’nın üslupları arasındaki bariz farktır. İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 777-857; Namık Kemal, ilki *Tasvir-i Efkâr*’da olmak üzere, *İbret*, *Hürriyet*, *Diyojen*, *Basiret*, *Hadika*, *İttihâd*, *Sadakat* ve *Vakit* gazetelerinde makaleler yazmıştır. Ebuzziya Tefvik Bey, *Kemal* biyografisinde çoğu imzasız olarak yayımlanan bu makalelerin sayısını beş yüz olarak verir. Ali Ekrem Bolayır ise Namık Kemal biyografisinde bu sayıyı iki bin olarak göstermiştir. Aydoğdu, Ali Ekrem Bey’in verdiği sayıyı mübalağalı bulur. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri I* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 15-16; Örneğin *İbret*’te 20. sayıya kadar “Kemal” imzasını kullanırken bu sayıyla birlikte “(B)aş (M)uharir”, 97. sayıdan 110. sayıya kadar yine “Kemal” imzasını kullanmıştır. Mustafa Nihat Özön, *age*; *Hadika*’da ise “N.K.” imzasını kullanmıştır. Nesimi Yazıcı, “Hadika” *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1997), s. 18; Üslup konusunda Tanpınar ve Kaplan’ın tespitlerini dikkate almak gerekmektedir. Buna göre uzun, ağdalı, cümlelerin daha fazla olduğu, Arapça ve Farsça kelimeler ile terkiplerin sık olduğu yazılar Ziya Paşa’ya ait iken; daha sade bir üsluba sahip olan, halkın anlayabileceği bir dille ve şahsına münhasır olarak polemikçi bir dille yazılan makale ve mektuplar Namık Kemal’e aittir. Mehmet Kaplan ise bu konuda eleştirel bir noktada durur. Kaplan, üslup ve tema farklılığını kabul etmekle beraber, salt bunlara dayanarak makaleleri kimlerin yazdığını belirlemenin sorunlu olacağına dikkat çeker. Alp Eren Topal, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi-1 1868-1869* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 35.

Ebuzziya Matbaası'nda basılan *Makalât-ı Siyasiye Edebiye* adlı eserinde yer alan makalelerin bazılarının yine *Hürriyet*'te yayımlanmış olması aydınlatıcıdır. Ayrıca Namık Kemal'in son olarak gazetesinin 63. sayısında yazdığı bilinmektedir. Dolayısıyla buradan sonraki yazıların Ziya Paşa'ya ait olduğu varsayılmalıdır. Ali Suavi ise zaten bütün yazılarında kendi imzasını kullanmaktadır.²⁴ Mevzuyu çıkmaza sürükleyen bir sebep de -şahsi mektuplardan yansıyan yönüyle- Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın birbirinin yazılarını tashih etmiş olmalarıdır. Bu işlem sırasında üslup ve tema farklılıklarının törpülenmesi mukadderdir.

Sungu'nun tespitiyle gazeteye İstanbul, İzmir, Girit ve sair yerlerden yazılan mektupların bir kısmının aslında Ziya Paşa ve Namık Kemal tarafından kaleme alındığına şüphe yoktur.²⁵ Buradaki amaç kamuoyu oluşturmak için malzeme üretmek olmalıdır. Elbette Londra'ya gerçek kişilerden gelen mektuplar da vardır.²⁶

1. Bulgar Sorununa Genel Bir Bakış

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her anlamda gerilemeye başlaması ile Balkanlardaki otoritesi de azalmaya başlamıştır. Devletin her geçen gün gücünü kaybettiğini gören Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya gibi batılı devletler özellikle Balkanlardaki Osmanlı coğrafyasından pay alabilmek için birtakım planlar yapmışlardır. Bu noktada 1789 Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan “eşitlik”, “özgürlük” ve “adalet” kavramları büyük devletler tarafından kullanılmıştır.²⁷ Özellikle Rusya “Panslavizm”²⁸ politikasını takip ederek Balkanlarda Sırları ve Bulgarları bağımsız birer devlet olmaları anlamında yönlendirmiştir. 1815'te toplanan Viyana Kongresi'nde katılımcı devletler “Şark Meselesi” senaryoları çerçevesinde Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşmaya yönelik bazı planlar yapılmış, ittifaklar kurulmuştur. Kongrede verilen ortak karar, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan kesin olarak kovulmasıdır.²⁹

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti Batılı devletler tarafından ölümü beklenen “Hasta adam”³⁰ olarak nitelendirilmiştir. Buna göre Rusya, Şark Meselesi'nin bir aşaması olarak Slav kimliğini kullanarak Bulgarlara müstakil bir devlet kurduğunu vadedmiştir. Sıcak denizlere inme hayali içinde olan Rusya, Bulgarları periyodik olarak isyana sevk etmiş hatta bizzat isyanları organize etmiştir.³¹

Bulgarlar, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikanın önemli bir malzemesi olmuştur. Esasen XIII. yüzyıl itibariyle dünyada Bulgar adıyla bir millet tanınmıyordu. Bu

²⁴ Topal, *age*, 36.

²⁵ Sungu, *age*, 789.

²⁶ Topal, *age*, 36-37.

²⁷ Avrupa'da ortaya çıkan bu fikirler, Balkanlar'daki gayrimüslim halka da sirayet etmiş, Sırbistan'ın tahrikleri ile Bulgaristan taraflarının, Karadağlıların etkisi ile Bosna-Hersek halkının, Yunanlıların kıskırtması ile Yanya ve Tırhala ahalisinin isyana meylettiği görülmektedir. Ali Fuat Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz., Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 131-132.

²⁸ Panslavizm politik bir malzeme olarak Rusya'nın gündeminde özellikle Kırım Savaşı yıllarında yer almasına rağmen, aslında yabancı devletlerin yönetimi altındaki bütün Slav halklara yönelik izlediği bu politika Çar I. Petro zamanına kadar uzanmaktadır. Mithat Aydın, “19. yüzyıl Ortalarında Panislavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (2004): 75; Akdes Nimet Kurat, “Panslavizm”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI, (1953): 2-4.

²⁹ Osman Köse, “Bulgaristan Emareti ve Türkler”, *Turkish Studies* 1/2 (2006): 301.

³⁰ Bu hususta Çar Nikola ile İngiltere'nin Petersburg sefiri Sir Hamilton arasında geçen diyalog dikkat çekicidir. Bu diyalogda Hamilton'un “hastanın ölüm halinde olduğunu farz etmek için hiçbir sebep yoktur” sözlerine cevap olarak Çar Nikola ısrarla “hasta ölüyor, uzlaşmamız lazım” diye cevap vermiştir. Hatta kıskırtıcı bir tavır ile “Memleketeyn benim himayem altında müstakildir. Ayırıştırmak sureti ile Sırbistan ve Bulgaristan da niçin böyle bir hükümete sahip olmasın?” diyerek Balkan toprakları ile ilgili planlarını ifşa etmiştir. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye I*, haz., Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: TTK, 1987), 7-11.

³¹ Köse, *age*, 301.

tarихlerde Balkanlar'ı dolaşan seyyahlar, Tuna Nehri ve Ege Denizi arasında yalnız Türklerden ve Rumlardan bahsetmişlerdir. Zira yoğun bir Rumlaştırma politikasına maruz kalmışlardır. Bulgar milletinin yeniden kimlik kazanmasının yolunu açacak olan ilk adımı Bulgar keşiş *Paisii*³² atmıştır. Bulgar milletinin tanınması ve canlanmasında Rusların da desteği olmuştur.³³ Özellikle 1828/1829 Osmanlı-Rus savaşında Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce onları daha yakından tanımayı istemişlerdir.³⁴ Ruslar Bulgarları, Osmanlı'yı Balkanlar'dan atmak ve ardından sıcak denizlere inmek gibi tarihi emellerini gerçekleştirmek için bir vasıta olarak görmüşlerdir.³⁵ İlk aşamada din temelli *Ortodoksluk*, daha sonra milliyetçilik esaslı *Panslavizm* kavramları adeta bir "devlet politikası" olarak kullanılmış ve uzun mücadelelerden sonra Bulgaristan Osmanlı topraklarından koparılmıştır.³⁶ Bulgar ayaklanmaları ilk etapta doğrudan devlete karşı yapılan bir hareket niteliğinde olmamıştır. Genellikle yerel yönetime bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle vergi konusunda yaşanan sıkıntılar buna sebebiyet vermiştir. İlk hareketlenmeler 1841 yılında Niş ve 1849 Vidin ayaklanmaları ile başlamıştır.³⁷ Bu ilk yerel ayaklanmalar çok fazla büyümeden Arnavut askerleri kullanılmak suretiyle kısa zamanda bastırılmıştır. Fakat bu tarihten sonra çıkan isyanların niteliği daha farklı olmuştur. Hüdayi Şentürk, eserinde özellikle Kırım Harbi'nden sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nin başında artık ciddi bir "Bulgar Meselesi" olduğundan bahseder. Bu mesele içten içe kaynamakta ve bir süre sonra da patlamaya başlayacaktır.³⁸ Nitekim bundan sonra Tırnova, Vidin, Niş ve Filibe'de eşkıyalık ve isyan hareketleri hiç bitmeyecektir.³⁹ 1859 yılı itibarıyla artık Rusya *Panslavizm* silahına iyice sarılmış ve Balkan topraklarında Panslavist komiteciler türemeye başlamıştır. Özellikle Bulgaristan'da çalışan komiteciler pek çok yerleşim bölgesinde konsolosluklar açmışlardır.⁴⁰ Resmi ve gayri resmi çalışmalar ile komiteci Bulgarların da katılımı ile örgütlenme genişlemiştir. Bu komitecilerin amaçları ise Bulgaristan'da ayaklanmaları organize etmek idi. Bu süreçte Ruslar, Bulgarları Panslavizm düşüncesi çerçevesinde yetiştirmek ve Osmanlı Devleti'nden koparmak için planlı ve yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Bu dönemde parasal yardım dahil olmak üzere her türlü destekte bulunarak Bulgarları himaye

³² Paisii, 1762 yılında ilk Bulgaristan tarihini yazmıştır. Kendisinden sonra kilise ve manastırlarda benzer çalışmalara devam edilmiş, Bulgarca kitaplar basılmış, çeviriler yapılmıştır. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 366.

³³ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 43-47.

³⁴ Hatta 1828 yılında yayınlattığı ilanlar ile Rus askerlerinden korkmalarını, karşılıklı güven ve dostluk ile zahire naklinde kendilerine yardım etmek suretiyle iyi davranmalarını istemiştir. Ayrıca, Çar I. Nikola, Bulgaristan Prensiğinin tesisine dair fikirlerini de bu sırada belirtmiştir. Mahir Aydın, "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989* (1990): 282.

³⁵ Köse, *agm*, 263.

³⁶ Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına* (İstanbul: Kitabevi, 1996), 9.

³⁷ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 36; Niş ve Vidin isyanlarında Sırpların yardım ve himayeleri göz ardı edilmemelidir. İnalçık, *age*, 87-94; Serap Toprak, "Bulgaristan'ın Bağımsızlığında Rusya'nın Rolü", *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* V/6, (Balkan Savaşları Özel Sayısı), (2013): 135-136; Ahmed Lûtfi Efendi, Vidin isyanında Bulgarların bu uygunsuzluğa cüret etmelerinin sebebini, "meydanı boş bulmalarına" yani mevcut valinin muktedir olmayışına bağlamıştır. Eğer dirayetli bir vali olsaydı böyle hadiselerin meydana gelmeyeceğini ifade etmiştir. Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'â-nivis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi IX*, haz., Münir Aktepe, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984), 41-42.

³⁸ M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)* (Ankara: TTK, 1992), 114.

³⁹ Şentürk, *age*, 115-143.

⁴⁰ Bulgaristan topraklarında ilk Rus konsolosluğu Filibe'de açılmıştır. Bu tarihten sonra Filibe Rus konsolosunun çok aktif çalıştığı, bizzat Bulgarları Müslümanlar ve hükümet aleyhine isyana teşvik ettiği anlaşılmaktadır. BOA, HR.SYS.,2929/67; Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı topraklarında istediği yerde konsolosluk açma hakkı kazanmıştır. Başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı Devleti'nin her yerinde konsolosluk açan Rusya, görev yerlerine gönderdiği konsoloslara asıl vazifelerinin dışında misyonlar vermiştir. Öyle ki, konsoloslar, halkı Osmanlı yönetimine karşı kızdırmayı asıl vazifelerinden daha kutsal bir görev olarak görmüşlerdir. Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsoloslarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies* 1/2 (2006): 151.

politikası gütmüşlerdir. 1868 tarihine kadar komitecilerin giriştiği isyan hareketlerinden bir sonuç alınamamıştır. Bu başarısızlığın en önemli sebebi Midhat Paşa'nın bölgedeki varlığıdır.⁴¹ Midhat Paşa'nın Tuna valiliğinden alınmasından sonra daha rahat çalışma fırsatı bulan komiteciler, 1868 yılında yeni bir isyan başlatmışlardır.⁴² Çıkan isyan, mevcut Tuna valisi tarafından bastırılmayınca Midhat Paşa yeniden Tuna'ya görevlendirilmiştir. Midhat Paşa bölge konusunda bilgi ve tecrübesi ile hazırlıklarını tamamladıktan sonra komitecilerin peşine düşmüş ve neredeyse tamamını ele geçirmiştir.⁴³ Bu tarihten sonra komiteciler dışarıdan organize edilen bir isyan ile Bulgaristan'da bir ayaklanma çıkaramayacaklarını anlamışlardır. Bu aşamada Bulgarlara politik bağımsızlıktan önce dini bağımsızlık verilmesi gündeme gelmiştir.⁴⁴ 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ve bağımsız bir Bulgar kilisesinin ortaya çıkması çete faaliyetlerinin daha da artmasına sebep olmuştur. Nihayet Bulgar komitelerinin öncülüğünde başlatılan 1876 isyanı⁴⁵ bir ihtilal niteliği taşımaktadır ve bu yönü ile diğerlerinden farklıdır. Rusya'nın gayretleri neticesinde olaylar bundan sonra uluslararası bir nitelik kazanacak ve "Bulgar meselesi" bundan sonra farklı bir boyuta taşınacaktır.⁴⁶

2. Midhat Paşa Dönemi ve Sonrasında Bulgar Topraklarında Siyasî ve Sosyal Yapı

Midhat Paşa,⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin XIX. asrına damga vurmuş bir bürokrat, hariciyeci, politikacı ve hukukçudur. Kâtip muavini olarak başladığı memuriyet hayatında sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Dönemin diğer muktedir devlet adamları Âli ve Fuad paşalarla politik olarak sıkça karşı karşıya gelmiş ve son olarak Kanun-i Esâsi'yi hazırlayan ekibe başkanlık etmiştir. Başarı gösterdiği alanlardaki hizmetleri sayesinde bazen aranan ve tekrar tekrar göreve getirilen, vazgeçilmez bir devlet adamı olmuş; buna karşılık aldığı birtakım kritik kararların getirdiği siyasî sonuçlar nedeniyle de sert bir şekilde eleştirilmiştir. Nitekim bu yüzden hem Abdülaziz hem de Abdülhamid zamanında inişli çıkışlı bir memuriyet hayatı olmuştur. Midhat Paşa, 93 Harbi'nden sonra padişahın gözünden iyice düşmüş, sürgün ve hapis hayatı yaşamıştır. Nihayetinde Taif sürgünü sırasında hücrelerinde öldürülmüştür.⁴⁸

Midhat Paşa'nın yıldızının ilk parladığı yer hiç kuşkusuz Balkan topraklarındaki valilik dönemidir. Niş'te kısa süre içinde imar faaliyetlerine ağırlık vermiş, uyguladığı politikalarla asayiş tesis etmiş ve bu suretle devletin takdirini kazanmıştır. Midhat Paşa, eşkiyaya karşı sert tedbirler alarak huzur ve asayiş geri getirdikten sonra, bölgede sosyo-ekonomik ve kültür

⁴¹ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 52-58.

⁴² Aydın, "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi", 282.

⁴³ Şimdiye kadar yapılan hamlelerin en önemlisi olan bu isyan teşebbüsü, Midhat Paşa tarafından 20 gün içerisinde bastırılmıştır. Sonrasında Midhat Paşa, Babiâli'ye Bulgaristan'da yeni bir ıslahat yapılmasının gerektiği hususunda bir muhtıra yazmıştır. Buna göre, Bulgaristan'da gelişmekte olan milliyet propagandası üzerine vurgu yaparak devletin askerlik ve eğitim konularında yapması gerekenlere değinmiş, alınması zaruri olan tedbirlerden bahsetmiştir. Şentürk, *age*, 213-214; Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 69.

⁴⁴ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 65-70.

⁴⁵ Bu tarihten sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politikasından dönüş yapabileceğini göstermiştir. Bulgaristan olayları, İngiltere'nin özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra izlediği politikanın yıkıcı ve bölücü bir nitelik kazanmasında etkili olmuştur. Mithat Aydın, "1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/12 (2002): 80.

⁴⁶ Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler", 265; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, (İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983), 40.

⁴⁷ Midhat Paşa'nın hayatına dair detaylı bilgi için bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hıdemâtu, Menfâ Hayâtı, I*, (İstanbul: Hilal Matbaası, 1325); *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar* (1984).

⁴⁸ Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s.10.

sahalarında yapmış olduğu yenilik ve düzenlemelerle halkın refahını düzeltici tedbirler almıştır.⁴⁹ Nitekim buradaki başarısı üzerine İstanbul'a çağrılarak vilayet yönetimleriyle ilgili çalışmalara davet edilmiştir. 1864 yılında Âli ve Fuad paşaların öncülüğünde Osmanlı Devleti'nde taşra idaresini yeniden yapılandırmak, yerel yönetimleri güçlendirerek sorunların mahallinde çözümünü sağlamak ve uygulanması düşünülen idarî, adlî, malî ve sosyal reformları ve imar faaliyetlerini hızlandırmak gibi amaçlarla Fransız taşra idaresi modelinde yeni bir vilâyet usûlüne geçilmesi tasarlanmıştır.⁵⁰ Altı aylık bir çalışma sonucunda Kasım 1864'te ilân edilecek olan yeni Vilâyet Nizamnâmesi'nin⁵¹ örnek uygulaması için seçilen; merkezinin Rusçuk olarak belirlendiği, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna vilâyet valiliği Ekim 1864'te Midhat Paşa'ya verilmiştir.⁵² Diğer vilâyetlere bir "nümüne" olmak üzere birleştirilen bu eyaletlerin pilot bölge olarak seçilmesinde Bulgar milliyetçiliğinin yükselişi ve Bulgarların durumunu bahane ederek Rusya'nın uyguladığı baskı ve şikâyetleri engelleme çabalarını da göz ardı etmemek gerekir.⁵³ Tuna, sınırları bakımından günümüzdeki Bulgaristan'ı kapsayan genişlikte bir toprağa sahiptir.⁵⁴ Burada geçen üç buçuk yılın sonunda Midhat Paşa yeniden İstanbul'a çağrıldığında arkasında olumlu bir iz bırakmıştır. Öyle ki, Hürriyet gazetesindeki makale ve mektuplardan ve İstanbul'da kendisine Şûrâ-yı Devlet başkanlığı gibi bir görevin verilmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁵

Hürriyet gazetesinin ilk sayısı 29 Haziran 1868 tarihli. Mart 1868'de Midhat Paşa İstanbul'a dönmüş ve aradan takriben üç ay geçmiştir. Gazetenin 2. sayısından itibaren tafsilata girilmeden Tuna Vilâyeti hakkında bilgiler gelmeye başlar. İlk sayıda, Reşad Bey'in imzasıyla yayımlanan "Tafsilât-ı idârede ise her ne yapıldı ve her ne zuhûr etti ise hemen Yeni Osmanlılar a'zâsının işârât ü ihtârâtına muvâfık çıkmıştır"⁵⁶ ifadesi dikkat çeker. Nitekim gazetenin devam sayılarında bu bakış açısı sıkça tekrar edilecek, muvafık olunan her işte, başarı ve şeref Yeni Osmanlılar'a verilecektir. Bu yazıda "dünyada görülen bütün güzelliklerin ve hakikatlerin farklı fikirlerin çatışmasından meydana geldiği" ifade edilir. Buradaki maksat, yapılacak eleştirilere meşru bir zemin hazırlamaktır. Nitekim Yeni Osmanlılar hususen bu gazetede gösterdikleri muhalefetin zeminini Osmanlı ve İslam düşüncesinin klasik kaynaklarıyla oluşturmuşlardır. Özellikle Namık Kemal sık sık kullandığı *usûl ü meşveret*, *hukuk-u beşer*, *müsâvât*, *hakk-ı iştirak* gibi kavramlarda, Batılı düşünür ve sistemler ile İslam'ın temel ahlak ve toplum prensipleri arasında bir çatışma görmemiştir.

Gazetenin 3 Ağustos 1868 tarihli 6. sayısı Tuna Vilâyeti'nden ayrıntılı olarak bahseden ilk yazıya sahne olur. Namık Kemal'in kaleme aldığı bu yazıda;

"Şimdi burada en ehemmiyetli havadis Bulgaristan'dır. Oradan pek korkuluyor. Midhat Paşa'nın oradan ayrılması bir büyük mûsibet sayılıyor. Şu zât Tuna'daki tahrikât-ı ecnebiyeye pek güzel mukabele ediyordu. Dirîgâ ki İstanbul'da bazı sokak başlarına dikilen mezar taşları gibi sırf iğfâl için bir meclis

⁴⁹ M. Hüdai Şentürk, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuatına (1861) Dair Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha", *Bellekten* 59 (1995): 717.

⁵⁰ Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Journal of Turkish Studies* 9/4 (2014): 677.

⁵¹ 1864 Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin maddeleri için bkz. Mehmet Seyitdanlioğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler* 5/2 (1996): 67-81.

⁵² Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, *agm*, 7; Selda Kılıç, "1864 Vilâyet Nizamnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 101.

⁵³ Osman Köksal, "Tanzimat Sonrası Bulgaristan'a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyeti'nin Kuruluşu", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2003): 59-70; Nizamnâmenin Tuna Vilâyetinde başarılı sonuçlar vermesi üzerine diğer bölgelerde de uygulanmasına karar verilmiştir. Seyitdanlioğlu, *agm*, 69.

⁵⁴ Vilâyet usulünün ihdası ve bir nümüne olarak Tuna Vilâyeti'nin teşkili hakkında bkz. Şentürk, *agm*, 161-181.

⁵⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, (Ankara: TTK, 1986). 84.

⁵⁶ *Hürriyet*, "Mülâhaza: İhtilâf ü ümmeti rahmetün", 16 Rebiyülevvel 1285, Nu. 2, s.4, stn.1.

yaptılar. Midhat Paşa'yı onun riyasetine getirmek için Bulgaristan'ı öyle bir sahib-i tedbirden mahrum ettiler. Orada da bir ihtilal çıkarsa yine birkaç milyon kese gidecek. Yine Şark Meselesi alevlenecek yine vatan muhatara-i izmihlale düşecek eyvah eyvah. Hâlâ Babiâli'ye intibâh gelmedi"⁵⁷

ifadelerini kullanan Namık Kemal'in içinde bulunduğu çaresizlik yazının her satırından okunmaktadır. "Tuna Vilâyeti'nde üç buçuk yıl boyunca nehir ve kara ulaşımında önemli ilerlemeler sağlanması, ziraatçılığı geliştirmesi, Ziraat Bankası'nın kuruluşu ile sonuçlanacak olan *Menâfi-i Umûmiyye* sandıklarının kurması, Mart 1865'te Osmanlı Devleti'nde yayımlanan ilk vilâyet gazetesi olma özelliğini taşıyan Türkçe ve Bulgarca *Tuna Gazetesini* çıkarması ve güvenlik artırıcı tedbirlerdeki başarısı"⁵⁸ nedeniyle Midhat Paşa başarılı bir validir. Nitekim gazetenin 23 Kasım 1868 tarihli 22. sayısında yer alan bir yazıda "Rusya bu kadar himmetler etti. Yine Bulgarları isyan ettiremedi. Niçin ya? Bulgaristan'da senelerce Midhat Paşa valilik etti. Bir dereceye kadar zulmün önünü aldı. Bir dereceye kadar herkes hâl-i asâyişte bulundu"⁵⁹ tespitlerini yapan Namık Kemal de aynı kanıdadır. Hasılı, Kemal Bey, "hem buradaki halkın hizmetlerden memnun kalması hem de Paşa'nın ecnebilerin anlayacağı dilden konuşması sebebiyle" onun ayrılışının büyük felakete gebe bıraktığını düşünür.

Gazetenin 12 Nisan 1869 tarihli sayısında ilk yazıda, Vilâyet Nizâmnamesi'nden bahsedilmektedir. Namık Kemal'in kaleme aldığından kuşku duyulmayan yazıda uzun uzun bu konuda değerlendirmeler yapıldıktan sonra konu yine Midhat Paşa'nın Tuna valiliği dönemine getirilerek "Şüphe yoktur ki, Vilâyet Nizâmâtı Tuna dairesinde pek çok semere gösterdi; lakin o semereler Midhat Paşa gibi bir mukdim ve muktedir müşîr-i gayret-semîrin himmetiyle meydana gelmişti. Ne zaman ki yuvadan kuş uçtu, yumurtalar cılk olmaya başladı, yavrular çıkmaz oldu. Hâlbuki nizam yine o nizam memleket yine o memleket"⁶⁰ ifadelerine yer verilmiştir. Ona göre, Tuna'da görülen bütün güzel gelişmeler Paşa'nın himmetiyle gerçekleşmiştir. Buradaki başarı hususen ona aittir.

Aradan bir yıldan daha fazla süre geçer, lâkin Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti'nde yaptığı başarılı işler unutulmamış olacak ki, gazetede yine ondan bahsedilir. 1 Kasım 1869 tarihli gazetede, 12 Nisan 1869 tarihli yazıdaki Midhat Paşa için kullanılan "kuş" tabiri hatırlatılmıştır. Zira o gittikten sonra yerine getirilen Sabri Paşa selefinin yaptığı veya yarım bıraktığı bütün işleri mahvetmiştir. Hatta öyle ki Midhat Paşa gelse, senelerce emek verdiği vilâyetin hâlini görse artık buraları kendisi bile tanıyamayacaktır. Midhat Paşa'nın göreve getirdiği memurların birkaçı hariç hepsi değiştirilmiş, gelenler ise yalnızca para kazanmak arzusunda olduğundan devlet işleri karmaşık bir hâle gelmiştir. Örneğin Avrupa tarzı güzel bir otel açılmıştır fakat 'Kârhanedir falandır' diyerek onu da kapatmışlardır. Midhat Paşa'nın ihyâ ettiği ıslahhanede asılı duran bir resim haleflerinin kini ile yırtılıp atılmıştır. Mahkemelerin hâli de perişan durumdadır. Şüpheliler duruşma salonuna ellerinde akçe torbasıyla girmekte ve kapıcısından başlayarak hakimine kadar bahşiş dağıtmaktadır. Tuna Vilâyeti'nde Devlet-i Âliyye memurlarının çok azı müstesna, kalan hepsinin hamiyeti, gayreti, namusu, dini, imanı, hayatı paradır. Ahlâk ifsad olmuştur. Zira hangisine "Behey adam işte devlet harab oldu. Senin hiç gayretin yok mu ki bu hâlin üzerine insaf

⁵⁷ *Hürriyet*, "İstanbul muhbirlerimizin birinden vârid olan mektup", 14 Rebiyülahir 1285, Nu. 6, s.3, stn.1.

⁵⁸ Çetinsaya ve Buzpınar, *agm*, 8.

⁵⁹ *Hürriyet*, "Usul-ü meşverete dair sekizinci mektup", 13 Şaban 1285, Nu. 22, s.7, stn.2; Nitekim 1867'de dışarıdan hazırlanan bir Bulgar isyanı patlak vermiştir. Eflak'ta (Bükreş, İbrâil, Yerköyü) hazırlanan çeteler, Tuna'yı geçerek Zıştovi'de halkı isyana teşvik etmişlerdir. İsyân kısa sürede Midhat Paşa tarafından bastırılmış, âsiler Rusçuk ve Tırnova'da muhakeme edilerek idam edilmişlerdir. Ancak bundan sonra da yeni isyan planları yapılmaya devam edilmiştir. Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, (İstanbul 1992), s. 397.

⁶⁰ *Hürriyet*, "Vilayet nizamnamesi", 29 Zilhicce 1285, Nu. 42, s.5, stn.1.

ile ifa-yı memuriyet etmeyip devamlı para çalmaya uğraşıyorsun?” denilse derhal söze gelip “Evet bunların hepsini görüyorum lakin bir benim ile iş bitmez sadrazam çalar, serasker çalar, bizim vali çalar, kethüdası çalar, defterdar çalar, şu çalar bu çalar. Yalnız bir ben sadakat edeceğim diyerek çalmamakla koca devlete ne fayda olur? Fakat ben yalnız nefsim zulmetmiş olurum. Ya yarın beni bu memuriyetten defetseler ve hiçbir suçum olmasa ve sadakatimden istikametten bahisle istirham etsem kimsenin vazifesi midir? O zaman çocuk çoluk dileneceğimize şimdi fırsat elde iken beş on kuruş biriktirmenin tarikine bakmalı ve kâr-ı akl dahi budur” cevabını vermektedir. Yazar sözlerini “Hülâsa balık baştan kokar”⁶¹ diyerek yine bütün kötülüklerin sebebinin Midhat Paşa'nın buradan ayrılmasına bağlar.

6 Aralık 1869 tarihinde yayımlanan sayıda yer alan “Tırnovi'den mektup” yazısında müellif, gazetenin 71. sayısında Rusçuk'tan yazılan mektupta yer alan “Zaman-ı saadet gibi yad olunan Midhat Paşa asrının lezzeti yalnız dimağlarda ve yaptığı asar ve hasenat fakat hatıralarda kaldı”⁶² satırlarını okurken kendini zapt edemeyip hüngür hüngür ağladığını yazmıştır. “Paşanın yüzünü bir kere daha görse ayaklarını başına bastırmaya” yeminli olduğunu ifade eden yazar, onun zamanı ile şimdiki zamanı mukayese eden bir kitap yazılsa bunun *Kamus*'un üç cildinden daha hacimli olacağını söyler ve daha sonra sözü Tırnovi'ye getirerek oradaki ahvâli anlatmaya başlar. Buna göre Tırnovi Sancağı Bulgaristan'ın ortasında yer alması dolayısıyla ehemmiyeti Babîâli tarafından da bilinen bir yerdir. O nedenle Tırnovi'deki mutasarrıfın bir parça akli başında bir adam olması lazım gelir iken,⁶³ Âli Paşa tarafından gönderilen idareciler burayı üç dört ay içinde karıştırmışlardır. Yazının devamında yukarıda zikrettiğimiz sıkıntılardan bahseden müellif, sözlerini âdetâ isyan ederek tamamlar: “Acaba bizim Şûra-yı Devlet'e alınan âzâmızın kulağı sağır mı oldu? Yoksa dili mi tutuldu? Ah sahipsiz kalan koca Bulgaristan elden çıkmaya yaklaştı. Ah kolera Babîâli'yi yahud yalnız Âli'yi yoklasın, olmaz mı? Bunca halkı beladan kurtarsak olmaz mı? Artık yandık, ateş içinde kaldık, nereye müracaat edeceğimizi şaşırдық.”⁶⁴ Elbette Paşa'nın meclis başkanlığına seçilmesi önemli bir hadisedir ancak Tuna Vilâyeti'nde başlayacak bir hareketlenme büyük bir isyana ve yangına yol açacaktır. Bu, bir taraftan malî bakımdan devleti yine zor duruma düşürecek, diğer taraftan da Şark Meselesi'nin yeniden gündeme gelmesi gibi siyasî sonuçları olacaktır. Babîâli, meşveret etmeden bir karar almış ve vatani tehlikeye atmıştır.

Gazetenin 21 Eylül 1868'de yayımlanan 13. sayısında bir mektup neşredilir. Mektupta Mekteb-i Sultani ve Galata Bankerleri ile Bank-ı Osmani arasındaki ilişkilerden söz edildikten sonra, konu Midhat Paşa hakkındaki bir söylentiye ve buradan hareketle padişahın ona güvenmediğine getirilir. Buna göre Midhat Paşa Rusçuk'tan yazdığı mutalaanâmelerinin birinde “vukuat-ı cariyeye üzerine Bulgarların istihsal-i esbâb-ı temin ve taltifi lüzumundan ve bunun için ittihaz olunacak tedâbirin içinde Bulgarlar ile muhtelit bir memleket askerî tertibin pek münasebet olacağından”⁶⁵ bahsetmiştir. Bunun üzerine padişah, Midhat Paşa'nın Bulgarlara silah verdirerek kendisi için bir askeri birlik oluşturma niyetinde olduğundan kuşkulunmuş, hatta çevresindekilere de sitem etmiştir.

⁶¹ *Hürriyet*, “Rusçuk'tan tahrirât”, 26 Recep 1286, Nu. 71, s.3, stn.2.

⁶² *Hürriyet*, “Tırnovi'den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76, s.3, stn.1.

⁶³ Nitekim, Midhat Paşa zamanında mutasarrıf olan Ali Bey, komitacılar ile mücadele ederek beş on gün içinde gailiyi ortadan kaldırmış ve koca Bulgaristan'ın Girit gibi berbat olmasını engellemiştir. *Hürriyet*, “Tırnovi'den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76, s.3.

⁶⁴ *Hürriyet*, “Tırnovi'den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76, s.4, stn.1.

⁶⁵ *Hürriyet*, “İstanbul'da bulunan muhabirlerimizden birinden tahrirât”, 4 Cemaziyelahir 1285, Nu. 13, s.5, stn.1.

3. Bulgar Çetelerinin Faaliyetleri

Gazetede zaman zaman Bulgar çetelerin örgütlenmeye başlaması ve bunların halka yaptığı eziyetler konu edilmiştir. 17 Ağustos 1868 tarihli 8. sayıda Kemal Bey, İstanbul'dan gelen haberlere göre meclislerde, kahvelerde, vapurlarda herkesin dilinde dolaşan ve Bulgaristan'dan gelen bir haberden bahseder. "Rusya'nın ve Memleketeyn idaresinin himmetiyle" Tuna'nın öbür tarafına takım takım haydut firkaları yerleşmiştir.⁶⁶ Bunlar ahaliye ve yolculara etmedikleri eziyeti bırakmamaktadırlar. Haydutlar gücünü oradaki ecnebi memurlardan almaktadır. Buradaki fesat kurutulmadan karışıklığı gidermek mümkün değildir. Kemal Bey buna örnek olarak Girit'i gösterir ve "Nitekim Girit ihtilaline sebep olan memurîn-i ecnebiyye hâlâ Girit'te bulunduğundan bu kadar canlar ve mallar telef olduğu hâlde fesâd mündefi olamadı"⁶⁷ der. Erbâb-ı vukufun bir diğer rivayetine göre de Bulgaristan'daki, ifsad "Rusya'nın akçesiyle" olmaktadır. Bu durum devam ederse karışıklıklar hiç bitmeyecek ve olası bir ihtilale mâni olunamayacaktır. Meselenin ehemmiyetine binaen Midhat Paşa Bulgaristan'a gönderilmiş ve onun yürüttüğü tahkikattan sonra haydutlardan birkaç tanesi idam edilmiştir. Fakat "Bazıları bu suretin oralarca müessir olduğundan ve bazıları bilakis bu muhakemesiz te'dipler bütün bütün halkı ürküttüğünden" durum daha da kötüye gitmektedir.⁶⁸ Bu noktada Kemal Bey'in bir önerisi olacaktır: Önce Yunanistan'daki haydutlarla mücadele yöntemini hatırlatır. Geçmişteki bir isyanda Babîâli oradaki haydutları ağırlayıp ikramda bulduktan sonra vatanlarına geri göndermiştir. Kemal Bey bunun da etkili bir yöntem olmadığını belirtir. Çünkü "politikada mürüvvet ekser muzır olur."⁶⁹ Doğru yöntem yakalanan haydutların divan-ı harp marifetiyle yargılanmasıdır. Diğer taraftan yazının devamında Londra'daki gazetelerde Bulgaristan'daki fesadın arkası alındığı, bunun da padişahın başarısı olduğu yazmaktadır. Onların kaynağı ise İstanbul'dan gönderilen resmi telgraflardır ve Avrupalı devletlerin vazifelendirdiği gazeteler bu haberleri yaymaktadır. Fakat, hakikat bunun tersidir ve karışıklık devam etmektedir.

Bir sonraki sayıda aynı konu devam ettirilir. Bulgar çetelerine karşı Fransız elçisine mahkûm olan Babîâli politikası eleştirilir: "Bundan on beş sene evvel çıkan haydutları men' etmediği için koca bir Rusya gâilesiyle meşgul iken Yunan'a ilân-ı harp eden Devlet-i Âliyye, şimdi kendi mülkümüz olan Memleketeyn'den Bulgaristan'a sel gibi yığılıp gelen haydutları men' için Fransa elçisinin inayetine müracaat ederek Memleketeyn beyine ondan mektup almaktan başka bir hareket edemiyor. Kezâ ve kezâ."⁷⁰ Kemal Beye göre işler daha da iyiye gidecekken geçmişten ders çıkarılmamış ve böylece yanlış politikalar uygulanması sebebiyle işler daha da kötüye gitmektedir.

Tuna nehri, haydutlar için bir toplanma merkezidir ve orada halka her türlü eziyet edilmektedir. O halde Babîâli'nin yapması gereken bütün dikkatini o bölgeye vermek olmalıdır.⁷¹ 12 Ekim 1868 tarihli gazetede bir yazı şu uyarı ile sona erer: "Mamafih me'mûl olan ikdamâtın bezl ve sarfında madem ki arada Tuna nehri vardır, Memleketeyn'de haydud tahaşşud ve naklinin

⁶⁶ Bulgaristan'da ihtilal çıkarmak üzere Eflak tarafından geçtiği anlaşılan Bulgar eşkiyasının bir kısmı idam edilirken bir kısmına kürek cezası verilmiştir. BOA, ZB. (Zabtiye), 2/77.

⁶⁷ *Hürriyet*, "İstanbul'dan mektup", 28 Rebiyülahir 1285, Nu. 8, s.4, stn.1.

⁶⁸ Adnan Akgün, "Hürriyet Gazetesinin Sistemik Tahlili", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990), 160.

⁶⁹ *Hürriyet*, "İstanbul'dan mektup", 28 Rebiyülahir 1285, Nu. 8, s.4, stn.1.

⁷⁰ *Hürriyet*, "Devlet-i Âliyye'yi bulunduğu hâl-i hatarnâktan hâlasın esbâbı", 6 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 9, s.1, stn.2.

⁷¹ Tuna'daki Bulgar komitelerinin faaliyetleri ve bunlara karşı alınan tedbirler için bkz. BOA, HR.TO., 509/61.

men'î kabil olup lâkin Sırbistan ile arada böyle hatt-ı fâsıl olmamağla asıl Babîâli'nin nazar-ı dikkati bu tarafa atf edilmek muktezâ-yı ihtiyatkârî ve basirettir.”⁷²

12 Ekim 1868 tarihli, 16. sayıda “Memleketeyn Ahvâli” başlıklı yazıda Bulgar meselesine dair gelişmeler tekrar edilir. Buna göre Bulgarlar yirmi seneden beri Tuna'nın diğer tarafına geçip arazi ve emlak edinmekte ve bu bölgede haydutlar toplanıp silahlanmaktadır. Bu haydutları her ne kadar çoğu yakalanıp cezalandırılrsa da nakliyatın ardı kesilmemekte ve fesat devam etmektedir. Yazar, bu halin devamında Bulgaristan'da bir fesat meydana gelme ihtimalinden endişelenmektedir. Böylesi bir ihtimal, Şark Meselesi'nin uyanması anlamına geldiğinden hem Babîâli'nin hem de Avrupa kabinelerinin bu konu üzerinde düşünmeleri ve bu haydutların toplanmasına mâni olunması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁷³ Aynı endişe başka yazılarda da tekrarlanır. Örneğin iki ay sonra yayımlanan 7 Aralık 1869 tarihli gazetede bir yazıda Avrupa Devletlerinin “lisan-ı resmîlerinde daima sulh ve salâhın bekâsından bahs etmekte iseler de bir taraftan mühimmât-ı harbiye ambarlarını doldurmakta ve neferât-ı askeriyelerini tezyîd etmekte oldukları”⁷⁴ndan bahsedilir. Bulgaristan ve Memleketeyn'de yaşanan gelişmelere karşı Devlet-i Âliyye'nin de böyle bir teşebbüse girişmesi lazım iken hiçbir gelişme yaşanmamış olması yazarı endişeye sevk eder. Endişenin bir sebebi de tutulan bir hülâsa pusulasında görüldüğü üzere bütün hazırlığın “ambarda mevcut olan esliha ve mühimmat-ı askeriyenin yekûnu şîshaneli ve kaval ve iğneli olarak şayan-ı istimâl iki yüz bin kadar tüfenk ve yirmi beş bin kadar elbise ve iki yüz kadar su kırbası ve o misillû köhne şeylerden” ibaret olmasıdır.⁷⁵ Yazar, Bulgaristan'daki hareketlenmelerin sonunun -Babîâli'nin tedâbir-i hakimânesine kalırsa- Girit gibi olacağından korkmaktadır.⁷⁶

11 Ocak 1869 tarihinde yayımlanan 29. sayıda konu Yunan meselesi üzerinden “Bulgarlar ne olursa isyan ederler?”e getirilir. Buna göre Rum fesadında Rusya orduları Edirne'ye kadar gelmiş, Fransa ile İngiltere bile Devlet-i Âliyye'ye karşı silah kaldırmışken Bulgarlardan, Ermenilerden, Latinlerden, Dürzilerden hiçbiri “dâire-i inkıyâd”dan çıkmamış; Osmanlı memleketinden bir köy bile Hükümet-i Osmaniye'den ayrılmak sevdasına düşmemiştir. Konuyu bir de Girit üzerinden örneklendiren yazar, Girit meselesi patlak verdiğinde Amerika'dan bile Yunanlılara yardım geldiğini, ama Osmanlı mülkünde Rumlar hariç Hristiyan kavmin tek bir ferdinin dahi para vermediğini hatırlatır. Hâli hazırda ise “Memleketeyn'den Bulgaristan'a bu kadar ihtilâl fırkaları geçmesine rağmen” Bulgarlar yerinden bile kıvıldamamıştır. Bu kadar sadık olmalarına rağmen Bulgarlar eğer “devlet-i Rum kilisâsının iddiâ-yı bâtilını mürevvic olursa papazlara verdikleri avâid-i tâkat-fersâdan kurtulmak gibi şeyler için heyecan”⁷⁷ gösterirse isyan edebilecekler.

4. Rusya'nın Bulgar Toprakları Üzerindeki Faaliyetleri

Balkan topraklarındaki gelişmeleri dikkatle takip edip bu anlamda pek çok yazı kaleme alan Namık Kemal, buradaki hareketlenmelerin sorumlusu olarak Rusya'yı görür.⁷⁸ 9 Kasım 1868 tarihli yazısında “Gerek Girit ihtilalini bu ana dek sürdürmek ve gerek Bulgaristan ve Sırbistan ve Karadağ içlerindeki casuslarına yeniden teşvikât ile ifsad-ı ahâliye bezl-i maddûr etmek için

⁷² *Hürriyet*, “Memleketeyn ahvâli”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.4, stn.1.

⁷³ *Hürriyet*, “Memleketeyn ahvâli”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.3, stn.2.

⁷⁴ *Hürriyet*, “İstanbul'dan mektup”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.4, stn.2.

⁷⁵ *Hürriyet*, “İstanbul'dan mektup”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.5, stn.1.

⁷⁶ *Hürriyet*, “İstanbul'dan tahrirât”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.4, stn.2.

⁷⁷ *Hürriyet*, “Yunan meselesi üzerinden mütâlaât”, 23 Ramazan 1285, Nu. 29, s.3, stn.2.

⁷⁸ Gazetenin 12 Ekim 1868 tarihli sayısında yine Rusya'nın, Bulgaristan ve Sırbistan'da çeşitli vesileler ile fesatlar çıkarmaya çalıştığına dair vurgu yapılmıştır. *Hürriyet*, “Yeni Osmanlılar'ın ilan-ı resmîsi”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.2, stn.2.

bayağı suret-i alenîyyede himmet etmesi” suretiyle Slav ayaklanmalarının baş sorumlusu olarak Rusları gösterir. Bu ithamın ardından, yazısında Fransız politika salonlarında konuşulan senaryolara geçer. Burada “gerek İngiltere ve Fransa ve gerek Avusturya ve Prusya devletlerinin bu hâlâtın vahâmet-i netâyicini bildikleri hâlde hiç seslerini çıkarmamaları”⁷⁹ şeklindeki mahrem bir bilginin kulaktan kulağa yayıldığından bahseder. Ona göre, memâlik-i şarkiyenin taksimi ile ilgili olarak uzun zamandan beri Avrupa devletleri arasında bir ihtilaf olduğu bilinmektedir. İhtilafın giderilmesi için Fransa’nın eski hariciye nazırı Mösyö Moustier’in fikirleri öne çıkmaktadır.⁸⁰ Yazının hemen başında “Evvla Avrupalıların şarkça malumatı tamamıyla hakikat-i hale muvâfik değildir.”⁸¹ diyerek Avrupalıların şark üzerine bildiklerinin hakikatlerden uzak olduğunu belirten Kemal Bey daha sonra bunun nedenlerini açıklar. Buna göre öncelikle Avrupalıların edindiği bilgiler oryantalist seyyahların gerçeği yansıtmayan kitaplarından öğrenilmiştir. Öte yandan Rusya ise “Avrupa’nın bu bâbda olan gaflet ve hiffetinden istifade ile her tarafta akçe kuvvetiyle tuttuğu vesait-i neşr ü ilan ile ahvâl-i şarkiyeye üzerine” yalan haber yazdırmaktadır.⁸²

Hürriyet gazetesinde Bulgar meselesi ile ilgili en yoğun ve tafsilatlı yazılar 29 Eylül 1868 tarihinde yayımlanan 14. sayıda yer almaktadır. “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası” ve “Bulgar hükümeti” başlıklarını taşıyan bu yazılar, önemine binaen olsa gerek, gazetenin ilk iki yazısı olarak peş peşe neşredilmiştir. “Bugün de Avrupa dokuz aylık gebe bir hatun gibi şişip gerilmiştir. Bundan bir şey doğacağına kimsenin şüphesi yok ise de oğlan mı kız mı ne çıkacağı bilinemediğinden gazeteler ve gazeteler gibi politika kehanetinde mâhir olanlar her bir alametten bir mana istinbât ederek evrak-ı havadis ve salonları bin türlü avaz ile doldurmaktadırlar”⁸³ cümleleriyle başlayan ilk yazıda özetle “Avrupa gergin” denilmektedir. Zira Prusya-Avusturya sorunu nedeniyle Fransa ile Almanya arasında bir gerginlik yaşanmaktadır. Bu gerginliğin getirdiği karşılıklı restleşmeler iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. Rusya ise bu arbededen istifade edecek tek ülkedir. Zira “Kırım Muharebesi’nden beri nizam-ı askeriye ve mühimmat-ı harbiyeye görüp öğrendiği nekâyisi ikmâl ve taraf taraf demir yollar vaz’ıyla esbâb-ı nakliyyeyi teshil gibi ahvâl-i dâhiliyesini yoluna koyduktan mâadâ on beş seneden beri hiçbir tarafta bir gaileye uğramayıp fazla masraf etmedi. Avrupa’nın her meselesine müdahale ederek haysiyet ü itibarını ilerletti.”⁸⁴ Diğer taraftan Rusya, Osmanlı Devleti içinde kendisine faydası olacak başarılı icraatlara muvafık olmuştur. Mesela Girit meselesini çıkararak hiçbir asker kaybetmeden ve bir kuruş harcamadan Osmanlı’nın ekonomisini, nüfûzunu ve haysiyetini yaralamıştır. Yazının devamında “Hâlâ Devlet-i Âliyye bugün Girit’te ve Yunan hududunda bu kadar bin asker tutmaya mecbur oluyor. Sırbistan, Karadağ ve Memleketeyn ve bâhusus Bulgaristan içlerinde ilkâ ettiği

⁷⁹ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.2, stn.1.

⁸⁰ Mösyö Moustier, Türkçe dahi bilmeyen birisidir ve ona “şark ahvâline dair bir şey sorulsa vereceği cevaplar bizim Çin ahvâli üzerine vereceğimiz malumat kabilinden olduğu aşikâr”dır. *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.1, stn.2; Ayrıca Mösyö İstanbul’da bulunduğu sıralarda Âli ve Fuad Paşalardan ve onlarla irtibatlı memurlardan başkasıyla irtibat kurmamıştır. Bu yüzden Namık Kemal “Mösyö Moustier İstanbul’da bulunduğu zaman Âli ve Fuad Paşalar ile onlara mansub olan resmi memurlardan başka kimse ile görüştü mü? Ve bunların hilâfında bulunan fırkadan kimin ile teati-i efkâr etti? Türkçe bilir mi?” diye sorar. Moustier’in ve bütün Avrupa’nın müşterek kanaatine göre Devlet-i Âliyye “içini kurt yemiş çürük tahtaya” benzemektedir ve ondan ıslahat beklemek imkânsızdır. *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.2, stn.2.

⁸¹ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.1, stn.1.

⁸² *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.1, stn.2.

⁸³ *Hürriyet*, “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.1, stn.1.

⁸⁴ *Hürriyet*, “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.2, stn.2.

fesâdât hasebiyle haydut cemiyetleri ve fırkaları teşekkül edip Balkan'a yerleştiler.⁸⁵ Devlet-i Âliyye buralarda dahi birtakım asker ikâmesine muhtaç bulunuyor"⁸⁶ notuyla Rusya'nın politikaları sonucunda devletin asker gücünü dağıttığından bahsedilir.

Gazeteye göre, "Devlet-i Âliyye için ne haricden muâvenet ve ne de dâhilden ittifak ve mutâva'at ümidine meydan kalır". Avrupa'daki gelişmeler bu kadar karışık iken Osmanlı Devleti, olası bir arbede sırasında kendini müşkül bir durumda bulacağından, şimdiden "esbâb-ı dafiâ tedarikinde bir dakika ihmal ve imhâl etmeyecek" zamandadır. Durum böyle iken devlet hiçbir şey yapmamaktadır. Gazete bunun sorumlusu olarak Babiâli'yi görmektedir. Yazının devamında müellif "Ama bizim için bir cihetle de hiç korku olamaz" dedikten sonra "Babiâli'de Felâtunculuk⁸⁷ durdukça bize bir şey olmaz" mealinde istihza eder.⁸⁸

Takip eden "Bulgar hükümeti" başlıklı yazıda gazetenin okurları çok vahim bir gelişmeden haberdar edilir. Buna göre Bulgar topraklarında geçici bir hükümet kurulmuştur. Bulgarları idare etmeye başlayan bu hükümet, Avrupalı devletlerle muhabereye de başlamış ve bir ilannâme neşredip halka dağıtmıştır.⁸⁹ Metinde Bulgarlara hitaben şöyle denilmiştir:

"Ey karındaşlar! Osmanlı Hükümeti boyunduruğunun bize ettiği fenalıklar artık tahammül olunmaz dereceye geldi. Babiâli bizim halimizi ıslah edeceği yerde daha ziyade berbâd etti. Artık bizim için elimize silah alarak hukukumuzu ve hürriyetimizi feth ü istihsal etmekten gayri çare kalmadı. İşte biz cümleden evvel silahlanıp size misal gösterdik. Siz dahi silahlanıp bize mülhak olunuz ve Boriz ve Karum⁹⁰ evladı olduğunuzu gösteriniz. Siz böyle kolları bağlı gibi durdukça selamete çıkmak ihtimali yoktur. Sizi kurtaracak yine kendi kuvvetinizdir, başka bir şey değildir. Artık iş görmek zamanı geldi. Haydi, biz de hürriyete müstahak bir millet olduğumuzu âleme gösterelim. Hangi millet ü mezhepten olursa olsun herkesin can ü mal ve nâmus ü dinine taarruz etmediğimizden Türkler rahat durdukça onların bir kılına hata gelmez. Bizim maksadımız Hükümetin sû-i istimalatını def ile hukuk-ı milliyemizi yerine getirmekten ibarettir. Cem olunuz bir sancağın etrafına ki onda ya ölüm ya hürriyet yazılıdır."⁹¹

Konuyla ilgili olarak *Opinion Nationale* gazetesinde çıkan bir habere göre Bulgar cemaatleri bu ilannâmeyi binlerce nüsha çoğaltarak Bulgar cemaatleri tarafından askeri birlikler tertip edilmiş ve geçici hükümete gönderilmiştir. Aynı gazete Belgrad'da basılan *Noradnost* namındaki bir Bulgar gazetesinin bir layihâ neşrettiğini ve bu layihânın Bulgar hükümeti tarafından bütün cümle Avrupa devletlerine gönderildiğini bildirmiştir. Layihâda özetle şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Bulgar milleti kendiliklerinden yani hiçbir devlet-i hâriciyenin tahrikâtı eseri olmayarak Hükümet-i muvakkatleri vasıtasıyla resmen ilân eder ki artık Türk Hükümetinin boyunduruğunu çekemeyerek ellerine

⁸⁵ 1868 yılı itibariyle Rusya'nın Bulgar çetelerine isyan etmeleri için silah ve adam tedariki konusunda yardımcı olduğu hükümet tarafından da bilinmektedir. BOA., HR.TO., (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), 578/44.

⁸⁶ *Hürriyet*, "Avrupa'nın ahvâl-i hâzırası", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.3, stn.1.

⁸⁷ Felatun, Yunan düşünürü Aristo'nun İslamî literatürdeki adıdır. Arap alfabesinde "p" konsonantı olmadığından ve yan yana iki sessiz harfin telaffuzunda güçlük olacağından "Felatun" ve "Eflatun" biçiminde kullanılmıştır.

⁸⁸ *Hürriyet*, "Avrupa'nın ahvâl-i hâzırası", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.3.

⁸⁹ Bu ilannâmeler 1868 yılında Tuna Vilayeti'nde isyan başlatan komitecilerin üzerinden çıkmıştır. İlâveten Bulgar Marşı'nın bulunduğu belgeler de bulunmuştur. Bu belgelerden birisi "Balkan Geçici Hükümeti" imzasını taşıyan bir belgedir. Bulgarlara hitaben yazılmış olan bu bildiriye, Türk yönetiminden şimdiye kadar kötülük gördükleri ve bu durumun hiçbir zaman düzelmeyeceği, bu yüzden silaha sarılmanın zamanı olduğu yazılmıştır. İsyanı bastıran Midhat Paşa, komitecilerin üzerinden çıkan bir mektubu tercüme ettirerek İstanbul'a göndermiştir. Bu mektubun içeriği de benzer niteliktedir. Bulgarların Türk yönetiminden memnun olmadıkları dile getirilmiş ve istekleri yerine getirilmezse büyük bir kuvvet ile başka bir şekilde amaçlarına ulaşmaya gayret edecekleri yazılmıştır. Mahir Aydın, *age*, 68.

⁹⁰ Boriz (Boris) ve Karum (Krum), IX. asırda hüküm sürmüş Bulgar krallarıdır. Boris Han'ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Bulgarlar hızlı bir şekilde hristiyanlaşmışlardır. Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, çev. Veysel Atayman, (İstanbul: Öncü Kitabevi, 1979), 18.

⁹¹ *Hürriyet*, "Bulgar hükümeti", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.3, stn.2.

silah almışlar ve hukuklarının istihşâli ve boyunduruktan kurtulmak maksadı için kanlarını dökmeye hazırlanmışlardır. Bulgarların bu hareketi Avrupa muvazenesine hâlel verecek yolda politikaya veyahut bir isnâd-ı hâriciye mebni olmayıp mücerred Sırbistan ve Memleketeyn ahâlileri misillü ehl ü müstahak oldukları bir idâre-i mümtâzeye nâil olmak içindir. Zira elli altı sene-i milâdiyyesinde Hristiyanların bunca kanları pahasına istihşal edilen Hatt-ı Hümâyûn bir safha-i meyyite hükmünde kaldı. Padişahın zor ile Bulgaristan'a sokmak istediği islahat asrın ve ezhânın ihtiyâcât ü makâsidine muvafık olmadıktan başka, bizim din ü milletimizin efkârına da mugayir şeylerdir. Vergiler iki kat ve belki üç kat oldu. Umur-ı ruhaniyemizde kaide-i teşrifat-ı ihtiramkâriye riayet olunmadı. Hülâsa mahkemelerin ve hükümetin sû-i istimâlâtı bizi zâlimlerin oyuncuğu etti. İşte Bulgarların ayaklanmalarının başlıca müsebbibleri bunlardır.”⁹²

Her iki metinde görülen müşterek bir hususa göre, Bulgarlar kesin olarak hürriyet istemektedir ve bunun için her şeyi göze almışlardır. Bu anlamda kilise aktif bir rol oynamakta ve geçici hükümeti de mücadele yolunda itmektedir. İkinci metinde ise uygulayacakları dış politika ile Avrupa'nın mevcut dengesini bozmayacaklarını vaad edip tek arzularının Sırbistan ve Memleketeyn halkları misali lâyük oldukları özgürlüğe kavuşmak olduğunu belirtirler.

Yazının devamında *Tan* gazetesinin 3 Eylül tarihinde Bulgaristan'dan alıp neşrettiği bir mektuba yer verilir. Burada Bulgaristan'daki direnişin nasıl başladığına dair tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Bulgaristan'da bozgunculuk yapan çeteler bir yıl öncesinde tertip olunmuştur: Bunların bir takımı Memleketeyn idaresi dâhilinde ve bir takımı da Rusya toprağında teşekkül eylediler. Rusya'daki merkez Hocabey⁹³'dir.

“İlanât ve evâmîr-i mühimme Hocabeyinde zengin sarraflar salonlarında müzakere olunup oradan icraya verilir ve bu harekâtın ruhu olan akçe sandığı dahi oradadır. Bu sandığı kim doldurduğunu söyleyemem. Zira isbatı müşkildir. Yalnız şunu diyebilirim ki sandık leb-â-leb doludur ve meclislerin sâir hususta noksanları var ise akçece yoktur. Tertib ü tahsir olunan haydutların maaşları ve elbise ve ta'yinatı ve maârif-i nakliyyeleri ve i'lânât-ı hafiyenin masârif-i tab'iyye ve neşriyyesi ve meclis a'zâlarının vazâ'if ü masârif-i bilcümle bu sandıktan tesviye edilir. Ve Maşrık-ı Tuna namında İbrâil'de hafiyen basılan gazete masârif-i dahi oradan verilir. Lakin bu tertibatı ve bu sandığı teşkile muvaffak olan erbab-ı himmet yalnız sandığa akçe vermekle kanaat etmeyip esliha ve mühimmat ve her nev' levâzımât hususunda dahi bezl-i makdur-ı fütüvvet ederler.”⁹⁴

Yazıda yukarıdaki genel bilgilerden sonra anlatılanlarla ilgili örneklere geçilir. Bulunan barut varilleri, arabalar dolusu silahlar, gizli yollardan giderek malzeme taşıyan arabalar örnek verilir. Bulunan silahların Prusya yapımı olduğu belirtilir. Elbise ve üniformaların Bükreş'te tanzim edildiği ve Kazak askerlerinin kıyafetlerine benzediği, özellikle kalpaklarının üzerinde gümüşten kartal resmi olduğu anlaşılmaktadır. Temmuz ortalarında Bulgaristan'da karışıklık çıkarmak üzere kurulmuş olan meclisler tarafından toplanan haydutlar, Tuna'nın diğer tarafına sevk edilmiştir. Fakat bu haydutlar Tırnova civarında tetikte olan Türklerin mukavemeti ile karşılaşmış ve şimdilik amaçlarına ulaşamamışlardır. İlerleyen zamanlarda yine aynı şekilde haydutların sevki pek muhtemeldir. Haydutların sevkinde daha önce Bükreş'in bir istasyon olarak kullanıldığı ve yakın zamanda bir takım haydudun bu kez belki Belgrat'tan gönderileceği belirtilir.⁹⁵

⁹² *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.1.

⁹³ 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşları neticesinde Osmanlı Devleti Karadeniz'in kuzeyindeki hakimiyetini kaybetmiş, Hocabey de bu esnada Rus topraklarına katılarak yerine Odessa şehri inşa edilmiştir. Mesut Karakulak, “Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* V/12 (2015): 288.

⁹⁴ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.1.

⁹⁵ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.1; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XI*, haz., Münir Aktepe, (Ankara: TTK, 1989), 84.

Bulgaristan'da olup bitenlerle ilgili olarak verilen bilgilerden sonra müellif meseleyi kendi açısından değerlendirir. Evvela, Bulgarlar tarafından dile getirilen şikâyet ve istediklerin tamamının muhatabı Babîâli'dir. Zira “Şikâyet olunan sû-i istimalatı ve mezâlîm ü i'tisafâtı eden taşra memurlarını Babîâli intihâb eder. Niçin böyle eder denirse, Babîâli eski Yunan putperestlerinin tahayyül ettikleri Olimpos dağına benzer, onda birkaç ilah-ı müşahhas vardır, onların emr ü fermanları ta'riz ü su'alden masun ve münezzehtir, cevabı verilir, biter gider.”⁹⁶ Muharrire göre, memleketin her tarafından bu türden haklı şikâyetler gelmektedir. Bunun yegâne sorumlusu Babîâli'dir:

“Varsın Bulgaristan ayaklansın, varsın Girit şu hale gelsin, varsın memâlik harap olsun, varsın ahali ezilsin, varsın nâmus-ı saltanat ber-bâd olsun, varsın ümmet-i Osmaniye bitsin, varsın Devlet-i İslâmiye perişan olsun, velhâsıl varsın ne olursa olsun. Tek ilah-ı müşahhasların irade-i keyfiyeleri yerini bulsun. Tek Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet yapıp da ihsanlara, israflara, kazancılara mâni' olmasın.”⁹⁷

Geçici hükümetin istediği şey, Bulgaristan'da Sırbistan ve Memleketeyn'deki gibi bir idare kurmaktır. Muharrire göre bunda Bulgarların kat'î olarak hakları ve hiçbir menfaatleri olamaz. Çünkü “her kavmin bir idare-i mümtâzeye mazhariyyet hakkı farziyattan olarak teslim edilse bile” Bulgarlar, Sırlılar ve Ulahlar gibi müstakil bir kavim değildir; farklı bölgelerde ve muhtelif mezheplerde bir topluluktur. Nitekim Sırbistan'ın bir ucundan öteki ucuna kadar gidilse Sırp'tan başka millet görülmez. Kezâlik Memleketeyn dahi böyledir. Lakin Bulgaristan denilen yerde Bulgar Müslümanlarından Pomaklar, Çıtaklar, Bulgar Katolikleri, Rum papazları, farklı mezheplerde Bulgarlar ve diğer çeşitli isimler altında nice oymaklar bulunmaktadır. Şu durumda Bulgarların istediği bir devlet iki şekilde kurulabilir. Ya bütün Bulgarları bir dairede toplayıp farklı mezheplerden olanları defetmek ya da nerede bir Bulgar bulunursa o memleketlerin hepsini Bulgar idaresine vermek lazım gerekecektir. İkincisini akıldan geçirmek dahi mümkün değildir.⁹⁸

Muharrir, yukarıda izah ettiğimiz koşullara ilaveten meseleye menfaat noktasından da bakar ve Bulgarları ikaz eder. Zira yeni hükümet kendilerinden vergi, aşar ve resûmât isteyecektir. Üstelik asker talep edecektir. Oysa Osmanlı Devleti kendilerinden beş on kuruş karşılığında asker istememektedir. Osmanlı devlet gücünü kullanarak bölgeyi korumakta ve onlar için görece huzurlu kılmaya çalışmaktadır. Bulgarların bunu da göz ardı etmemesi gerekir. Devamında “Hususiyle Rusya'nın İstanbul'a mâlik olmak efkârı ile etmekte olduğu teşebbüsât meydanda olduğundan böyle bir arbedenin zuhuru halinde teşekkül edecek Bulgar iradesi kendini ne kuvvetle muhafaza edebilir?”⁹⁹ diye sorar. Zira Bulgaristan Rusya'nın idaresine geçerse Osmanlı memurlarının sû-i istimalatından daha fazla zarar görecektir. Lehistan'ın, Kırım'ın ve Gürcistan'ın durumu meydandadır. Bu sebeplerle geçici Bulgar hükümetinin faaliyetlerinde Bulgarlar için bir menfaat bulunmayıp belki büyük bir mazarrat görünmektedir. Yazar sözlerinin sonunda Bulgarlara yönelik uyarıların da tonunu iyice yükseltir:

“İşte Yeni Osmanlılar'dan olan Bulgarların efkârı bu merkezde olduğundan bilcümle Bulgarlara beyân olunur ki zikr olunan ilan-nâme ile layihâyı yazan ve neşredenler bilcümle Rusya Devleti'nin akçesini alan vatan hainleridir. Bulgarların menfaat-i sahîhası Devlet-i Osmaniye ile beraber olmaktır. Hükümetin def-i sû-i istimalatını devletten istid'a etmeli ve bununla beraber daire-i intibah ü teyakkuzdan çıkıp da Rumların düştüğü kuyuya düşmemelidir.”¹⁰⁰

⁹⁶ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.2.

⁹⁷ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.2.

⁹⁸ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4-5.

⁹⁹ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.5, stn.1.

¹⁰⁰ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.5, stn.2.

Gazetede Bulgaristan konusunda Yeni Osmanlılar'ın zaman zaman fikir ayrılıkları veya kafa karışıklığı içinde oldukları görülür. Bazen aynı muharririn gelişmelere göre bakış açısında değişikliğe gittiği fark edilir. Daha çok Bulgaristan'ın niyeti ve ne istediği konularında tezahür eden bu husus, zaman içinde Rusların Bulgar toprakları üzerindeki gizli planlarının görülmesine mâni olmuştur. Örneğin, 5 Ekim 1868 tarihli 15. sayıda "Mesele-i müsâvât" başlığı altında sair milletlerin Osmanlı hukukundaki durumu irdelenirken "Bulgarlar ise hem nüfusça ve hem de memlekete menfaatçe diğerlerinden ziyade oldukları hâlde..." şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Müellifinin kim olduğu bilinmeyen bu yazı, Bulgarların memlekete faydası anlamında en önde görülmesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁰¹ Aşağıda sıralayacağımız birkaç örnekte Bulgarları dost ve sadık gören bir bakış açısı dikkat çekmektedir. Yine, 22 Mart 1869 tarihli gazetede Bulgarlar bütün ecnebi unsurlar içinde "nüfuslarının kesreti ve mevkilerinin Rusya'ya mücavereti cihetiyle en ehemmiyetlisi"¹⁰² olarak değerlendirilmiştir. Muharrire göre Bulgarlar şimdiye kadar daima itaat etmişlerdir. Bunun maddî ve manevî birkaç sebebi vardır ki birincisi buldukları yerlerde şecaat-ı fitriye ile silahlanmış bir takım ehl-i İslâm'ın varlığıdır. Bugün Bulgarlar Osmanlı aleyhine silaha sarılacak olsa ilk olarak oradaki İslam unsurları tarafından kulaklarının çekileceğini bilirler. İkincisi ise kendilerinin fitraten metanet sahibi ve boş hayallerden uzak olmalarıdır. İçlerinde irfan sahibi olanlar bir isyana giriştiklerinde kavimlerinin uğrayacağı belayı öngörürler. Oldu ki istiklâle kavuşsalar bile şimaldeki karakuşun pençe-i istiklâlîne düşeceklerini bilirler. O nedenle "Osmanlı idaresinde mazlum olmayı, Rusya hükümeti altında ma'dûm olmaya" tercih ederler. Arifleri çıkarıldığında kalan sade halk, sükûnetli ve hâline razı bir halktır. Yazar "şimdilik Bulgaristan'dan pek de korkulmaz." diyerek mevcut duruma razıdır.¹⁰³ Hâsılı bugün ülke sınırları içindeki akvâm-ı sâirenin isyanı mülâhaza edilmemelidir. Fakat değerlendirmeler hep hâl-i hazırda dairedir. Yazar bu noktada "Acaba ilerisi ne olacak, akvam-ı gayrimüslimenin razı görünenlerden bu mutavaat ve müştekilerinde bu kudretsizlik kalacak mı?" diye sorar ve cevaben "İdaremiz bu hâlinde durursa elbette kalmaz." demek suretiyle endişesini dile getirir.¹⁰⁴

Eğer Osmanlı idaresi bu basiretsizlikle devam ederse Rusya her gün devletin başına bir başka gaile çıkarıp nüfusumuzda itlaf ve servetimizi israf çıkaracaktır. Sonunda yazarın korkuları gerçek olacaktır: "Hele yakında bir de Bulgar galesi çıkarsa Allah göstermesin gençlerimizin idrak edebileceği derecede yakın bir zamanda köylerimizin birçoğu baykuş kümesi hâline gireceğinde ve o zaman Şark tahtgâhında Saltanat-ı Osmaniye mahvolarak her kavim bir diğer hevese düşeceğinde ve bu ihtilaf cümlemizi şimâlin kuvve-i gâlibesine esir edeceğinde hiç şüphe olunmasın."¹⁰⁵ Peki çare nedir? yazar yazının son paragrafında bir aydın sorumluluğuyla çözümünü de şu şekilde yazar:

"Bu belânın def'ine ise iltizam-ı adâletden başka çare yoktur. Nüfus-ı İslâmiyeyi bu tedenniden o kurtarır. Akvâm-ı sâire-i adâlet görürse devlete ısırır. Hıfz-ı vatanda silah kullanmak hizmetine mahzursuzca müşâreket eder. Mülkün içinde ne bir kuvve-i tahribiye kalır. Ve ne de Rumların pâlikarya fırkasından başka düşman bulunur. Ve onlar da az zamanda ve az tecrübe ile tebdil-i efkâr ederler. Adaletin

¹⁰¹ *Hürriyet*, "Mesele-i müsâvât", 18 Cemaziyelahir 1285, Nu. 15, s.3, stn.2.

¹⁰² *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.6, stn.1.

¹⁰³ *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.6; Nitekim, Fransa'nın Filibe konsolosu Dozon, 1868 yılına ait raporunda, Bulgar ahalinin komitecilerle bir iş birliği içerisinde olmadığını, bilakis komitecilerin yerlerini hükümet yetkililerine bildirdiğini belirtmiştir. Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 68.

¹⁰⁴ *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.6, stn.2.

¹⁰⁵ *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.7, stn.2; Esasen Rumeli topraklarını bekleyen tehlikeler Âli Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Girit'den göndermiş olduğu layihada endişelerini "Ufukta büyük bir bora belirmekte" şeklinde ifade etmiştir. Ali Fuat Türk geldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, 98.

usûl-i meşverete mütevakkıf olduğunu ise defaatle beyân etmiştik. Fakat kabulü hâlinde kuvve-i umûmiye seyf-i zulm ve kanun-i devlet hüccet-i tezvir ve hazine-i mâliye kese-i sefahat olmaktan kurtulmak lazım gelir. İşte asıl çaresi müşkül olan ‘evdeki hırsız’ hükümetin zulm ve gasba gösterdiği temayülden ibarettir.”¹⁰⁶

Yazara göre çaresi zor olan şey, hükümetin zulme ve gaspa olan temayülüdür. Osmanlı onu bir halledebilse diğer sorunlar kendiliğinden çözülecektir. Zira adâleti tesisi ile halk devletine ısınacak, silahı yalnızca vatan savunması için kullanacaktır. Maddî ve manevî bütün kuvveti tahrip etmeden memleket hizmetine saklayacaktır.

Yeni Osmanlılar’ın en büyük rakibi durumunda olan politikacı hiç kuşkusuz Âli Paşa’dır. Bu bağlamda “Âli Paşa kadar değerli düşmanları olan bir devlet adamı azdır.”¹⁰⁷ ifadesi dikkat çekicidir. En baştan itibaren Mustafa Reşit Paşa, Cevdet Paşa ve Şinasi, daha sonra da Ziya Paşa ve Namık Kemal, bunlardan her biri Âli Paşa’ya amansız düşmanlık gütmek için şahsî veya ulvî nedenlerle ayrı ayrı motivasyona sahip olmuşlardır. 1868’de Fuad Paşa’nın ölümünden sonra da gazetenin hedefindeki tek kişi o kalmıştır. Gazetede devletin dış ve iç politikasına yönelik eleştirilerin hemen hepsinde Âli Paşa üzerinden suçlamalar yapıldığı görülmektedir.¹⁰⁸ Örneğin 28 Aralık 1868 tarihinde yer alan ve müellifini belli olmayan “İdare-i hâziranın hülâsa-i âsârı” başlıklı uzun yazıda ordunun ve donanmanın hiç hükmünde olduğu, Rusya’nın müdahaleleri üzerine Avrupa’nın ürküp Girit’i ayırmaya kalktığı, İstanbul’un haksızlıklardan her bahsettiğinde ise “Ne yapalım, askeriniz var amma, yok. Gemileriniz var amma o da yok. Paranız bütün, bütün yok. Bir Girit eşkıyasıyla başa çıkamıyorsunuz. Yarın Tırhala taraflarında, ya Bulgaristan’da bir ihtilal daha zuhur ederse sonra Rusya’nın önüne kim duracak. Bari şu adayı verin de karışıklığın önünü alın”¹⁰⁹ gibi cevaplar alındığı anlatılır. Yazara göre Babıâli her ne tedbire kalkışıyor ise işin içine, ya hıfz-ı câh maddesi ya liyakatsizlik karışıp işi daha ziyade çıkmaza götürmektedir. Sözlerini “Hatta vaktiyle Rusya ordusuna karşı duran serdâr-ı ekremin¹¹⁰ teskin edemediği bir fesâdı bastırmak, gölgesinden korkan ve şapkayı havan zanneden Âli Paşa hazretlerinin cesaret ve maharetine kaldı. Kan ırmağıyla sönmeyen bir ateşi mürekkep damlasıyla söndürmek istediler.” cümleleriyle devam ettiren yazar, görülmektedir ki Âli Paşa’yı son derece ağır bir benzetmeyle eleştirir. Bir kez daha görülmektedir ki Yeni Osmanlılar’a göre memlekette olumsuz giden her hadisenin müsebbibi Âli Paşa’dır.

14 Haziran 1869 tarihli gazetede neşredilen “Hizmet-i askeriye” başlıklı yazıda Bulgarlar ile Ermeniler hakkında bir değerlendirme yapılmış ve yazının sonunda bu iki kavmin “isyana girişmeyeceği” sonucuna varılmıştır. Müellifi böyle düşünmeye sevk eden birkaç husus vardır. Buna göre evvela, Bulgar ve Ermeniler, daha evvel Rus ülkesine hicret eden veya sonradan oraya avdet eden karındaşlarından Rusya idaresinde bulunan kavimlerin ne hâllere düştüklerini öğrenmişlerdir. İkinci olarak, Rusya’nın türlü vaatlerle istila ettiği Lehistan, Kırım, Gürcistan ve Dağıstan taraflarında yaşattığı esaret ve zillet ortadadır. Bulgar ve Ermenilerden bunları bilenler, yazılanları okuma kabiliyetinde olan tahsilliler her şeyin farkındadır ve bilhassa Lehistan’ın

¹⁰⁶ *Hürriyet*, “Mehâlik-i hariciye ve dahiliye”, 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.7, stn.2.

¹⁰⁷ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 157.

¹⁰⁸ Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, 430-431.

¹⁰⁹ *Hürriyet*, “İdare-i hâziranın hülâsa-i âsârı”, 14 Ramazan 1285, Nu. 27, s.7, stn.1.

¹¹⁰ Burada bahsedilen kişi Namık Kemal’in öz dedesi olan Topal Osman Paşa’dır. Kendisi I. Mahmud zamanında kısa bir süre de olsa sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Yazıda, askerî ve idarî yönden son derece başarılı olan Topal Osman Paşa’nın doğu vilayetlerinde valilikler ve beylerbeyi olarak görev yaptığı döneme atıf yapılmaktadır.

uğradığı üzüntü verici ahvâli gözleriyle gördüklerinden Rusya'nın tabiiyetine girme arzusunda olmayacaklardır.¹¹¹

15 Şubat 1869 tarihli gazetede “Edirne’den mektup” başlıklı bir yazıda Rusların Bulgarlar üzerine tasarladığı bir plandan bahsedilir. Mektubun mülâhaza bölümünde Fransa ile Prusya arasında mutlaka bir savaş çıkacağı, Rusya'nın da Yunan, Bulgar ve Karadağ meselesini kurcalamaya devam ederek Osmanlıları parçalayacağı ve bir şekilde Avusturya ve İtalya'nın da işin içine gireceği yazılır. Hâsılı bu senelerde Avrupa haritası üzerinde köklü bir değişiklik olacağı düşüncesi mevcuttur ve söylentilere göre Prusya başvekili Mösyo De Bismarck da kendince bir Avrupa haritası tanzim etmiştir. Sureti Avrupa gazetelerinde de basılan bu haritaya göre Sırp, Memleketeyn ve Tuna toprakları Osmanlı'dan kurtarılacak ve daha sonra “Tuna memâliki devleti” namıyla yeni bir heyet devleti teşkil edilerek böylece Şark Meselesi sorunu çözülecektir. Mektubu gönderen zât, bu iddiaları dile getirdikten sonra sözlerini “Ne güzel tertib-i zâhir Devlet-i Âliyye taksime düşmüş ortada geziyor. Zâhir Türkler memleket ve kaleler terk etmeyi iftihâr addederek ses bile çıkarmazlar. Mösyo De Bismarck, Âli Paşa'nın himmetiyle öyle bir tasavvurun icrasına ümidvâr oluyorsa hata etmiştir. Hayır, hayır bu kadarına O da razı olmaz.”¹¹² diye tamamlar. Ona göre Âli Paşa bile bu kadarına müsaade etmeyecektir. Dolayısıyla Bismarck'ın ümitlenmesi boşunadır.

15 Şubat 1869 tarihli gazetede bir de hatıra zeyl edilmiştir. Ziya Paşa'nın kaleme aldığı bu ekte, Bulgar meselesi de içinde olmak üzere dış politikaya dair pek çok konuda devletin zor durumda kalmasına neden olarak “her devletin İstanbul'da mukîm elçileri olduğu hâlde Devlet-i Âliyye'nin düvel-i saire nezdinde daimî surette sefâreti bulunmaması”¹¹³ gösterilir. Zira bu surette Osmanlı Devleti oralarda olup bitenlerden haberdar olamamaktadır. Diğer yandan “İstanbul'da bulunan düvel-i saire süferâsı dahi Beyoğlu'ndan harice çıkmayıp ve sefâretlere müntesib olan bazı Rum tercümanlardan başka yerliden kimse ile ihtilât etmeyip Babiâli ricâlini ahyânen gördüklerinde dahi suret-i resmîyede görüştüklerinden Devlet-i Âliyye'nin ahvâl-i dahiliyesine ve millet-i Osmaniye'nin usul ve âdât-ı millîyesine dair hâsıl ettikleri malumat, garazden sâlim olmayan eşhâstan işittikleri rivâyâtтан ibaret idi” denilerek Beyoğu civarında oturan yabancı sefirlerin devletin ahvâl-i dahiliyesinde olup bitenleri görememesi ve Osmanlı toplum yapısını hakiki anlamda bilmemelerini eleştirir. Bu durum, Paşaya göre “iki taraflı cehalet”tir.¹¹⁴

22 Şubat 1869 tarihli gazetede “Bundan on bir gün evvel Bulgar komitesine Rusya tarafından Lehistan İhtilali'nin fezlekesi yani Lehlilerin usûl ve tertibât ve tasmîmâtının ceridesi ihdâ olundu. İşitildiğine göre sureti Tuna boyunda olan bazı konsoloslara da gönderilmiş” bilgisi verilir. Buradaki maksat silahı eline almış Bulgar çetelerine ne yapmak gerektiğine dair bir yol haritası oluşturmaktır. Artık Rusya'nın Bulgarlar üzerindeki niyeti iyice açığa çıkmış, isyan hazırlıkları alenen yapılmaya başlanmıştır. Ruslar bir taraftan da Hocabey'den Kili'ye ve Basarebya tarafına bir telgraf hattı çekmek suretiyle Balkanlarla muhaberatını tahkim etmekle meşguldür.¹¹⁵ Yazarın Rusya'nın bütün bu teşebbüsleri karşısında teselli bulduğu tek nokta Bulgarların aslında henüz bir isyan başlatacak iradeye sahip olmamasıdır. Komiteler çeşitli vaatlere rağmen yirmi otuz kişi bile toplayamamaktadır. Dolayısı ile yazar, eşkıyanın gözleri önünde ortadan kaldırıldığına şahit olan Bulgarların şimdilik büyük bir isyanı göze alamayacağı fikrindedir. Ancak ilerleyen zamanlarda

¹¹¹ *Hürriyet*, “Hizmet-i askeriye”, 4 Rebiyülevvel 1286, Nu. 53, s. 4-5.

¹¹² *Hürriyet*, “Edirne’den mektup”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34, s.8, stn.2.

¹¹³ *Hürriyet*, “Hatıra zeyli”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34, s.1, stn.1.

¹¹⁴ *Hürriyet*, “Hatıra zeyli”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34, s.1.

¹¹⁵ *Hürriyet*, “Vidin’den tahrirât”, 10 Zilkade 1285, Nu. 35, s.6, stn.2.

mevcut şartlar çerçevesinde ve özellikle dış tahriklerin şiddetine göre bölgede olası isyan faaliyetlerine karşı tedbir alınması gerekmektedir.¹¹⁶

5. Bulgar Kilisesi Sorunu

1869 yılının mayıs ayından itibaren Hürriyet'in gündemine Bulgar sorunuyla bağlantılı olarak kilise konusu girmeye başlar. Bu anlamda neşredilen ilk yazı 17 Mayıs 1869 tarihli gazetede yer alır. "Reybü'l menün" başlıklı bu yazıda İstanbul'da yayımlanan *Terakki* gazetesinde yer alan bir haberden bahsedilir. Buna göre *Terakki*'nin 116. sayısında Hayreddin Bey isimli yeni hakimlerden biri *Hükümet ve Teba'a* başlıklı bir yazı neşretmiş ve burada "ipsiz sapsız birtakım mukaddimât ve tafsilat serd ettikten sonra", "serbeste-i mezhep" meselesine girip Bulgarların Rum Patrikhanesi'nden kurtarılmasını tavsiye etmiş, eğer öyle olursa onların İslam uleması gibi sade bir hâl içinde ruhbanlar yetiştirerek asayişin sağlayacaklarından söz etmiştir. Müellife göre zavallı Bulgarlar'ın Rum Patrikhanesi'nden çıktıkları zorluk kendilerinin hükümetten çıktığı ezaya eşittir. Bulgar kilisesinin bağımsızlığını ruhbanlık meselesine benzeten müellif, sonra da konuyu İslam akidesiyle mukayese yoluna gitmiş ve bu şekilde talebin yersiz olduğuna ispata kalkmıştır. Ona göre, hâl böyle iken Hayreddin Bey bilmediği şeylerden bahsederek marifetfuruşluk yapmakta ve böylece oldukça itibarlı bir gazeteyi maskara etmektedir.¹¹⁷

31 Mayıs 1869 tarihli gazetede Bulgar kilisesi konusuna devam edildiği görülür. Yazar bu kez Bulgarları "bîçare" olarak sıfatlandırır. Zira Rum Patrikhânesinin esaretinden kurtulmaya müyesser olamamışlardır. Mesele o ki sadaret makamına bu konu hakkında Filibe'den birkaç yüz imzalı dilekçe gelmiştir. Osmanlı Devleti "serbesti-i mezhebi ilân etmiş ve nüfuzca Rumlar'ın iki üç misli olan Bulgarlar mazlûmiyetlerini isabet ile patrikhânedan ayrılmaya senelerce ikdâm eylemiş" iken Babîâli, patrikhânenin itirazını "levâzım-ı diniyye" hükmünde tutarak milyonlarca Bulgar'ın talebini geri çevirmiştir. Bu durum eleştirilmektedir. Gazetenin Bulgar kilisesi konusunda birkaç haftada fikir değiştirmesi elbette hayrete şayandır; ancak bu ani politika değişikliğinin sebebi yazının sonundaki cümleden anlaşılmaktadır: "Bundan dolayı Bulgarlar kâmilan me'yus olup da sâlihe sarılırlarsa hayırlı bir şey mi olur?"¹¹⁸ Bu hususta da açıkça görüldüğü üzere, Yeni Osmanlılar'ın her hadise karşısında tavrını ve hareket tarzını belirleyen etken, devletin faydası noktasıdır.

Aradan altı ay geçer fakat patrik meselesi gündemdeki yerini korur. 4 Ekim 1869 tarihli gazetede yer alan "İstanbul'dan tahrirât" başlıklı yazıda İstanbul'dan hiç de hoş olmayan haberlere yer verilmiştir. Buna göre, her ne kadar İstanbul'daki gazeteler "padişahın sayesinde memleketin her tarafında huzur ve asayişin tam olduğunu" neşretse de her tarafın ahvâli bunun tersini göstermektedir. Nitekim İşkodra tarafları karışmış, hayli kan dökülmüştür. Sırp gazetelerinin yazdıklarına göre Slavlar organize olmaya başlamıştır. Memleketeyn prensinin Rus bir prensesle evleneceği haberleri dolaşmaktadır. Esasen, Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmaları, Balkanlardaki Slav unsurlarını Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelik bir beklentiye ve çabaya sevk etmiştir.¹¹⁹ Mısır meselesi de öylece durmaktadır. Bulgarlar ise "Rum Patrikhânesi'nin

¹¹⁶ *Hürriyet*, "Vidin'den tahrirât", 10 Zilkade 1285, Nu. 35, s.7, stn.1.

¹¹⁷ *Hürriyet*, "Reybü'l-menün", 5 Safer 1286, Nu. 47, s.5, stn.2.

¹¹⁸ *Hürriyet*, "İstanbul'dan mektup", 10 Safer 1286, Nu. 49, s.7, stn.1.

¹¹⁹ Mithat Aydın, "Namık Kemal'in Siyasi Yazılarında Rusya'nın "Şark Meselesindeki Yeri ve Memleketeyn Meselesi", *Erdem* 53 (2009): 39.

mezâliminden kurtulmak için”¹²⁰ galeyana halindedir. Anadolu tarafında ise memleketin her köşesinden Babîâlî’ye şikâyet mektupları yağmaktadır. Bütün bunlar “alâmât-i hayriye”den değildir.

Bir sonraki sayıda, yani 11 Ekim 1869 tarihli gazetede “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Âli Paşa” başlığıyla neşredilen ve sonraki sayıda devamı bulunan bir yazı, bilahare “Ziya Beyin Rüyası”¹²¹ başlığıyla ayrıca neşredilmiştir. Yazının başında bir cuma günü sabahleyin aldığı gazeteleri, mektupları okuduktan sonra ahvâl-i şarkiyeye dair pek çok havadis-i mükeddere gören Ziya Paşa’nın ruhunu efkâr kaplamıştır. Belki açılış niyetiyle Londra yakınlarındaki Hampton Court namındaki bir bahçeye giden muharrir, orada suyun kenarındaki kanepelerden birine oturur ve elini şakağına dayayarak vatanının giriftâr olduğu ahvâl-i pürmelâli düşünmeye başlar. O sırada kendinden geçen Paşa, artık derin ve ıstırap verici bir rüyaya dalar. Yazının bundan sonraki kısmın rüyaya dairdir. Rüyadaki bir diyalogda ülkenin etrafını çeviren tehlikeleri *Takvim-i Vekayi*’nin yazmadığından bahsedilir. Yani gazete hadisâtı görmezden gelmektedir. Ayrıca Bulgar fesadı, patrikhane meselesi ve bir isyan çıkması tehdidi bir kez daha dile getirilir:

“Rumeli’nin her tarafı ecebi casuslarla memlûdur. Mahalli hükümetleri ve Babîâlî bunları bilir fakat sefaletlerle hoş geçinmek için sesini çıkarmaz ve casuslar ahaliyi iğfal ederler. Her yerden ziyade Bulgaristan’dan bir fesat çıkmasından korkulur, zira bu casuslar ekseriyetle oradadırlar. Ve şu Rum Patrikhanesi’nden ayrılmak dağdağası ki iki üç seneden beri Babîâlî’de sürünüyor, ileride bir gaile çıkarmak ihtimâli vardır.”¹²²

Yeni Osmanlılar’ın ancak uzaktan takip edebildiği kilise meselesi çok geçmeden Bulgarlar lehine sonuçlanır. 11 Mart 1870 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından çıkarılan ferman ile Bulgar Eksarhlığı’nın kurulduğu ilân edilmiştir.¹²³ Rum Patrikhânesi’nden ayrı, müstakil bir eksarhlığın kurulmasından bir süre sonra da Bulgar ayaklanmaları başlamıştır.¹²⁴ Dolayısıyla bağımsız Bulgaristan’ın temelinde, öncelikle bağımsız kilise vardır.¹²⁵

¹²⁰ *Hürriyet*, “İstanbul’dan tahrirât “, 30 Cemaziyelahir 1286, Nu. 67, s.3, stn.1; Bulgarlar Rum Patrikhanesi’nden kurtulup kendi milletlerinden birisini ruhani reis yapma konusunda ısrarlı olmuşlardır. Bu konudaki taleplerin detayları 6 Mart 1870 tarihli belgede mevcuttur. BOA, İ. MTZ. (04) (İrade Eyâlet-i Mümtâze Bulgaristan), 4/104.

¹²¹ Ziya Paşa bu eseri kaleme alırken divân şairi Veysi’nin padişaha sunduğu *Hâb-Nâme*’sinden etkilenmiştir. Veysi’nin bu eserinden yüzyıllar sonra Ziya Paşa, Londra’da Türk edebiyatının en güzel hâbnâmelerinden biri olan *Rüya*’yı kaleme almıştır. Müellifin doğrudan Sadrazam Ali Paşa’yı hedef aldığı bu eserde ülkenin içinde bulunduğu kötü durum tasvir edilmiş ve bunun müsebbibi olarak Ali Paşa gösterilmiştir. Siyasi nitelikteki bu didaktik eserden hemen sonra Namık Kemal de Magosa’da sürgünde iken aynı adla bir ütopya kaleme almıştır. Hakan Değirmenci, “Ahmet Ağaoğlu’nun Devlet ve Toplum Tahayyülü: Serbest İnsanlar Ülkesinde”, *Edebiyatta Ütopya-Distopya*, (İstanbul: İhlamur Kitap, 2022), 199.

¹²² *Hürriyet*, “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, 5 Recep 1869, Nu. 68, s.4, stn.1.

¹²³ Aydın, “XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi”, 282; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*, (İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934), 212; 11 maddeden oluşan “Bulgar Eksarhlığı Fermanı”nda yer alan hükümler ve tahlili için bkz. Aşkın Koyuncu, “Bulgar Eksarhlığı”, (Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998), 98-105.

¹²⁴ Kemal Beydilli, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes’eleli’ne Dâir”, *Osmanlı Araştırmaları*, 09 (1989): 78.

¹²⁵ Ramazan Erhan Güllü, “Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü,” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (2018): 358.

Sonuç

1868-1870 tarihleri arasında önce Londra’da, daha sonra Cenevre’de neşredilen Hürriyet, Osmanlı basın tarihindeki en etkili ilk siyasal gazete olmuştur. Kurucuları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Âli Suavi gibi dönemin etkili Tanzimat aydınlarının yer aldığı bu gazetede yazarlar, tek arzularının devletin Tanzimat’tan itibaren vaad etmeye başladığı yeniliklerin bir an evvel tatbik edildiğini görmek olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir. 1861’de Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışından itibaren Babıâli’de yer tutmuş olan Fuad ve Âli paşaları yaşanan her sorunun suçlusu olarak görmüşler, onları en ağır dille eleştirmişlerdir. Gazetede yazdıkları makalelerle sadece muhalefet yapmayan Hürriyet yazarları, kaleme aldıkları makalelerle aynı zamanda bir “siyaset felsefesi” de oluşturmuşlardır.

Yazılarıyla rejimi, yönetimi, ekonomiyi, eğitim politikalarını eleştirmişler; diğer yandan devletin başta Şark sorunu olmak üzere bütün Avrupa politikasını, Girit meselesini, Yunanistan ile olan ilişkileri, Mısır sorununu gündemde tutmuşlardır. Şark politikası bağlamında ele alınan konulardan birisi de “Bulgar sorunu” olmuştur.

Gazetenin ilk sayılarında Bulgarlara karşı bir hüsnü zan görülür. Bulgarlar sadık bir kavimdir. Bütün ecnebler içinde “nüfuslarının kesreti ve mevkilerinin Rusya’ya mücavereti cihetiyle en ehemmiyetlisi”dir. Bu zamana kadar itaat içinde bulunmalarının birçok maddî ve manevî sebebi vardır. Bir kere Tuna’da silahlı ve şecaat sahibi bir takım ehl-i İslâm unsurların olması caydırıcılığı temin etmiştir. İlaveten, Bulgarlar içindeki irfan sahibi kitle, bir isyana giriştiklerinde kavimlerinin uğrayacağı belayı öngörürler. Ayrıca, bağımsızlıklarını elde etseler dahi, “şimaldeki karakuş”un, yani Rusların “pençe-i istiklâlîne” düşeceklerini bilirler ve bu nedenle “Osmanlı idaresinde mazlum olmayı, Rusya Hükümeti altında ma’dûm olmaya” tercih ederler. Ariflerden arta kalan halk da sükûnetli ve mütevekkildir.

Bulgarların gazetede bir sorun olarak görülmeleri, Midhat Paşa ile irtibatlı olarak ya da Rusya’nın müdahaleleri bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Midhat Paşa ismi ilk kez Niş’teki valilik dönemi vesilesi ile geçmektedir. Paşa, hem asayişî sağlamak suretiyle halkın güvenliğini temin etmiş hem de bölgede uyguladığı imar ve kalkınma politikaları ile halkın refahını arttırmıştır. Bu hizmetleri ile dikkatleri çeken Midhat Paşa, Fuad ve Âli paşaların da içinde bulunduğu yerel yönetimlerle ilgili bir dizi reform çalışmaları için İstanbul’a çağırılır. Altı aylık toplantıların sonunda 1864 yılının kasım ayında Vilâyet Nizamnâmesi kabul edilir. Pilot bölge olarak merkezi Rusçuk olarak belirlenen, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna namında bir vilâyet oluşturulur ve valiliğine 1864 sonbaharında Midhat Paşa atanır. Paşa, kaderin kendisini ikinci kez yolladığı Bulgar topraklarında başarılı çalışmalarına devam eder. Nitekim oradaki başarı referans alınarak vilayet düzenlemesi devletin taşrasına teşmil edilecektir. Paşa’nın 1868’de mart ayında Şura-yı Devlet başkanlığına getirilmesi ile Tuna’da her şey tersine dönmeye başlar. Asayiş kısa sürede bozulur, Tuna’nın diğer yakasında haydut fırkaları türer. Bu dönemde gazetenin hemen her sayısında Tuna’dan gelen şikâyet mektupları yer almıştır. Namık Kemal, yaşanan durumu “Ne zaman ki yuvadan kuş uçtu, yumurtalar cılk olmaya başladı” sözleriyle dile getirir. Buradaki kuş Midhat Paşa’dan başkası değildir.

Tuna’da tehlikeli bir şekilde esen diğer rüzgâr Bulgar kilisesinin ayrılıkçı hareketleridir. Mart 1869 tarihinden itibaren gazetenin gündemine gelen kilise meselesi konusunda başlangıçta yazarların kafası karışık görünmektedir. Nitekim Bulgar kilisesinin kendisine bir yol tutturarak terakki etmesini bir fırsat olarak görüp destekleyen yazılar çıkmıştır. Bir gerekçe de Bulgarların meyus olup silaha sarılmaları korkusudur. Ne var ki kısa bir zaman sonra Bulgar kiliselerinin

haydutlara silahlanma ve propaganda faaliyetlerinde yardımcı olduğu görülmüştür. Artık süre Babıâli'nin dahi ancak izleyici olarak kalabildiği bir duruma evrilmiştir. Nitekim bir yıl sonra 1870 yılının mart ayında Osmanlı Devleti, Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasını resmen tanımıştır. Ve bu kilisenin çok değil sadece birkaç yıl içinde Bulgar bağımsızlık hareketinde ne kadar etkin bir rol oynayacağı görülecektir.

Gazetede sıkça karşılaşılan bir diğer konu Osmanlı-Bulgar sorunu bağlamında Rusya'nın oynadığı aktif roldür. Rusya sürekli olarak devletin başına bir başka gaile çıkarıp Osmanlı asker ve hazinesini zarara uğratmaktadır. Kilise meselesinin arkasında da Rusların olduğu çok açıktır. Ruslar çoktan kilise meselesinde mesafe katetmiş, Hocabey'den Kili'ye ve Basarebya tarafına bir telgraf hattı çekmek suretiyle Tuna vilâyetleri ile muhaberatı kuvvetlendirmiş, basın yoluyla ayan beyan faaliyet göstermeye ve hatta silah nakliyatı başta olmak üzere isyan hazırlıklarını başlatmıştır. Yazarlara göre Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan'daki bütün ayaklanmaların arkasında Rusya vardır. Rusya, Fransa ve Almanya arasındaki sorunları fırsat bilerek Slav kavimlerini tahrik etmek suretiyle bölgede tek güç hâline gelmiştir. Nitekim sonraki yıllarda Bulgar isyanları başlayacaktır.

Yazarlara göre Bulgar meselesi de dahil olmak üzere dış politikada yapılan hataların sorumlusu başta Fuad ve Âli paşalar olmak üzere bütün Babıâli'dir. İdareye bu basiretsizlikle devam edilirse daha büyük felaketler yaşanacaktır. Çözüm olarak meşveret mekanizmalarını kurmak suretiyle vatansever ve liyâkatli kadroların başa getirilmesi önerilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA. HR.TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası) 578/44; 509/61.

BOA. İ. MTZ. (04) İrade Eyâlet-i Mümtâze Bulgaristan 4/104.

BOA. ZB. Zabtiye 2/77.

2. Süreli Yayınlar

Hürriyet, “Mülâhaza: İhtilâf u ümmeti rahmetün”, 16 Rebiyülevvel 1285, Nu. 2.

Hürriyet, “İstanbul muhbirlerimizin birinden vârid olan mektup”, 14 Rebiyülahir 1285, Nu. 6.

Hürriyet, “İstanbul’dan mektup”, 28 Rebiyülahir 1285, Nu. 8.

Hürriyet, “Devlet-i Âliyye’yi bulunduğu hâl-i hatarnâktan hâlasın esbâbı”, 6 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 9.

Hürriyet, “İstanbul’da bulunan muhbirlerimizden birinden tahrirât”, 4 Cemaziyelahir 1285, Nu. 13

Hürriyet, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Hürriyet, “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Hürriyet, “Mesele-i müsâvât”, 18 Cemaziyelahir 1285, Nu. 15.

Hürriyet, “Memleketeyn ahvâli”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.

Hürriyet, “Yeni Osmanlılar’ın ilan-ı resmîsi”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.

Hürriyet, “İstanbul’dan tahrirât”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.

Hürriyet, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsemesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20.

Hürriyet, “Usul-ü meşverete dair sekizinci mektup”, 13 Şaban 1285, Nu. 22.

Hürriyet, “İstanbul’dan mektup”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

Hürriyet, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

Hürriyet, “İdare-i hâzıranın hülâsa-i âsârı”, 14 Ramazan 1285, Nu. 27.

Hürriyet, “Yunan meselesi üzerinden mütâlaât”, 23 Ramazan 1285, Nu. 29.

Hürriyet, “Edirne’den mektup”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34.

Hürriyet, “Hatıra zeyli”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34.

Hürriyet, “Vidin’den tahrirât”, 10 Zilkade 1285, Nu. 35.

Hürriyet, “Mehâlik-i hariciye ve dahiliye”, 8 Zilhicce 1285, Nu. 39.

Hürriyet, “Reybü’l-menûn”, 5 Safer 1286, Nu. 47.

Hürriyet, “İstanbul’dan mektup”, 10 Safer 1286, Nu. 49.

Hürriyet, “Hizmet-i askeriye”, 4 Rebiyülevvel 1286, Nu. 53.

Hürriyet, “Vilayet nizamnamesi”, 29 Zilhicce 1285, Nu. 42.

Hürriyet, “İstanbul’dan tahrirât”, 30 Cemaziyelahir 1286, Nu. 67.

Hürriyet, “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, 5 Recep 1869, Nu. 68.

Hürriyet, “Ruşuk’tan tahrirât”, 26 Recep 1286, Nu. 71.

Hürriyet, “Tirnovi’den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76.

3. Tetkik Eserler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, Yay., Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1986.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, haz., Münir Aktepe, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XI*, haz., Münir Aktepe, Ankara: TTK, 1989.
- Akgün, Adnan. "Hürriyet Gazetesinin Sistematik Tahlili." Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 1990.
- Akün, Ömer Faruk. "Namık Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), ss. 361-378.
- Ali Haydar Midhat. *Midhat Paşa, Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hıdemâtı, Menfâ Hayâtı*, I. İstanbul: Hilal Matbaası, 1325.
- Aydın, Mahir. "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi." *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989* (1990): 281-285
- Aydın, Mahir. *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Aydın, Mithat. "1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/12 (2002): 80-87.
- Aydın, Mithat. "19. Yüzyıl Ortalarında Panislavizm ve Rusya." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (2004): 73-82.
- Aydın, Mithat. "Namık Kemal'in Siyasi Yazılarında Rusya'nın "Şark Meselesindeki Yeri ve Memleketeyn Meselesi." *Erdem* 53 (2009): 23-42.
- Aydoğdu, Nergiz Yılmaz- Kara, İsmail. *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri I*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Akyıldız, Ali. "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), ss. 1-10.
- Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesi'ne Dâir." *Osmanlı Araştırmaları* 9/9 (1989): 77-99.
- Beydilli, Kemal. "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 430-432.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Bellekten*, 52/203 (1988): 601-626.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)." *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler* (1987): 97-104.
- Çelik, Hüseyin. "Hürriyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), s. 505-507.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.
- Davison, Roderic. H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Değirmenci, Hakan. "Ahmet Ağaoğlu'nun Devlet ve Toplum Tahayyülü: Serbest İnsanlar Ülkesinde." *Edebiyatta Ütopya-Distopya*. İstanbul: İhlamur Kitap, 2022, 198-209.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz., Şemsettin Kutlu, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
-

- Ebuzziya, Ziyad. "Ceride-i Havadis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), s. 406-407.
- Ekrem, Ali. *Namık Kemal*. Ankara: MEB Yayınları, 1992.
- Engelhardt, Édouard-Philippe. *Tanzimat*. Çev., Ayda Düz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Eren, Ahmet Cevat. *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*. Haz., Alişan Akpınar. İstanbul: Derin Yayınları, 2007.
- Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s.7-11.
- Güllü, Ramazan Erhan. "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü." *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (1) (2018): 350-361.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Bulgaristan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1992), s. 396-399.
- İnalcık, Halil- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Karakulak, Mesut. "Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi." *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5/12 (2015): 288-318.
- Kılıç, Selda. "1864 Vilâyet Nizâmnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 99-111.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934.
- Koray, Enver. "Yeni Osmanlılar." *Belleten* XLVII/186 (1984): 563-582.
- Koyuncu, Aşkın. "Bulgar Eksarhlığı." Yüksek Lisans Tezi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998.
- Koyuncu, Aşkın. "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)." *Journal of Turkish Studies* 9/4 (2014): 675-737.
- Köksal, Osman. "Tanzimat Sonrası Bulgaristan'a Yönelik Bazı İslahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyeti'nin Kuruluşu." *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2003): 59-70.
- Köse, Osman. "Bulgaristan Eمارeti ve Türkler." *Turkish Studies* 1/2 (2006): 259-302.
- Köse, Osman. "Balkanlarda Rus Konsoloslarının Kuruluşu ve Faaliyetleri." *Turkish Studies* 1/2 (2006):141-155.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Kurat, Akdes Nimet. "Panslavizm." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 11 (1953): 2-4.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*. Haz., İsmet Miroğlu. İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, 33.
- Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Orhonlu, Cengiz. "Türkçe Yayınlanan İlk Gazete: Takvîm-i Vekâyi." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I/6 (1968): 35-39.
- Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. “Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâm-nâmesi.” *Çağdaş Yerel Yönetimler* 5/2 (1996): 67-81.
- Sungu, İhsan. “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar.” *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 777-857.
- Şentürk, M. Hü dai. *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: TTK, 1992.
- Şentürk, M. Hü dai. “Tuna Vilâyeti’nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuatına (1861) Dair Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha.” *Bellekten* 59 (1995): 715-738.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Todorov, Nikolay. *Bulgaristan Tarihi*. Çev., Veysel Atayman. İstanbul: Öncü Kitabevi, 1979.
- Topal, Alp Eren. *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi-I*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Toprak, Serap. “Bulgaristan’ın Bağımsızlığında Rusya’nın Rolü.” *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/6 (Balkan Savaşları Özel Sayısı) (2013) 131-147.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye I*, haz., Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: TTK, 1987.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz., Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
- Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*. Edirne: TTK, 8-10 Mayıs 1984.
- Yazıcı, Nesimi. “Takvîm-i Vekâyi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 490-492.
- Yazıcı, Nesimi. *Takvîm-i Vekâyi: Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Yazıcı, Nesimi. “Hadîka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1997), ss.18-19.

Ek 1: Hürriyet, "Avrupa'nın ahvâl-i hâzırası", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Ek 2: Hürriyet, "Bulgar hükümeti", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam Düşüncesinin Seyri *Modernization, Orientalism and Islamic thought in Egypt during the Nineteenth Century*

Ecehan Somuncuoğlu*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Aksaray Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ecehansomuncuoglu@aksaray.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4048-1422

Başvuru / Submitted :
24 Aralık 2022

Kabul / Accepted :
1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1223925

Atıf/Citation:

Somuncuoğlu, E. "Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam Düşüncesinin Seyri". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 226-248.

Benzerlik / Similarity : %5

Öz

Bu çalışma, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın hegemon bir güç olarak yükselişini, adına modernleşme denilen süreci ve on dokuzuncu yüzyılda İslam düşüncesinin seyrini incelemektedir. Osmanlı sistemi içinde olmasına rağmen Batı Avrupa'nın siyasal, ekonomik ve sömürgeci gücüyle ilk karşılaşan Müslüman ülkesi olarak Mısır, hızlı ve keskin bir modernleşme sürecini deneyimlemiştir. 1798'de başlayan ve üç yıl süren Fransa'nın Mısır'ı işgali, oryantalizm açısından da bir kırılma anına işaret etmektedir. Avrupa modernitesi arka planına dayalı olarak Mısır tarihi hakkında ayrıntılı bilimsel araştırmalar bu işgal ile büyük bir birikime ulaşmış, oryantalizme yönelik yirminci yüzyıla hakim olan eleştirel söylem için de başlangıç olmuştur. Avrupa'nın ekonomik ve askeri müdahalesine karşı canlı bir tartışma ve sorgulama döneminin ifade eden on dokuzuncu yüzyılda İslami düşünürler, İslam tarihi perspektifinden ve Mısır'a özgü koşullara dayalı olarak kültürel bir cevap arayışına girmişlerdir. Çalışmada, Batı Avrupa'da başlayıp bütün dünyaya yayılan dönüşümün kavramsal çerçevesi ele alınmış, bu doğrultuda on dokuzuncu yüzyılda İslam düşüncesinde yenilik ve süreklilik unsurlarının mahiyeti tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Oryantalizm, Mısır, Modern İslam Düşüncesi.

Abstract

This study analyse the rise of Europe as a hegemonic power in the nineteenth century, the process which is called modernism and Islamic thought as part of Egypt. Despite the fact that being part of Ottoman Empire; Egypt, a country that faced the intervention of Western Europe in politics, economics, and colonization, experienced the modernization in a rapid and sharp manner. Occupation of Egypt by France, which began in 1798 and lasted three years, also points to a turning point for orientalism. With the occupation, detailed scholarly work for Egyptian history backdropped with European modernity reached to a critical level, but it also marked the beginning of orientalism criticism. In nineteenth century, which marked a period of lively debate and questioning against the economic and military intervention of Europe, the Islamic intellectuals were in search of a cultural answer from the perspective of Islamic history and based on Egyptian conditions. In the light of the conceptual framework of the evolution that started in Western Europe and spread to the world; the true nature of innovation and consistency elements of Islamic Thought discussed in this study.

Keywords: Modernization, Orientalism, Egypt, Modern Islamic Thought.

Giriş

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar pek çok bakımdan tarihsel kırılma dönemi olarak şekillenmiştir. Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalan toplumlarından farklı bir sürecin içine girdiği bu yeni dönemde yapısal dönüşümünün yarattığı eşitsizlikler giderek belirgin hale gelmiş, nihayet on dokuzuncu yüzyılda Avrupa küresel bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönüşüm, güç ve ekonomik birikim açısından Avrupa ve Avrupa dışı toplumları keskin bir şekilde ayırtmıştır. Batı Avrupa'nın kendine özgü iç dinamikleri ile ortaya çıkan ve adına kapitalizm denilen ekonomik ve toplumsal değişim süreci güçlü devrimci hareketleri tetiklemiştir. Bütün bu hızlı gelişmeler, on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'yı içine almış; eski hakim yapılar ve onlarla ilintili ekonomik, siyasal ve toplumsal düzen tasfiye edilmiştir. Bu köklü değişimler, Batı Avrupa ile Avrupa dışı dünya arasında ekonomik ve güce dayalı olarak büyük bir eşitsizlik ortaya çıkarmıştır. Tarihsel süreç içinde Rönesans, Reform girişimleriyle başlayan ve Aydınlanma düşüncesiyle devam eden düşünce tohumları, Fransız ve Sanayi Devrimi ile yapısal bir nitelik kazanmıştır. Batı Avrupa, bu keskin değişim sürecinde teknik ve bilimsel alanda yaptığı atılımın sonucunda diğer toplumlarla kıyaslanamaz bir üstünlüğe ulaşmıştır. Batı rasyonalitesinin dayandığı doğaya hakim olma olgusu yani teknoloji ve bu kavrama eşlik eden ilerlemeye yönelik müthiş inanç, Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyılda büyük güç olmasının ardında yatan en önemli temel olmuştur. Bilimsel gelişmeler ve özellikle askeri teknolojideki gelişmeler, sadece kapitalist sistemin yerleşmesini değil, aynı zamanda kapitalist üretim sisteminin ihtiyaç duyduğu ham madde sorununun çözülmesi ve yeni pazarların üretim sürecine eklemlenmesi amacıyla gerçekleştirilen sömürgeleştirme sürecini hızlandırmıştır.¹ Bununla birlikte toprağa dayalı feodal sistemi ve bu sistemin temel ekonomik ilişki biçimini dönüştüren, daha çok ticarete dayanan yeni bir sınıfın doğması, on binlerce yıldır devam eden geleneksel yapıları etkisiz hale getirmiştir.

On sekizinci yüzyıla kadar dünyadaki bütün toplumlar arasında ekonomik, siyasal ve askeri farklılıklar teknik bağlamda çok önemli ayrımlara işaret etmiyordu. Gerek Osmanlı İmparatorluğu içinde gerekse onun sınırlarının dışında yaşıyor olsun, İslam dünyası da kapsadığı çeşitlilikle birlikte içeriden ve dışarıdan gelen değişim dinamiklerinden etkileniyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren İslam toplumlarının geçirdiği dönüşüm, Batı Avrupa'nın baskın bir ekonomik ve siyasal bir güç haline gelmesiyle kesişmişti. Elbette söz konusu Batı Avrupa etkisi ve modernizme geçiş, İslam dünyası ile sınırlı olmamıştır. On dokuzuncu yüzyılda belirgin hale gelen Avrupa hakimiyeti, küresel değişikliklere yol açmış ve dünya toplumlarını modern dünyanın içine dahil etmiştir. Bunun altında yatan en önemli nedenlerden biri de Batı Avrupa'nın düşünsel tohumlarının evrensel bir içeriğe sahip olmasından kaynaklanmasıdır. Büyük dönüşüm Avrupa'da Avrupa'nın kendine özgü koşullarında gelişmiştir, ancak düşünsel tohumlar insanlığı kuşatan bir niteliğe sahip olagelmiştir. Bu gelişmeler, ekonomik ve toplumsal yapının modernleşmesine, ilerleme vurgusuna, kurumsal işleyişte değişimlere, milliyetçilik başta olmak üzere on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran ideolojilerin kabulüne kadar uzanmıştır. İslam dünyasının ekonomik ve askeri açıdan zayıflaması, Batı Avrupa kültürünün kaçınılmaz tesiri altında kalan veya üstünlüğünden etkilenmiş reform talep ve çağrılarının neden olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl bir yanı ile dünya genelinde ve Batı Avrupa sömürge deneyimini yaşayan bütün toplumlarda düşünsel açıdan oldukça yoğun, canlı ve öğretici bir gündemin oluşmasını da tetiklemiştir. Bütün bu değişiklikler İslam ve Osmanlı dünyasında Batı Avrupa düşüncesinin temellerinin oluşturulması veya uyumlaştırılması tartışmalarını da kapsamıştır. Batı Avrupa'nın yarattığı yeni kültür dünyası, Avrupa'nın dünya tarihi içinde kendini yeniden

¹ Pierre Chaunu, *Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2000), 77.

konumlandırmasına böylece zemin yaratmıştır. Dar anlamıyla Batı Avrupa'nın kendi iç dinamiklerinin bir ürünü olarak ortaya çıkan modernizm, kendi tarihselliği içinde güçlü bir söyleme sahip olmakla birlikte, evrensel olarak bütün insanlığı ve onun tarihini dönüştürücü etkisinin Avrupa dışı bir tarihe, coğrafyaya ve kültüre özgü bir birikimde yarattığı tarihi kırılma evresini soruşturmada önem taşımaktadır. İslam düşüncesi, modern kavramlar üzerinden yeniden tanımlanarak, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren keskin dönüşümlere sahne olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda İslam dünyasının merkezinde yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve bu bağlamda devleti ayakta tutma deneyimi, Osmanlı coğrafyasının ardılı Müslüman ülkeleri için de belirleyici bir unsur olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Avrupa'nın içinden geçtiği dönüşümün kavramsal çerçevesi ışığında on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasındaki etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Avrupa'nın zihinsel dünyasındaki değişimlerle Avrupa dışı toplumlara ve İslam/Osmanlı dünyasına ilişkin bakış açılarının temel parametreleri ele alınacaktır. Özellikle Fransa'nın Mısır'ı işgali ile birlikte hızlanan modernleşme ve reform tartışmalarının dönemin Avrupalı ve Müslüman entelektüelleri tarafından nasıl algılandığı; oryantal literatürün 'tahakküm' söylemi bağlamında eleştirilen görüşlerin Doğu'yu veya Müslüman dünyayı nasıl resmettikleri üzerinde durulmuştur. Oryantalizm tartışması, yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra yükselen eleştirel bakış açıları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Oryantalizmin sömürgeciliği meşrulaştıran söylem alanı olduğu kadar, dönemin değerli araştırmacılarının nesnel bilgi birikimiyle akademiye olan katkılarına değinilmiştir. Modernleşme tartışmalarında oldukça zengin bir literatür ortaya çıkmakla birlikte on dokuzuncu yüzyılda özellikle Mısır'da İslam düşüncesini reformist şekilde tartışan Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh'un düşünceleri incelenmiştir. Avrupa etkisinin doğrudan askeri bir işgal neticesinde ortaya çıkması ile Osmanlı merkezi ve Mısır gibi görece özerk bir vilayette Avrupa karşısındaki duruşun farklılıkları ve benzerlikleri ile söz konusu düşünce biçiminin ana temaları değerlendirilmiş, İslam düşüncesinin süreklilik öğeleri ile farklılaşan hususları incelenmiştir.

1. Avrupa Modernizminin Temel Dayanakları ve Düşünsel Arka Planı

Modernite, modern dünyayı ifade eden toplumsal, düşünsel, siyasal ve kültürel değişimleri kapsayan bir kavramdır. Geleneğin ve geçmişin reddi anlamında, yaşanan zamanın bir tarzı olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda modernite, küresel bir nitelik taşımakta, bütün toplumları içine alan farklı düzeylerdeki kaçınılmaz değişime işaret etmektedir. Avrupa'daki keskin dönüşümler açısından ele alındığında [özellikle on sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda] Avrupa merkezli dünya tasarımına uygun bir kültürel hareketlilik olarak benimsenmiştir.² Batı Avrupa toplumlarında Sanayi Devrimi ile açıkça oluşmaya başlayan yeni koşulları simgeleyen modernite, kendisinden önceki süreçler gibi kendi kozmolojisini geliştirmiştir. Bir anlamda, yeni bir evren, dünya ve insan anlayışı ortaya koymuştur. Özünde 1600 ve 1800 yılları arasında Batı Avrupa'da yaşanan kültürel dönüşüm, yeni bir küresel düzenin kuruluşunu simgelemektedir. Rönesans ve Reform dönemlerinden beri değişim sürecinde olan Avrupa toplumlarında merkezi bir role sahip olan Hıristiyanlığın ideolojik konumu akla dayalı yeni Avrupalı zihniyet karşısında zayıflamıştır. Teknik ve bilimsel alanda meydana gelen gelişmeler ve toprağa dayalı feodal sistemi ve üretim ilişkilerini dönüştüren ticarete dayalı yeni bir sınıfın ortaya çıkması, keşiflerle Avrupa dışı dünyanın sömürgeleştirilmesi, birikimin artması ve zenginlik, Avrupa'nın genel hatlarıyla yapısal bir güç kazanmasının zeminini oluşturmuştur.

² Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2003), 98; Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1995), 88.

Teknik gelişmeler ve birikime dayalı kapitalizme eşlik eden gelişme, Avrupa'nın orta çağ boyunca insanların başlıca kimliği olarak dinin, 1648 Westphalia sonrasında geri plana atılmasını beraberinde getirmiştir. Yüzyıllar boyunca süregelen Avrupa'nın siyasal, kültürel ve ekonomik yaşamının büyük bir kısmında etkin olan din ve buradan kaynaklanan anlaşmazlıklar, siyasi örgütlenmenin etkili bir şekli olan ulus-devletin doğuşuyla sönümlenmiştir.³ Artık dinin belirleyici ilke olduğu yüzyıllar boyunca kurulu toplum düzeni ve bu düzeni oluşturan eski kurum ve alışkanlıklar mevcut ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmiştir.⁴ Sekülerleşme süreci, dinin siyasetten, bilimden ve ekonomiden ayrılması; dini inancın, aidiyet unsurlarının ve dini kurumların öneminin azalması şeklinde bir süreç hasıl olmuştur. Modernleşme ile birlikte insan aklının üstünlüğü vurgulanmış; bireyi önceleyen bir dünya anlayışı kabul edilmiştir.⁵ Batı Avrupa'da ortaya çıkan rasyonalite bir anlamda tüm dünya toplumlarının ürettiği kozmolojilerden de farklı bir bağlama oturmuştur. Sanayi ve Fransız devrimlerinin ardından, bu iki gelişmeyle yakından bağlantılı ve aynı ölçüde etkili bir diğer olgu olarak, Avrupa'nın dünya üzerindeki hegemonyasının kuruluşu tam anlamıyla görünür hale gelmiştir.⁶ Avrupa'nın dünya toplumları üzerindeki gücü ve Aydınlanma düşüncesi, modernliğin üretildiği yeni alanlardan biri olmuştur.

Aklın ve bilimin yüceltilmesi, insanın üzerinde hiçbir güç tanımayan Aydınlanma düşüncesinin doğal sonucudur. Buradaki temel anlayış, evrensel bir nitelik taşımaktadır. Bütün insanlar aynı akla sahiptir, aklıyla kendini gerçekleştirir ve herkes aynı sonuçlara ulaşmak durumundadır, şeklinde bir anlatı benimsenmiştir. Dolayısıyla akıl, insan özgürlüğünün en temel silahı olarak kabul edilmiştir. İnsanların özgür olmalarında dolayı ortak bir doğayı paylaşmaları vurgusu öne çıkmıştır. İnsanın özgürlüğü aynı zamanda eşit oldukları tasarımına dayanmaktadır. Bu bakış açısı, Avrupa deneyimi bağlamında bir yandan ideoloji yüklü bir şekilde kabul edilirken, diğer yandan tarihsel bir zorunluluk olarak Avrupa dışında kalan toplumların da içinden geçtiği/gececeği süreç olarak kabul görmüştür.⁷

Modernitenin tarihsel ve düşünsel boyutunun temelinde yer alan rasyonalite, aklın üstünlüğüne, insanın aklı sayesinde kaderini değiştireceğine ilişkin sava dayanmaktadır. Batı/Avrupa rasyonalitesi akli kullanarak doğaya hakim olunacağını savunur ve bu “teknoloji”dir. Buna eşlik eden kavram ise “ilerleme”dir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde binlerce yıldır bütün toplumlar için geçerli olan düzen artık değişmeye başlamıştır. Rasyonalite aynı zamanda kapitalist sistemin de temelini oluşturur. Hemen hemen her alanda rasyonalite hakim hale gelmeye başlamıştır. Bilim ve teknoloji, ekonomiden, eğitime, sağlıktan mimariye toplumun her alanında uygulanmasıyla modern toplum geçmiş toplumlardan tamamen farklı bir sürecin içine girmiştir. Bütün bu gelişmeler Avrupa anlayışında ilerlemeye yönelik muazzam bir inancın doğmasını da tetiklemiştir. Doğaya hakim olan gücün, aynı zamanda topluma da hakim olacağı yönünde bir anlayışın şekillenmesini beraberinde getirmiş, sosyal bilimlerde pozitivist yaklaşımların ışığında, toplumların değer yargılarından

³ Stephen Toulmin, *Kozmopolis Modernitenin Gizli Gündemi*, çev. Hüsamettin Arslan, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 38.

⁴ Max Weber ise yirminci yüzyıl başlarında, dinsel unsurların ekonomik düzenin işleyişinde etkileri olduğunu belirterek, dönüşüme dinsel bir mesruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Batı kapitalizminin Batı Avrupa'ya özgü olduğu argümanını sosyolojik ve tarihsel bir yaklaşımla tartışmıştır. Avrupa dışı dünyanın dinsel ve toplumsal değer yapılarının kapitalist sisteme uygun olup olmadığını ortaya koymak için sistematik şekilde karşılaştırmalı bir yöntem izlemiştir. “Doğu” toplumlarının din ve toplumsal yapılarında rasyonel kurallar, serbest pazar, teknoloji, rasyonel hukuk, rasyonel şehirlerin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Weber'in düşüncelerinin eleştirisi için bkz. Bryan Stanley Turner, *Max Weber ve İslam*, çev. Yasin Aktay, (Ankara: Vadi Yayınları, 1991), 12-24.

⁵ Aydınlanma döneminde çok daha fazla dile getirilen aklın gücüne duyulan inanç, bilimsel düşüncenin gelişmesiyle dinin yerine toplumsal yapının rasyonel bir şekilde dönüştürülmesini gündeme getirmiştir. İnsan aklını kullanarak, kendi çıkarlarına ve özgürlüğüne yaraşır biçimde toplumun ya da toplumsal düzenin yeniden inşa edilmesini belirleyen bir aktör olarak kabul edilmiştir. Juan Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik, Modernite ve Üçüncü Dünyanın Varlığı*, çev. Neşe Nur Domaniç, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 19.

⁶ Toulmin, *Kozmopolis*, 53-65; William Hardy McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 561-574.

⁷ Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev. Suat Aysu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 70.

etkilenmeden incelenmesi gerektiği inancını güçlendirmiştir. İnsanlık tarihinin ileriye doğru ve insanın daha iyi bir noktaya ulaşacağına ilişkin metafiziksel bir anlatı benimsemiştir.⁸ Böylece ilerleme düşüncesi, dünya tarihinin aşama aşama tanımlanması ve diğer toplum ve kültürlerin değerlendirilmesi ve dolayısıyla kategorilere ayrılması yönünde de işleve sahip olmuştur. Buna göre modern Avrupa, toplumsal yapısı durmadan ilerleyen tarihin en üst noktasına erişebilmiş; Avrupa dışı toplumların da [Avrupa'nın desteği ve müdahalesi ile] ilerleme sürecinde aşama aşama gelişecekleri savı yerleşiklik kazanmıştır. İlerleme düşüncesi onunla paralel gelişen medeniyet kavramı ile koşutluklar kurularak, Avrupa ve Avrupa dışı dünya bu doğrultuda yeniden tanımlanmıştır. Dünyanın hegemon gücü haline gelen Avrupa'nın medeni, Avrupalı olmayan tüm toplumların ise durağan, rasyonel olmayan ve gelişim sürecinin dışında olduğu fikri, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk yıllarında sosyal bilimlerde hakim bir yaklaşım olarak güçlenmiştir.⁹ Avrupa veya Batı, küçük bir konuma sahiptir ancak taşıdığı önem bakımından Avrupa dışı toplumlardan daha büyüktür söylemi, "Avrupa" kimliğinin inşasında, "Avrupalı" olmayan ötekinin varlığı ile kendini inşa etmiştir.¹⁰ On yedinci yüzyıldan itibaren modernizmin kavramsal yapısı Avrupa içinde eski/yeni, geleneksel/modern, akıl/din gibi dikotomilerle Avrupalı kimliği ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu ayırım Avrupa dışında da Batı/Doğu, geleneksel/modern, eski/yeni dikotomileri sayesinde "öteki"nin oluşumu ve diğer kültürlerin ele alınışında doğrudan sonuçlara yol açmıştır. Avrupa modernleşmesine eşlik eden oryantalizmin bir yönü genel olarak, evrensel bir gelişme süreci, tarihin tek düz çizgide ilerlediği, tarihsel süreç içinde araçların aynı olacağını ve Avrupa-dışı toplumların toplumsal ve ekonomik karakteristiklerinin Avrupa tarzı modernizme benzeyeceğini iddia etmiştir.¹¹ Bu genellemeler, Avrupa'nın biricikliği tartışmasında Doğu'nun da Avrupa'yı işaret eden her kavramsallaştırmanın tersini içerdiği şeklinde anlaşılmasını beraberinde getirmiştir. Böylece Avrupa-merkezciliği eleştirirken toplumların kültürel olarak birbirinden keskin bir şekilde ayrıldığı ön kabulü ve evrensel kavramlara ulaşmanın mümkün olmadığı şeklinde bir anlayışı da besleyerek bir oryantalizm sorunun doğmasına neden olmuştur.¹² Bu sorun, özellikle 1970'lerden itibaren postmodernizm, yapısalcılık ve postyapısalcılık düşünce çizgisinin sosyal bilimler ve tarih okumalarında yeni bir bakış açısı olarak öne çıkmasıyla oryantalizmin eleştirel tartışmaları ve karşı tartışmaları sürecinde güçlenmiştir.

2. Avrupa'nın Yükselişinin Oryantal Literatürdeki Yansımaları ve Müslüman Toplumlara Yaklaşımlar

Batı Avrupa tarihinde toplumsal ve siyasal değişimin görünür hale geldiği on sekizinci yüzyıl, bilimsel alanda da değişimin tesirlerinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bilimsel araştırmaları nesnel ve belli bir düzen içinde kategorize etme eğilimi, kapitalist sistemin bir sonucu, o dönemin koşullarına uygun bir nitelik taşımaktadır. Uzmanlaşma ihtiyacı ve bunu tetikleyen rasyonelleşme, kapitalist sistemin hayatın her alanda ortaya çıkardığı en temel özelliğidir. Akademinin rasyonelleşmesi ve uzmanlaşması, olguların gözlem ve kapsamlı çözümlenmelerle açıklanmasına, yazılı metinlerin sistematik incelenmesine, sosyal bilimlerin kurumsallaşmasına, dil bilimlerinin daha ileri düzeye getirilmesine, gözleme dayalı bilginin giderek artmasına yol açmıştır. Bu gelişme adına oryantalizm

⁸ Hayden White, *Metatarih Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa'sında Tarihsel imgelem*, çev. Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Kitabevi, 2008), 70-73; Kumar, *Sanayi Sonrası*, 97.

⁹ Edward Said, *Oryantalizm (Doğubilimi) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998), 85.

¹⁰ Hodgson, *Dünya Tarihi*, 317; İbrahim M. Ebu-Rabi, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2005), 178.

¹¹ John Esposito, *İslam Tehdidi Efsanesi*, çev. Ömer Baldık-Ali Köse, Talip Küçükcan, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 43; Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, 19.

¹² Zachary Lockman, *Hangi Orta Doğu Oryantalizm Tarih Siyaset*, çev. Burcu Birinci, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 112.

denilen Doğu'ya ilişkin farklı ve oldukça çeşitli düşünce ve yaklaşımları içine alan tartışmalar için de geçerli olmuştur. Teolojiden, tarihe, sanat ve edebiyata çok geniş bir külliyat olan oryantalizm, Avrupa'nın içinden geçtiği modernleşme ve küresel güç ve sömürgecilik gerçekliğinden kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Bu bağlamda on dokuzuncu yüzyıl ortalarından sonra Avrupamerkezci yaklaşımlar yaygınlaştıkça oryantal literatür bu yaklaşım çerçevesinde gelişmiştir. Akademik olarak oryantalizm bu dönemde kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bir başka anlatımla on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Avrupalı olmayan Doğu toplumlarına odaklanmış çalışmalar sistematik şekilde ele alınmış ve giderek ayrı disiplinler şeklinde kategorize edilmiştir. Avrupa'nın kendi iç dinamikleri ile içinden geçtiği dönüşüm, Avrupa dışı topraklara açılmasını, ekonomik etkinliklerin Avrupa dışı dünyaya aktarılmasını zorunlu kılmıştır, dolayısıyla bu dönemde dil bilen insan gücüne yönelik bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Böylece bir araştırma alanı olarak oryantalizm entelektüel merakın ekonomik olarak da teşvik edilmesiyle daha disiplinli, kurumsal şekilde ilerlemesini, toplumları birbirinden ayıran çeşitliliği ve aynı zamanda çeşitlilik içinde aynı kökten kaynağını alan ortaklıkların keşfedilmesinde rol oynamıştır. Adına oryantalizm denilen disiplin, Doğu toplumlarını tanımladığı haliyle hem yeni kurulan dünya düzenini açıklayacak şekilde hem de Avrupa'nın kendi üzerine düşünme biçimine imkan vererek zengin bir arşivin oluşturulmasını sağlamıştır. Bilimsel bir çalışma alanı olarak oryantalizmin kurumsallaşmasında çok sayıda derginin yayımlanması, uzmanların yetişmesi, bu alana ilişkin kürsülerin ve enstitülerin açılması sürecinde objektif olarak bilimsel araştırmaların gelişmesine hizmet eden bir ekol de varlığını sürdürmüştür.

Genel olarak oryantalizm oldukça geniş, muğlak ve karmaşık tarihsel birikimi olan bir alandır. Avrupa dışı toplumları inceleyen uzmanları ve uzmanların araştırmalarını karşılayan bir disiplindir. Doğu-culuk veya Doğu Bilimi olarak tanımlanmakla birlikte zamanla bilimin ötesinde ideoloji olarak da ifade edilmiştir. Oryantalizmi bir çeşit ideoloji olarak tanımlayan dolayısıyla söylemsel olarak oryantalizm eleştirisi, 1945 sonrasında başlamış ve 1970'li yıllarda postmodernizm tartışmalarının içinde şekillenmiştir. Bu bağlamda oryantalizmi, Doğu ve Batı olarak kavramsallaştırılan coğrafi yerler veya yönler arasındaki sistematik ve değişmeyen farklılıklar¹³ şeklinde açıklayan tanım, oryantalizm eleştirilerinin “kurucu” tanımı olarak kabul edilir. Oryantalizm, ilk olarak Batı'ya göre Doğu coğrafyasını, göksel dinlerin merkezini, İncil'in yazıldığı dili, kültürü ve folklorunu öğrenen ve aktaran kişilere ‘oryantal’ denilmesiyle başlamış,¹⁴ İslamiyet'in doğuşu ile birlikte yeni bir tartışma ortamından beslenmiştir. Batılı din adamlarının Endülüs'te İslam, felsefe, tıp gibi alanlarda eğitim almaları, Arapça öğrenmeleri, Arapça kitap çevirilerinin artışı ile gelişmiş, iki ayrı dünyanın etkileşiminde rol oynamıştır. Bu erken süreçte İslam'ın *çarpıtılmış imajı*¹⁵ denen şey de bir nevi hayata geçirilmiştir.¹⁶ Coğrafi terimler veya yön terimleri zamanla bir araya gelmesi mümkün

¹³ Said, *Oryantalizm*, 22-25; Aijaz Ahmad, *Teoride Ulus, Sınıf, Edebiyat Jameson, Salman Rüşdi, Edward Said Eleştirisi*, çev. Ahmet Fethi, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995), 196.

¹⁴ Oryantalizm, Doğu'ya ilişkin tanıma süreci olan bir araştırma kolu olarak Büyük İskender'in Doğu seferlerine kadar geri götürülebilir. Büyük İskender de tıpkı Napolyon gibi fethettiği yerleri incelemek üzere bilginler topluluğu ile hareket etmiştir. Bununla birlikte oryantalizm, birbirine yabancı toplumların etkileşimi ve 'ötekine' ilişkin örnek gösterme, işaretleme ve düşmanlaştırma olarak ele alındığında tarih öncesi dönemden itibaren bu durumun var olduğundan söz etmek mümkündür. Dolayısıyla en geniş anlamıyla oryantalizm, eski uygarlıkların/kültürlerin/dünyaların birbirlerini tanıma/tanımlama biçimi olarak da okunabilir. Burada problemli olan husus ise eski uygarlıkların, devletlerin veya toplumların kendilerini ve diğerlerini nasıl adlandırıyor ve konumlandırıyor olduğudur. Ayrıca bkz. Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, (İstanbul:Küre Yayınları, 2014), 4; Enver Abdulmelik, “Krizdeki Oryantalizm”, çev. Melike Kır, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014), 13.

¹⁵ W. Montgomery Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik*, çev. Turan Koç, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 80.

¹⁶ İdeolojik çerçevede oryantal literatür, Avrupa'nın karşısına konumlanan Doğu toplumlarına yönelik edinilen bilgi ve materyallere dayanmaktadır. Öncelikle misyonerlik faaliyetlerinin içinde gelişen literatür dillerin öğrenilmesi ile Doğu ve İslam'a ait eserlerin incelenmesini beraberinde getirmiştir. Avrupa'da ilk Arapça kürsüsü 1539'da Paris'te açılmış; 1680'de Büyük Türk sözlüğü yayımlanmıştır. Elde edilen bilgiler Avrupa düşüncesinin etkisi altında şekillenmiştir. Dolayısıyla oryantal literatürün amacı,

olmayan, birbirine karşıt, iki ayrı dünya olarak algılanmıştır.¹⁷ Haçlı Seferleri bu açıdan oryantal literatürde, Doğu'yu temsil eden coğrafyaya karşı karalama veya düşmanlaştırma kampanyasını da içinde barındıran bir polemik zemini oluşturmuştur. 1245 tarihindeki Viyana konsülü ile oryantalizm görece akademik bir alan olmaya başlamıştır. Orta çağ boyunca çoğunlukla Hıristiyanlığa karşı İslam dini, bir din ve ahlak sistemi olarak inkar edilmiş ve orta çağın Hıristiyan ve Müslüman dünyalarının askeri çerçevede karşı karşıya gelmeleri de İslam dinine bağlanmıştır. Bu anlayış, oryantalizm külliyyatının bir parçası olarak günümüze kadar sürmüştür.¹⁸ Bu bağlamda Batı'nın Doğu'yu nasıl gördüğü veya görmek istediğini yansıtan bir görüş olarak üretilen bilgi şeklinde tanımlanmıştır.

Orta çağ boyunca Osmanlı İmparatorluğu, hem dinsel hem de askeri güç bağlamında Avrupa'nın öncelikli tehdit algıladığı bir Avrupa devleti halini aldıça hedefini Avrupa gibi çok karmaşık bir kıta ile mücadele etmek üzerine kurmuştur. Müslüman bir devlet hiç olmadığı kadar Avrupa'ya yakın bir konuma sahip olmuş, böylece Müslüman dünyaya ilişkin o zamana kadar daha çok dini çerçevede oluşturulan oryantal imajlar yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla Müslüman bir devletle siyasal ilişkilerin geliştirilmesi zorunlu olmuştur. İmparatorluğun merkezi de hem kurumları hem de süregelen ilişkileri bakımından Batı Avrupa ile kültürel ve siyasal bağlamda kaçınılmaz olarak yakın bir ilişki içinde olmuştur.¹⁹ Dolayısıyla iki dünya arasındaki ilişki güç asimetrisine dayanan bir formda, bir tarafın diğer tarafa üstünlüğü bağlamında şekillenmekle birlikte din olgusu da bu ilişkinin seyrini besleyen tek belirleyici unsur değil ama siyasal, ekonomik ve askeri unsurlara bağlı bir niteliğe sahip olagelmıştır. Doğu ve İslam denilince tasavvur edilen resimde Osmanlı ve Türk kimliği hakim bir olgu olarak boy göstermiştir. Müslüman Türkler, Avrupa'nın en güçlü devletinin sahibi olarak çok çeşitliliği kontrol edebilen bir siyasal sistemi hayata geçirdiği için kurumsal mekanizmaları da bu çeşitliliği idare edebilecek bir şekilde uzun ömürlü bir anlayışla inşa edilmiştir. Yönetici elit, Türk ve Müslüman olmakla birlikte büyük bir Müslüman ve Türk olmayan toplumu kapsayan bir yapıda gelişmiştir. Oryantal literatür de kaçınılmaz olarak Osmanlı coğrafyasından gelen bilgileri, Avrupa'ya özgü etnik ve dinsel bir kategoride ele almış, tarihsel ayrımlar çerçevesinde güç asimetrisi ışığında bir sorun alanı olarak resmetmiştir. Oryantalizm on dokuzuncu yüzyıla kadar Doğu ve Osmanlı'yı tanımlarken tarihten sanata abartılı bir tasvir eğilimini kullanırken mevcut hayatı abartmadan olduğu gibi yansıtan gerçekçi anlatımı da içermiştir.

Oryantal literatür, Osmanlı ve genel olarak İslam toplumları ve İslam dini ile ilgili görüş ve düşüncelerinde özellikle askeri güç dengesinin bozulması ve Osmanlı'nın Avrupa'ya meydan okuyan gücünün ortadan kalkması ile yön değiştirmeye başlamıştır. Hıristiyanlık da ideolojik hakimiyetini kaybettiçe oryantal söylemde, İslam [aynı zamanda Doğu ve/veya Müslüman kimliği] seküler düşünce içinde ve çeşitlenmiş bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu durum, akademik alanın kurumsallaşmasıyla ve özellikle sömürgecilik faaliyetleriyle paralel bir süreçte gelişmiştir. Avrupalı ticaret insanlarının Orta Doğu başta olmak üzere İslam toplumlarının önemli ticaret kentlerinde yaşamaya başlamaları, diplomatik kurumların çeşitlenmesi gibi gelişmelerle düşünsel alandaki bakış açıları da kaçınılmaz olarak farklılaşmaya başlamıştır.²⁰ Her ne kadar İslam ve peygamberinin misyonu bazı akademik isimler tarafından eleştirilmeye devam edilse de, orta çağ önyargılarının

Avrupa'nın Doğu'ya ve İslam'a bakış açısını objektif kriterler çerçevesinde yeniden tanımlamaktan henüz uzaktır. Maxime Rodinson, *İslam'ın Mirası Batıyı Büyüyen İslam*, çev. Cemil Meriç, (İstanbul: Pinar Yayınları, 2003), 59.

¹⁷ Doğu ve Batı kavramlarına ilişkin ufuk açıcı bir analiz için bkz. Hodgson, *Dünya Tarihi*, 93-95.

¹⁸ Hişam Cuayyıt, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman vd., (İstanbul: İz Yayıncılık:1995), 28-29; Enver Abdülmelik, "Krizdeki Oryantalizm", çev. Melike Kır, *Oryantalizm:Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 40.

¹⁹ Stanford J. Shaw, "19.yy Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri", Orta Doğu'da Modernleşme, William R. Polk, Richard L. Chambers (Ed.), çev. belirtilmemiş, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 46-47.

²⁰ Nima Sanandaji, *Kapitalizmin Doğduğu Yer Orta Doğu*, çev. Ahmet Uzun, (Ankara: Liberte Yayınları, 2020), 192.

birebir gündeme getirilmesi şeklinde değil ama dini bir güç olarak İslam'ın ve onun dayandığı geniş toplumsal ve siyasal bağlamın yeni bir değerlendirilmesi şeklinde oryantalizm de kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda geleneksel anlayıştan kaynağını alan Doğu ve Batı arasındaki gerilimler var olmaya devam etmekle birlikte, Avrupa'nın tüm bakış açısını şekillendiren ve şartlandıran, dolayısıyla oryantalist çalışmaları da etkileyen olgu sömürgecilik olmuştur.²¹ Bu durum, Doğu toplumlarının kendi özgünlükleri içinde devam eden tarihsel ve toplumsal koşulların farklılıklarının göz ardı edilmesine, Avrupa tarzı bir tarihsel süreç içinden geçecekleri algısına yol açmıştır. Dolayısıyla Avrupa değişim süreçlerinden geçerek ve gelişerek dünya tarihi içinde ayrıcalıklı ve yekpare bir konuma sahip olurken, Doğu henüz değişmeyen, gelişmeyen, durağan bir yapı olarak tanımlanmıştır. Doğu toplumlarının bu durağan yapısı iç dinamikleriyle değişmeyeceği için, oryantalist bakış açısı, bu toplumlara Avrupa'nın müdahalesini zorunlu gören bir anlayışı vurgulayarak Avrupa sömürgeciliğine meşruluk kazandırılmıştır.²²

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren oryantalist literatür, güçler dengesi altüst olduktan sonra Batı Avrupa'da adına modernlik denmeye başlayan gelişmelerle, Avrupa egemenliğinin dünyanın geri kalan kısmında da yayılmasını teşvik eden bir söylem olarak ortaya çıkan “sömürge bunalımının” bilim ve teknoloji ile üstünü örten bir nitelik kazanmıştır. Değişen dünyada dinsel çatışma zorunluluk olmaktan çıkmakla birlikte on dokuzuncu yüzyılda Doğu ve Orta Doğu'nun ve Osmanlı'nın, Avrupa için artan ekonomik, ticari ve askeri önemine vurgu yapılırken, dinsel ayrımlara dayalı anlatı da sömürgeciliğin tek meşru zemini olmamakla birlikte etkisini sürdürmüştür. Sömürgeciliğin başlamasıyla birlikte işgal edilen ülkelere yönelik ilgi ve bilgi ihtiyacını gidermek amacıyla bu minvaldeki çalışmalara hız verilmiştir. Başlangıçta Müslüman dünyaya yönelik olan oryantalist çalışmalar sömürge toprakları genişledikçe daha da gelişmiştir. Örneğin Hindistan'ın sömürge toprakları içine alınmasıyla Hindoloji, Çin'in Batı ile etkileşime girmesiyle Sinoloji ve Japon tarihi, kültürü ve folkloruna yönelik Japonoloji gibi alt dallar ortaya çıkmıştır.²³

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal bilimler alanında “büyük anlatı”, “özcü” veya Avrupamerkezci söylemlerin sönmülmesi ve oryantalizme yönelik eleştirel bir söylemin öne çıkması neticesinde barındırdığı olumsuz yan anlamları nedeniyle oryantalizmin kavram olarak kullanmaması kararı alınmıştır. Bu karar, 1973 yılında yirmi dokuzuncu kez toplanan oryantalistler kongresinde resmen açıklanmıştır.²⁴ Bununla birlikte Avrupa toplumunu ayrıcalıklı statü içinde sunan oryantalistlerden farklı olarak Aydınlanma döneminin iyimserliği ve evrenselciliği içinde İslam'ı veya Doğu toplumlarını rasyonel, bir çerçevede ele alma eğilimi varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Oryantal literatüre ilişkin yirminci yüzyılda güçlü bir şekilde gelişen eleştirel ve önyargıya dayalı algılara rağmen oryantalizm, Avrupa dışı toplumlarını kapsayan bilimsel çalışmalarda ve objektif bilginin inşasında önemli bir rol oynamıştır. On dokuzuncu yüzyılda akademik anlamda kurumsal bir nitelik kazanan oryantal literatür bu dönemin oldukça yetkin ve çalışkan insanları tarafından geliştirilmiştir. Pek çok oryantalist on dokuzuncu yüzyılda incelediği dünyanın medeniyetine saygı

²¹ Sanandaji, *Orta Doğu*, 213-214; Cuayytı, *Avrupa ve İslam*, 31.

²² Said, *Oryantalizm*, 79-90; Abdulmelik, *Krizdeki Oryantalizm*, 46-47.

²³ Bernard Lewis, “Oryantalizm Sorunu”, çev. Ferit Burak Aydar, *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 234.

²⁴ Lewis, *Oryantalizm*, 223; Rıf'a't Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 11-13.

düsturunu güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Bu durum Doğu-Batı karşıtlığı çerçevesinde Avrupamerkezci paradigmaya rağmen var olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın oryantalistlerinden Joseph von Hammer, Johan Jakob Reiske, James W. Redhouse ve Friedrich Rückert gibi modern ve eski Doğu dilleri, tarih ve kültür alanında uzman ve profesörlerin eserleri ve bilgi birikimleri oryantalist literatürde Doğu'nun objektif olarak Batı'ya tanıtılmasında önemli rol oynamıştır.²⁵ Aynı şekilde yirminci yüzyılda Doğu dünyasını inceleyen bilim insanlarından Maxime Rodinson, L. Massignon ve J. Berque'nin eserlerinde Akdeniz coğrafyasını paylaşan toplumların ortak özelliklerinin öne çıkarılması, durağan veya dayatılan tarih yerine dinamik ve şartlara göre farklı şekiller alan toplumsal yapıları gözler önüne serilmesi buna örnek olarak verilebilir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve yirminci yüzyılın ilk on yılında oryantalizm çalışmalarında akademik olarak güçlü isimlerin bazıları zengin bilgi birikimini dönemin karmaşık doğası ve düşünsel bağlamının etkisiyle kötü amaçlı kullanmışlardır. Bu durum elbette yalnızca yirminci yüzyıla özgü değil farklı tarihsel dönemlerde de var olmuştur. Örneğin Thomas Edward [Arabistanlı] Lawrence Osmanlı'nın yıkılma dönemine damgasını vuran oryantalizmin eleştirel söyleminin de prototiplerinden birisidir. Ancak söz konusu olgusal gerçeklik oryantalizmi genel olarak bilgisini kötü amaçlı kullanan uzmanların çalışmalarına indirgemeyi gerektirmemektedir. Bu bağlamda Hourani, tarihin tanıklıklar zinciri olduğunu söylemekte ve oryantalizm içinde "öteki" ekolün tarihin açığa çıkarılmasında, düşünce ve bilgi alışverişinde önemli bir ağırlığa sahip olduğunu vurgulamaktadır.²⁶ Suriyeli düşünürlerden Sadık El-Azim, oryantalizm eleştirisine karşıt argümanını tanımlarken, söz konusu eleştirilerin bütün bir oryantalist tarihi tekdüze ve asla değişmeyen bir formda ele aldığına dikkat çekmiş, Hourani gibi oryantal literatürde bilimsel bir saikle disiplinin gelişmesine katkı sunan yazarların göz ardı edilemeyeceğini ifade etmiştir.²⁷ Bununla birlikte El-Azim, Avrupalı oryantalistlerin İslam'ı dinsel ve kültürel olarak farklı ve "öteki" kategorisinde tanımlayan ve değişmeyen yapısı olduğuna ilişkin yaklaşımların, Müslüman düşünürler tarafından da desteklendiğini, özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısından itibaren İslam'ı kategorik olarak diğer dinlerden ayırt ederek eleştirilen Batılı oryantalistlerle aynı noktada buluştuklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla Müslüman düşünürlerin çoğu oryantalizmi eleştirirken "tersine oryantalizm" in temel dayanak noktalarını ortaya koymuşlardır. Bu da yine "öteki" veya "yabancı"yla karşılaşma ve onun üzerinden kendini tanımlama olarak biçimlendirilmiştir.²⁸ Oryantalizm eleştirisi ve buna yönelik içeriden karşıt görüşler, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin tarihsel olguları olarak gündeme gelmiştir. Sömürge sonrası dönemde oryantalizmin inceleme alanındaki toplumlarda meydana gelen kurtuluş mücadeleleriyle birlikte kimlik krizi bu tartışmaları açığa çıkarmıştır.

3. Fransa'nın Mısır'ı İşgali ve Oryantalist Yaklaşımlar

Avrupa'nın modernleşmesi ve ona zemin oluşturan entelektüel çerçeve içinde 1798'de Mısır'ın işgali, Avrupa gücünün dünyaya yayılmasını veya Avrupa'nın yeni bir aşamaya geçişini simgeler. Mısır işgali, Fransa'nın sömürgecilikte İngiltere ile rekabetinin bir parçası olarak başlatılmış, askeri açıdan güçlü olmamasına rağmen zaferle sonuçlanmıştır. Osmanlı ordusu böyle bir saldırıyı

²⁵ Zekeriya Kurşun, Oryantalistlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul: Üç Oryantalist'in Gözünde Doğu", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, (Sonbahar, 2014):146.

²⁶ Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal Kanat, (İstanbul: Babil Yayınları), 10-11.

²⁷ Sadek Jalel Al-Azm, Abu Fakhr, "Trends in Arab Thought: An Interview with Sadek Jajej Al-Azm, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No.2, (Winter 1998): 76.

²⁸ Sadık Jalal Al-Azm, "Orientalism and Orientalism in Reverse", <https://libcom.org/article/orientalism-and-orientalism-reverse-sadik-jalal-al-azm>, (Erişim Tarihi: 01.02.2023)

beklemediğinden hazırlıksız yakalanmış ve savunma başarısız olmuştur. Mısır'ın işgali, Avrupa ve Avrupalı olmayan toplumlar arasında askeri, teknik ve siyasal açıdan radikal ayrımın açıkça görünür hale geldiği bir dönemde gerçekleşmiştir. İşgal, Osmanlı'nın Batı Avrupa yayılmacılığına karşı daha hassas tutum izlemesi gerektiğini açıkça göstermiştir. Dolayısıyla imparatorluk topraklarının savunulması için askeri ve idari reformların hayata geçirilmesinde, yani Batı tarzı bir reform sürecinin başlamasında ve ilkesel olarak Batı'nın bilimsel ve düşünsel yapısını uyarlama konusunda ciddi bir düzenleme süreci on dokuzuncu yüzyıla hakim olmuştur.

Fransız işgali, oryantalizmin desteğinde birçok bilim adamının katıldığı bir işgal olması dolayısıyla da farklı bir nitelik taşımaktadır. Napolyon, Mısır işgalinin öncesinde Mısır ile ilgili kaynakları inceleyerek -ki Mısır'ı tarihsel olarak dünyanın önemli güçlerinden biri olarak görmüştür-, ülkenin askeri güçle hakimiyet altına alınması hedefini gerçekleştirmek amacıyla kullanılan uzmanlaşmış bir oryantal bilgi merkezinden yararlanmıştır. Fransız ordusunun yanında sefere katılan yüzün üzerindeki uzmanın yanı sıra Avrupa edebiyatının başlıca kitapları, Arap harflerine uygun bir matbaanın getirilmesi, seferi ilginç kılan detaylar arasındadır.²⁹ Bu işgal ile birlikte Fransa, Orta Doğu'da ilerleyen dönemlerde devam edecek varlığının alt yapısını inşa edecek fırsatı yakalamıştır.³⁰ Oryantalizm kavramı da Mısır işgali sırasında Fransız akademilerinde yer almaya başlayacaktır. Bununla birlikte Avrupa için sömürgeci üstünlüğün ve kendi aralarındaki siyasal mücadelelerin temelini ifade eden "Doğu Sorunu" gündeme gelecektir.³¹ İşgalde uzmanlar tarafından hazırlanan Arapça bildirimlerle halkın Müslüman kimliğine vurgu yapılması, İslami söylemler aracılığıyla halk ile idareyi birbirinden ayırarak barışçıl bir dil kullanma çabasına rağmen halkın dostluğunu kazanma girişimi başarılı olmamış, hatta işgal döneminde Kahire'de çıkan bir ayaklanmayı Fransızlar şiddetle bastırmak durumunda kalmışlardır. Halkın düşmanca tutumuna rağmen üç yıl süren işgal, ülkenin her yönüyle bütün özelliklerinin tespit edildiği akademik bir araştırma dönemi olmuştur. 1798 yılında Mısır'a giden akademinin uzman kadroları, işgal süresince okul, tiyatro, basın alanlarında kurumsal birimlerin hayata geçirilmesine öncülük etmiş ve Mısır Enstitüsü açılmıştır.³² Mısır tarihi işgal sonrasında Batı Avrupa'da *Egyptology* olarak yaygınlık-geçerlilik kazanmıştır. Fransız işgalinde ordunun bir parçasını oluşturan bilim adamları, ülkenin çok boyutlu bir haritasını çıkarmışlardır. Söz konusu harita iklimden arkeolojiye, ekonomiden siyasete ve kültüre geniş kapsamlı yirmi üç ciltten oluşan bir Mısır tasviri olarak *Description de l'Égypte* ismiyle yayımlanmıştır.³³ Bilim ve teknolojinin getirilmesinin yanı sıra akademik ve kültürel faaliyetlerin artması, Mısır'da modernleşmenin ve Avrupa düşüncelerinin yaygınlaşmasını tetiklemiştir.

Avrupa etkisinin ve kültürünün yayılması, Fransız işgali ile başlamak üzere İslam toplumlarının orta çağ boyunca yayılması sırasında görüldüğü gibi, bir tarafın diğer tarafa veya kültüre karşı mutlak üstünlüğüne dayanan ancak aynı tarihsel bağlamda cereyan eden olayların yerine Hodgson'un ifade ettiği biçimde, inançları aşan karşılaştırmalı bir üstünlük durumu ortaya

²⁹ Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 98.

³⁰ Fransa'nın Mısır topraklarından çıkarılması için Osmanlı askeri ve diplomatik açıdan oldukça uğraş vermişti ve bu süreçte kurulan Mehmet Ali iktidarı ülkedeki Fransız yetkililerle birlikte reform politikalarını devreye sokmuştur. Modern eğitim kurumlarının inşası, öğrenci gruplarının ve bürokratların Avrupa'ya gönderilmesi Mehmet Ali idaresi tarafından desteklenmiştir. Eski toplumsal ve siyasal güçlerin, aynı zamanda toplumsal yapının dönüşmesinde Mehmet Ali reformları ülkedeki Fransız etkisiyle büyük rol oynamıştır. Bkz. Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altıok, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 135.

³¹ Rodinson, *İslam'ın Mirası*, 74.

³² Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 317; Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*, çev. Muna Cedden, (Ankara: İmge Yayınevi, 2002), 126-127; Şinasi Altındağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1830-1841*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945), 21.

³³ Lockman, *Hangi Ortadoğu*, 125.

çıkıştır.³⁴ Bu dönemde toplumsal güç ve teknik üstünlüğe dayalı olan farklılık oryantalist literatürde, Müslüman toplumlarının geri kalması sorgusu üzerinden yürütülmeye başlamıştır. Ancak burada asıl önemli olan husus, Batı Avrupa, nasıl oldu da farklı bir tarihsel seyrin içine girdi ve dünya tarihi içinde farklı bir yere sahip oldu, sorusunun sorulmasıdır. Zira modern toplumun ve toplumsal güçlerin yükselişine kadar bütün dünya ve İslam dünyası aynı özellikleri paylaşmaktaydı ve kurulu toplum düzeninde “normal olanı” temsil ediyordu. Avrupa’nın yükselen gücüne karşı İslam toplumlarının “gerilemesi” sorgusu, zaten olması gereken bir sürecin dışında kaldığı ön kabulü ile tartışılan bir mesele olarak ele alınmış; on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren oryantalist literatürde de geniş bir yer kaplamıştır.³⁵ Bu bağlamda Avrupa merkezli yaklaşımlar yani Doğu’nun ekonomik ve siyasal olarak Avrupa ile bütünleştirilmesi gerektiği düşüncesi, kaçınılmaz olarak askeri işgali veya sömürgeciliği olanaklı kılan bir düşünsel zemine kaynaklık etmiştir.³⁶

Mısır’ın işgali ile ilgili olarak H.A.R Gibb’in eserleri, Müslüman toplumun geri kalmasını Avrupa’nın maddi üstünlüğü karşısında Müslüman ülkelerin toplumsal ve dinsel olarak çözülmesi üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte Arap toplumlarının müstakil tarihleri üzerinden bir anlatıyı benimsemiştir. Bu minvalde Gibb, Arap tarihini gerileme ve çöküş olarak kategorize etmiş; Abbasi dönemini “altın çağ” olarak belirtirken, Osmanlı dönemini Arap tarihinde, “karanlık çağ” olarak adlandırmıştır. Gibb, Arap dünyasında “modern çağ” olarak sınıflandırdığı dönemi, Napolyon’un Mısır’ı işgal etmesiyle başlatmıştır: “...Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla Mısır ve Arap dünyasında durgunluk ve Arapçada bozulma söz konusu olmuştur. Her zaman olduğu gibi, siyasi koşullar edebi kültürü etkilemiş; ilk dönemin özgün, güçlü söylemi zayıflamış ve on altıncı yüzyıla gelindiğinde tamamen kaybolmuştur. ... Osmanlı egemenliği altında, on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar derin bir uyusukluk Arap topraklarına yerleşmiş gibi görünüyor. Bu yüzden Avrupa düşüncesindeki canlanmayla Arap düşüncesinin canlanması birbirine tezat oluşturmaktadır.³⁷ İşgal sırasında Napolyon’un Giza’da askerlerine yönelik “piramitlerin üzerinden yükselen tarih dört bin yıldır sizlere yukarıdan bakıyor”, ifadesi de antik dönemle birlikte Mısır’ın Osmanlı’dan/İslam’dan bağımsız tarihinin araştırılmasının öne çıkmasında etkili olan yaklaşımlardan biri olmuştur.³⁸ Daha önce ifade edildiği gibi Napolyon, işgal öncesinde Mısır hakkında kapsamlı bir araştırma yapmış; o dönemde Fransız oryantalistlerin çalışmalarından yararlanarak Mısır tarihi hakkında bilgi sahibi olarak Mısır’a gitmiştir. Özellikle Volney’in Mısır ve Suriye yolculuğu üzerine hazırladığı eseri, Napolyon için bilinmez bir ülkede olası gelişmelere hazırlık niteliğinde olmuştur. Napolyon, bu eser ve diğerleri üzerinden Mısır’a askeri bir güçle müdahale edilmesine ikna olmuştur. Aynı zamanda Mısır’ın Osmanlı tarihinden çok antik Mısır tarihini öne çıkaracak bir yaklaşımla müstakil ve bağımsız Mısır’ı katagorize ederken Mısır’ı Osmanlı’dan ayıran ve Avrupa sömürge sistemine dahil etme girişimi olarak da kabul edilmiştir.³⁹ Bu anlayış, Osmanlı imparatorluğunu yekpare ve bir bütün olarak ele alan yaklaşımlar yerine parçalı ve ayrıştırıcı bir tutumun araştırma alanlarında öne çıktığını göstermiştir. Bu anlatının en önemli yansıması milliyetçilik akımlarının da etkisiyle Arap düşünürler tarafından etkileri 1960’lara kadar sürecek olan Osmanlı tarihini oryantal literatürün görmezden geldiği dinamik ve değişken yapısından azade anlatma eğilimi olmuştur. Orta

³⁴ Hodgson, *Dünya Tarihi*, 99.

³⁵ Bernard Lewis, *İslam’ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2007), 36-50.

³⁶ Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, haz. Mustafa Armağan, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 97-117.

³⁷ H.A.R. Gibb, *Arabic Literature: An Introduction*, (London, Oxford University Press, 1963), 142-150; İbrahim M. Ebu-Rabi, *İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri*, çev. M. Ali Demirci, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001), 42-47.

³⁸ Eric Meyer, "I Know Thee Not, I Loathe Thy Race: Romantic Orientalism in the Eye of the Other", *ELH*, Vol. 38, No.3 (Autumn 1991): 658.

³⁹ Lockman, *Hangi Ortadoğu*, 127.

Doğu tarihine ilişkin olarak Gustave Von Grunebaum da Gibb'in tarihsel ayrıştırma ve kategorize etme sistemini benimsemiştir. Grunebaum'a göre 1798 öncesi İslam dünyası değişmeyen ve durağan bir durumdadır: "Mısır'da Fransız rejimi, kısa ömürlü olmakla birlikte hükümet sistemi ve halkın Batılılaşmaya yönelmesinde geleceğe dönük derin izler bıraktı. Napolyon, yapılması gereken sosyal ve ekonomik reformların yolunu göstermede bir yardımcı ve model oldu. İslam medeniyetinde değişim başladı."⁴⁰ Bu bağlamda Orta Doğu'nun ulusal kimliklerinin inşasında, özgün tarihin yeniden gündeme gelmesinde ve Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasında ilk aşama olarak Mısır işgalinden söz edilmiştir.

Osmanlı'nın merkeze uzak eyaletlerinden biri olarak Mısır, tarihsel konumu ile görece özerk bir niteliğe sahip olagelmıştır. Fransız işgali ile resmi olarak Mısır, Osmanlı'ya hukuken bağlı kalmış ancak Avrupa ile doğrudan etkileşimi başlamıştır. Bilimsel alanda modern Mısır'ın müstakil tarihinin araştırma alanı olarak popülerleşmesi, oryantal çalışmaların etkisiyle Firavunlar tarihini öne çıkarmıştır. 1920 ve 1930'larda Mısır düşünsel hayatına damgasını vuran Mısır milliyetçiliğinin bir tezahürü olarak Firavun döneminin yüceltilmesi, Osmanlı ve İslam döneminin geri planda kalması şeklinde ortaya çıkan Firavunizm düşüncesinin de temelini oluşturmuştur.⁴¹ Özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Avrupa'da, Doğu'ya ve İslam dünyasına ilişkin oryantalist literatürün bir yüzü, Osmanlı tarihinden Arap tarihine yönelmiştir.

Oryantalizmin bir yönü Mısır işgalini Mısır'ın gelişmesi için bir kilometre taşı olarak tanımlamakla ve bu anlatıya dayalı olarak eleştirilmekle birlikte on dokuzuncu yüzyılda daha belirgin hale gelen Mısır'ın [ve Osmanlı'nın] geçirdiği dönüşüm, sadece Avrupa etkisiyle açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok boyutlu bir süreci imler. Osmanlı'nın on yedinci yüzyıldan itibaren, yakın sonuçları bir anda belli olmayan değişikliklerin içinden geçmesi Mısır'ı da yakından etkilemiştir. Mısır, bir yandan kadim medeniyetlerden birinin merkezi olması, İslam dünyasındaki stratejik konumu ile imparatorluk sistemi içinde yadsınamaz bir ağırlığa sahip olagelmıştır. Bununla birlikte Mısır'ın İslami tarihi on sekizinci yüzyıldan itibaren İstanbul merkezinin temel idari yapısından bir nebze uzaklaşan bir resme sahip olmaya başlamıştır. Osmanlı'nın vilayet sistemi devam etmekle birlikte askeri ve siyasi elitlerin özerk yapılanması ağırlık kazanmıştır.⁴² Bu süreç, Mısır'ın Avrupa için hayati çıkarlarının merkezlerinden biri haline gelmesiyle ve elbette ki Osmanlı imparatorluk sisteminin gerilemesiyle çakışmıştır. Bununla birlikte Timothy Mitchell'in vurguladığı üzere, Mısır'ın Avrupa etkisine giren ilk Müslüman ülkelerden biri olmasına rağmen özellikle yönetici elitin siyasal ve düşünsel dünyalarında İstanbul belirleyici önemini korumuştur. Hatta Osmanlı sisteminin temel yapı taşları, 1952 darbesine kadar Mısır siyasetinde etkisini sürdürmüştür.⁴³ Mitchell'in yaklaşımı, Avrupa modernlik düşüncesinin işgal ile birlikte sömürgeci/emperyalist projelere uygulanmasında oryantalist yaklaşımların etkili olduğu tezine dayanmaktadır. Bu yaklaşıma göre oryantalist yazarların bir kısmı Fransız işgalini ve Avrupa etkisini yüceltirken; Mısır ve/veya Osmanlı sistemini geleneksel, durağan ve köhne olarak indirgemeci bir tutumla açıklamış ve Osmanlı'nın kurumsal sistemi ve temel niteliği, zamanla kaçınılmaz olarak geçirdiği dönüşüm göz ardı edilerek ele alınmıştır. Buradan yola çıkarak oryantalizmin bu yönü, Mısır'ın işgalinin Mısır için modernleşmenin ve Avrupalılaşmanın nirengi noktası olarak tanımlanmaya devam etmiştir. Aslında

⁴⁰ G.E.V. Grunebaum, *İslamiyet, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), 127.

⁴¹ Antik Mısır döneminin mirasının, Mısır tarihi açısından ayırt edici bir öneme sahip olduğu düşüncesi, milliyetçi söylemlerin ve ulus-devlet inşa sürecinin bir parçasını oluşturmaktadır. Firavunizm, özellikle yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Mısır siyasal düşüncesinde Mısır'ın antik dönemine referansta bulunan bir akım olarak şekillenmiştir. Abdülmelik, *Oryantalizm*, 78-84.

⁴² J. Obert Voll, *İslam Süreklilik Ve Değişim I*, çev. Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 84-85.

⁴³ Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altıok, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 16; Hourani, *İslam*, 164.

Osmanlı ve Mısır, on dokuzuncu yüzyıla kadar değişim sürecinin geleneksel çizgilerini koruyarak içinden geçmekteydi. Ancak bu süreç Fransız işgali, Mehmet Ali iktidarı ve sonrasında İngiliz işgali ile farklı şekiller alarak kesintiye uğramıştır. Bu durum Osmanlı'nın durağan ve köhne olmasından çok yabancı bir ülkenin egemenlik deneyiminden geçen Mısırlılar için radikal ve mekanik bir değişim süreci olmasından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Mısır'ın siyasal ve düşünsel dünyasında, Osmanlı sistemi kaçınılmaz olarak varlığını sürdüren önemli bir aktör olmaya devam etmiştir. Bu yüzden Mısır'da değişimin dinamikleri, geleneksel ve modern yapıların karşılıklı etkileşiminin dikkate alınmasını zorunlu kılmıştır.

Oryantalizm tartışmalarına yeni bir boyut kazandıran Mısır'ın işgali, “sömürgeciliğin yeni keşif kolu” olarak eleştirilmekle birlikte, daha önce de belirtildiği gibi zengin bir akademik birikimin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fred Halliday, oryantalist bilim adamları ve araştırmaların emperyal projenin işleme için kullanıldığını belirtmekle birlikte Mısır'a ilişkin üretilen bilginin nesnel anlamda bir değer taşıdığına göz ardı edilmemesi gerektiğini öne sürmüştür.⁴⁴ Edward Said, Mısır'ın işgalini Avrupalı temsile güç kazandıran ve Doğu toplumlarını sömürge nesnesi haline getirerek egemenlik kurmanın bir aşaması olarak eleştirirken, bu temsilin edebiyat alanındaki yansımalarına odaklanmıştır. Avrupa [ve Amerika] edebiyatı alanında, Doğu toplumlarını ve kültürlerinin yadırgatıcı yönlerini düş gücünü de kullanarak öne çıkaran, böylece Doğu'yu bilginin nesnesi olarak kullanan bakış açısını eleştirmekteydi. Mitchell benzer bir yönde, Fransa'nın, işgali “medenileştirme misyonu” ile halka aktardığını, Doğu'ya ilişkin araştırmaların artık sömürgeciliği kolaylaştıracak şekilde ideolojiye dayalı inşa edileceğini ifade etmiştir.⁴⁵ Said'in eserinde ortaya koyduğu husus, oryantalizmin emperyalizmin kültürel bağlamda hegemonyasını kurduğu bir söylem alanı olmasıdır. Bernard Lewis ise, Said'in oryantalizm tanımını bilimsel çerçevede eleştirmiş; Said'in Arapçaya ve oryantalist çalışma alanına hakim olmadığına ve oryantalist araştırmanın bütününe emperyal tasarılar içeren bir külliyat olarak indirgemesine karşı çıkmıştır.⁴⁶ Orta Doğu konusunda yetkin çalışmaları olan ve radikal gruplar tarafından Lübnan'da suikast sonucu öldürülen Malcolm Kerr de benzer şekilde Said'in eserinde ortaya koyduğu çoğu argümanı önyargılı bir duruma sokma çabası olduğunu vurgulamaktadır. Lewis ile benzer şekilde Kerr, Said'in çok çeşitli alanları kapsayan büyük bir külliyat olarak oryantalizmi sınırlı sayıda edebiyat eserleri bağlamında değerlendirdiğini; oryantalizm geleneğini oluşturan bütün uzmanların Avrupa siyasetinin propagandistleri olduğuna indirgeyen bakış açısının dışına çıkmadığının üzerinde durmuştur.⁴⁷ Dolayısıyla Malcolm Kerr, Fred Halliday ve Bernard Lewis'in farklı bağlamlardan üzerinde durdukları husus, Mısır seferinin zengin bir oryantalist araştırma alanı ortaya çıkarması gerçeğidir. Oryantalizm tartışmalarında Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerini meşrulaştıran bir anlatı benimsenmiş olduğu iddiası doğru olmakla birlikte, aynı durum Doğu toplumları veya İslam/Osmanlı tarihi açısından da geçerlidir. Dolayısıyla yüzyıllardır hep kazanan ve yenilgiyi neredeyse tatmayan ve bir nevi tersine oryantalizm olarak düşünülebilecek, “batıl düşüncenin insanları” şeklinde küçümsenen Avrupa ile Osmanlı Mısır'ın işgal edilmesiyle kendi anavatanında karşılaşmıştır. Geçmiş doğru ve objektif değerlendirebilme hususunda bütün toplumları kuşatan genellemeler ve önyargılar her zaman tartışmaya açık olmuştur.

4. İşgal Sonrası Mısır'da İslam Düşüncesinin Seyri

⁴⁴ Fred Halliday, “Oryantalizm ve Eleştirmenleri”, çev. Birgül Koçak, *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğu Batı Yayınları), 2014, 101.

⁴⁵ Said, *Oryantalizm*, 74, 130, 139.

⁴⁶ Lewis, *Oryantalizm Sorunu*, 221-222.

⁴⁷ Malcolm Kerr, “Orientalism by Edward Said”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4, (December, 1980): 545.

Fransa'nın Mısır'ı işgali, ilk kez Avrupalı bir devletin Osmanlı'nın Müslüman topraklarına saldırması açısından sembolik bir nitelik taşır. İşgalin sembolik tarafının yanı sıra uzun erimde iki yönlü etkisi olmuştur. İlk olarak, Fransız yetkililerin işgal süresi içindeki faaliyetleri, Mısır toplumunda Avrupa düşüncelerinin şekillenmesinde, ulusal hareketlerin ortaya çıkmasında ve bununla bağlantılı olarak Mısır'ın düşünsel hayatının canlanmasında ve modern Arap düşüncesinin doğuşunda [Arap Rönesansı-*nahda*] önemli rol oynamıştır. İkinci olarak, Avrupalı devletlerin Müslüman toplumlara yönelik sömürgecilik faaliyetlerine hız verdikleri bir süreci başlatmıştır. Fransız işgalinin Mısır'da toplumsal ve ekonomik değişikliklere yön veren itici bir güç olmasının Osmanlı ve Mısır'a doğrudan ve dolaylı yoldan etkisi ise siyasal-kurumsal modernleşme sürecinin hızlandırmasıdır. Gerçi on sekizinci yüzyıldaki Osmanlı valileri, Mısır'ı Osmanlı sisteminden görece daha özerk bir noktaya taşıyan modernleşme [Hodgson'un değişim olarak tanımladığı modernleşme doğrultusunda] politikalarını hayata geçirmeye çalışmışlardır.⁴⁸ Ancak bu evre, Mısır'ı Osmanlı egemenliğinden uzaklaştıracak şartların oluşması için henüz erkendi. İmparatorluğun içinden geçtiği yapısal değişiklikler, Balkan coğrafyasında açık bir şekilde görünür hale gelmişken, Anadolu, Bereketli Hilal ve Mısır'da halkın çoğunluğu eski statülerinde yaşamaya devam ediyorlardı. Din gibi ortak kültürel aidiyet unsurlarının varlığı ve yabancı bir güç tarafından yönetilmeme gerçekliği değişimin, özerkleşmeye zemin hazırlayan reform politikalarının hayata geçmesi için henüz uygun bir zaman olmadığını gösteriyordu. Bu doğrultuda Fransız işgali, daha sonra Mehmet Ali Paşa iktidarı ve İngiliz işgalinin ardışık sonuçları Mısır'daki değişimin dinamiklerini etkileyen olaylar olmuştur.

Genel olarak Osmanlı entelektüellerinin yeni koşullara karşı tepkisi veya modernleşme düşüncesi, Batı Avrupa'nın yayılmacı gücüne karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Mısır'ın işgali bu anlamda Osmanlı entelektüelleri için de bir kırılmayı temsil etmiştir. Fransız işgalinin akabinde Avrupa baskısına karşı iki temel tepki gösterilmiştir. İlk olarak, Avrupa'da eğitim görmüş yeni entelektüellerinin gösterdiği tepkidir.⁴⁹ Bu düşünce ekolü, Avrupa modernitesinin temel ilkelerini kabul ederek, Avrupa'nın devlet ve ekonomi formlarıyla uyumlaştırmak amacıyla toplumu ve devleti yeniden şekillendirmeye ve eski gücüne kavuşurmaya odaklanmışlardır. İkinci olarak, dinin reforme edilerek Müslüman toplumların yeniden düzenlenmesini savunan geleneksel kurumlar (ulema ve tarikatlar) İslam düşüncesini farklı bir perspektiften değerlendirmeye başlamıştır.⁵⁰ Böylece iki farklı düşünsel ve ideolojik model yani Avrupalı ve İslami bakış açısı, sorunlara çözüm bulmada ikili bir yapı ortaya çıkarmıştır.

İmparatorluğun genel olarak Batı/Batı Avrupa yayılmacılığına karşı gösterdiği tepki devletin yıkılmasını önlemek üzerine kurulmuştur. Osmanlı merkezinde dini otorite ritüelleri ile o zamana kadar tanımlanmayan toprağa dayalı devlet-millet kavramının içselleştirilmesi, siyasal nitelikte İslam'ın araçsallaştırılması şeklinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı İslamcılığı bu anlamda klasik ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıların Avrupa karşısında Avrupa tarzı değişim hareketi olarak yeni yollar, zamanın ruhuna uygun yeni yöntemlerle yeniden inşa edilmesi temel hedef olarak belirlenmiştir.⁵¹ Osmanlı merkezinin yüzyıllar boyunca Avrupa'ya kültürel ve siyasal olarak yakın olması bir yandan meydana gelen köklü değişimlere uyum sağlamayı kolaylaştırırken diğer yandan

⁴⁸ Jacques Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, çev. Jean Stewart, (London: Faber and Faber, 1972), 72.

⁴⁹On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı hinterlandı ve onun dışındaki Müslüman toplumlarda modernleşme din ve milliyetçilik ekseninde yoğun bir tartışma sürecini başlatmıştır. Bu dönemde çeşitli perspektiflerden modernleşme, reform, yenilik tartışmalarına katılan Müslüman düşünürlerin çalışması için bkz. John Donohue ve John Esposito, *Değişim Sürecinde İslam*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991).

⁵⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 38-39.

⁵¹ Voll, *İslam, Süreklilik ve Değişim*, 6; Kemal Karpat, *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), 20.

İslam dünyası ile ortak bir aidiyet duygusunu paylaşmaya devam ediyordu. On dokuzuncu yüzyılda Müslüman kimliği şemsiyesi altında çok dinlilikten görece homojen bir yapıya doğru evrildikçe modernleşme girişimleri toplumu ve devleti bütünüyle değişime uyduracak reform politikalarını hayata geçirmiştir. Osmanlı Tanzimat'ı Osmanlı modernleşmesinin resmi düzeyde bir aşamasını temsil etmektedir. İstanbul'da Genç Osmanlılar ve Mısır'da Rifaa Rafi Et-Tahtavi, Ahmet Lütfü Es-Seyid, Tunus'ta Hayrettin Paşa gibi isimler toplumsal kalkınma, eğitim, bürokratik reformlar gibi alanlarda modernleşmenin gerekliliğine odaklanmışlardı. Bununla birlikte imparatorluğun çeperindeki Müslüman toplumlar için kapsayıcı olan Osmanlı modernleşmesi paradoksal biçimde Osmanlı merkezinden tedrici şekilde kopmayı da beraberinde getirmiştir. Örneğin Mısır gibi işgal deneyiminden geçen ve görece özerkliğin söz konusu olduğu topraklarda Avrupa Aydınlanması sonrasında Protestan mezhebinin ortaya koyduğu türden bir yenilenme hareketine benzer bir modernleşme hareketi –adına İslam modernizmi de denilen- şekillenmiştir.⁵²

İslam düşüncesinde modernleşme sürecinin ilk etkilerinin görülmeye başladığı andan itibaren en çok vurgulanan husus, İslam dünyasının geri kalmışlığı olmuştur. Daha önce belirtildiği üzere bu tema, oryantalist literatürde sıklıkla belirtilen bir olgu olarak tartışılmaktaydı. Avrupa yayılcılığının Müslüman toplumları da kapsayacak şekilde genişlemesi, Müslüman düşünürlerin de yanıtlamak zorunda oldukları bir sorun olarak gündeme gelmiştir. On dokuzuncu yüzyıl Mısır'ında Müslüman düşünürlerin bir kısmı Osmanlı modernleşmesini takip ederek Batı Avrupa'nın bilimsel gücünü benimsemenin Müslüman dünya için bir kazanç olduğunu düşünerek Avrupa'nın teknik üstünlüğü ile birlikte taşınan kültürünü ve modern düşüncelerini esas kabul etmişlerdir. Bu düşünürler dünyaya baktıkları farklı pencerelerden Avrupa sorunsalını anlamlandırmaya çalışmışlardır. Son Osmanlı neslinin temsilcileri olan bu düşünürler, farklı kişisel tarihleri ve görüşlerine rağmen siyasal, sosyal ve gündelik hayat pratikleri bağlamında Osmanlı dünyasının bir parçasıydılar. Bununla birlikte Avrupa'nın bilimsel ve teknik özelliklerinin kabulünün bir sentezini yapma girişiminde olumlu bir tutum sergilemişlerdir. İslami kültürün modern yaşama ayak uydurabilmesi için yeni bir yoruma tabi tutulması ve geliştirilmesi iddiasını dile getirmişlerdir. Her ne kadar askeri işgal sonrasında Mısır, Avrupa gerçeği ile sert bir şekilde karşı karşıya gelmiş olsa da karşılaşma, Avrupa'nın sömürge ve ticaret ağları ile taşınan tekniklerin geliştirilmesiyle yeni toplumsal yapıların, yeni gündelik pratiklerinin, siyaset dilinin de inşa edildiği bir süreç söz konusuydu. Telgraf, buharlı gemiler, demiryolları aracılığıyla hem Avrupa ile Osmanlı toprakları arasında hem de imparatorluğun merkezi ve çeperi arasındaki bağlantı derinleşmiş, böylece her iki tarafta yoğun bir kültürel akış gelişmiştir. Maddi dönüşümler, şehirlerin Avrupalı tarzda dönüşümü kaçınılmaz olarak Mısır'ın toplumsal tarihini etkilemiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın bilimsel gücünden yararlanmak amacıyla Mısırlı heyetlerin Avrupa ziyaretleri Avrupa kültürünün ve düşüncelerinin taşınmasında önemli rol oynamışlardır. Mısır bu bağlamda reformların temel merkezi olarak diğer Osmanlı topraklarından daha önce Avrupa etkisini doğrudan ve keskin bir şekilde yaşamıştır.

Avrupa'nın seküler düşünce sisteminden etkilenen ve destekleyen düşünürlerden Rifaa Et-Tahtavi, Ahmet Lütfü Es-Seyid, Taha Hüseyin gibi isimler, modern Mısır düşüncesinin ve milliyetçiliğin on dokuzuncu yüzyılda temellerini atan isimler olmuşlardır. Taha Hüseyin örneğin, İslam öncesi Arap kültürü, tarihi ve edebiyatına ilişkin yerleşik düşüncelere meydan okuyan bir söylem ortaya koymuştur. Burada özellikle orta çağda İslam dünyasının, Avrupa'nın modern öncesi tarihine göre ne kadar üstün ve yüce olduğunun karşılaştırmasının yapılması bir yana, bir din olarak

⁵² William Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, çev. Selahattin Ayaz, (İstanbul:Yöneliş Yayınları, 1991), 26.

İslam'ın evrenselliği ve üstünlüğünün ön kabulüne dayanan bir yaklaşım öne çıkarılmıştır.⁵³ Müslüman düşünürler, Hıristiyanlığın reforme edilmesi tartışmalarında görüldüğü gibi dinin yozlaştığına ilişkin şüphelerin bir inanç sistemi olarak İslam'ın başına gelmeyeceğini, bunun Kur'an'da belirtilmesinden dolayı tartışma konusu yapmamışlardır.⁵⁴ Bu bakımdan Müslüman düşünürlerin savunduğu şey, bir din olarak İslam'dan çok ona eklenen kimlikler olmuştur.⁵⁵ Modern dönemde son ve mutlak din olarak İslam'dan ziyade ideolojik bir savunma aracı, bir dünya görüşü ve hayat tarzı olarak İslam'ın modern ve sonsuz geçerliliğini ispatlama yönünde bir değişim vurgulanmıştır. Bu bağlamda bazı Müslüman düşünürler, gerçek İslam'ın, Avrupa'nın hakim gücüyle uyumlu olduğunu ama yabancı eklemelerle bozulduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁶ Bu savunmacı yaklaşım on dokuzuncu yüzyıldan itibaren genel olarak Müslüman düşünürlerin yaklaşımlarını şekillendiren bir öge olmuştur.

Osmanlı merkezinde “gerileme” nosyonu yakın zamanda Osmanlı'nın ihtişamlı tarihine, uzak zamanda ideal İslam'a çağrı karakteri taşıyordu. Gerilemenin başlıca sebebi olarak Müslümanları “altın çağ”ında başarılı kılan İslam'ı yaşamayı son zamanlarda bırakmış olmak şeklinde açıklanıyordu. Orta çağ düşüncesinden farklı olarak, modern dönemde İslam düşünürleri, Batı'ya karşı savunmacı bir ön kabulde yaklaşırken aynı zamanda teknik ilerlemeyi destekleyen söylemi benimsemişlerdir.⁵⁷ Bir başka anlatımla Batı'ya karşı hem bir cazibe hem de nefret etme şeklinde iki kararsız tavır egemen olmuştur. Nefret ve dışlama söylemi, orta çağ döneminde Osmanlı Devleti'nin dünya tarihinin sayılı siyasal sistemlerinden birini oluşturmasının da yarattığı büyüklenme refleksiyle birlikte düşünüldüğünde on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri açısından anlaşılır olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Osmanlı coğrafyasındaki düşünsel ve kurumsal etkinlikler açısından bakıldığında Mısır'ın işgalinin sonrasında Osmanlı merkezi ile Mısır'daki modernleşme girişimlerinde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Genel çerçevesi savunmacı bir yaklaşım olan İslam düşüncesi tartışmalarında Mısır'da Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh, hem Batı literatürü hem de İslam dünyasında İslam modernizminin öncüleri ve orta çağ İslam düşüncesindeki dini doktrinleri tartışmaya açan isimler olarak tanınmaktadır. Özellikle Afgani'nin görüşleri, yirminci yüzyılın en önemli kitle hareketi olan Müslüman Kardeşler'de kristalleşen siyasal programa da esin kaynağı olmuştur. Abduh ise Mısır konjonktüründe İslam düşüncesini hocası Afgani'ye göre daha yumuşak bir tarzla ele almıştır.⁵⁸ Afgani'nin hedefi, siyasal ve entelektüel anlamda İslam'ın yeniden canlandırılmasına giden yolu açmak olarak tanımlanabilir. Afgani, “zamanın ruhuna” uygun olarak, Osmanlı İslamcılığı benzeri bir hareketten ziyade din olarak İslam'ın doğru anlaşılması halinde toplumdaki yozlaşmanın ve gerilemenin ortadan kaldırılacağına inanmıştır. Osmanlı merkezinde İslamcılık daha önce de ifade

⁵³ Hourani, *İslam*, 52; Watt, *İslami Hareketler*, 76.

⁵⁴ Kur'an'ın koruma altında olduğu şu ayette belirtilmiştir. “Şüphesiz ki o Zikri (Kur'an'ı) biz indirdik. Onun koruyucusu da elbette biziz.” Hier Suresi/9.

⁵⁵ Cuayyit, *Avrupa ve İslam*, 177.

⁵⁶ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 124-125; Turner, *Max Weber ve İslam*, 250.

⁵⁷ Abdullah Laroui, *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, (İstanbul: Vadi Yayınları, 1993), 113.

⁵⁸ Afgani, İstanbul, İran, Hindistan, Mısır ve Avrupa ülkelerini dolaşarak İslami düşüncenin İslam dünyasında gündeme gelmesinde rol oynamıştır. Hayatı, doğum yeri, mezhebi gibi konular, yazarlar arasında uzun soluklu bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Oryantalist literatür ve bazı İslami hareketler tarafından desteklenirken; bazı Müslüman düşünürler kendisine şüpheyle yaklaşmış, hatta bazıları tarafından da ajan olarak suçlanmıştır. Afgan ve Şii olduğu yönündeki tartışmaların yanı sıra siyasi kariyerinin neredeyse tamamını Sünni ülkelerde geçirmiştir. Mısır'da kaldığı sürede öğrencisi Muhammed Abduh ile İslam toplumunu yeniden canlandırmak amacıyla düşünsel mücadelesini sürdürmüştür. Bkz. Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal Al-Din Al-Afgani: A Political Biography*, (Berkeley, University of California Press, 1972); Hamit İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırılgaç, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 99-101; Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt*, (New York: Russel and Russel, 1968).

edildiği gibi hilafet vurgusuyla birlikte dışsal tehdide karşı toplumun birliğini kurmaya ve korumaya dayalı, değişimi siyasal ve kurumsal bağlamda ele alan bir olgu olmuştur. İslamcılık veya pan-İslamizm olarak on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran kavramsallaştırmada, din olarak İslam tartışmasına girmeksizin devletin yıkılışını engellemek olarak Müslüman toplumu bir çatı altında tutabilme amacı söz konusu olmuştur. Oysa Mısır'da Batı sömürgesiyle mücadele biçimlerinden biri olarak İslamcılık, İslam'ı yüzyılları aşan köklü mirasından kopararak, İslam'ı her bağlama açık hale getiren bir anlayışla yeniden yorumlanmıştır.⁵⁹ Afgani, Avrupa'da reform hareketlerine benzer şekilde İslam'da "kaynaklara dönme" söyleminden yola çıkarak İslami düşüncüyü yeniden formüle etmek istemiştir.⁶⁰ Avrupa'nın siyasal ve kültürel tehdidine bir yanıt verme ihtiyacı doğrultusunda Afgani, İslami düşüncenin bu şekilde modern formda dile getirilmesi gerektiğini, batıl inançların ve durağanlığın aşılması için dinin ilk dönem uygulamalarının bir yaşam biçimi olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹ On dokuzuncu yüzyıla kadar İslam düşüncesinin tartışılması içsel bir anlaşmazlıkla gündeme gelirken [Vahhabilik muhalefeti gibi], Avrupa yayılcılığı ile karşı karşıya kaldığında klasik toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullar dışsal bir etkene bağımlı olarak değişime uğramıştır. Müslüman ülkelerin çoğunda bu itki, dinsel düşüncenin de daha farklı bir şekilde ifade edilmesinde etkili olmuştur ki, Afgani bu tartışmalarda dini yaklaşımları ile öne çıkmıştır. Bu İslam düşüncesi, gerçek İslam'a dönüşü, Osmanlı İslamcılığında görülen, İslam kültürüne, İslam'ın geçmişteki "altın çağ" vurgusundan farklı bir şekilde tanımlamıştır. Afgani de "altın çağ" vurgusunu argümanının temeli olarak kullanmakla birlikte, bütün bir İslam tarihini kapsayan, yüz yıllar boyunca şekillenen ve çeşitlilik arz eden İslami geleneğin aşılarak Kur'an'ı yeniden yorumlamak şeklinde bir yaklaşım geliştirmiştir.⁶²

On dokuzuncu yüzyıl koşullarında siyasal eylemci yönü de dikkat çeken Afgani ile başlatılan Muhammed Abduh ile devam eden yeni İslam düşüncesi bağlamında Mısır, on dokuzuncu yüzyılda dar anlamda İslam modernizminin öncüsü olarak sayılabilir. Geniş anlamda İslam modernizmi ise Avrupa/Batı hakimiyetiyle başa çıkabilmek amacıyla İslami öğretinin modern dünyaya uyarlanması, İslam'ın bir dünya görüşü olarak yeniden yorumlanması, yeniden bir bütün olarak hakim kılınmak üzere İslami öğretinin ideolojik bir söyleme kavuşturulmasına yönelik düşünsel arayışların bütünü temsil etmiştir. Dinin yeniden yorumlanması çabası Osmanlı İslamcılığında gündeme gelmiş ancak çoğunlukla İslami gelenek kültürel, kurumlar ve idari sistem çerçevesinde tanımlamaya çalışılmış; dolayısıyla dinsel reformlar değil ama kurumsal bir düzenleme gereksinimi öne çıkarılmıştır.⁶³ Bir başka anlatımla, Osmanlı merkezinde İslami düşünürlerin asıl hedefi devletin yıkılmasını engellemek gibi pragmatik bir düşünceden kaynağını almıştır. Osmanlı toprağı olmasına rağmen doğrudan Batı Avrupa işgalini deneyimleyen Mısır ve diğer Müslüman toplumlarda ise askeri işgalin sonucunda dinsel dayanışmayı sağlamak ve felsefi düzeyde öncelikle İslami reformu gerçekleştirmek gibi bir hedefle tartışılmıştır.⁶⁴ Yani Afgani ve Muhammed Abduh gibi Müslüman reformcular felsefi düzeyde öncelikle İslam reformuyla ilgili olmuşlardır. Bu kategorileştirme, İslami oluşumların sürekliliği bağlamında on dokuzuncu yüzyılda yaşanan kopuşu vurgular. Aynı zamanda Afgani ve

⁵⁹ El-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, çev. Elçin Gen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 191.

⁶⁰ Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, (New Jersey, Princeton University Press, 1977), 51.

⁶¹ Seyyid Cemaleddin El-Afgani, "Emperyalizme Bir Cevap", *Değişim Sürecinde İslam (içinde)*, 24-29; M. Abdulhamit, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, çev. İbrahim Sarmış, (Ankara: Fecr Yayınları, 1991), 69-123; İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesi*, 95-132.

⁶² İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesi*, 111.

⁶³ Karpat, *Osmanlı'da Değişim*, 39; Aziz El-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, 177.

⁶⁴ Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, 177.

Abduh'un mirası yirminci ve yirmi birinci yüzyıldaki İslami hareketlerin ideolojik çerçevesini oluşturmuştur.

On dokuzuncu yüzyılda İslam'a dönüş fikrinin taraftarlığını yapan Afgani, İslam'ın ideolojik bir bakış açısıyla yorumlanmasının da başlatıcısı olmuş; İslam dünyasında önemli bir konuma taşınmıştır. Aziz el-Azmeh, İslam geleneğinin devre dışı bırakılmasını, *icthad* kapısının yeniden açılması söylemiyle on dokuzuncu yüzyıl İslam düşünürlerinin tarihi bütünüyle yok sayarak ilk metinlere, Peygamber ve onun takipçisi örnek kişilerin davranışlarına dönülmesi davetinin İslam'ı disiplinsiz bir ideolojik imgelem aracı haline getirmek olarak açıklamaktadır.⁶⁵ Muhammed Aziz Lahbabi ise *icthad* kapısının açılması mücadelesini, İslam'ı güncelleştirmek ve Batı ile karşılaşmanın ardından bir uyum atmosferi yaratmak için yeni yorumlar yapılması gerekliliği olarak tanımlar.⁶⁶ Gerçekten de, hem on dokuzuncu yüzyılda hem de yirminci yüzyılda Arap-İslam dünyasında liberalizmden, radikalizm ve selefîyeye, milliyetçilikten sosyalizme kadar birbirine zıt yönlerde ideolojilerin de düşünsel uğraklarında Afgani izine rastlamak mümkün olmuştur. Popülerliğin dayanaklarından birisi, sömürge deneyiminin yarattığı tahribat karşısında hem düşünce hem de eylem insanı olarak bir direniş figürü olarak kabul edilmesinden de kaynaklanmıştır⁶⁷. Bu kadar farklı düşünceler üzerinde esin kaynağı olan Afgani'nin Müslüman toplumlar nezdinde ilgi görmesi, on dokuzuncu yüzyıla uygun olarak eski/yeni, geleneksel/modern şeklinde oryantalist literatürün etkisiyle eklektik düşünme sisteminden de kaynaklanmaktadır.

⁶⁵ Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, 177.

⁶⁶ (Aktaran), Ebu-Rabi, *İslami Hareket*, 74.

⁶⁷ Ebu-Rabi, *İslami Hareket*, 75.

Sonuç

Modernleşme, oryantalizm tartışmaları ve Mısır'ın işgali çerçevesinde on dokuzuncu yüzyıl İslam düşüncesinin Mısır'daki seyrini ve ana temalarını incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, ilk olarak modern toplumun yükselişinin merkezinde yer alan Avrupa'daki değişim sürecinin temel parametreleri açıklanmaya çalışılmıştır. Batı Avrupa/Batı ile Doğu arasındaki toplumsal ve siyasal gücün keskin bir şekilde farklılaştığı dönemin temel özellikleri ve Avrupa zihniyeti ele alınmış; Avrupa yayılmacılığının, tarihin daha önceki dönemlerindeki toplumların yayılmacılığından tamamen farklı bir görünüm kazandığı üzerinde durulmuştur. Bilimsel, teknik ve düşünsel açıdan meydana gelen hızlı gelişmeler, Batı Avrupa'nın muazzam bir güçle dünya siyasetinde belirleyici olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gerçekliğin bir uzantısı olarak ve aynı zamanda Doğu'yu/İslam dünyasını araştırma ve inceleme alanı olarak oryantalizm geleneğinin on dokuzuncu yüzyıla kadar tarihsel süreçte devamlılık öğeleri ve farklılaşan yönleri tartışılmıştır. Çalışmanın önemli bir boyutu Batı Avrupa ile Doğu/Müslüman dünyayı iki ayrı dünya olarak kabul eden Batılı yaklaşımların argümanları ve oryantalizm eleştirisinin "kurucu metni" olarak kabul edilen Edward Said'in temel kavramları ışığında değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Mısır'ın işgalinin ayırt edici konumu ve Batı Avrupa'nın sömürge siyasetinde bir araştırma alanı olarak oryantalizmin meşruluk kaynağı olmasının ilgili dönemin şartlarıyla ve toplumsal/ekonomik ihtiyaçlarla gelişen bir olgu olduğuna dayandırılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın vurguladığı husus, sömürgeciliğin başlamasıyla [ve bununla bağlantılı olarak ekonomik dinamizmin etkisiyle] oryantalizm akademik bir disiplin olarak güç kazanmıştır. Aynı zamanda on dokuzuncu yüzyılda akademinin teşvikiyle Doğu'ya/İslam dünyasına ilişkin nesnel ve objektif - gerçeklikten beslenen- bilginin üretilmesi mümkün olmuştur. Bir başka anlatımla çalışmanın dayandırıldığı husus, gerçekte tek bir oryantalizmin değil, oryantalizmlerin olduğu argümanıdır. Oryantalist tartışmaların tarihsel süreçteki serüveninde ve yine tersine oryantalizm tartışmalarında iki kategorik alan doğmuştur. İlk olarak mesaisini içine doğduğu toplumdan çok uzak coğrafyalarda gözlem ve çözümler yaparak zengin bir çalışma alanının yaratılmasına hizmet etmiş düşünürlerle şekillenen bir akademik disiplin olarak oryantalizm gerçeği vardır. İkinci olarak, bir yönüyle kurgusal, düş gücüyle şekillendirilmiş ve manipüle gücü olan, ötekileştiren, karalayan ve düşmanlaştıran imgelerle tanımlanan bir anlatı doğmuştur. Bu ikililik, İslam dünyasında modernleşme tartışmalarındaki kurgusal ve gerçek yaklaşımlarla benzer bir nitelik taşımaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa'da olduğu gibi İslam dünyası için de dinamik bir evrilme dönemi olmuştur. Bir yanda eski kurum ve alışkanlıklar düzeni diğer yandan değişen yeni koşulların çatışmasının sonucunda reform programlarının hayata geçirilmiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın bütün dünya üzerinde kontrol sağlayabilen bir güç olarak yükselmesi ve buna dayalı olarak Avrupa kültürü/düşüncesiyle karşılaşma, İslam düşünce geleneğindeki tartışmaların anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken bir temel oluşturmuştur. Genel bir kategori olarak İslam dünyasının Avrupa baskısı altında değişim sürecinden geçmesi, Osmanlı merkezinin dışında Mısır ve Suriye'nin yanı sıra İran, Hindistan, Rusya, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya'da dolayısıyla İslam dünyasının belli başlı merkezlerinde Batı Avrupa'nın/Batı'nın kültürel etkisine karşı dağınık ve canlı bir yanıt arayışı ve çeşitlilik gösteren entelektüel bir hareketliliği ortaya çıkarmıştır. Çalışmada, İslam dininin doğduğu yedinci yüzyıldan itibaren yerel bağlamları, farklı dönemleri, Müslüman toplumların birbirinden farklı davranış kalıpları ve dünya tasarımlarını bir yana bırakan tek tip İslam algısının aksine on dokuzuncu yüzyılda dahi, İslam dünyasında oldukça çarpıcı ve dramatik gelişmelerin vuku bulduğu, Osmanlı merkeziyle Mısır'da bile modernleşme sürecinin farklı çerçeve içinde tanımlandığına yer verilmiştir.

Bu yeni dönem, Avrupa yayılcılığına karşı mücadele temelinde farklı dünya görüşlerinin tartışmaya açıldığı hareketli bir duşunsel yapı ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda bilimsel araştırma alanının kurumsallaştığı, “İslam dünyasının gerilemesi ve Avrupa’nın ilerlemesi” dikotomisi üzerinden bile her iki tarafta uzun soluklu değerlendirme sürecini başlatmıştır. Geçmişi doğru ve objektif değerlendirebilme hususunda bütün toplumları kuşatan genellemeler ve önyargılar her zaman tartışmaya açık olmuştur. Bu doğrultuda Mısır seferi zengin bir oryantalist araştırma alanı ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Osmanlı’nın Muşlu manların çoğunluğu oluşturduğu toprakları, Avrupalı devletlerin ekonomik ve siyasal nüfuzunun rekabet alanı haline gelmiştir. Fransız işgalinden İngiliz işgaline uzanan ara dönemde Mısır toplumu, Osmanlı’dan özerkleşme hamleleri olarak tanımlanacak kurumsal reform ve Batılılaşma sürecini, Osmanlı merkezinden daha hızlı ve son derece sert bir şekilde hayata geçirmiştir. Mısır ve Osmanlı tarihinde oldukça istikrarsız ve karışık dönemi imleyen on dokuzuncu yüzyılın ana hatları entelektüel düzeydeki tartışmaları da etkilemiştir. Mısır’ın işgali, bu tartışmalar ekseninde, Osmanlı idari sisteminde ve duşunsel hayatındaki modernleşme tartışmalarını ve uygulamalarını etkileyen bir gelişme olmuştur ve doğrudan askeri işgali deneyimlemesi ile öne çıkan dinamik bir süreçten geçirmiştir. Avrupa’nın ekonomik ve askeri yayılması, Muşlu manların geride kalması, üstünlüğü kaybetmesi ve genel İslami çerçevenin ortaya koyduğu duşunculere karşı meydan okuyan Batılı duşuncelerin etkileri, Osmanlı merkezinde ve Mısır’daki tartışmaları farklı şekillerde yansımmıştır. Bütün bunlar İslam dünyasında her bölgenin kendine özgü koşullarını belirleyen, bu doğrultuda tek tip ve durağan bir sürecin olmadığını da göstermiştir. Bununla birlikte İslami duşune bölgeden bölgeye farklı şekillerde ifade edilse de her durumda İslam’ın siyasal söylemi ön plana çıkmıştır ki, bu söylem yirminci yüzyılın İslami tartışmalarına da temel oluşturmuştur.

Modern öncesi dönemden farklı olarak İslam duşuncesi, Mısır’da ve genel olarak İslam dünyasında geleneksel Muşlu man kimliğin dış tehditlere açık hale gelmesinin etkisiyle ideolojik bağlamda, savunmacı ve gerileme nosyonu üzerinden tartışılmıştır. İslam duşuncesine yön veren isimlerden bazıları, İslam tarihi geleneğini, geride kalmanın sorumlusu olarak tanımlamışlardır. Bu bakış açısı, İslam’ın yeni dünya düzeni çerçevesinde ilk ve temel kaynakları gündeme alarak İslam birliğinin yeniden inşası ve Batı ile mücadelenin üstesinden gelmenin yolu olarak benimsenmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Afgani ekolü olarak da ifade edilebilecek savunmacı yaklaşım, Osmanlı ekolünden farklı olarak –bazı oryantalist söylemle keşişen- dini ilkelerin ilk İslam uygulamaları bağlamında reforme edilmesini iddia etmiştir. Afgani, Kur’an’a dayanan yeni İslam yorumu ile Avrupa’nın gelişmişliğini bir araya getirmiştir. İlerleme ve geri kalma sorununu İslam dünyasının yükselişi ve duşuşu olarak aıkladıken; İslam’ın haklılığının, güçlü luğunun ve doğruluğunun sürekli vurgulanarak savunmacı bir dil ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Afgani, Abduh gibi İslam düşünürlerinin yaşadıkları dönemi anlamlandırma abalaları, yirminci yüzyılın ilk evresinde, Mısır ve diğer İslam ülkelerinde entelektüel kuşağın ideolojik programları haline gelmiştir. Denilebilir ki, İslam duşuncesinin on dokuzuncu yüzyıldaki seyri, zengin bir çeşitliliği içinde barındırmaktadır ve bu gerçeklik yirminci yüzyılın tamamındaki tartışma ve gelişmeler için de aynı şekilde geçerli olmuş/olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Abdulhamit, Muhsin, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, çev. İbrahim Sarmış, Ankara: Fecr yayınları, 1991.
- Abdumelik, Enver, “Krizdeki Oryantalizm”, çev. Melike Kır, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014.
- Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt*, New York: Russell and Russel, 1968.
- Afgani, Seyyid Cemaleddin, “Emperyalizme Bir Cevap”, *Değişim Sürecinde İslam*, ed. Esposito, John ve Donohue, John, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Ahmad, Aijaz, *Teoride Ulus, Sınıf, Edebiyat Jameson, Salman Rüşdi Edward Said Eleştirisi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Altındağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1830-1841*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- Al-Azm, Sadek Jalal ve Fakhr Abu, “Trends in Arab Thought: An Interview with Sadek Jalal Al-Azm, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No. 2, (Winter, 1998): 68-80.
- Al-Azm, Sadik Jalal, “Orientalizm and Orientalism in Reverse”, <https://libcom.org/article/orientalism-and-orientalism-reverse-sadik-jalal-al-azm>, (Erişim Tarihi: 01.02.2023).
- Berque, Jacques, *Egypt: Imperialism and Revolution*, çev. Jean Stewart, London: Faber and Faber, 1972.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Chaunu, Pierre, *Aydınlanma Çağı ve Avrupa Uygarlığı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2000.
- Cleveland, William, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, çev. selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Cuayyıt, Hişam, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman vd., İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Ebu-Rabi, İbrahim. M., *İslami Hareketlerin Entelektüel Kökenleri*, çev. M. Ali Demirci, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- Ebu-Rabi, İbrahim M., *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- El-Azmeh, Aziz, *İslamlar ve Moderniteler*, çev. Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- El-Haj, Rifa'at Abou, *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. oktay Özel, Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Esposito, John ve Donohue, John, *Değişim Sürecinde İslam*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Esposito, John. L., *İslam Tehdidi Efsanesi*, çev. Ömer Baldık-Ali Köse, Talip Küçükcan, İstanbul. Ufuk Kitapları, 2002.

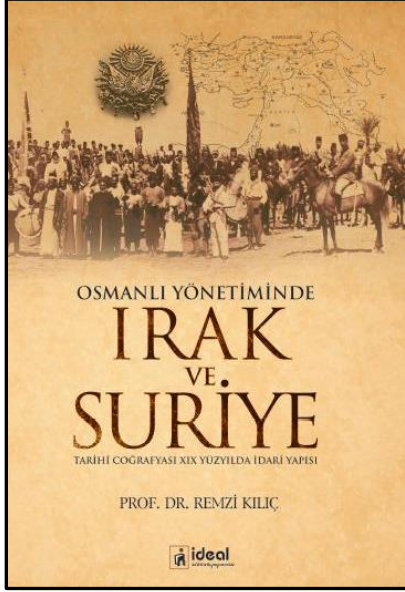
- Ferro, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi 13.yüzyıl-20.yüzyıl*, çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Yayınevi, 2002.
- Gibb, Hamilton Alexandre R., *Arabic Literature: An Introduction*, London: Oxford University Press, 1963.
- Grunebaum, Gustave Edmund V., *İslamiyet, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Halliday, Fred, 'Oryantalizm ve Eleştirmenleri', çev. Birgül Koçak, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014.
- Hodgson, Marshall G.S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2003.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, HüseyinYılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal Kanat, İstanbul: Babil Yayınları, 2001.
- İnayet, Hamit, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırılancık, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Kafadar, Cemal, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, ed. Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal, "Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma", çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Keddie, Nikkie R., *Sayyid Jamal Al-Din Al-Afgani: A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972.
- Kerr, Malcolm, "Orientalism by Edward Said", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 3, (December, 1980): 544-547.
- Kurşun, Zekeriya, "Oryantalistlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul: Üç Oryantalistin Gözünden İstanbul", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, (Sonbahar, 2014): 143-152.
- Kumar, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1995.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi Hz. Muhammed'den 19.yüzyıla*, Cilt1, Çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Larrain, Juan, *İdeoloji Ve Kültürel Kimlik, Modernite ve Üçüncü Dünyanın Varlığı*, çev. Neşe Nur Domaniç, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.
- Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, İstanbul: Vadi Yayınları, 1993.
- Lewis, Bernard, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, Ankara: Phoenix Yayınları, 2007.
- Lewis, Bernard, 'Oryantalizm Sorunu', çev. Ferit Burak Aydar, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014.

- Lockman, Zachary, *Hangi Orta Doğu Oryantalizm Tarih Siyaset*, ev. Burcu Birinci, İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- McNeill, William Hardy, *Dünya Tarihi*, ev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Meyer, Eric, “I Know Thee Not, I Loathe Thy Race: Romantic Orientalism in the Eye of the Other”, *ELH*, Vol. 38, No. 3 (Autumn 1919): 657-699.
- Mitchell, Timothy, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, ev. Zeynep Altıok, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Rodinson, Maxime, *İslam’ın Mirası Batıyı Büyüyen İslam*, ev. Cemil Meriç, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Said, Edward, *Oryantalizm (Doğubilimi) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, ev. Nezh Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998.
- Sanandaji, Nima, *Kapitalizmin Doğduğu Yer Orta Doğu*, ev. Ahmet Uzun, Ankara: Liberte Yayınları, 2020.
- Shaw, Stanford J., “19.yy Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri”, *Orta Doğu’da Modernleşme*, William R. Polk, Richard L. Chambers (Ed.), ev. belirtilmemiş, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Tibi, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, ev. Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Toulmin, Stephen, *Kozmopolis: Modernliğin Gizli Gündemi*, ev. Hüzamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Turner, Bryan S., *Max Weber ve İslam*, ev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991.
- Watt, Montgomery W., *İslami Hareketler ve Modernlik*, ev. Turan Koç, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Wallerstein, Immanuel, *Avrupa Evrenselciliği Gücün Retoriği*, ev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Bgst Yayınları, 2010.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu*, ev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- White, Hayden, *Metatarih Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa’sında Tarihsel imgelem*, ev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi, 2008.
- Wilfred C. Smith, *Islam in Modern History*, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
- Williams, Raymond, *Anahtar Sözcükler*, ev. Suat Aysu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Voll, John Obert, *İslam Süreklilik ve Değişim I*, ev. Cemil Aydın-Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, İstanbul: Yöneliş, 1991.

Remzi Kılıç, Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye [Tarihî Coğrafyası - XIX. Yüzyılda İdarî Yapısı], İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Mehmet Deri*

MAKALE BİLGİSİ

Kitap İncelemesi

Book Review

Sorumlu yazar / Corresponding author :

* Niğde Üniversitesi

mehmet.deri@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6377-8341

Başvuru / Submitted : 12 Aralık 2022

Kabul / Accepted : 30 Ocak 2023

DOI: 10.21021/osmed.1222822

Atıf/Citation:

Deri, M. "Remzi Kılıç, Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye [Tarihî Coğrafyası - XIX. Yüzyılda İdarî Yapısı], İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2011". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 249-251.

Öz

İnsanlık tarihi boyunca yaşanan ve kayıt altına alınan pek çok olgu bugün Ortadoğu ve civarı diye tesmiye edilen coğrafyada gerçekleşmiştir. Bugünkü Mısır'dan Filistin'e, Arabistan'dan Basra Körfezi'ne, oradan da Mezopotamya (Irak ve Suriye başta olmak üzere) üzerinden Anadolu'ya kadar uzanan bu verimli topraklar, insanlığın ilk yerleşim yerlerindedir.

Genel olarak Ortadoğu; yerleşik medeniyetlerin kurulduğu, hayvancılığın başladığı, tarımın öne çıktığı, astronomik hesaplar ve sulama kanalları ile sistemleştiği, ilk devletlerin ve savaşçı imparatorlukların kurulduğu, yazının icat edilip kullanıldığı, ilk kanunların yazıldığı, ilk antlaşmaların imzalandığı, ticaretin ve ekonominin geliştiği, tek tanrılı dinlerin ortaya çıktığı ve ilk inanç yapılarının yükseldiği bir alan olmuştur.

Tanıtımı yapılan çalışmada; konular özlü bir şekilde ele alınmış, alanında konuyla ilgili temel kaynaklar kullanılarak zengin bir akademik literatürle hazırlanmış; Irak ve Suriye toprakları XIX. yüzyılın sonlarındaki idarî taksimatı göz önünde bulundurularak 'Tarihî Coğrafya' açısından akademik bir perspektiften incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Suriye, Irak, Tarihî Coğrafya, İdarî Taksimat

Abstract

Important milestones in human history have taken place in the Middle East area. These fertile lands, stretching from today's Egypt to Palestine, from Arabia to the Persian Gulf, and from Anatolia via Mesopotamia (mainly Iraq and Syria), are among the first settlements of humanity.

The Middle East, in general, is the only place where settled civilizations were established, animal husbandry began, agriculture came to the fore, astronomical calculations were made and irrigation channels became systematic, the first states and warlike empires were established, writing was invented and used, the first laws were written, the first treaties were signed, trade and economy developed, It has been an area where godly religions emerged and the first belief structures were raised.

In this study, the subjects were handled concisely and prepared with profound academic literature using primary sources on the subject, considering the administrative division at the end of the XIX. century perspective which is light on Iraq and Syria were examined from an academic perspective in terms of 'Historical Geography'.

Keywords: Ottoman State, Syria, Iraq, Historical Geography, Administrative Division.

Remzi Kılıç, Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye [Tarihî Coğrafyası - XIX. Yüzyılda İdarî Yapısı], İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2011

1040'lı yıllardan itibaren Büyük Selçuklular, çeşitli Türk hanedanları ve beyleri, daha sonra Osmanlılar, Anadolu topraklarında olduğu gibi Irak ve Suriye topraklarında da hüküm sürmüşlerdir. Bölgede tarihî, kültürel ve medeniyet açısından önemli eserler inşa etmişler, bahsi geçen yerleri imar etmişler, buraların idaresi ve asayiş için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Türk-Türkmen Oğuz beylerinin idaresi altında bu topraklar huzur, asayiş ve barış içerisinde asırlarca yönetilmiştir. Irak ve Suriye topraklarının önemli bir kısmı, Batılı araştırmacıların *Küçük Asya* dedikleri Anadolu topraklarının içinde kalmaktadır. Anadolu, Ön Asya veya Ortadoğu toprakları, asırlardır tarihî coğrafya ve idarî açıdan birlikte mütalaa edilerek bir bütünlük arz etmiştir. Doğu Roma'dan İslâm Medeniyetine geçen bu topraklar, Müslüman Oğuzlar ile Türk kökenli devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir.

Araştırmaya konu olan, XIX. yüzyılda Irak ve Suriye topraklarının *Tarihî Coğrafya ve İdarî Yapı* açısından incelenmesi hususunun, Ortadoğu'nun coğrafi bütünlüğü ve dünyada XIX. yüzyılda meydana gelen gelişmeler göz önüne alındığında bölge ülkeleri ve dünya milletleri açısından, toplumsal barış için ne kadar önemli bir konu olduğu daha iyi anlaşılacaktır. 1991 yılında 1. Körfez Savaşı, 2003 yılında ise 2. Körfez Savaşı ile Irak topraklarının Amerika Birleşik Devletleri öncülüğündeki çok uluslu Koalisyon Kuvvetleri tarafından işgal edilmesi ve sonrasında yaşanan birtakım olumsuz gelişmeler dikkat çekicidir. Suriye'de Mart 2011'de başlayan ve yaklaşık 12 yıldır devam etmekte olan iç savaş ve sonrasında yaşanan siyasî, idarî, iktisadî, etnik ve mezhep temelinde olumsuz gelişmeler, bölgenin iyi tanınmasının ve analiz edilmesinin gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Çalışmada, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti hudutları dışında kalan, Irak ve Suriye topraklarının XIX. yüzyılda idarî yapısı ile bu yerlerin tarihî coğrafyaları incelenmiştir. Bugün Irak ve Suriye topraklarında bulunan yerleşim yerlerinin, şehir ve beldelerin, tarihî seyir içerisindeki durumları araştırmada ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada; Osmanlı Devleti yönetiminde XIX. yüzyıl içerisinde Lübnan, Filistin, Irak ve Suriye'deki şehirlerin idarî yapısı, konuyla ilgili temel eserlerden yararlanarak ortaya konmuştur. Bağdat, Şam, Halep, Musul, Kerkük, Kudüs-i Şerif, Beyrut, Basra gibi şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur.

İncelediğimiz eser; giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Girişte (s.19-36) araştırmanın amacı, önemi, gerekçesi ve faydalanılan kaynaklara yer verilmiştir.

Birinci Bölümde (s. 37-96); "*Irak ve Suriye'nin Genel Durumu*" başlığı ile Irak bölgesi; Irak adı, tarihî geçmişi, hudutları, tarihî coğrafyası bağlamında ele alınmış; daha sonra da Bağdat, Basra, Musul vilayetleri; adlarının nereden geldiği, sınırları, tarihî coğrafyası, idarî yapısı ve bu vilayetlere bağlı sancak, kaza ve nahiyeler ele alınarak incelenmiştir. Yine bu bölümde Zûr (Deyr-i Zûr) sancağı da tarihî coğrafya, idarî yapı, Zûr sancağına bağlı kazalar incelenerek bölüm sonlandırılmıştır.

İkinci Bölüm (s. 97-158); “*Suriye Bölgesi*” başlığını taşımakta olup bu bölümde Suriye bölgesi; Suriye adı, tarihî geçmişi, hudutları, tarihî coğrafyası bağlamında ele alınmış; daha sonra da Suriye, Halep, Beyrut vilayetleri; adlarının nereden geldiği, sınırları, tarihî coğrafyası, idarî yapısı ve bu vilayetlere bağlı sancak, kaza ve nahiyeler ele alınarak incelenmiştir. Yine bu bölümde Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ve Kudüs Müstakil Mutasarrıflığı da tarihî coğrafya, idarî yapı açısından incelenmiş; Kudüs Tarihi ve Yahudilerin Filistin’i nasıl işgal ettiği konusuna da değinilmiştir.

Sonuç (s. 159-162) kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış, ayrıca Ortadoğu’da son iki asır içerisinde cereyan eden faaliyetlere değinilmiştir.

Netice itibariyle *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye (Tarihî Coğrafyası - XIX. Yüzyılda İdarî Yapısı)* başlıklı bu çalışma; başta Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri olmak üzere, Yâkût el-Hamevî, *Mucemu’l-Buldân*; Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*; Ahmed Rifat Efendi, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafyası Lügatı*, Mehmed Hikmed Bey, *Coğrafya-yı Umrânî*, Abdurrahman Şeref Bey, *Coğrafya-yı Umumî*, Safvet Bey (Geylangil), *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî*, Şemseddin Sami, *Kâmusu’l-A’lâm* gibi ilk elden önemli eserlerin olduğu zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, alanında yapılan ilk çalışmalardan olması, konuların bütüncül ve sistematik bir şekilde ele alınması, yazarının konuya olan hâkimiyeti ve özgün değerlendirmeleri, konuyla ilgili haritalar eklenerek görsel açıdan zenginleştirilmesi, kendi alanında yapılacak akademik araştırmalar için ciddi bir literatür katkısı sunması nedeniyle konuya ilgi duyan akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir başvuru niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

Kılıç, Remzi. (2011). *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye (Tarihî Coğrafyası - XIX. Yüzyılda İdarî Yapısı)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.